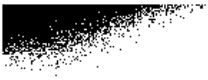

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1979.

REPUBLIK INDONESIA
MUSEUM NEGERI

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

X

Č A Č A K
1979.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

X

ЧАЧАК
1979.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

X

Редакциони одбор:

Радомир Станић, Милена Икодиновић, Теодосије Вукосављевић и
Милован Вуловић

Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ

Насловна страна
арх. **СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

Креатор
НАДЕЖДА МАКСИМОВИЋ

Превод на француски
МАРА КОРДИЋ

Издавач: Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак, ООУР „Графичар“

РАДОМИР СТАНИЋ

**ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА ХVIII И ПОЧЕТКА
XIX ВЕКА У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА**

Наша историографија, заснована на критичким научним начелима и методама, одавно је изрекла свој суд о политичким догађајима и личностима првог и другог српског устанка. Овај суд после-ратних година, нарочито посебним поводима, знатно је употпуњен савременим и објективним научним оценама које су произашле из нових истраживања. Посебне књиге и студије, које су се последњих година појавиле као плод систематских и продубљених изучавања појединих догађаја и појава у области политичке и привредне исто-рије Србије с краја ХVIII и почетка ХIX века, значајно су унапре-диле наша научна сазнања о овој епохи. Захваљујући чињеници да се проучавањем овог раздобља бави читав низ еминентних научника, па и тимови истраживача, период првог и другог устанка у нашој историји обележен је сигурним научним поставкама и закључцима који се вероватно дуго неће мењати, нарочито у погледу неких нових осветљења политичких, друштвених и економских односа.

Међутим, када је реч о истраживању и проучавању уметности овог времена, одмах се може рећи да она ни приближно нису пратила

напоре и активности чистих историчара, нити су у било којој етапи свог развоја била у складу са научним, културним и друштвеним потребама и захтевима. Додуше, у појединим фазама развоја наше националне историје уметности као научне дисциплине, нарочито у послератном раздобљу, могли су се уочити племенити и амбициозни покушаји појединих истраживача да се озбиљније и обухватније позабаве проучавањем Карађорђевог и Милошевог времена. Две личности на овом плану имају изузетне заслуге, јер су не само ово културно и уметничко раздобље увели у свет научног истраживања и проучавања, већ су својим досадашњим радом поставили темеље и трасирали праве путеве даљег изучавања уметничких споменика Карађорђевог и Милошевог устанка. Реч је о Миодрагу Коларићу и Павлу Васићу, изванредним познаваоцима уметничких прилика и токова у времену од свиштовског мира 1791. до краја прве владавине кнеза Милоша, тј. до 1839. године. Оба ова историчара готово усамљенички, у време када су њихови савременици ову уметничку и културну епоху у успостављању својих представа о нашој историји уметности скоро искључивали као чињеницу, предузимају прве успешне кораке у елементарном испитивању генезе и развоја градитељских и сликарских схватања и остварења у овом судбоносном и прекретничком историјском раздобљу.

Коларићеви¹ и Васићеви² доприноси данашњем познавању уметничке активности из времена националноослободилачких борби које су предводили Карађорђе и Милош не огледају се само у заснивању и покретању првих теренских и архивских испитивања из којих су резултирала прва глобална познавања уметничке баштине овог доба, а нешто касније успостављање опште слике развоја градитељских и сликарских токова, већ особито у томе што су они својим примером и објављеним студијама дали извештај подстицај историчарима уметности млађе генерације у трагањима, откривањима и изучавању уметничких дела и споменика. Овај подстрек је ипак само делимично имао утицаја на опредељење наших историчара средње и млађе генерације, тако да се изучавањем ове проблематике данас успешно бави само неколико стручњака.

Ако бисмо тражили праве разлоге релативног недостајања интересовања за ову област у нашој историји уметности, могли би да их најпре откријемо у једној распрострањеној и често преовлађујућој, условно да кажемо, естетсколиковној свести и схватању да ова епоха није достигла ни приближно оне уметничке и стваралачке домаћаје у односу на друге наше хронолошко-стилистичке целине уметничког раз-

витка и да у таквој констелацији историјско-уметничких услова истраживачи — превасходно историчари уметности — немају шта да траже. Нема сумње да је у основи тачна констатација да споменици Карађорђевог и Милошевог времена у погледу уметничких вредности, сходно критеријумима којима процењујемо дела наше средњовековне уметности, немају изузетан значај и да према уметничком наслеђу других народа из овог времена они ипак имају минорни карактер. Међутим, када се узму у обзир други аспекти и видови изучавања ове прилично занемарене баштине и када се њен настанак посматра у склопу посебних историјских услова, онда се одмах може уочити неоспорни значај и жива потреба истраживања и откривања управо тих особених и толико аутентичних обележја преко којих шире осветљавамо сопствени идентитет и дубље продиремо у суштину свог националног бића. Разуме се, ми у очуваним архитектонским, сликарским и другим делима овог времена, када отпочиње једно сасвим ново историјско доба, не можемо да тражимо уметничка остварења и домете које срећемо у споменицима минулих епоха и у временима која су доцније дошла. Али, сасвим сигурно можемо да откријемо многе необично занимљиве елементе и снажне доказе о једном новом процесу, који је далекосежно и темељно уздрмао не само постојећи политичко-економски и друштвени систем, већ који је у идејном и духовном погледу доносио несагледиве промене, а у области културне свести најављивао поуздане знаке еманципације.

Многим истраживачима наше културне и уметничке прошлости остаће несхватљиво или мало вероватно ако се каже да су у новијој српској историји уметности најчудније, највитаљније, најдинамичније и најдраматичније године у области градитељства протичале у времену од деведесетих година XVIII века до пропасти Карађорђевог устанка. Ако дубље и свестраније, преко историјских извора и очуваних објеката, заронимо у ово непоновљиво време, схватићемо да се у нашој историји никада ни у једном периоду није више акумулирало и толико испољило етничке самосвести да се национално истраје и да се обележе судбински путеви даљег опстанка и развитака. У ово доба, коме историја уметности још много дугује, одигравају се догађаји и појаве у оквиру општег преображаја друштвене свести, које се готово не могу објаснити. Невероватно буран полет и јединствен здружен напор који је српски народ уложио у обнову својих старих манастира и цркава, па и у грађењу нових здања у условима када је питање буквалне егзистенције било најсудбоносније, испољено и када су економске прилике биле више него сурове, никада није

забележен у историји нашег градитељства које, како знамо, обилује у свом развоју дубоким кризама и запаженим узлетима.

Ако се има у виду ова чињеница и ако се за тренутак занемаре друге битне одлике које ову епоху издвајају од других, схватиће се значај њеног бољег познавања и дубљег разумевања. Она се, наравно, не може посматрати изван контекста нашег општег историјског развитка, али се, због тога што је самосвојна и готово јединствена и што управо недовољно познајемо неке њене црте у којима ћемо открити клице даљег развитка нашег уметничког схватања, она мора истраживати новим објективним мерилима, прилагођеним разнородним стручним и научним интересима. Са извесним препородним обележјима и са знамењима, које дубоко откривају нека наша релевантна национална својства, оданост традицији али и тежње ка европеизацији и општем прогресу с једне и са упадљивим цртама фолклоризма и рустичности, с друге стране, градитељско и сликарско наслеђе српских области од свиштовског мира до Карађорђевог пропаста, односно за време таковског устанка и током прве владе кнеза Милоша, представља вишеслојни и доста сложени организам, који, упркос историјске блискости од његовог настанка, мање познајемо од било којих других целина у нашој укупној културној и уметничкој баштини. Кад то кажемо, не мислимо на већ постојеће оцене о уметничком нивоу очуваних творевина, које су вероватно тачне и које се не могу битније мењати, већ на недовољну и непотпуну истраженост и нарочито на несагледаност многоструких видова културолошке, етнографске, психоетничке, социолошке и психолошке непроучености. Како су изостала паралелна изучавања културно-уметничких тековина и историјских збивања, испуштена је прилика да се дође до неопходних сазнања која би олакшала предстојеће путеве трагачких напора.

Премда историографија наше уметничке прошлости још увек нема сасвим поуздан и комплексан суд о културноуметничким сведочанствима овог времена, ипак не треба страховати да то она неће остварити. Чини се да никада нису били повољнији услови од данашњих да се предузму свеобухватна, систематска и темељна испитивања овог наслеђа, да се комплетира документација и да се приступи његовом озбиљном и свестраном научном проучавању. Не сме се, међутим, оклевати, нити одлагати овај подухват. Јер, материјални трагови и сведочанства овог времена истински су угрожена. Конзерватори и музеалци су најчешће својом активношћу доносили прекретнице у успостављању односа између научног света и уметничких

споменика. Они су, као прави откривачи, подстицали и продубљивали интересовање стручњака и научника ван својих редова према уметничким делима прошлости. Предстоје им племенити и хумани задаци да заштитом Карађорђевих и Милошевих споменика не само зауставе њихово одвећ евидентно пропадање, већ и да отворе нову етапу њиховог достојнијег, савременијег и свестранијег истраживања и научног проучавања.

Проблем периодизације и систематизације градитељске и сликарске делатности Карађорђевог и Милошевог времена наши истраживачи су решавали ослањајући се више на политичке, друштвене и економске прилике у Београдском пашалуку, него на стилске особености и идејноуметничка схватања. Овакав приступ изгледа да је једино био могућ, јер практично све до данас нису спроведена целовита истраживања у било којој области уметничког стварања.

За ово раздобље, о коме је речено „да је то епоха наглих, револуционарних превирања у свим областима друштвеног живота једног народа који се борио за своје национално ослобођење, настојећи да очува и оживи своје вековне традиције које су му помогле да се одупре туђинској власти и успостави савремене културне установе неопходне за његов даљи развој“,³ у науци је прихваћена Коларићева периодизација, која подразумева три основне развојне етапе. Прва обухвата снажан, готово неочекиван, талас обнове и изградње пред сам први устанак, за његово време под Карађорђем и траје до његове пропасти 1813. године, односно до почетка таковског устанка 1815. Друга фаза обухвата скоро беспримерни полет који је обележио прву Милошеву владавину (од 1815. до 1839), а трећа се везује за период уставобранитеља од 1839. до 1848. године.⁴

Иако је ова подела оптерећена извесним шематизмом и превише заснована на одредницама политичке историје, она би се могла задржати као полазна основа за даље истраживање и проучавање културноуметничких прилика и достигнућа овог времена. Већ сада се дубљим анализама уочавају извесни параметри који омогућавају друкчија хронолошкостилска одређења, нарочито за период од 1791. до 1815. године, што ће, вероватно, будући истраживачи ово питање без већих тешкоћа и на прави начин идентификовати и решити.

Културне и уметничке прилике овог времена у чачанској области у коју овог пута укључујемо руднички, таковски, драгачевски и ивањички крај, само су делимично истраживане и проучаване у склопу ширег и комплекснијег интересовања за главне токове развоја у читавој Србији. Видне доприносе општијем сагледавању неких

појава и личности на плану развоја сликарског и градитељског схватања у овим крајевима несумњиво су дали и Коларић и Васић. Ни један од њих, међутим, није се бавио специјално испитивањем културног наслеђа овог подручја, мада је П. Васић, неуморни трагалац за делима XVIII и XIX века, истражујући терен ужичке области,⁵ открио низ вредних података који су драгоцени за боље разумевање развоја црквеног сликарства у широј области око Чачка. Уосталом, његове студије, без обзира колико су везане за уметничка дела и творце из прошлости овог краја, садрже увек корисне и занимљиве поставке, од којих се може поћи при разматрању низа питања везаних посебно за сликарско стварање локалних мајстора. Несумњиве заслуге за боље познавање једне врсте народног градитељства има Д. С. Павловић,⁶ а за извесна сазнања о архитектури конака и старим стамбеним зградама дугујемо И. Здравковићу.⁷ Брижљиво се интересујући за истраживање прошлости Драгачева, Старог Влаха и села у околини Чачка, М. Д. Протић је оставио драгоцене податке о градитељству и сликарству прве половине XIX века. Као писац мањих монографија о манастиру Клисуре,⁸ цркви св. Николе у Жежевици⁹ и као аутор неколико књига,¹⁰ открио је велики број изузетно драгоцених података, који се не могу заобићи у проучавању уметности ових крајева.

Изузетно је запажен и много коришћен његов монографски текст посвећен Јанку Михаиловићу Молеру,¹¹ занимљивој личности из културне прошлости Драгачева. Осветљавајући овог сликара комплексно, Протић је, упркос драгоцених података до којих је дошао истраживањем његовог живота и рада, учинио извесне превиде у оцењивању уметничких вредности Михаиловићевог иконописног дела, а посебно у атрибуцији. Без обзира на неке мање недостатке и непотпуности, што је сасвим природно, имајући у виду Протићеву спремност да се бави валоризацијом уметничких дела, ова монографија представља пример како се са много истраживачког жара може обрађивати једна заслужна и дотле готово сасвим непозната уметничка личност. Ослоњени на исходе овог заслужног испитивача наше културне прошлости, приличан број историчара и публициста могао је касније о Јанку Молеру сигурније и квалификованије да пише, него о било којем иконописцу XIX века.¹²

Интересовање за истраживање и проучавање архитектонске и сликарске делатности у чачанском крају у времену од краја XVIII до половине XIX века последњих година везано је за стручњаке запослене у музејима и заводима за заштиту споменика културе. Те-

ренска истраживања, остваривана кроз планове рада ових установа, обухватала су, некад са мање — некад са више система, испитивање, односно снимање споменика из овог раздобља, за које су се, зависно од личног афинитета, непосредније везивали поједини стручњаци. Од таквог односа најчешће је и зависио степен сазнања и ниво истражености и проучености ове баштине.

У оквиру Народног музеја у Чачку носилац истраживања уметности из раздобља о коме је у овом прилогу реч била је Душанка Ранковић — Вучићевић, марљиви и страстни теренски трагалац, која је, уз помоћ других сарадника из Музеја, прикупила и делимично систематизовала и обрадила обимну грађу о градитељству и сликарству у околини Чачка и Драгачеву. Само један део од овог материјала је публикован¹³ док се остала грађа налази у Музеју, па је обрада у току. Доказе о озбиљности бављења теренским и другим истраживањем уметничких споменика овог времена у околини Чачка пружила је Ангелина Ђолгић — Корјак, историчар уметности — кустос чачанског Народног музеја, чији прилог о гучкој цркви доноси овај број Зборника.

Један од најактивнијих историчара уметности који се најсветраније и најобухватније бави истраживањем и проучавањем уметности Карађорђевог и Милошевог времена јесте Бранко Вујовић. Мада је највећи део своје активности везао за подручје Београда, из које су резултирали његови обимни радови,¹⁴ он је своје интересовање делимично везао и за развојне токове уметности на подручју рудничког и таковског краја.¹⁵ Необјављени резултати његовог истраживања¹⁶ сигурно ће знатно употпунити представу о свим процесима и токовима који су се збивали на овом тлу, а који су несумњиво чинили јединство са општијим и универзалнијим појавама у уметности ширих српских области.

Међу индивидуалним аматерима истраживачима, који су се бавили сакупљањем података о прошлости ових крајева, самим тим и о споменицима културе, истакао се Владимир Тошић, који је у својој недавно објављеној књизи,¹⁷ сабрао обиље грађе, веће или мање вредности, која може бити од користи за изучавање неких питања у развоју градитељства и сликарства.

Све до оснивања Завода за заштиту споменика културе у Краљеву, заштити уметничких и других споменика из овог времена није на овом терену поклањана одговарајућа пажња. Само у изузетним случајевима могли су се запазити напори да се спасе неки од најугроженијих и највреднијих споменика.¹⁸ Паралелно са настојањима

да се заштите најзначајнији и најугроженији споменици, стручњаци краљевачког завода су систематски радили на њиховом техничком и другом снимању, при чему су посебну пажњу посветили њиховој валоризацији и проучавању. Комплексна истраживања, која су најчешће пратила или су претходила конзерваторско-рестаураторским радовима, по први пут су означила почетак савременог методолошког приступа и поступка, који су омогућавали продубљенији однос у изучавању овог наслеђа. Ово је и омогућило потпунију обраду појединих споменика,¹⁹ или пак подробнију анализу извесних уметничких целина,²⁰ као и успешну атрибуцију непознатих дела.²¹

Полазну основу за проучавање градитељства и сликарства у Србији и наравно на подручју Чачка представљају архивски документи, путописна дела и старе хронике. Велики број архивских података о градитељској и сликарској делатности у овом раздобљу садрже објављене архивске збирке и фондови, који се чувају у Архиву Србије и другим архивским установама.²² Посебно су значајна издања архива у Чачку²³ и Краљеву,²⁴ која садрже доста занимљиве грађе за проучавање културних и просветних прилика, па и за праћење градитељских напора у овим областима.

Од изузетне је важности појава вишетомног дела КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА, које је настало у окриљу Народног музеја из Београда, а у издању „Просвете“.²⁵ Нарочито су драгоцене књиге које су посвећене документацији о грађевинарству,²⁶ сликарству и примењеној уметности.²⁷ Најзначајнији удео у остваривању овог подухвата имао је Миодраг Коларић, чије су студије²⁸ обележиле ниво тадашње научне мисли о свим важнијим токовима и појавама у области градитељства и сликарства код Срба у времену од 1790. до 1848. године. Иако са извесним пропустима и грешкама у појединим свескама, дело КЛАСИЦИЗАМ КОД СРБА представља незаобилазно полазиште у изучавању свих видова уметничког изражавања нашег народа у времену које ово обимно дело обухвата. Уметнички споменици на подручју западне Србије, односно области коју је некада захватала рудничка и пожешка нахија, ушли су у ово дело у одређеном избору, са документацијом, која не обезбеђује потпунији увид у целину очуваних вредности. Иако ово није прилика за критички осврт, треба, ипак, рећи да су се и код оних објеката који су нашли место у каталожним прегледима овог издања, поткрале многе грешке, а у појединим случајевима на плану идентификације и атрибуције уметничких дела учињени су озбиљнији превиди. Очигледно је да је у питању површноост у теренским истраживањима, а у неким случа-

јевима недовољна упућеност у проблематику, што се у реализацији овако великог пројекта, који је окупио већи број сарадника неједнаког искуства и припремљености, може разумети и објаснити. Слабост у остваривању овог подухвата огледа се у томе што су сви послови поверени стручњацима из Београда, при чему су заобиђени сарадници из унутрашњости — историчари уметности, који су далеко боље познавали очуване уметничке споменике и њихове садржаје. Из овог се може извести закључак да се данас не може ни један комплекснији програм истраживања наше уметничке прошлости остваривати без учешћа и ангажовања музеалаца и конзерватора, који су своја стручна искуства стицали радећи у музејима и заводима у унутрашњости Србије. Такође је сасвим јасно да се данас не може замислити било какво продубљење и подробније изучавање уметности у појединим историјско-географским целинама и регионима без документације коју су сакупили стручни сарадници установа на овим територијама.

За проучавање црквених грађевинских објеката у чачанском крају корисне и не увек сигурне податке оставио нам је Јоаким Вујић у свом познатом и често коришћеном путопису.²⁹ У знатно мањој мери могу се користити подаци које садржи Пирхов путопис,³⁰ а у појединим прегледима цркава и манастира³¹ има података који се могу користити уз услов извесне критичности. Најзад, у делу Мите Петровића,³² које садржи драгоцену грађу о економским и културно-просветним приликама у Србији, могу се наћи поједини корисни подаци. Тихомир Ђорђевић,³³ користећи се архивским документима, оставио је занимљива запажања о уметности Милошевог времена, која су од користи за изучавање уметничких прилика у нашим крајевима.

Две објављене свеске Археолошких споменика и налазишта у Србији³⁴ садрже, на жалост, много мање података о споменицима ове епохе него што то они заслужују. Као и увек, незаобилазно дело В. Петковића,³⁵ иако посвећено превасходно старијим споменицима, својом научном критичношћу обезбеђује сигурност у коришћењу ретких, али важних, података. У општој оскудици литературе о споменицима Милошевог времена, сваког истраживача ће пријатно изненадити сусрет са вероватно првим, а до сада и јединим покушајем целовитог приказа једног већег избора Милошевих задужбина,³⁶ који се појавио током последњег рата. Иако због своје лапидарности не обилује подацима, овај текст је значајан као својеврсна појава у

смислу указивања на изузетну улогу кнеза Милоша у развоју градитељства свог времена.

Све у свему, јасно је да се истраживачи овог наслеђа суочавају са великим тешкоћама у оскудици објављеног материјала. принуђени су да се превасходно упуте на споменике и да у њиховом организму откривају врела података. Из оваквог приступа и односа углавном је и произишао овај рад, који није имао претензија на потпуност, али је у сваком случају заснован на уверењу да је већ време целински обележити путеве развоја градитељства и сликарства у овој значајној историјској епохи на тлу где сачувани споменици, у мери њихове истражености и проучености, остају докази изречених поставки и елементи изнетих закључака.

*   *
*   *

Ако пратимо хронологију настанка појединих црквених грађевина у периоду од 1791. до 1839. године, можемо, на основу сачуваних, публикованих или необјављених података, утврдити редослед њиховог грађења и обнављања. Али пре него што приступимо излагању о основним питањима која карактеришу процесе развоја градитељства на овом простору, осврнућемо се у најкраћим цртама на политичке, економске и друге прилике које су претходиле, а потом и пратиле грађење и обнављање цркава и манастира и других грађевина профаног карактера.

После велике сеобе Срба 1690. године, на подручју Србије завладало је потпуно затишје и парализација сваке замашније градитељске и сликарске активности. Само у изузетним случајевима, у крајевима где турске власти нису биле кадре да контролишу извршавање строгих мера о забрани обнове и изградње цркава или да надмудре лукаве и веште ктиторе, изводили су се неопходни захвати на обнови старих црквених грађевина, а понегде су ретки иконописци, понајвише домаћи самоуки мајстори, знали да насликају по коју икону, чије се откриће у наше време сматра ретким и драгоценим налазима. У већим и традиционално снажнијим духовним заједницама, као што су овчарско-кабларски манастири, и појединим старијим црквама и манастирима у којима су служили слободољубиви и храбри свештеници и монаси, није дошло до гашења стваралаштва. Преписивачка делатност у малој „Српској Светој Гори“, како видимо, траје али са смањеним интензитетом,³⁷ а постоје још увек непотвр-

ђене индиције да је у овој средини деловала и иконописачка радионица. Немамо поузданих података који би нам одређеније говорили о било каквој грађевинској делатности на плану обнављања и подизања црква у чачанској области, па макар и у најједноставнијем облику. Међутим, настанак фреско-ансамбла у наосу цркве манастира Никоље 1697. може се сматрати чудним изузетком, који у нашој науци још није на одговарајући начин осветљен, мада су други његови аспекти већ били предмет изучавања.³⁸ У сваком случају, ова епоха, све до аустријске окупације 1718. године, протекла је у знаку општег посустајања градитељске и сликарске активности, са извесним осцилацијама које су производ још увек недовољно осветљених околности.

У време између пожаревачког (1718) и београдског (1739) мира настале су нешто повољније прилике, које су омогућиле знатно боље услове за градитељску и сликарску делатност. У то доба дошло је, на пример, до замашних обнова манастира Манасије и Раванице.³⁹ У крајевима који су се нашли под аустријском окупацијом (рудничка и таковска област) прилике се видно побољшавају, што је погодвало остваривању великих грађевинских и других подухвата. Тако је манастир Враћевшница са црквом св. Ђорђа — задужбином великог челника Радича Поступовића, доживео своју највећу обнову 1737. године.⁴⁰ Том приликом унутрашње зидне површине враћевшничког храма осликане су фрескама, које су стилским особеностима обележиле прекретницу у прихватању барокних елемената и уопште трансформацији уметничких схватања. Значај фресака у Враћевшници још увек није довољно истакнут.⁴¹

Од четврте до девете деценије XVIII века наступа раздобље поновног клонућа и незнања. Немамо очуваних података о неком импозантнијем грађевинском захвату на нашем терену⁴² док су историчари уметности открили појаву оживљавања иконописне активности, чији су носиоци били ретки путујући мајстори пореклом са југа,⁴³ или самоуки аутохтонци из редова монаха.⁴⁴ Већ шездесетих година овог века у ужичком крају почиње да делује плодни иконописац Симеон Лазовић,⁴⁵ који ће касније на подручју Чачка сам, или у заједници са својим сином Алексијем, урадити неколико иконостаса.⁴⁶

Турска одмазда и рушилачко слепило захватили су српске споменике у периоду Кочине крајине (1788—1791) када је, према једном податку, само у београдској и ваљевској нахији попаљено и разрушено преко петнаест манастира и црква.⁴⁷ Склапањем свиштовског мира 1791. године, којим се обезбеђују нешто повољнији политички, па и економски, услови за српски живаљ, отварају се нове и знатно

веће могућности за градитељску активност, која је више деценија била замрла. Упркос извесним покушајима, па и успешним исходима у настојањима да се врате у живот опустеле старе задужбине.

На основу резултата досадашњих непотпуних архивских и теренских истраживања, успостављена је прилично импресивна представа о интензитету грађевинске делатности Срба, која управо започиње одмах после свиштовског мира. Нарочита активност се запажа у областима Колубаре и Подриња.⁴⁸

У крајевима који чине шире подручје чачанске области збивања на плану градитељства могу се пратити у мери коју омогућавају истражена архивска документација и непосредна испитивања очуваних споменика. Према досадашњим сазнањима, која су непотпуна, кристалише се уверење да економски и други услови у овом периоду нису адекватно пратили тежње народа да се брже и енергичније гради и обнавља. Сем тога, изгледа да су озбиљне кризе и потреси, које је доживљавала црква у протеклом времену, знатно утицали на спрост организационе консолидације и спремност за веће подухвате. За разлику од других области, у којима се организованије и снажније гради, на територији западног Поморавља још увек влада извесно затишје или бар не располажемо са подацима који би нас обавештавали о почецима виднијег градитељског покрета. Осим изградње цркве брвнаре у Такову 1791. године,⁴⁹ о чијим димензијама и облицима можемо да слутимо на основу изгледа данашњег храма који је плод неколико обнова, није забележено нити је до сада откривен било који податак који би нас обавештавао о утемељењу или реализацији неког значајнијег грађевинског пројекта, нити у области сакралног, нити профаног грађевинарства. Било би, можда, преурањено тврдити да се баш ништа значајније није догодило у погледу престројавања и припрема за појаву градитељског полета, који ће касније уследити, док се не изврше потребна истраживања, али, ипак, изненађује чињеница да се у релативно повољним околностима које су настале 1793. и 1794. године доношењем нових фермана, којима Турци Србима дају значајне повластице, међу којима и уредбу о слободном подизању и обнављању цркава и манастира, није амбициозније градило у овим крајевима. Овакво стање једино се може објаснити изузетном економском исцрпљеношћу становништва, које је било немоћно да се упусти у градитељске подухвате. Са побољшањем политичких прилика постепено су расле и економске могућности појединих друштвених слојева, из којих се појављују нови ктитори, који се са читавим живљем одређених крајева подухватају или вели-

ких рестаурација старих задужбина или подизања нових здања. У драгачевском, чачанском, рудничком, таковском и ивањичком крају овај процес је очигледно спорије трајао него у другим областима. Па ипак, у променљивим и несигурним годинама пред први устанак забележена су прва вредна грађевинска остварења: једно на подручју Драгачева, друго на домаку Чачка, а треће у крилу планине Јелице.

Према Ј. Вујићу, који је у свом путопису брижљиво бележио податке до којих је могао доћи, и преписивао, с мање или више грешака, очуване натписе са цркава које је посетио, године 1794. почела је да се гради, а 1797. завршена је црква у Гучи, односно Драгачици.⁵⁰ Ктитори ове цркве били су прота Милутин Илић, знаменити јунак из првог српског устанка, и свештеници Павле Николић и Јован Савић из Горачића. Трогодишње време грађења овог објекта говори или о тешкоћама с којима су се суочавали ктитори, или, пак, о његовој монументалности. С обзиром да је непознато како је изгледала ова грађевина, остаје нејасно питање њене архитектонске вредности. Чињеница да се већ после тридесет година гради нова црква у данашњем центру Гуче (1828—1831) указује на то да је храм у Драгачици порушен, односно запуство, јер је био од трошног материјала или је у великој пометњи између 1804. и 1810. године, када су вођени бројни бојеви у Драгачеву са Турцима, страдао иако је можда био солидно грађен.⁵¹ Вредно је истаћи да је у нову цркву у Гучу пренешен очуван иконостас из храма у Драгачици,⁵² који је 1797. године сликао наш најдаровитији сликар с краја XVIII и почетка XIX века — војвода Петар Николајевић Молер.⁵³ Молеров иконостас данас представља изузетно драгоцено дело у ликовном наслеђу с краја XVIII столећа, не само у чачанском крају, већ и у читавој Србији.

У годинама пред први устанак овчарско-кабларски манастири налазили су се у разноликом стању. Док су неки били запустели, други су, захваљујући храбрим и предузимљивим монасима, показивали знаке опоравка од дуготрајних недаћа. Тамо где је било организованијих напора и шире подршке, предузимани су кораци за озбиљније грађевинске подухвате. Један од таквих забележен је у историји манастира Ваведење. Из записа на једном минеју за месец јули, који се чува у манастиру, Ваведење је обновљено 1797. године, трудом попа Милића Вујовића из Трнавe.⁵⁴ Није, међутим, познато каквог је обима била ова обнова, али се може претпоставити да је, поред осталог, манастирска црква добила дрвено предворије — припрату, која је порушена 1874. када је манастир доживео нову обнову.⁵⁶

Загнетни манастир Стјеник,⁵⁷ о чијој историји више знамо на основу несигурног народног предања, него преко писаних извора, представља необично интересантну грађевину за праћење развоја градитељске делатности у нашим крајевима на самом почетку XIX века — у освит великих револуционарних догађаја. Прошлост овог манастира везана је за цркву св. Николе у Жежевици, чији су монаси, по традицији, обновили ову задужбину браће Мрњавчевића. Стјеник је запуство 1462. године⁵⁸ и од тада се, вероватно све до почетка XIX века, није трајно опоравио.⁵⁹ О обнови, односно изградњи његове цркве 1802. године имамо два обавештења. Једно је садржано у документу који се пре рата налазио у архиви цркве жежевачке, а који се односи на молбу кнеза и кметова чачанских и пожешких упућену београдском везиру Мустафа-паши да им дозволи да направе нову цркву у Стјенику која је изгорела. Дозвола је дата 23. маја 1801. године.⁶⁰ Друго обавештење сусрећемо у натпису уклесаном изнад северних врата цркве а који гласи: *храм свѣтѣ Јоана сазидат в лѣто 1802*⁶¹. Са обновом овог споменика, а према досадашњим сазнањима, закључује се листа новосаграђених и обновљених црквених објекта у периоду између 1791. и 1804. године. Даља истраживања вероватно ће пружити још неке податке, који би нам непосредно или посредно говорили о сличним грађевинским интервенцијама, које су можда изведене на црквама или манастирима на овом подручју.

Драматичан, па и трагичан, след историјских догађаја, који су претходили устанку, а изазвани најпре јаничарским нередима и сукобима, а потом и њиховим преузимањем власти у Београдском пашалуку, имао је врло негативних последица по развој архитектонске и сликарске делатности у читавој српској области и у чачанском крају. Јаничари су укинули с муком стечене тековине, а право на слободно обнављање и грађење цркава, које су Срби стекли 1793. и 1794. године, буквално је отето, чиме је поново угрожена исконска тежња за верским и националним испољавањем. Поред елементарних захтева политичке и економске слободе, Срби су у први план за време устанка, током преговора са Турцима, стално истицали и захтев за слободном обновом и изградњом цркава и манастира.

И поред бројних обнова, које су извршене на црквама за непуних десет година пре устанка, стање многих задужбина у првој години устанка било је поражавајуће. Правитељствујушћи совјет је октобра 1804. саставио списак свих затечених и запуштених цркава на подручју Београдског пашалука, из кога се види да их је било 156 „дјествительних“ и 278 „запустелих“,⁶² што практично значи да је

свака трећа црква била у животу. Стање цркава и манастира на подручју Чачка, Драгачева, Рудника и Такова није било ништа боље, али не располажемо са подацима који би ближе говорили о појединим објектима, нарочито не о броју порушених и опустелих.

Бескрајна и непресушна енергија коју је српски народ испољило водећи кржаве и судбоносне борбе током првог устанка дошла је до пуног изражаја у свим областима његове активности. Дирљиве и топле наде које су полагане у савезнике биле су потпуно изневерене. Требало је сопственим снагама, готово усамљенички, истрајати не само на бојном пољу, већ и у свим важнијим облицима национално-државног утемељавања и у области културно-просветног, духовног и стваралачког исказивања и потврђивања. На плану градитељства и сликарства, упоредо са другим делатностима, појављују се облици активности који, из данашње перспективе посматрани, просто задивљују. У ослобођеним и полуослобођеним крајевима отпочиње прилично жива и интензивна градитељска делатност, која изненађује својим паралелизмом напора и пожртвовања у односу на остваривање основних циљева политичке и националне слободе. У нередовним ратним приликама, у предасима борби, усред непремостивих економских тешкоћа, у недостатку средстава, мајстора и радне снаге, отпочињу нови подухвати на обнови и изградњи цркава и манастира и на подизању других грађевина. Већ прве године устанка забележени су грађевински захвати, додуше мањег обима, на више цркава, ипак довољно бројних да укажу на једно ново одушевљење и на полет који ће се брзо интегрисати у прави неимарски покрет, с обзиром на све невоље, с којима се народ са градитељима у ратним условима суочавао.

За историју градитељства прошлог века веома су значајне појаве и догађаји који се бележе у устаничким годинама на тлу чачанске области. Најимпозантнији догађај свакако представља темељна обнова манастира Обровина, односно градња цркве манастира Вујна. Према већ познатим подацима, цркву манастира Вујна подигао је 1805. године Никола Милићевић Луњевица, познати устанички првак и угледни трговац, уз свесрдну помоћ свештеника Радисава Милошевића из Прислонице. Знатну материјалну подршку при подизању цркве пружио је војвода Милан Обреновић из Бруснице, полубрат Милоша Обреновића.⁶³ Црква је једнобродна грађевина знатних димензија, са олтарском апсидом у облику полукруга, наосом и припратом. Изнад припрате уздиже се висок осмострани звоник. Црква је засведена полуобличастим сводом, који је ојачан луцима ношеним

пиластрима. Пажњу скрећу поједини пластични детаљи као што је боген фриз и нарочито антропоморфне и зооморфне представе на звонику, клесане у камену. Исто тако падају у очи изванредно лепо изрезбарена врата на западном зиду цркве, која потичу из времена настанка грађевине.

Храм манастира Вујна је несумњиво један од историјски најзначајнијих објеката, имајући у виду време свог настанка. Његова вредност је утолико већа што је као монументално здање са очигледним архитектонским амбицијама настао у најтежим приликама, у доба када се постављало судбинско питање опстанка, односно када се више мислило на живот и смрт, него на било шта друго. Ова грађевина је доказ изузетне градитељске склоности нашег народа, одавног традицијама и спремног да се у најтежим условима подухвати грађења.

Још монументалнија и архитектонски складнија грађевина је сте црква манастира Годовика код Пожеге, која је вероватно на темељима старијег храма грађена, према сачуваном натпису, 1808. године.⁶⁴ Са овом црквом достиже се кулминација у погледу остварења једног истинског подухвата у време када устанак улази у нова искушења и када настају све компликованији политички и економски услови. Грађена зналачки, у знаку доследног поштовања градитељских традиција XIV века и врсног познавања стила, годовичка црква својим облицима и лепотом изненадиће сваког познаваоца неимарских прилика у доба устанка. Штета је што не постоје подаци ко је ову цркву градио, јер би било за науку веома корисно сазнање о томе одакле је дошао или да ли је, пак, из ових крајева овај градитељ за ово време ретког знања и солидног искуства.

Солидношћу грађења и стилском чистотом истиче се црква у Горачићима, грађена између 1807. и 1810. године.⁶⁵ И њен мајстор је познавао архитектонске узорне из прошлости, јер се при градњи овог објекта на њих директно угледао. У основи је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни и са слободно концепираним певничким просторима, нижим од подужног брода. Постављене на северу и југу, оне чине онај просторни склоп, који је уобичајен код цркава XII и XIII века, а које припадају тзв. рашкој стилској групи споменика. Храм је засведен полуобличастим сводом, а на пресеку подужног брода и трансепта уздиже се маркантна купола, која својом пластичном обрадом са спољне стране скреће пажњу. Горачићка црква је пример вешто зидане грађевине, у чијем градитељу треба тражити једну у то доба од ретких личности, оспособљену

да се промишљено и консеквентно архитектонски изражава у духу најбољих традиција нашег градитељства.⁶⁶

Мање значајну као архитектонску творевину, али вредну као грађевинску појаву и као документ о изузетним напорима локалних ктитора у доба када се готово није могла замислити организованија градитељска активност, чини црква св. Прокопија у Тијању, саграђена 1810. године.⁶⁷ Скромних димензија и једноставних, готово рустичних, архитектонских замисли, овај храм употпуњава слику о племенитим напорима и упорним настојањима народа Драгачева да се у историјски прекретничком времену утемеље упоришта духовног живота, у који се улазило са слободарским надама и тежњама. Она, истовремено, одражава локална неимарска схватања и економске могућности средине у којој је настала.

У току трајања првог српског устанка, у зависности од прилика и могућности, паралелно се одиграва процес грађења и обнављања цркава. Разуме се да је обновом захваћен већи број храмова, имајући у виду услове под којима се грађевинарство у овим годинама могло развијати. Поред напред наведених цркава монументалних замисли, посебно имајући у виду Вујан и Годовик и других храмова мањих димензија и зиданих од камена, приступа се обнови или целовитом грађењу цркава брвнара.

Према неким подацима, за време Кочине крајине, саграђена је црква у Заблаћу и то у доњем делу данашњег села. Спаљена је пред први устанак. Године 1808, по Карађорђевог одобрењу, Аврам Лукић из Рајца, кнез пожешке нахије, подигао је, на месту старе цркве, своју задужбину — цркву брвнару, коју су Турци спалили 1814. године.⁶⁸ Немамо података о њеном изгледу. Данашњи храм грађен је између 1871. и 1874. године.⁶⁹

Године 1809. саграђена је црква брвнара у Љутовници код Горњег Милановца, што се види из очуваног записа на њој.⁷⁰ Једноставне основе, по димензијама средње величине, љутовнички храм представља, за време и услове у којима је настао, веома лепо неимарско остварење. Значај овог споменика допуњује богат уметнички садржај, о чему ће доцније бити речи.

Темељну обнову доживела је црква брвнара у Цветкама 1812, о чијој првобитној грађевини имамо података још из 1735. године.⁷¹ Судећи по величини данашњег храма, који је плод касније обнове, цветачка црква у време своје обнове представљала је већи објекат, у чијем подизању су дошли до изражаја знање, искуство и вештина градитеља. Изгледа да је знатнији удео у обнови ове цркве имао

истакнути јунак, војвода Лазар Мутап, ктитор једног дела иконо-стаса.⁷²

Док су још трајале неизвесне и тешке борбе између устаника и Турака, у овчарско-кабларским манастирима, у којима се није била угасила луча слободоумне духовне мисли, долази до организованих настојања да се обнове или поправе цркве и ћелије. Из манастирског катастига, који се чува у Благовештењу под Кабларом, сазнајемо да је 1809. године на манастирској цркви измењен кровни покривач, при чему, вероватно, нису изостале ни неке друге грађевинске интервенције.⁷³

Две године доцније, када је исход устанка био све безнадежнији, обновљена су још два манастира у овом комплексу. Према Ј. Вујићу,⁷⁴ црква манастира Никоље је препокривена „за владе Ђорђа Црнога, за време игумана Атанасија“. По њему, црква манастира Преображења, која је била пуста преко сто година, обновљена је 1811. године, старањем јеромонаха Никифора, пострижника манастира Никоље.⁷⁵

У области профаног градитељства у времену од 1791. до 1813. године, за разлику од сакралне архитектуре, за сада су нам сазнања веома скромна. Основне тешкоће за праћење његовог развоја огледају се у чињеници што не постоје готово никакви архивски подаци и што је већина оваквих објеката страдала у времену од 1813. до 1815. Највећи подухвати свакако су били везани за Карађорђа и његове војводе, као и друге угледне и богате људе овог времена. О Тополи и Карађорђејевим здањима данас се релативно доста зна,⁷⁶ насупрот објектима у другим крајевима, чији су ктитори били локални устанички прваци, духовници и друге утицајније и имућније личности.

Истраживач се налази пред непремостивим тешкоћама ако жели да установи шта се на плану стамбене архитектуре у чачанским крајевима догађало у овом раздобљу. Осим уопштене констатације да је народ градио скромне дрвене грађевине у духу традиција старог неимарства и да су ововрени објекти знатно изостајали по величини, па и градитељској вредности, иза цркава, не би могло готово ништа друго да се каже. Погубна је чињеница да се данас, на читавом овом подручју, није очувала ни једна сеоска кућа поуздано из времена Карађорђа, да смо остали без иједне друге профане грађевине, на основу којих би могли да стекнемо представу о њиховом изгледу. Необично је занимљиво питање како су изгледале куће истакнутих и чувених јунака из првог и другог устанка, као што су били: Арсеније Ломо, Лазар Мутап, Јован Курсула, Аврам Лукић, Рако Љева-

јац, прота Милутин Гучанин, Милић Дринчић, Милан Обреновић, Јован Вукомановић, Милић Радовић и други. Међу свима изгледа да је Никола Милићевић Луњевице, као један од врло богатих трговаца, имао највише склоности за грађевинарство. Поред обнове манастира Вујна, Луњевица је у свом селу саградио двоспратни конак, који је продао када је удао своју најстарију кћи Јеку. Сачуван је опис овог конака, као и подаци о томе које и какве су се зграде налазиле у његовом дворишту, у селу Луњевици.⁷⁷ Луњевица је подигао чесме, чардаке, вајате, дрвене и камене мостове и друге објекте, од којих се данас готово ништа није очувало. Живећи и тргујући у Брусници, Милан Обреновић је свакако имао солидно грађен конак и друге објекте, од којих данас није остало ништа.

Судећи према очуваним објектима из овог времена у другим крајевима, може се закључити да су профане грађевине из периода од 1791. до 1815. године у чачанској области биле сличне грађевинама Милошевог времена. Стамбени објекти грађени су од дрвета и ћерпича, а конаци и друге монументалне зграде одражавају градитељско наслеђе балканске бондручне конструкције.

Врло је важно питање, са гледишта историје уметности, шта се догађало у сакралном градитељству у области стила. За разлику од крајева преко Саве и Дунава, где је српски живаљ већ одавно изданке своје културе накалемео на стабло уметности запада, трудећи се да задржи нека стара традиционална обележја, где се већ увелико одигравао закаснили процес барокизације и све видљивије испољавали елементи класицизма, у Београдском пашалуку, колико из оданости према прошлости — толико и из доследности, па и релативне стваралачке немоћи и конзервативизма, грађевинска активност скоро ни за длаку није излазила из оквира старих стилских образаца, ослоњених на наслеђе византијске, рашке и моравске архитектуре и домаће неимарске традиције.

Док су се на неким монументалним објектима испољиле изузетне способности протомајстора, докази њихове градитељске зрелости, осећање стила и смисао за техничку солидност, па и перфекцију, дотле су друге грађевине обновљене или подизане у тешким, па и убогим условима, одавале неуконост мајстора, недостатак искуства и одсуство сваке стваралачке имагинације. Разлоге дубоке привржености традицији приликом обнављања цркава и манастира пре избијања првог устанка треба тражити у идејном и духовном националном јединству српског народа, који се припремао за свој велики ослободилачки рат, за друштвену револуцију, у којој је видео свој је-

дини излаз. Везивање за изворе и сведочанства своје далеке и славне прошлости, оличене кроз древне задужбине, снажно се манифестовало у градитељству као области стварања у којој се увек у прекретницама историјског развитка потврђивала склоност ка романтизму и оданост према непревазиђеним узорима.

Ни једна црква у области Чачка, Драгачева и Рудника својом концепцијом или облицима не излази из оквира традиционалних архитектонских решења. Свака од њих везује се својом замисли за неке од старих узора. Црква у Вујну се ослања на класична и једноставна просторна решења рашких градитељских искустава упрошћенијих и сведенијих облика и елемената, која још доследније прихвата и спроводи градитељ цркве у Горачићима. Примењујући у целини предложак, често понављан у средњовековној прошлости, са принципима и елементима конструкције, просторног склопа и пластичних облика остварених код српских грађевина XII и XIII века, мајстор који је градио ову цркву консеквентно је подражавао чист византијско-рашки концепт. Једино пластично обрађене транзене на прозорима куполе, на начин како то раде клесари украшавајући надгробне споменике, одају градитеља са схватањима из XIX века, јер би се по основним одликама храма мајстор могао идентификовати са градитељем из знатно старијих времена, без обзира на неке мање неспретности, испољене при обликовању неких делова грађевине, карактеристичне за позније време. Има се утисак да се горачићки мајстор инспирисао црквом манастира св. Тројице на Овчару, при чему је, услед скромности материјалних могућности, неке облике поједноставио, а богатство пластичне обраде узора свео на знатно мању меру.

Годовичка црква је не само пример зналачки зидане грађевине, већ и доказ оданости њеног мајстора градитељским искуствима и схватањима XIV века. Основа овог храма, формирана у облику уписаног крста, јако подсећа на основе низа цркава из XIV века, међу којима се истичу: св. Никола у Бањи Прибојској, св. Богородица у Муштушту, св. Никита у Скопској Црној Гори, св. Арханђели у Штипу и друге.⁷⁸

Црква манастира Стјеника,⁷⁹ упркос свој својој концепцијској поједностављености и извесној рудиментираниости облика, грађена је несумњиво по угледу на трикохонална решења грађевина моравске стилске групе. Можда стјенички мајстор није морао да тражи узор директно у архитектури моравске Србије, јер се свакако ослонио на облик основе старе цркве коју је обнављао, или, ако је цркву градио

изнова, имао је у оближњој цркви манастира Никоље архитектонски пример, на кога се могао угледати.

Треба нагласити да су наши мајстори Карађорђевог времена били лишени потреба да подлежу утицајима модернијих градитељских схватања која су долазила са запада, јер је у ово тегобно време, када се требало борити за национални идентитет, било од пресудне важности остати веран славним градитељским традицијама, без обзира колико је било потребно стваралачких способности да се оне достојно наставе. Таква је била идеологија цркве као носица националне свести, преко чијег се схватања у градитељству није могло прелазити нити било шта мењати.

Нови и снажнији полет у српском градитељству појавио се после кобног исхода првог српског устанка и наглог посустајања у обнављању и грађењу цркава. Ово затишје које је претходило следећој богатијој и садржајнијој градитељској фази, трајало је само неколико година — од 1812. до 1816. Посебно су биле несрећне године 1813. и 1814. када су Турци у одмазди према народу — масовном учеснику у првом устанку, палили, рушили и пустошили храмове. Према неким изворима у ужем чачанском крају спалили су осам цркава.⁸⁰ Успешни завршетак таковског устанка, Милошево лукавство и вештина у односима са Турцима утицали су на стварање повољнијих услова за развој градитељства. Учвршћивањем кнежеве власти успостављене су нове слободе у грађењу и обнављању цркава. Изузетан и беспримерни полет у грађевинарству све се више претварао у покрет, који се развијао паралелно са општим препородом полуослобођене Србије. У научној литератури све до данас није у довољној мери сагледана улога кнеза Милоша у развоју градитељства. У историји српског народа тешко је наћи владарску личност са таквим градитељско-криторским склоностима, какав је био кнез Милош. Посебно је важно посматрати ову његову улогу у светлу историјских услова — да би се објективно и правилно схватила. Напаћена и измучена земља, која је тек изашла из вишегодишњих борби са Турцима, била је исувише економски исцрпљена да би могла да се упусти у многобројне подухвате. Међутим, народ који је сагледавао своју нову будућност у слободи, вођен таквом аутократском и енергичном личношћу какав је био кнез Милош, био је спреман, а и приморан, на све жртве, показујући своју чудесну снагу и виталност. Разноврсним мерама, често и силом, али увек непоколебљиво и истрајно, Милош је максимално мобилисао све расположиве снаге у земљи у обнављању старих цркава и манастира и грађењу нових. Тражио је

и позивао способне мајсторе изван граница својих нахија, а ови, увидевши да је Милошева Србија уствари велико радилиште, радо су долазили и прихватили се великих послова, којих у другим областима Балкана, у то време, није било у толикој мери. Конзервативних схватања и одан традицијама, у чему га је учвршћивала опорављена и амбициозна црква са тек изабраним великодостојницима кнез Милош је омогућавао послове превасходно градитељима и сликарима из јужних крајева, који су били верни поствизантијским обрасцима, модификованим према укусу и жељама нове клијентеле.⁸¹ Доцније ће и овај највећи српски ктитор променити своја убеђења и укус, па ће на његов двор долазити академски образовани сликари, а неке цркве и друге грађевине подизати градитељи напреднијих и савременијих схватања.

Личним кнежевим настојањем и његовом знатном материјалном помоћи приступа се обнови средњовековних манастира и цркава, чији обим напросто изненађује имајући у виду још увек тешке економске прилике и друге фундаменталне потребе у младој и препорођеној и политички полузависној држави. Када се данас са стручног становишта анализирају извршене сложене и опсежне рестаураторске интервенције на најзначајнијим споменицима, може се доћи до закључка да су неке од њих изведене прилично коректно и да су извесни способни мајстори у знатној мери настојали да нове грађевинске захвате прилагоде старим првобитним облицима задужбина. Могло се очекивати да ће у том градитељском налету и грчу, у тој грозници грађења, доћи до много већих произвољности и грешака у односу на аутентичне форме и елементе старих здања. У наше време конзерватори су у прилици да се детаљно упознају са свим аспектима обнове споменика у Милошево време, па су већ сада њихова сазнања обележена богатством података о изузетним напорима и о релативној коректности извођења радова на обнови појединих сакралних грађевина. Разуме се, било је и грубих превида, па чак и девестаторских поступака, али, у целини узевши, ово је доба обележено хуманизмом грађења.

Област пожешке и рудничке нахије, у чији састав су улазили наши крајеви у Милошево време, имала је изванредан значај, па чак и извештан привилегован статус, вероватно због чињенице што је на овим просторима и организован други устанак и што је Милош Обреновић управо овде извојевао пресудне битке за слободу. Најзад, овде су потекле или су се, стицајем околности, нашле најпоузданије личности — одани Милошеви сарадници, према којима је имао ретко

поверење. Чачак и Брусница као административна средишта нахија имали су повољније услове за развој, мада он у прво време није био тако запажен. Као епархијско седиште и као центар Рашког сердарства, Чачак је постао једно од најважнијих подручја тадашње Србије. Упоредо са овим значајем ишао је и развој појединих делатности.

Захваљујући свим овим условима, а посебно предузимљивости локалних кнежева, духовника, па и читавог народа, у овим крајевима, такорећи одмах после таковског устанка, започиње врло жива и богата градитељска активност. Најпре се приступа обнови и поправци црква страдалих у времену од 1813. до 1815. године. Први објекат који постаје предмет озбиљнијих обновитељских интервенција, у пролеће 1816. године, јесте црква манастира Трнавe.⁸² Потреба за овим захватима свакако се може везати и за последице и штете које је овај храм претрпео у Хаџи Продановој буни и немирима везаним за овај догађај. Исте године Никола Луњевица обнавља цркву у Мојсињу, која је страдала у другом устанку. Уз њу подиже и већи дрвени чардак.⁸³

Нејасно је питање настанка цркве брвнаре у Брезни. Постоји, наиме, дилема око времена њеног подизања. Према једном нејасном запису, црква је грађена 1814. или 1817. године.⁸⁴ По свему судећи, пре би се могла прихватити година 1817, јер је тешко претпоставити да је ова једна од најлепших црква брвнара са изванредним дуборезним декорацијама могла да настане 1814. у време пред избијање таковског устанка.⁸⁵

Пре него што је постао ужички владика, са седиштем у Чачку, Никифор Вукосављевић — Максимовић започео је 1817. године обимну обнову манастира Сретење, коју је завршио 1818, што се види из натписа изнад улазних врата.⁸⁶ Истовремено, овај предузимљиви и мудри духовник извршио је и обнову манастира Преображења. Године 1817. личним заузимањем и новчаном помоћи кнеза Милоша, обновљен је манастир Никоље.⁸⁷ Овом приликом Милош је показао захвалност и штедрост према манастиру, одужујући му дуг за безбедни боравак његове породице у немирним устаничким данима. Поклонио му је једну воденицу у Пријевору, која је све до данас очувана као једна од најстаријих и најлепших грађевина ове врсте код нас.⁸⁸

Један од најлепших храмова — цркву св. Саве у Савинцу (Шарани) саградио је 1819. године кнез Милош као једну од својих најомиљенијих задужбина.⁸⁹ Градитељ цркве био је Милутин Гођевац, у то време свакако један од најспособнијих и најангажованијих

мајстора, које је запослио кнез Милош и његови сарадници.⁹⁰ Савиначка црква по свом архитектонском концепту сачињава куполну грађевину, доста ретку за ово време. Грађена врло солидно од таквог пешчара, са очигледном склоношћу према традиционалним конструктивним и просторним решењима, ова црква представља значајан објекат за праћење развоја наше градитељске мисли у XIX веку.⁹¹

Око 1820. године господар Јован Обреновић саградио је у Чачку скромну „од плетера и ћерпича“ цркву,⁹² која је срушена око 1870.⁹³ Некако у исто време, дозволом кнеза Милоша, подигнута је црква у Миоковцима за коју Ј. Вујић каже да је „нова, велика обаче от дрва и ћерпича начињена“.⁹⁴ Према натпису на садашњој цркви, која се по архитектури знатно разликује од првобитног храма, цркву је саградила кнегиња Љубица 1815. године, у част победе на Љубићу.

Од 1819. до 1822. године, обновљене су или наново грађене цркве у Бјелуши,⁹⁵ Сирогојну,⁹⁶ Горњој Добрињи,⁹⁷ Горобиљу,⁹⁸ Краљеву⁹⁹ и Котражи.¹⁰⁰ Котрашку цркву обновио је Илија Поповић 1822, при чему је старији храм знатно проширен.¹⁰¹

Како су године даље протичале, тако је развој грађевинарства добијао у интензитету. Консолидацијом власти и економских прилика све се више улазило у фазу у којој се постепено уводи ред и извесна боља организованост у избору и ангажованости мајстора, али и у вођењу надзора и извођењу радова на обнови и изградњи цркава. Лично врло заинтересован, кнез Милош је грађевинској делатности поклањао изузетну пажњу и то не само издашном помоћи и личним увидом и контролом извођења појединих подухвата, већ посебно укључивањем и задуживањем великог броја својих сарадника, које је подстицао, а често и приморавао, да се свесрдније ангажују у овим пословима. Његова браћа Јован и Јеврем били су му драгоцене помагачи и ослоњци око подизања појединих грађевина, а Васа Поповић, обор-кнез пожешке нахије, један од најприснијих сарадника и извршилаца његових налога у својој области, нарочито у грађевинским пословима.¹⁰² Сви духовници и црквени великодостојници били су, наравно, у директној зависности од воље кнеза Милоша у спровођењу својих идеја и амбиција у обнављању и грађењу храмова. По његовим налозима или пристанку ангажовани су мајстори, одређиване цене радова, а не ретко и утврђиване величине и облици цркава. Држећи тако готово све у својим рукама, могло се и очекивати спровођење једног чврстог система грађења објеката широм Србије.

Пратећи хронолошким редом настанак црквених грађевина на подручју рудничке и пожешке нахије, уочавамо да је, према сачуваним подацима, активност на плану обнављања и грађења храмова, у времену од 1824. до 1839. године, перманентна и доста жива. Године 1823. удовица Рака Љевајца, храброг учесника у оба устанка, моли да се обнови његова задужбина — црква у Заблаћу.¹⁰³ Већ 1826. црква је подигнута. Она је служила пола века, да би била саграђена нова између 1871. и 1874.¹⁰⁴

Стара, неистражена и стога још увек тајанствена црква у Бањи — Горња Трепча била је 1824. године предмет радикалне обнове, коју је извршио Никит Милинковић.¹⁰⁵ Иако скромних димензија, ова грађевина, зидана од камена, захтевала је озбиљније захвате при обнови, који су вероватно изведени од стране локалних мајстора.

Следеће године, међутим, грађена је изнова црква у Бресници, такође невеликих димензија, са припратом од дрвене грађе. Значај ове цркве за историју грађевинарства XIX века огледа се не толико у њеној архитектонској вредности, колико у чињеници што је сачуван натпис у коме се налазе подаци о имену мајстора који је цркву градио.¹⁰⁶ У питању је познати градитељ Коста из Охрида, који је у Милошево време зидао више грађевина у Србији.¹⁰⁷

Исте, 1825. године започета је градња цркве у Ласцу, а завршена 1826.¹⁰⁸ Ова црква је поново обновљена 1867, а срушена је пред изградњу нове, 1966.¹⁰⁹

Црква брвнара у Прањанима изграђена је 1827. године,¹¹⁰ управо у време када се, по прилици, завршава прва етапа у развоју грађевинарства Милошевог времена у нашим крајевима, односно када су грађене цркве углавном мањих димензија и од слабијег материјала.¹¹¹ Још би се у овој етапи настанка могла истаћи црква у Каони, чија је изградња започета 1825, а завршена 1827.¹¹² Триконхоналне основе, веома рустична и неплеменитих пропорција, ова грађевина, по свему судећи, дело је домаћих, не много вештих, мајстора, али управо оних градитеља који су се у свом неимарском опредељењу директно везивали за традиционална решења црквене архитектуре.

Изградњом цркве у Гучи између 1828. и 1831. године,¹¹³ грађевине чији мајстори, на жалост, бар за сада, нису познати,¹¹⁴ сакрално градитељство у области Чачка, а и знатно шире, стиче нове квалитете, који најављују нова стилска схватања и наговештавају дубоке промене у погледу постепеног прихватања утицаја архитектуре западних области, односно крајева преко Саве и Дунава. Мада

још увек доминирају главна обележја карактеристична за грађевине чији се неимари инспиришу традиционалним архитектонским концепцијама, гучка црква, са звоником на западној страни, са елементима који указују на барокно порекло и са смелијим рашчлањивањем фасада, по духу и карактеру сасвим се приближава грађевинама, које ће врло брзо, по основној замисли, сасвим рашчистити са старим стилским обрасцима. У досадашњим разматрањима стилских карактеристика код црква Милошевог времена није уочено да је ова црква врло илустративан пример прелазне фазе у трансформацији стилских архитектонских схватања што је чини необично важном грађевином у историји нашег градитељства прве половине XIX века.

У годинама 1832. и 1833. немамо података да је у чачанском крају зидана која црква или да је вршена која обимнија обнова. Нема сумње да се у ово време, када су се после Хатишерифа отвориле још повољније могућности за сваковрсну активност, грађевинарство развијало без застоја.

Неколико пута претварана у џамију и поново освећивана, чачанска црква доживела је 1834. обимнију обнову,¹¹⁵ о којој се непосредно старао Јован Обреновић, који се после нове административно-територијалне поделе Србије стално настанио у Чачку.¹¹⁶ Опсег ове обнове све до сада није у потпуности утврђен, али је несумњиво установљено да том приликом није наново, из темеља, зидана, већ да је рестаурисана постојећа стара грађевина. Тада је уз цркву, на западној страни, дозидана женска припрада „по височајшему одобрењу његове светлости“.¹¹⁷

Као седиште рудничке нахије Брусница је представљала веће и значајније насеље од било којег другог осим Чачка. Премда је центар насеља био лоциран на неподесном месту, због чега је касније основана Деспотовица — данашњи Горњи Милановац, Брусница се развијала релативно брзо у првим годинама Милошеве владавине, сасвим у складу са својим административним значајем. Боравећи овде, господар Јован Обреновић, као обор-кнез рудничке нахије, саградио је двадесетих година мању цркву — капелу,¹¹⁸ да би 1836. започео, а 1837. године завршио монументалу и за то време врло лепу и солидно грађену цркву. За градњу овог храма, као уосталом и за све остале значајније, био је врло заинтересован кнез Милош. Цркву је градио познати мајстор Настас Стефановић, о чему је, срећом, сачувана документација.¹¹⁹ Као доказ извесне репрезентативности у грађењу овог храма може нам послужити чињеница да су западни и северни портал врло лепо пластично декорисани. Брусничка црква,

као дело једног од најбољег неимара Милошевог времена, улази у ред најлепших сакралних грађевина у овом крају. Једнобродна грађевина, са једва наглашеним унутрашњим певничким просторима и са звоником на западној страни, ова црква показује јасне знаке преузимања савременијих градитељских елемената, али је све још увек у складу са старим концепцијама.

Године 1836, односно 1837, саграђене су још две цркве. У духу нових градитељских тенденција, са звоником — кулом на западној страни, подигнута је 1836. године црква у Ивањици, о чему нас обавештава уклесани натпис изнад врата која воде из звоника у наос.¹²⁰ Известан раскорак постоји о тачној години градње ивањичке цркве кад се узме у обзир један податак из 1837. Наиме, те године, у септембру, господар Јован Обреновић склопио је уговор са Симом Ви роњом, неимаром из Охрида, о зидању нове цркве у Ивањици,¹²¹ што се не подударе са податком из очуваног натписа. Изгледа да је у натпису наведена година која означава почетак изградње, а да је она завршена 1837, или је пак у питању грешка до које је, из неких разлога, клесањем натписа, дошло.

За потпунија обавештења о изградњи цркве у Брезни сачувано је неколико драгоцених података. Кнез Милош је 2. августа 1836. године упутио позив народу среза црногорског у рудничком округу да обезбеди материјал и изврши припреме за изградњу задужбине у Брезни „млађима за пример“.¹²² Градња брезанске цркве најпре је била поверена неимару Димитрију Сотировићу, с којим ктитори нису били задовољни. Стога, по кнежевом налогу, одузимају се послови овом мајстору и уступају већ провереном градитељу Настасу Стефановићу.¹²³ Црква у Брезни, по архитектури блиска традиционалним решењима, са основом у облику триконхоса, одликује се пластично-декоративним претензијама мајстора, које су дошле до изражаја у декорисању западног и северног портала, слично као на брусничкој цркви.¹²⁴

Све до завршетка прве Милошеве владавине (1839) сакрално градитељство у пределима око Чачка развијало се несмањеним полетом да би за време уставобранитеља овај развој текао нешто успореније. Оно што је битно и што треба нагласити а то је да се завршетком прве владавине Милошеве све више афирмишу нова стилска схватања, чији се корени налазе у градитељству преко Саве и Дунава. Епоха кнеза Александра Карађорђевића готово ће сасвим рашчистити са старим архитектонским обрасцима и прихватити новине, које су постепено продирале у четвртој деценији прошлог века. Када

је кнез Милош поново дошао на власт, по читавој Србији грађене су цркве од којих је мало која била у духу традиција. Највећи број храмова у потпуности је одражавао савремена градитељска искуства, проверавана деценијама у пределима северно од Београда. Као илустрацију потпуне стилске трансформације можемо навести цркву у Горњем Милановцу, последњу Милошеву задужбину, грађену између 1860. и 1862. године.¹²⁵

Што се тиче профаног градитељства за време кнеза Милоша, зна се да је оно, такође, било у знатном замаху и да је оставило многе грађевине, које данас представљају драгоцене споменике наше архитектонске баштине. Иако није посебно проучавана, профана архитектура у области Чачка носи све оне карактеристике, типичне за целокупно српско градитељство овог времена. У раздобљу од 1815. до 1839. године доминира архитектура конака која се ослања на градитељско наслеђе балканске бондручне грађевине. Неколико вредних објеката, насталих у овом периоду, за чије постојање знамо преко непотпуних навода и штурих описа, на жалост, није дочекало наше време. Овде се, у првом реду, мисли на конак господара Јована Обреновића у Брусници, који се по опису Ј. Вујића „састоји из једног горе спрата који садржи неколико парадни и намешетени соба све по восточностраном укусу, доле пак има различите собе и канцеларију, која је добро уређена и добро расположена...“¹²⁷ Такође би био вредан пажње конак Васе Поповића у Чачку, који је, по наводима О. Д. Пирха, сличан кнежевом конаку у Пожаревцу,¹²⁷ зграда магистрата, за коју овај путописац каже да „највише личи на наше зграде за трговину“,¹²⁸ и владичин конак, саграђен 1837. године.¹²⁹ Било је још лепих зграда — конака, чардака, вајата, стамбених кућа и разних других грађевина, која су настале у овом времену, углавном грађених на основу старих неимарских искустава. У оквиру појединих манастирских целина било је вредних зграда, које данас не постоје или су временом изгубиле првобитна обележја. То се односи на манастир Вујан, Враћевшницу, Благовештење, Сретење, Тројицу и друге.

Међу репрезентативне објекте Милошевог времена, који су до данас очувани, спадају: конак кнеза Милоша у Враћевшници, који је подигао у спомен своје мајке Вишње,¹³⁰ затим други конак у овом манастиру, који је 1834. године обновио Мелентије Павловић,¹³¹ конак господара Јована Обреновића у Чачку, саграђен 1835.,¹³² конак манастира Никоље,¹³³ конак манастира Тројице, обновљен 1844, кућа кнеза Милоша у Горњој Црнући¹³⁴ и други. Старе сеоске куће у око-

лини Чачка, Драгачеву, у крајевима око Ивањице и Горњег Милановца још увек нису комплексно проучене. Сачуван је релативно мали број, међу којима има репрезентативних примерака, али су углавном из нешто млађег времена.¹³⁵ Веома су занимљиве куће са натписима,¹³⁶ које су такође нешто позније. Посебну врсту градитељског наслеђа представљају винарски подруми у околини Чачка. До данас је очувано неколико примерака из прве половине XIX века, међу којима је од изузетне вредности подрум у Атеници, власништво Бошка Поповића.¹³⁷ Воденице поточаре такође нису биле предмет озбиљнијег изучавања. Међу оним које поуздано потичу из Милошевог времена спадају воденица у Пријевору и воденица господара Јована Обреновића у Атеници.¹³⁸

*
*   *
*

Развој сликарске делатности у времену од 1791. до 1839. године немогуће је пратити одвојено од градитељства, с обзиром да је она углавном следила схватања и укус ктитора сакралних грађевина. Другим речима, црквено сликарство, о коме је овде углавном реч, било је у директној зависности од архитектуре, јер су се њеним развојем управо стварали услови за настанак и процват иконописне делатности, па и за појаву зидних сликаних декорација. У тесној вези са градитељством били су и други облици уметничког стварања, посебно дуборезно стваралаштво и обрада метала.

Сликарство у годинама пред устанак, за време Карађорђевог војевања, а нарочито у доба кнеза Милоша, као област уметничког стварања пружа више могућности да се преко праћења његовог развоја уоче иконографске и стилске особености ширег регистра, него што се то може одредити кад су у питању одлике у развоју градитељства ових раздобља. Својом природом приснијег, интимнијег, индивидуалнијег, па и аутономнијег ауторског односа, сликарство је било више отворено и лакше остваривало додире и узајамна прожимања са многим уметничким токовима и утицајима.

Међутим, упркос наглom порасту његове продукције, којом је требало задовољити не само нарасле потребе услед обнове и изградње многих цркава и изићи у сусрет захтевима и укусу нове клијентеле, сликарско стварање се дуго тврдоглаво држало традиционалних ка-

нона и конзервативних образаца и предложака, иако је, према најновијим истраживањима, већ на почетку показивало и испољавало знаке посустајања у одолевању ликовним новинама.

Бранко Вујовић, историчар уметности који данас најактивније и најбрижљивије испитује и проучава процесе који су се збивали у уметности овог времена, веома је добро уочио најважније правце у развоју сликарске делатности крајем XVIII и почетком XIX века.¹³⁹ Иначе, треба напоменути да су сви истраживачи сликарске уметности овог раздобља (1791—1815) веома хендикепирани чињеницом што је очуван веома мали број дела, пошто је највећи њихов део настрадао 1813. године, када су Турци, после пропасти устанка, у бесу одмазде, попалили и опустошили многе цркве. Теренским испитивањем, нарочито оним која се неколико задњих година спроводе у оквиру појединих институција, откривају се последња преостала сликарска дела, која представљају чак и кључне споменике за објашњење неких важних појава, за атрибуцију, за установљавање поузданијих судова о делу појединих иконописаца. Знатно је, срећом, боља ситуација са сликарским наслеђем Милошевог времена, које је неупоредиво боље очувано. Међутим, оно је још увек недовољно проучено, што у овом тренутку отежава изрицање дефинитивних оцена о одликама његовог развоја.

Најзанимљивија, па и највернија, црта сликарске делатности у време пред први српски устанак и током његовог трајања, јесте појава домаћих више или мање даровитих мајстора, чија активност још увек није сасвим сагледана нити проучена. Њихов удео у сликарском, пре свега иконописном и фреско стварању, није, можда, особито истакнут у погледу уметничког квалитета иако је у многим случајевима неспоран и достојан вредности других стваралаца, већ нарочито у томе што они својим делом учествују у општем покрету и полету националног, просветног и културног буђења и препорода, заснованог на аутохтоним и аутентичним снагама, које су се све више откривале и развијале. У том погледу од изванредног је значаја за новију историју српске уметности проучавање дела Хаџи Рувима и његовог уметничког круга.¹⁴⁰ Као родоначелник новог уметничког схватања, Хаџи Рувим је са својим ученицима и следбеницима у нашој уметности крајем XVIII и почетком XIX века трасирао нове правце развоја. Поникао у околини Ваљева, где се пред устанак оформило жариште слободарских идеја и где су се најпре успоставиле сваковрсне везе са живљем преко Саве, Хаџи Рувим, духовно и идејно надахнут новим стремљењима боравећи у Земуну

и Великој Ремети, убрзо је постао носилац прогресивнијих уметничких тежњи, које је ауторитативно преносио на своје следбенике.

У његовом окриљу израсла је најдаровитија и најснажнија уметничка личност — Петар Николајевић Молер, сликар који је део своје активности везао за наше крајеве. Сликајући иконостас у Гучи,¹⁴¹ он је у овом делу Србије први, пред Карађорђев устанак, обележио рађање нових импулса у иконописној делатности, који су најављивали раскид са традицијама.¹⁴² Драгоцено откриће представља проналазак једног његовог непознатог дела у гробљанској капели у Горњем Милановцу, до којег је дошао Б. Вујовић, трагајући за Молеровим радовима. У питању су царске двери манастира Боговађе, које је уметник, према сачуваном запису, сликао 1797. године.¹⁴³ Ово дело представља изузетно вредан уметнички споменик у веома скромној сликарској баштини предустаничког времена на подручју Чачка, а за потпуније сагледавање доста оскудно очуваног Николајевићевог дела изванредно значајно остварење.

Хаџи Рувимовом уметничком кругу припада мање талентован, али плодан сликар, Јеремија Михаиловић, чије је дело, у поређењу са сликама Петра Николајевића Молера, ипак доста минорно. Популаран и веома тражен иконописац, он је у тешким годинама првог устанка својом делатношћу задовољавао готово све важније захтеве клијентеле и, у недостатку других сликара, добијао врло значајне и велике поруџбине. Обновом манастира Вујна поверава му се 1807. године велики посао осликавања унутрашњих зидних површина цркве, а 1808. и сликање иконостаса.¹⁴⁴ На жалост, све његове фреске у Вујну уништене су 1851. године, када је преко њих Андрија Дијаковић насликао нови живопис,¹⁴⁵ тако да немамо могућности да овај један од његових највећих сликарских ансамбала, при чијој му је изради помагао мајстор Стојан, анализирамо и оцењујемо у погледу његове вредности. Иконостас је срећом очуван и он се данас налази највећим делом у цркви св. Богородице у Горњој Трепчи. У Вујну се једино задржала његова икона арханђела Михаила.¹⁴⁶ Иконостас из Вујна представља Михаиловићев рани рад и од несумњивог је значаја за праћење његовог сликарског развоја. Од не мање важности су и царске двери из цркве брвнаре у Такову, које су руком истог мајстора сликане 1808. године — дакле у време када је вероватно завршавао своју велику поруџбину у задужбини Николе Луњевице и Милана Обреновића.¹⁴⁷ Потврди ли се претпоставка да су постојеће зидне слике на спољном западном зиду горњотрепчанске цркве, које су настале, по свој прилици, 1824. године¹⁴⁸ — његов рад, онда

би то било дело из његове зреле фазе, која, међутим, не показује битнији напредак у његовом сликарском развиту.

Ни по пореклу ни по сликарској сродности, Хаџи Рувимовом уметничком кругу није припадао Јанко Михаиловић Молер, како се често погрешно истиче. Он је својом активношћу сликања иконостаса и икона био више година на подручју Чачка и његове шире околине доминантна личност. Мада је овај сликар у последње време био предмет озбиљнијег истраживања и проучавања,¹⁴⁹ још увек није у целости утврђен његов доста обиман опус. Задњих година идентификован је знатан број његових непознатих икона.¹⁵⁰ До сада се зна да је сликао иконостасе и иконе у Жељевици, Жичи, Гучи, Тијању, Прањанима, Доброселици, Прилипцу, Јабланици, Бјелуши и другим местима. Јанку је при сликању помогао његов син Сретен,¹⁵¹ а поједине иконе овај млади зограф сликао је самостално, најчешће по угледу на свога оца.¹⁵² На основу данашњег познавања сачуваних дела Јанка Михаиловића Молера, може се рећи да је овај иконописац,¹⁵³ по свом сликарском убеђењу, припадао оној групи домаћих уметника, која је кроз своја дела сједињавала превазиђене поствизантијске образце и нове тенденције, које су долазиле са запада. Са више или мање успеха своје иконе је прилагођавао укусу наручиоца, негујући извесну црту допадљивости, што је очигледно обезбеђивало наклоност ктитора.¹⁵⁴ Према није био изузетно даровит нити особито сликарски образован, овај уметник ни у ком случају нема само локални значај. У уметности Милошевог времена, па и касније, он је више година неуморно стварао у области од Краљева до Старог Влаха, оставивши печат своје личности дубље и снажније него неки други познатији иконописци. Несумњиво је знатно допринео развоју сликарске делатности у овом делу Србије и пружио незаобилазни удео у обогаћивању изражајних и стилских токова у иконопису свог времена. Недовољно познавање дела овог сликара имало је утицаја на чињеницу да га наука још увек није адекватно оценила. Међутим, то не значи да би се он могао сврстати међу наше најбоље сликаре тзв. прелазног периода, али му је несумњиво место међу веома заслужним иконописцима, без чијег би дела наша сликарска баштина била сигурно сиромашнија. Даље истраживање његовог стваралаштва и објављивање монографије представља обавезу града и краја, чијој је културној и ликовној традицији учинио изванредан допринос.

Из доба првог устанка, тј. из 1812. године потиче иконостас у цркви брвнари у Цветкама,¹⁵⁵ чији је аутор неидентификован. Су-

дећи по неким стилским обележјима и типолошким цртама представљених светитеља, могло би се претпоставити да је овај иконостас сликао Јанко Михаиловић. Уколико би ово било тачно, онда би то било његово најраније дело, које је сликао када му је било око двадесет година. Како његова сигнирана последња дела потичу из 1851. године, то се, од иконостаса у Цветкама па до икона из Јовања, може пратити четрдесетогодишњи Јанков плодан рад. Када се овоме дода да је овај уметник сликао и портрете црквених великодостојника и других личности из овог краја и то као први познати сликар овог жанра, онда се може схватити од коликог је значаја проучавање дела овог аутохтонца.

Значајну струју у сликарској активности у Србији последњих деценија XVIII и прве две деценије XIX века представља она која је била усмерена ка одвајању од строгих поствизантијских узора и ка прихватању барокне уметности западног и руског порекла. Њен најмаркантнији представник је позната сликарска породица Лазовића из Бијелог Поља. Симеон — отац и Алексије — син, сликари који су често заједно радили и чија је делатност тек последњих година подробније испитивана, насликали су знатан број дела у чачанском¹⁵⁷ и ивањичком, односно ужичком крају.¹⁵⁸ Они су, упркос извесним недостацима, брзо стекли глас угледних и добрих сликара. Симеон је у својој дугогодишњој делатности, путујући западним крајевима Србије, сликао иконостасе и иконе већ од седме деценије XVIII столећа (Сирогојно 1764, Пустиња 1766, Буковик око 1770, Сегојно 1779, Кућани 1780¹⁵⁹), да би 1801. насликао престоње иконе у манастиру Клисурси сасвим у духу симбиозе руско-млетачког барока, очигледно се трудећи да напусти раније неговане поствизантијске обрасце.¹⁶⁰ Каснија његова иконописна остварења у Брезови¹⁶¹ и неким другим црквама (Каран, Сеча Река, Ужице) говоре да се лако и вешто прилагођавао старинском укусу наручилаца.

Алексије Лазовић, прогресивнији и образованији сликар од свог оца, успео је да се пласира као један од водећих иконописаца и један од ретких који је у почетку успешно конкурисао Јањи Молеру, миљенику кнеза Милоша. Насликао је, између осталог, како смо недавно утврдили, главни део иконостаса у крагујевачкој старој цркви, једној од првих Милошевих задужбина.¹⁶² Вредна Алексијева остварења налазе се у нашем крају. Реч је о царским дверима, крсту са Христовим распећем и иконама Богородице и Јована Богослова, које се чувају у цркви манастира Ваведене, својевремено пренете из

старе чачанске цркве, коју је око 1820. године подигао господар Јован Обреновић.¹⁶³

Посебну пажњу заслужују иконописна дела у нашој области која су сликали мајстори означени у стручној литератури као зографи.¹⁶⁴ Несумњиво најквалитетнија дела по имену непознатог сликара налазе се у Враћевшници. Ради се о четири престоне иконе Св. Јована, Св. Николе, Богородице са Христом и Исуса Христа, од којих је две последње, 1824. године, приложио манастирској цркви кнез Милош.¹⁶⁵ Даровит и способан, враћевшнички мајстор, који се са овим иконама представио као уметник који ради у духу традиција ретардираног барока, са изразитим осећањем за живи и звучни колорит, који је често подређен сигурном и коректном цртежу, сликао је веома слично иконописцу Ристу Николићу, за којег је Б. Вујовић¹⁶⁶ склон да поистовети са враћевшничким уметником.

Иконостас цркве у Савинцу сликала су два мајстора, од којих се издваја Јања Молер, као аутор двеју престоних икона, приложених 1822. цркви од стране кнеза Милоша.¹⁶⁷ Веома добро очуван савиначки иконостас представља типично дело цинцарских мајстора, који су, уз велику кнежеву наклоност, сликали иконостасе широм Србије.

Године 1831. Јања Молер је сликао иконостас цркве у Каони, за који се раније веровало да је дело Јанка Михаиловића Молера. Сликан знатно рустичније од савиначких икона,¹⁶⁸ овај иконостас се одликује добром очуваносћу, па је утолико чудније што је уклоњен са првобитног места у цркви и на његово место постављен нов и безвредан.

Недавно очишћени и конзервирани иконостас цркве манастира Никоље, настао 1826. године,¹⁶⁹ улази у ред врло занимљивих иконописних дела Милошевог доба. За сада се не може извршити атрибуција, јер се са неким одликама његовог мајстор не може идентификовати ни са једним познатим иконописцем овог времена.¹⁷⁰ Постоји довољно индиција за претпоставку да га је сликао неко од домаћих мајстора, који је успео да вешто сједини архаичне црте поствизантијског иконописног схватања са елементима карактеристичним за дела настала у духу левантинског барока.

Живе везе политичке и економске природе, које су пред устанак успостављене између Србије и Аустрије, а током устанка и продубљиване, имале су знатног одраза на развој културног, а посебно ликовног живота у Србији. Отварајући се према свету, који је упирао поглед на збивања и дивио се победама српских устаника, Србија је постала област која је магнетски привлачила родољубиве

Србе пречане, међу којима је било талентованих и образованих сликара. Учене личности и велики родољуби, какав је, на пример, био Доситеј Обрадовић,¹⁷¹ веома су допринели развоју веза и односа са Србима у Аустро-Угарској, које су подстицали да долазе у Србију и да, у обновљеној и слободној отаџбини предака, понуде своје стваралачке услуге. Међу њима први су се одазвали сликари, који су почели да добијају наруџбине у новим и обновљеним црквама и да портретишу угледне и богате прваке, нарочито у нешто каснијем раздобљу.

Знатно пре устанка забележени су први контакти и установљена дела сликара из данашње Војводине.¹⁷² Доскора се, међутим, веровало да су уметници из предела преко Саве и Дунава пословно долазили у Србију тек током првог устанка,¹⁷³ а само је наглашавана могућност да су неки сликари сликали своја дела овде непосредно пред устанак.

За поједине уметнике из Тесарије, који су добар део своје активности везали за Србију, оскудна документација није могла да предочи тачно време почетка њихових пословних веза са старим крајевима. Тако је, на пример, забележено у литератури да је Никола Апостоловић, ученик Димитрија Братоглића из Земуна, прво своје дело у Србији насликао тек 1816. године и то престоне иконе за иконостас цркве Св. Прокопија у Прокупљу.¹⁷⁴ Узели смо као пример овог сликара, пошто је он веома интересантан за проучавање сликарске делатности почетком XIX века у областима око Чачка. На овом подручју, заправо, откривена су његова дела, која временом свог настанка говоре о томе да је он овде сликао не само током устанка,¹⁷⁵ већ и знатно пре његовог почетка. Најпре је установљено да је поред царских двери¹⁷⁶ у цркви брвнари у Љутовници 1810. године сликао читав иконостас, од којег је сачуван само један део.¹⁷⁷ Потом је утврђено да је сликао две престоне иконе, које се данас налазе у цркви манастира Ваведење и које се овде по први пут објављују. Реч је о његова два веома добра рада која су настала 1800. године, дакле у врло раном периоду његовог стваралаштва. Колико се до сада зна, то су његове најстарије очуване слике.¹⁷⁸ После конзерваторских радова¹⁷⁹ на икони Богородице са Христом могао се прочитати део записа који гласи: *Сію ік (ОН) ... почившагъ Петр(а) Н(ов)ановича 1800.* Из записа се види да је ктитор иконе неки Петар Јовановић и да је она сликана 1800. године. На другој престоној икони са представом Исуса Христа такође је постојао запис, од кога је данас очуван мањи део. Читљива су следећа слова: *... [К ... а ... є ... почившагъ Петра ... Енча 18...*

која нам такође говоре о истом ктитору и вероватно о истој години сликања. Иако иконе нису потписане, нема никакве сумње у то да их је сликао Никола Апостоловић. На основу само летимичног увида у њихова сликарска обележја, у поређењу са његовим потписаним радовима, може се, без тешкоћа, доћи до закључка да им је аутор овај уметник. Значај ваведењских икона је, управо, у томе што су то најранија досада позната дела Николе Апостоловића и што по својим квалитетима спадају међу његова најбоља остварења.

Апостоловићев долазак у Србију, односно у крајеве чачанске области, као да је после другог устанка покренуо низ уметника из Аустрије, који су прешли Саву и Дунав. Два су сликара део своје активности везала за Враћевшницу, односно Чачак. Најпре је једно време, 1817. године, у Враћевшници боравио Георгије Лацковић, који је сликао тадашњег игумана Мелентија Павловића¹⁸⁰ и, вероватно, још неке портрете.¹⁸¹ Трага о свом боравку у овом манастиру оставио је и у виду других остварења.¹⁸² Скоро две деценије доцније, после већ стеченог искуства других војвођанских сликара у портретисању кнеза и чланова његове породице као и других његових угледних сарадника, у Чачак долази Урош Кнежевић да би сликао портрете господара Јована Обреновића и других личности. Тада је, вероватно, насликао и грб Обреновића на Јовановом конаку.¹⁸³

Покушај да се целовито прикажу развојни токови градитељства и сликарства у Карађорђево и Милошево доба у нашим крајевима заснива се, пре свега, на оцени актуелне научне потребе оваквог приступа и истовремено се везује за жељу аутора да се у десетој свесци ЗБОРНИКА, којом се обележава леп јубилеј, објави мала синтеза досадашњих сазнања о уметности једног времена, у којој су крајеви око Чачка имали врло видну улогу. Пишчево задовољство је утолико веће што је испуњен сазнањем да му је ЗБОРНИК РАДОВА Народног музеја у Чачку, омогућавајући објављивање резултата истраживања уметности XIX века, пружио изванредан подстицај у овом не увек лаком и захвалном послу и што је сада, ето, у прилици да на страницама ове угледне и значајне научне публикације заокругли глобалну слику уметничког развоја једне епохе, у којој су кроз многе противуречности покренути они токови који ће наше сликарство постепено увести у свет модернијег ликовног стила и израза и који ће изазвати разлоге за почетак великих обрачуна са преживелим схемама поствизантијске традиције.¹⁸⁴

НАПОМЕНЕ

1. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, „Зборник заштите споменика културе“, 1, (Београд, 1951) 108—114, исти, Ликовна култура Карађорђевог времена, „Историјски гласник“, 1—2, (Београд, 1951), 59—71, исти, Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839. године, „Зборник Музеја првог српског устанка“, 1, (Београд, 1959), 5—58, исти, Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари, „Зборник радова Народног музеја у Београду“, I, (Београд, 1958), 335—339, исти, Класицизам код Срба 1790 — 1848, I, Београд, МСМЛXV, II, Београд, МСМЛXVI, 5—35.

2. П. Васић, Војвођански сликари у Србији (1817 — 1850), „Научни зборник Матице српске“, серија друштвених наука, I, (Нови Сад, 1950), 1, 93—109, исти, Урош Кнежевић, Летопис Матице српске, СХХVI, књ. 365, 1—2, (Нови Сад, 1950), 17—30, исти, Страни уметници и Карађорђева Србија, „Историјски гласник“, I, (Београд, 1955), 71—86, исти, Србија 1808. у акварелима Франца Јашкеа, „Историјски гласник“, 1—2, (Београд, 1957), 61—62, исти, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, „Зборник Музеја првог српског устанка“, I, (Београд, 1959), 67—78, исти, Историјски портрети Уроша Кнежевића, „Зборник Музеја првог српског устанка“, II, (Београд, 1960), 33—42, исти, Сликарство у Србији после другог устанка, „Политика“, (Београд, 29, 30. XI и 1. XII 1963), исти, Иконе Николе Апостоловића у Прокупљу, „Политика“, 12. IV 1964, исти, Мали прилози историји српског устанка, „Зборник Музеја првог српског устанка“, III—IV, (Београд, 1964—1965), 106—122, исти, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, Пожаревац — „Браничево“, 1968, исти, Црквена уметност код Срба у XVIII и XIX веку, Српска православна црква 1219—1969, (Београд, 1969), 331—358.

3. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића (1777 — 1854), Прота Матија Ненадовић и његово доба, Београд, Галерија САНУ, 1978, 68—69.

4. М. Коларић, Класицизам код Срба — грађевинарство, 3, Београд МСМЛXVI, 22.

5. П. Васић, Белешке о уметничким споменицима ужичког краја, „Ужички зборник“, IV, (Титово Ужице, 1957), 311—359.

6. Д. С. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, Београд — Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, V, 1962, 121, 141, 145 — 148, 160, 162, 169—172, 178—179.

7. И. Здравковић, Господар Јованов конак у Чачку, Музеји, 6, (Београд, 1951), 123—127, исти, Рестаурација и адаптација Господар Јовановог конака у Чачку, „Зборник заштите споменика културе“, IV — V, (Београд, 1955), 243—252.

8. М. Д. Протић, Добрачки манастир Св. арханђела у Моравичкој клисури, Битољ, 1939.

9. М. Д. Протић, Под Бањицом црква Жежевица, неколико цртица из њене историје поводом прославе 600 годишњице њеног постанка, Краљево, 1937.

10. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, исти, Трнавски мученици, Битољ, 1939.

11. М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић забрављени сликар, сепарат из „Православне мисли“, I, (Београд, 1958), св. 2, 1—16.

12. Бавећи се истраживањем дела овог иконописца, писац ових редова је објавио неколико радова. Најпотпунија литература о њему: Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексисија Лазовића, „Зборник радова Народног музеја“, VII, (Чачак, 1976), 144—147.

13. Д. Ранковић, М. Икониновић, Извештај систематског истраживања доњег Драгачева, „Зборник радова Народног музеја“, IV, (Чачак, 1973), 155—183, исти, Извештај систематског истраживања горњег Драгачева, „Зборник“, V, (Чачак, 1974), 177—195.

14. В. Вујовић, Цркве брвнаре у Београду, „Годишњак Музеја града Београда“, V, (Београд, 1958), исти, Српске иконе XIX века, предговор каталогу и каталог изложбе, Музеј града Београда и Завод за заштиту споменика културе града Београда (Београд, 1969), исти, Прилог познавању српског златарства

- XIX века, „Зборник Музеја примењене уметности“, 12, (Београд, 1968), 113—120, исти, Цркве брвнаре у околини Београда, „Годишњак Музеја града Београда“, XIX, (Београд, 1970), исти, Споменици културе и културне установе Београда, Београд, 1970, исти, Црквени споменици на подручју града Београда, Београд, 1973, исти, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића (1777—1854), Прота Матија Ненадовић и његово доба, Београд, Галерија САНУ, 1978, исти, Заштита устаничких гробова и надгробних белега, „Гласник Друштва конзерватора Србије“, 4, Београд, 1980.
15. Б. Вујовић, Царске двери војводе Молера, „Рашка баштина“, 1, (Краљево, 1975), 241—245.
16. Б. Вујовић је припремио исцрпну монографију о цркви у Брезни, која ускоро треба да буде објављена.
17. В. Тошић, Мрчајевци и околина, Мрчајевци, 1978, 119—220.
18. Пре оснивања овог завода запажену активност је показао Републички завод за заштиту споменика културе из Београда, који је у овом крају заштитио неколико цркава брвнара, коначк господара Јована Обреновића у Чачку и неке друге споменике.
19. Р. Станић, Савинац задужбина Обреновића, „Наша прошлост“, 1—2, (Краљево, 1967), 78—88, исти, Стара црква у Бресници, „Зборник радова Народнoг музеја“, II, (Чачак, 1971), 97—107, исти, Манастир Враћевшница, Горњи Милановац — „Дечје новине“, 1980.
20. Р. Станић, Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, „Зборник за ликовне уметности Матице српске“, VII, (Нови Сад, 1971), 145—161, исти, Иконостас цркве у Цветкама, „Зборник радова Народнoг музеја“, III, (Чачак, 1972), 33—54, исти, Иконостас цркве у Савинцу, „Зборник радова Народнoг музеја“, IV, (Чачак, 1974), 5—23.
21. Р. Станић, Непозната дела Николе Апостоловића, „Повеља“, 1, (Краљево, 1971), 140—157, исти, Конзерваторске белешке, „Зборник радова Народнoг музеја“, V, (Чачак, 1974), 5—28, исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, „Зборник радова Народнoг музеја“, VII, (Чачак, 1976), 131—147, исти, Конзерваторска открића, „Зборник радова Народнoг музеја“, VIII, (Чачак, 1977), 61—76.
22. Књажевска канцеларија, I, Нахија Пожешка 1815 — 1839, приредио Данило Вуловић, Београд, 1953, Крагујевачка нахија 1815 — 1839, св. 1, 1815 — 1827, приредио др Радосав Марковић, Београд, 1954.
23. Б. Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815 — 1915, издање Историјског архива, Чачак, 1968.
24. Б. Перуничкић, Једно столеће Краљева 1815 — 1915, издање Историјског архива, Краљево, 1966.
25. Ово дело које је ушло у осам томова обухвата све области и облике уметничког изражавања Срба у времену од 1790. до 1848. године.
26. Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, Београд, MCMLXVI, Класицизам код Срба — каталог грађевинарства, св. 5, Београд, MCMLXVII.
27. Класицизам код Срба — каталог црквеног сликарства и примењене уметности, св. 6, Београд, MCMLXVII.
28. Класицизам код Срба 1790. — 1848, св. 1, Београд, MCMLXV, и св. 2, Београд, MCMLXVI, 5 — 35.
29. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, књ. I, Београд, 1901, и књ. 2, Београд, 1902.
30. О. Дубислав Пирх, Путовање по Србији у години 1829 — превод Драгише Мијушковића, Београд, 1899.
31. Ј. Веселић, Опис манастира у Србији, Београд, 1868, М. Ђ. Милићевић, Манастири у Србији, „Гласник Српског ученог друштва“, XXI, (Београд, 1867), Митрополит Михаил, Српска црква у Књажеству Србији, Београд, 1874, Православна српска црква у Краљевини Србији, Београд, 1895, Д. Руварац, Митрополија Београдска око 1735, Сремски Карловци, 1903.
32. М. Петровић, Финансије и установе обновљене Србије до 1842, I, Београд, 1901.
33. Т. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша, Културне прилике од 1815 1839 године, Београд 1922.

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА ХVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

34. Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, Западна Србија, Београд, 1953 и II — Централна Србија, Београд, 1956.
35. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд, 1950.
36. Р. Марковић, Задужбине кнеза Милоша, „Просветни гласник“, III — IV, 3 — 5, Београд, 1942.
37. Д. С. Поповић, Преписивачка делатност Овчарско-кабларских манастира, „Зборник радова Народног музеја“, VII, (Чачак, 1976), 84.
38. Д. Ранковић — Вучићевић, Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури, „Градац“ — часопис за културу, уметност и друштвена питања, 2, (Чачак, 1964), 32—56, где је и сва важнија литература, иста, Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоље под Кабларом, „Зборник радова Народног музеја“, I, (Чачак, 1969), 55—61.
39. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године, 6.
40. Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, Београд, 1903, бр. 2699.
41. Р. Станић, Манастир Враћевшница, 23—32.
42. У ово време падају обнове манастира Каленића и Јошанице. Уп. Љ. Стојановић, Нав. дело, бр. 2642 и 3567.
43. Р. Станић, Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, 148.
44. У цркви Св. Тројице у Бјелуши код Ариља налазе се царске двери које су сликане 1762. руком наивног и, вероватно, самоуког иконописца, који се одликује изражајном свежином и снагом. Уп. Р. Станић, Конзерваторска открића, 69, сл. 11 и 12.
45. Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, „Ужички зборник“, II, (Титово Ужице, 1973), 71 — 76.
46. Р. Станић, Сликарска дела Симеона Лазовића у нашем крају, „Чачански глас“, 12. V 1972, 6 — 7, исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 140—146.
47. Д. Пантелић, Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791 — 1794, Београд, 1927, 153.
48. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића, 69 — 75.
49. М. Коларић, Класицизам код Срба — грађевинарство, 22.
50. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 209 — 211.
51. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, 35 — 40, Р. Станић, Градитељска делатност у Драгачеву и околини крајем XVIII и почетком XIX века, „Октобар“, 53/54 (Краљево, 1970), 24.
52. Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Доњег Драгачева, 174.
53. О цркви у Гучи и њеном иконостасу види чланак А. Фолтић — Корјак, који се објављује у овој свесци „Зборника радова“.
54. Д. С. Поповић, Манастир Ваведeње, „Зборник радова Народног музеја“, IV, (Чачак, 1973), 30.
55. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 202.
56. С. Душанић, Р. Николић, Овчарско-кабларски манастири, Београд, 1963, 32—33.
57. З. Симић — Миловановић, Трагови манастира Стјеника у планини Јелици, „Старинар“, н. с. I, (Београд, 1950), 237—242.
58. Р. Станић, Непознати запис из Жежевице, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, X, (Београд, 1974), 111.
59. Калуђери опустелог манастира Стјеника који су дошли из Жежевице живели су по околним пећинама, које народ назива „српским пећинама“. Уп. М. Д. Протић, Под Бањицом црква Жежевица, 6.
60. М. Д. Протић, Нав. дело, 6—7.
61. М. Д. Протић, Нав. дело, 8. Данас овај натпис не постоји.
62. М. Перовић, Први устанак, акта и писма, Београд, 1977, 96—98.
63. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 146—147, Ђ. Мано — Зиси, Неколико старих српских цркава, „Старинар“, VIII/IX, (Београд, 1933/34), 240—243.

64. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 216—217, Д. Јапчевећ, Гласник Географског друштва, 7—8, (Београд, 1922), 182—183, Археолошки споменици и налазишта, I, Западна Србија, 108—110.
65. Ј. Вујић, Нав. дело, 208, М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, 30—32, Р. Станић, Градитељска делатност у Драгачеву крајем XVIII и почетком XIX века, 24, Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Горњег Драгачева, 174—175.
66. Р. Станић, Црква у Горачићима, „Чачански глас“, 28. II 1969, 8.
67. Ј. Вујић, Нав. дело, 207, М. Д. Протић, Нав. дело, 53—54, Р. Станић, Нав. дело, 24, Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Доњег Драгачева, 174—175.
68. В. Тошић, Мрчајевци и околина, 197—198.
69. В. Тошић, Нав. дело, 197.
70. Д. С. Павловић, Цркве брвнаре у Србији, 145.
71. Д. С. Павловић, Нав. дело, 178.
72. Р. Станић, Иконостас цркве у Цветкама, 42.
73. Р. Станић, „Во то времја глад бист...“, „Чачански глас“, 7. VI 1968.
74. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 151.
75. Ј. Вујић, Нав. дело, 158.
76. С. Шаkota, Топола и Олленац, Београд, 1962, 1—18.
77. Д. Милић, О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића — Луњевице (1767—1842), „Зборник Музеја првог српског устанка“, II, (Београд, 1960), 63.
78. Техничка документација годовичке цркве још није публикована. Цркву је детаљно снимио арх. Слободан Ђорђевић, конзерватор краљевачког Завода, аутор пројекта конзерваторско-рестаураторских радова, који су у току под његовим надзором.
79. И. Здравковић, Црква манастира Стјеника у планини Јелици код Чачка, Саопштења, IV, (Београд, 1961), 215—219.
80. В. Тошић, Нав. дело, 197.
81. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839, 5—58.
82. Р. Станић, Манастир Трнава, „Наша прошлост“, 1—2, (Краљево, 1969), 6.
83. Д. Милић, Нав. дело, 63, В. Тошић, Нав. дело, 171—172.
84. Д. С. Павловић, Нав. дело, 121.
85. Црква брвнара у Брезни срушена је, на жалост, после другог светског рата. Дуборезом обрађени поједини делови цркве богате рељефне орнаментике, данас се чувају у тамошњој цркви, зиданој 1837. године.
86. М. Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, 21.
87. В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, 223.
88. В. Стефановић Караџић, Почетак описанија српски наместира, „Даница“, забавник за годину 1826, (Беч, 1826), 10.
89. В. Стефановић Караџић, Нав. дело, 24—25.
90. М. Коларић, Нав. дело, 24.
91. Р. Станић, Савинац задужбина Обреновића, 78—88.
92. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 200.
93. Д. С. Поповић, Историја чачанске гимназије 1837—1937, Чачак, 1938, 38.
94. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 150.
95. Ј. Вујић, Нав. дело, 11—12.
96. Ј. Вујић, Нав. дело, 13.
97. М. Коларић, Класицизам код Срба — грађевинарство, 25.
98. Д. С. Павловић, Нав. дело, 133.
99. Р. Станић, Реализам иконостаса, „Октобар“, (Краљево, 1970), 16.
100. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 209.
101. М. Д. Протић, Нав. дело, 45—46.
102. Д. С. Поповић, Василије — Васа Поповић главни кнез Пожешке нахије (1819—1832), „Зборник радова Народног музеја“, II, (Чачак, 1971), 74.
103. В. Тошић, Нав. дело, 206—208.
104. В. Тошић, Нав. дело, 208.

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА XVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

105. Ђ. Мано-Зиси, Нав. дело, 243, Р. Станић, Црква у Горњој Трепчи, „Чачански глас“, 29. XI 1968, С. Ненадовић, Споменичке вредности гробља Бање Горња Трепча, „Зборник радова Народног музеја“, IV, (Чачак, 1973), 71—82, В. Тошић, Нав. дело, 166—169.

106. Р. Станић, Стара црква у Бресници, 97—106.

107. Неимар Коста из Охрида је несумњиво мајстор Коста Димовић, који је градио цркву у Шапцу 1827. и започео градњу цркве у Ваљеву. Уп. М. Коларић, Нав. дело, 28 и Р. Станић, Нав. дело, 100—101.

108. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, I, 193—194.

109. В. Тошић, Нав. дело, 208.

110. Д. С. Павловић, Нав. дело, 160.

111. Ова црква је темељно рестаурисана од 1970. до 1972. г. Види: Р. Станић, Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975, „Рашка баштина“, 1, (Краљево, 1975), 305—306.

112. М. Д. Протић, Нав. дело, 43, Д. Ранковић, М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања Горњег Драгачева, 189—190.

113. Види напомене бр. 50—53.

114. Према извесним обележјима може се претпоставити да су је градили припадници познате грађевинске породице Гођевац.

115. Д. Ранковић — Вучићевић, Прилог проучавању Богородице Градачке, „Зборник радова Народног музеја“, I, (Чачак, 1969), 20.

116. Д. С. Поповић, Историја чачанске гимназије, 39—40.

117. Д. Ранковић — Вучићевић, Нав. дело, 20—22.

118. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 148.

119. Види: Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, 306, 347.

120. Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, 311.

121. М. Коларић, Нав. дело, 30.

122. Класицизам код Срба — грађевинарство, св. 2, 308.

123. Нав. дело, 335.

124. На јужном зиду цркве уграђена је камена плоча која обележава споменик кнеза Васа Поповића. Натпис на плочи гласи:

Васиљу Поповићу Нахѣ Пожешке управителю дражайшему своему родителю у Бершићима Нахѣ Ридничке рођен пожиошени 55 година, а 27 јануара 1832 године у недељу. За знакъ синовиѣ љубови вѣѣнога воспоминанїя постаоше овај споменикъ 1833-ће год. благодарниѣ синови нѣгови Стеванъ, Мияило и Ракоко.

Поред ове плоче налази се камени крст на коме је уклесан следећи натпис:

Сѣй крестъ воздвигнутъ естъ здѣ въ память блажено почившаго младенца Іоанна сына Василия Поповича иаъ сѣя вароши Чачакъ которий поживе 10 лѣтъ и престави се 23 декемвриа 1827 = года.

125. Р. Станић, Настас Ђорђевић мало познати градитељ XIX века, „Зборник радова Народног музеја“, I, (Чачак, 1969), 155—162, сл. 1 и 3.

126. Ј. Вујић, Нав. дело, 148.

127. О. Дубислав Пирх, Нав. дело, 138.

128. О. Дубислав Пирх, Нав. дело, 140.

129. Љ. Дурковић — Јакшић, Епископ ужички Никифор и млади Његош, Краљево, 1980, 61.

130. Конак је саграђен 1825. Изгорео је у пожару 1920, а обновљен 1966. Уп. Р. Станић, Манастир Враћевшница, 18—19.

131. Р. Станић, Нав. дело, 18.

132. Д. С. Поповић, Конак господара Јована Обреновића у Чачку у светлу неких нових података, „Зборник радова Народног музеја“, I, (Чачак, 1969), 77—85, где је и сва важнија литература.

133. С. Душанић, Р. Николић, Нав. дело, 17.

134. Б. Којић, Кућа кнеза Милоша у селу Горњем Црнућу, Музеји, 2, (Београд, 1949), 143.

135. Све до данас, на жалост, није стављен под заштиту закона извештан број вредних старих кућа, које су све више угрожене. Препоруке које је донела Скупштина СР Србије у вези са заштитом споменика народног градитељства утицале су да су послови на заштити етнографских вредности постали приоритетни у програмима рада неких организација заштите, па се може очекивати да ће ови драгоцени објекти бити адекватно заштићени.

136. Р. Павићевић — Поповић, Натписи на сеоским кућама у околини Чачка и Горњег Милановца, „Рашка баштина“, I, (Краљево, 1975), 263—267.

137. Н. Пешић — Максимовић, Један преживели облик народне архитектуре — атенички винарски подрум, „Зборник радова Народног музеја“, I, (Чачак, 1969), 65—73. Приликом рекогносцирања терена стручњаци Народног музеја из Чачка пронашли су винарске подруме на падинама Јелице на којима су убележене године из прве половине XIX века.

138. М. Д. Протић, Воденица Јована Обреновића у Атеници стављена под заштиту државе, „Чачански глас“, I. I 1953. На жалост, ова воденица, упркос своје вредности, није очувана.

139. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића, 97—122.

140. Хаџи Рувимово дело још увек није целински сагледано, иако је о њему релативно доста писано. Уп. Јб. Павловић, Једна заборављена школа, „Српски књижевни гласник“, XXII, 1, (Београд, 1909), 355—363, П. С. Стевановић, Хаџи Рувим Нешковић, Стопедесетогодишњица устанка у Србији 1804 — 1954, Београд, 1954, 17—23, Ј. Мирковић, Старине манастира Боговађе, „Споменик САН“, XCIX, (Београд, 1950), 21—63, С. Шакота, Један Хаџи Рувимов рад, „Зборник Музеја првог српског устанка“, II, (Београд, 1960), 113—118, Г. Томић, Дуборезне корице за јеванђеље рад Хаџи Рувима, „Зборник Музеја примењене уметности“, 18, (Београд, 1974), 59—67, М. Шакота, Хаџи Рувим у Студеници, „Рашка баштина“, I, (Краљево, 1975), 219—223, М. Коларић, Ликовна култура Карађорђевог времена, 64—65, С. Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, „Зборник Музеја првог српског устанка“, I, (Београд, 1959), 115—142, Ј. Павловић, Прилог проучавању Хаџи Рувимове библиотеке и његове уметничке делатности, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 27/1—2, (Београд, 1961), 83—97, Б. Вујовић, Нав. дело, 100—113.

141. Види напомену бр. 53.

142. Захваљујући изврсној студији Славка Шакоте (Сликарско дело Петра Николајевића Молера) ми данас о овом војводи, ратнику, молеру и родољубу, чије је трагично страдање везано за Милошеву сурову склоност обрачунама са противницима, знамо много више него о било којој личности Хаџи Рувимовог круга. Видан допринос потпунијем сазнању његовог иконописног опуса дала је Ангелина Фолгић — Корјак стручном обрадом Молеровог иконостаса у Гучи.

143. Б. Вујовић, Царске двери војводе Молера, 241—245.

144. Р. Станић, Конзерваторска открића, 63—67, где је и сва важнија литература.

145. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 112.

146. Царске двери из Вујна данас се налазе у двору Жичке епархије у Краљеву.

147. Р. Станић, Нав. дело, 63—64, сл. 5, 6 и 7.

148. Р. Станић, Црква у Горњој Трпчи, 8.

149. О њему је релативно доста писано. Наводимо значајније прилоге: М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 112, исти, Ликовна култура Карађорђевог времена, 64—65, М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер Михаиловић заборављени сликар, 1—16, С. Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, 131—133, Р. Станић, Срећан Протић драгачевски сликар XIX века, „Чачански глас“, 8. IX 1968, исти, Конзерваторске белешке, 5—23, С. Живојиновић, Рача украј Дрине, Београд, 1974, 77—88, Р. Станић, Конзерваторска открића, 67—75, исти, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 131—147.

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА XVIII И ПОЧЕТКА XIX ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

150. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 131—138, исти, Конзерваторске белешке, 9—13, исти, Конзерваторска открића, 67—76.

151. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића, Алексија Лазовића, 131—136.

152. Б. Вујовић, Царске двери војводе Молера, 244, Р. Станић, Конзерваторске белешке, 18—23.

153. Молер је поред икона сликао и портрете црквених великодостојника и јавних личности свог времена. У два маха — 1846, портретисао је ужичког епископа Никифора Максимовића. Један портрет се чува у манастиру Сретену. Уп. М. Д. Протић, Прота драгачевски Јанко Молер..., 42—46 и Ј. Дурковић — Јакшић, Нав. дело, 70—71.

154. Јанко Михаиловић је 1839. године требало да слика монументални иконостас у цркви манастира Раче на Дрини поред врло истакнутих и тада незапослених сликара Јована Исаиловића, Уроша Кнежевића и Јована Поповића. Међутим, пошто је за овај посао затражио 650 талира, прилично високу суму за ово време, то му посао није уступљен. Уп. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, 113.

155. Р. Станић, Иконостас цркве у Цветкама, 33—54.

156. У манастиру Јовану чувају се две престоне иконе Богородица са Христом и Исус Христос, које је сликао Јанко. Друга је потписана његовом руком, а прва означена са годином 1851, када је сликана.

157. Р. Станић, Сликарска дела Симеона Лазовића у нашем крају, „Чачански глас“, 12. V 1972, 6—7.

158. Р. Станић, Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, 65—100, где је и најважнија литература.

159. Р. Станић, Нав. дело, 71—81.

160. Р. Станић, Нав. дело, 81—85.

161. Р. Станић, Нав. дело, 85—88.

162. За део иконостаса крагујевачке старе цркве доскора се веровало да га је сликао Аксентије Јанковић. Уп. Класицизам код Срба — каталог црквеног сликарства и примењене уметности, св. 6, Београд, MCMLXVII, 25.

163. Р. Станић, Прилог познавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, 141—145, сл. 15, 16, 17, 18 и 19.

164. Уп. Б. Вујовић, Ликовна култура Србије у време проте Матије Ненадовића, 117—120.

165. Р. Станић, Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, 150.

166. Б. Вујовић, Нав. дело, 119.

167. Р. Станић, Иконостас цркве у Савинцу, 5—23.

168. Р. Станић, Конзерваторске белешке, 13—17.

169. Чишћење и конзервација иконостаса извршена је у сликарско-конзерваторском атељеу Завода у Краљеву уз надзор историчара уметности Зорице Златић.

170. Неки аутори приписивали су га Симеону Лазовићу, што је неодрживо с обзиром да у време сликања иконостаса овај иконописац није био жив. Уп. С. Душанић, Р. Николић, Нав. дело, 45—46.

171. М. Коларић, Ликовна култура Карађорђевог времена, 66.

172. П. Васић, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, 7.

173. П. Васић, Мали прилози историје српског устанка, 106—121.

174. М. Коларић, Нав. дело, 68, П. Васић, Иконе Николе Апостоловића, „Политика“, 15. XI 1964.

175. Р. Станић, Непозната дела Николе Апостоловића, 140—157.

176. Д. С. Павловић, Разноврсни облици и вредности уметничког изражавања код црква брвнара, Саопштења, IV, (Београд, 1961), 81.

177. Р. Станић, Нав. дело, 145—148, сл. 1—5.

178. Приписујући неке слике овом уметнику, П. Васић сматра да је Н. Апостоловић у Србији почео да слика негде око 1807, што би значило да су му најранији радови из овог времена. Уп. П. Васић, Карађорђева Србија у делима савремених уметника, 70—72. Први познати Апостоловићев рад јесте

застава војводе Буше Вуличевића из 1804. године, који није очуван. Уп. Р. Станић, Нав. дело, 153.

179. Конзерваторске радове на иконама извршила је екипа сликара конзерватора из Покрајинског завода за заштиту споменика културе из Новог Сада.

180. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, 140.

181. Р. Станић, Манастир Враћевшница, 41.

182. Д. Ранковић, М. Вуловић, М. Шакота, Враћевшница, Београд, 1967, 26.

183. Р. Станић, Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку, „Зборник радова Народног музеја“, III, (Чачак, 1972), 12—26.

184. Цртеже за овај рад израдила је арх. Марија Домазет, на чему јој се срдечно захваљујем. Захвалност дугујем и Живораду Терзићу за изванредан број фотографија, које сам искористио као илустрације.

ARCHITECTURE ET PEINTURE DE LA REGION DE ČAČAK DE LA FIN DU XVIIIe ET DU DEBUT DU XIXe SIECLE

L'on étudie dans cet article certaines questions importantes de l'évolution des conceptions architectoniques et picturales dans la région de Čačak à la veille de la première insurrection, pendant celle-ci, du temps de la seconde insurrection et pendant le premier règne du prince Miloš Obrenović.

On stipule que des recherches systématiques dans ce sens n'ont pas été effectuées et que la documentation complète qui permettrait de dresser une image scientifique multilatérale de toutes les formes de création artistique à cette époque, n'a pas été recueillie.

Le postulat fondamental de l'auteur, dans son analyse critique des recherches scientifiques effectuées jusqu'à présent au sujet des créations artistiques les plus importantes pendant cette période, est que ces recherches sont sensiblement inférieures à celles auxquelles ont procédé les historiens dans le domaine de l'histoire politique et économique de l'époque. L'auteur en explique la raison du fait que l'opinion généralement admise est que les monuments du temps de Karageorges et de Miloš sont à un niveau artistique et esthétique bien inférieur à celui des monuments médiévaux ou de l'époque de la domination ottomane, si bien que les historiens de l'art s'intéressaient moins à leur étude. Cependant, un nombre assez réduit de chercheurs s'occupe assidûment et sérieusement de l'étude des monuments artistiques de cette époque. Mentionnons en particulier à cet égard Miodrag Kolarić et Pavle Vasić.

Cependant si l'on prend en considération une autre approche à l'étude de cet héritage assez négligé et si on le considère dans le contexte des conditions historiques dont il est issu, on se rend tout de suite compte de son importance indubitable, et du besoin de rechercher et signaler justement les particularités tellement authentiques, qui permettent de mieux connaître notre propre identité et de pénétrer plus à fond dans l'essence de notre entité nationale.

Si l'on prend en considération les circonstances excessivement pénibles du point de vue politique, social et économique de la Serbie et partant aussi de la région de Čačak, surtout pendant la première insurrection, on s'étonnera du grand élan architectural et aussi pictural de l'époque. L'auteur explique ce fait par un manque d'attention accordée aux facteurs qu'il interprète de la façon suivante. Si nous pénétrons à l'aide de documents historiques et de monuments conservés plus profondément dans cette époque qui restera unique, nous verrons que presque jamais dans notre histoire, à aucune de ses périodes, ne s'est accumulée et manifestée une telle conscience ethnique, une telle unité spirituelle, une telle force archétypique, une telle détermination spontanée de tenir bon au point de vue national, et de tracer les voies décisives de l'existence et du développement nationaux. A cette époque, que l'histoire de l'art devra encore sérieusement rechercher, se sont déroulés des événements et ont apparu des phénomènes dans le cadre de la modification générale de la conscience sociale qu'il est presque impossible d'expliquer. C'est avec un élan incroyable et en engageant en commun tous ses efforts, que le

ГРАДИТЕЉСТВО И СЛИКАРСТВО ИЗ КРАЈА ХVIII И ПОЧЕТКА ХIХ ВЕКА
У ПРЕДЕЛИМА ОКО ЧАЧКА

peuple serbe s'est mis à reconstruire ses vieux monastères et églises et à élever de nouveaux édifices dans des conditions où sa simple existence était mise en question, et où les conditions économiques étaient plus que précaires, Cet élan n'avait jamais été enregistré dans l'histoire de notre architecture. Tous ces événements eurent une forte répercussion sur le développement de l'architecture religieuse et de la peinture dans la région de Čačak.

Dans la seconde partie de sa contribution, l'auteur passe en revue tous les monuments culturels et historiques d'importance dans la région de Čačak et de ses environs, restaurés ou élevés entre les années 90 du XVIIIe siècle et les années 40 du XIXe. Dans cette catégorie se rangent: les églises de Takovo et de Savinac, le monastère de Klisura et celui de Stjenik, les églises de Guča, de Goračići, de Tijanje, de Cvetke, de Gornja Trepča, de Trnava, de Bresnica, de Brusnica et de Ljutovnica et les monastères de Godovik, de la Présentation au Temple, de Nikolje, de Vujan, etc.

Dans la partie réservée à la peinture, l'auteur passe en revue tous les phénomènes d'importance et toutes les individualités de l'époque, en insistant sur les plus hautes qualités et les réalisations les plus intéressantes dans la peinture d'icônes et les arts décoratifs. Prise dans son ensemble, cette étude est le premier essai global de faire la lumière sur l'héritage artistique légué par cette époque à la région de Čačak.

The first part of the report deals with the ...

The second part of the report deals with the ...

The third part of the report deals with the ...

The fourth part of the report deals with the ...

The fifth part of the report deals with the ...

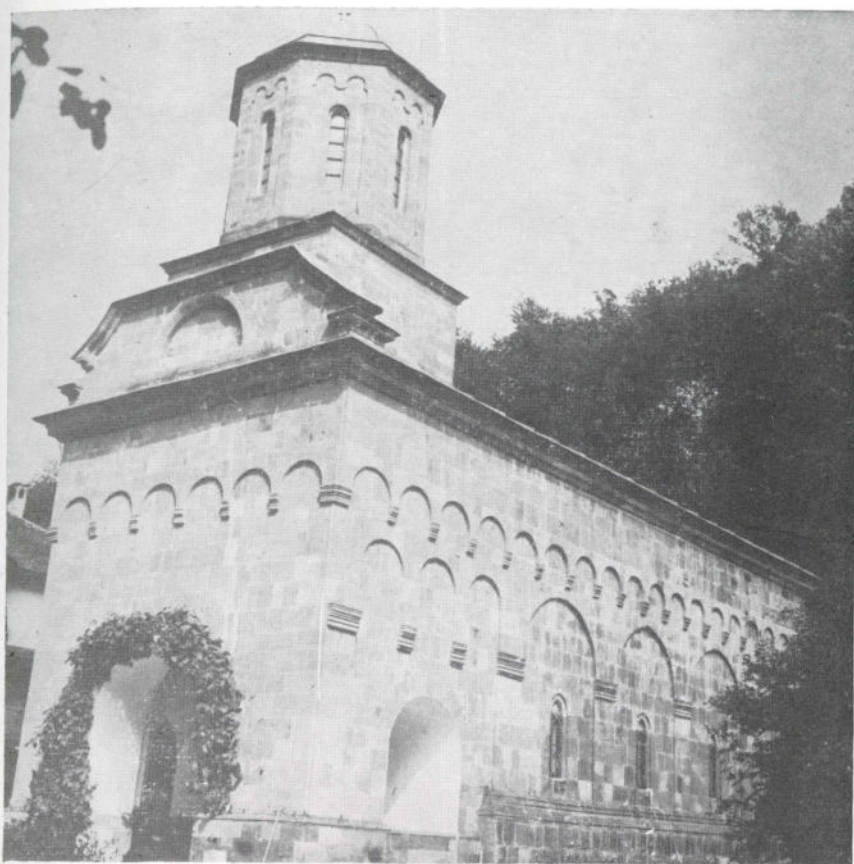
The sixth part of the report deals with the ...

The seventh part of the report deals with the ...

The eighth part of the report deals with the ...

The ninth part of the report deals with the ...

The tenth part of the report deals with the ...

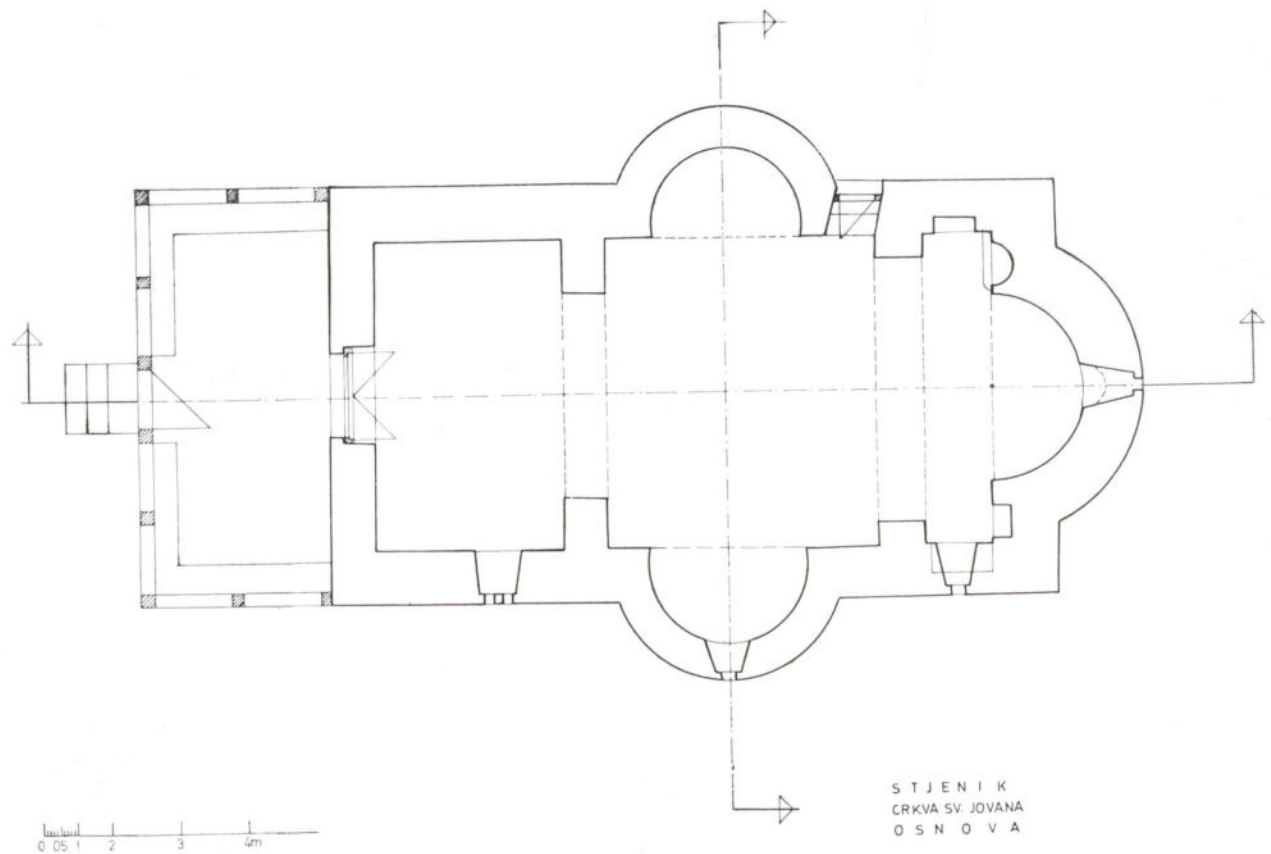
Сл. 1. Црква манастира Враћевшнице, обновљена 1737.

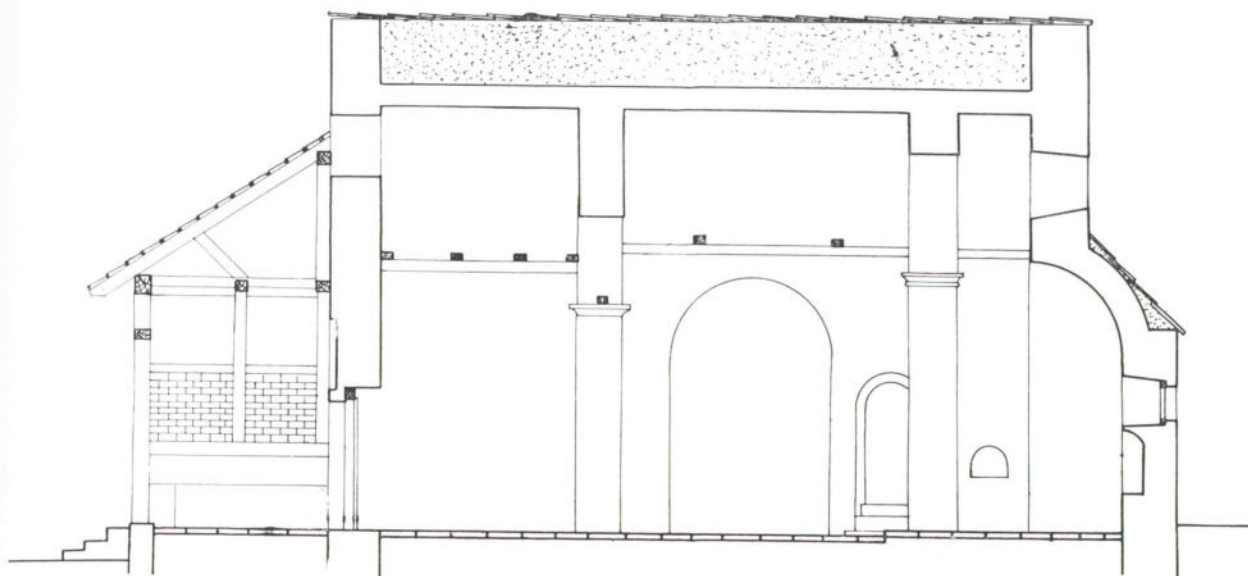
Сл. 2. Фреске у цркви манастира Враћевшнице, сликане 1737.

Сл. 3. Манастир Стјеник, обновљен 1802.

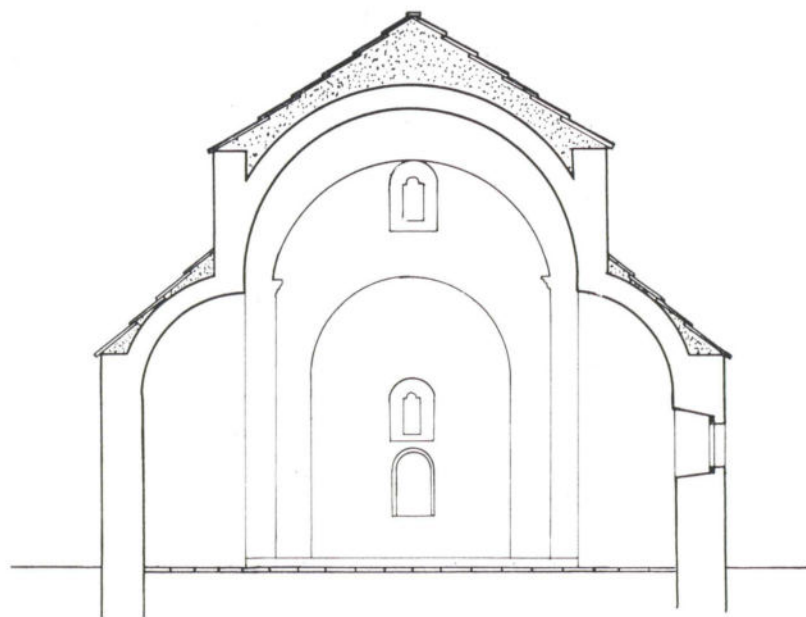

Сл. 4. Црква манастира Стјеник, основа

STJENIK
CRKVA SV. JOVANA
STJENIK

Сл. 5. Црква манастира Стјеник, подужни пресек

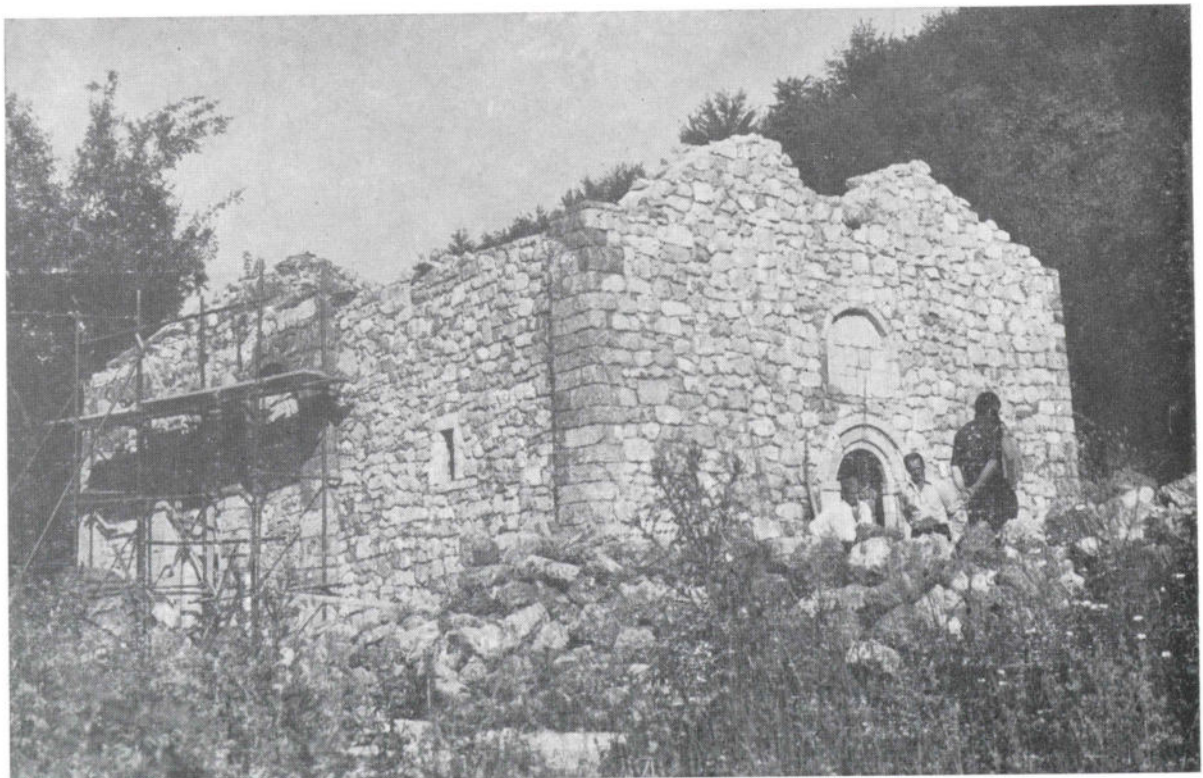
Сл. 6. Црква манастира Стјеник, подужни пресек

STJENIK
CRKVA SV. JOVANA
POPREČNI PRESEK

Сл. 7. Манастир Вујан, обновљен 1805.

Сл. 8. Манастир Годовик, црква, обновљена 1808.

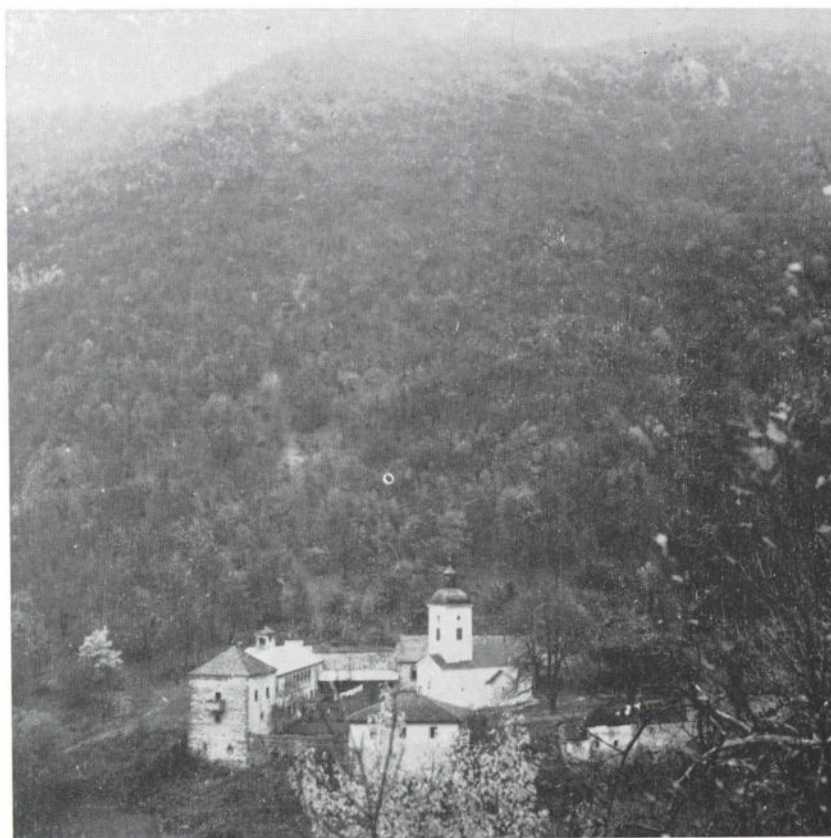
Сл. 9. Црква у Горачићима, грађена између 1807. и 1810.

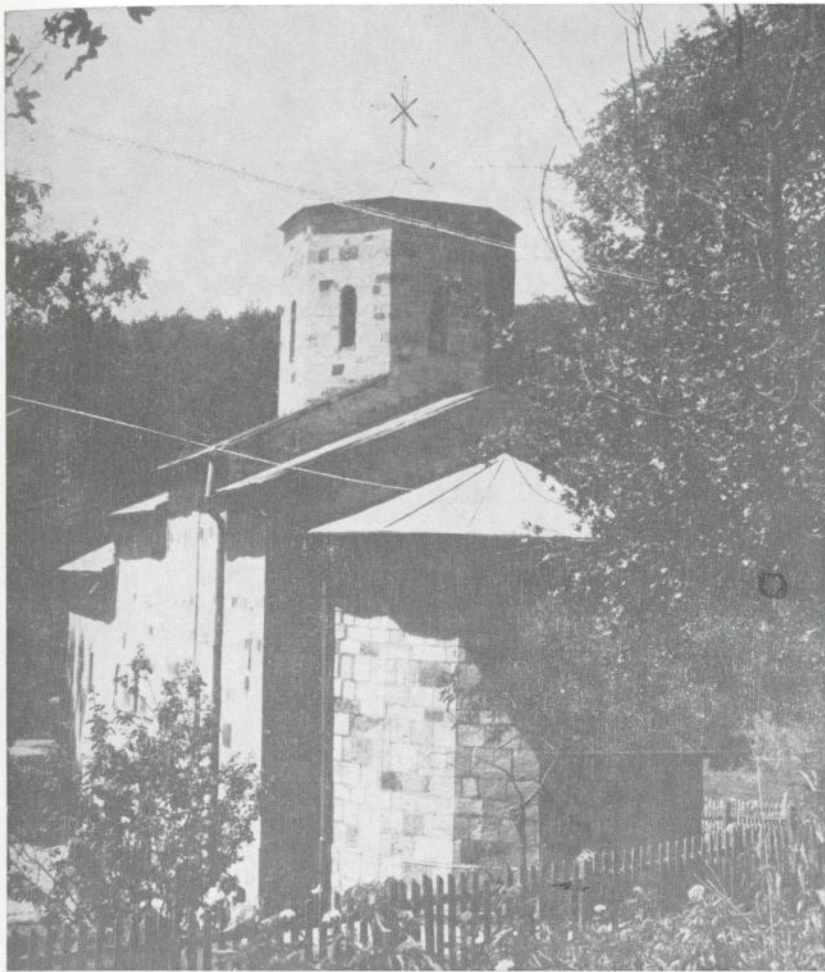
Сл. 10. Црква брвнара у Љутовници, саграђена 1809.

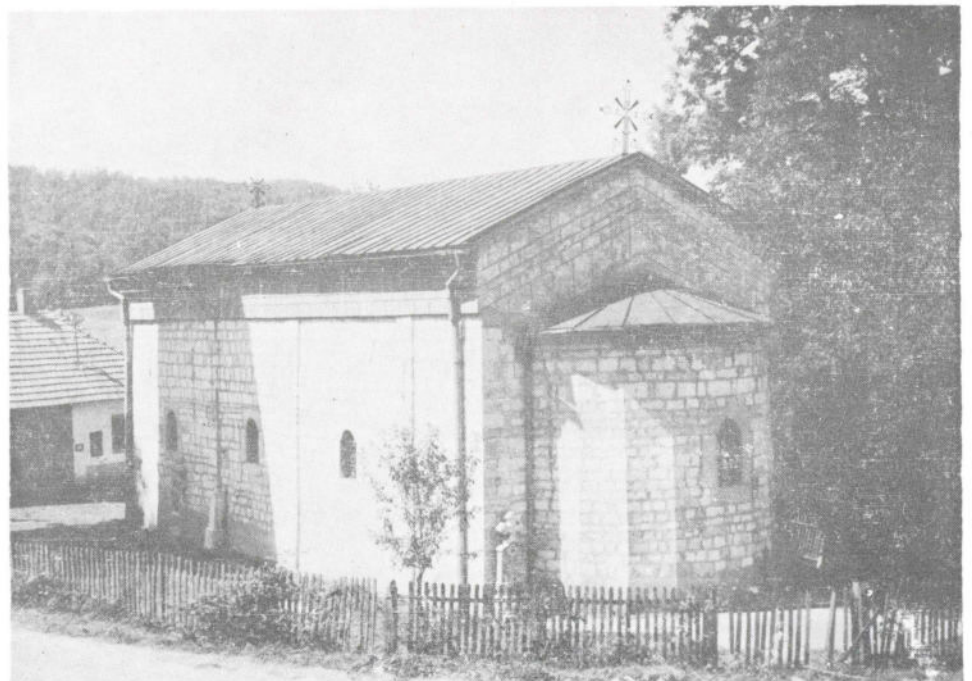
Сл. 11. Црква манастира Никоље, обновљена 1811.

Сл. 12. Манастир Сретење, обновљен између 1817. и 1818.

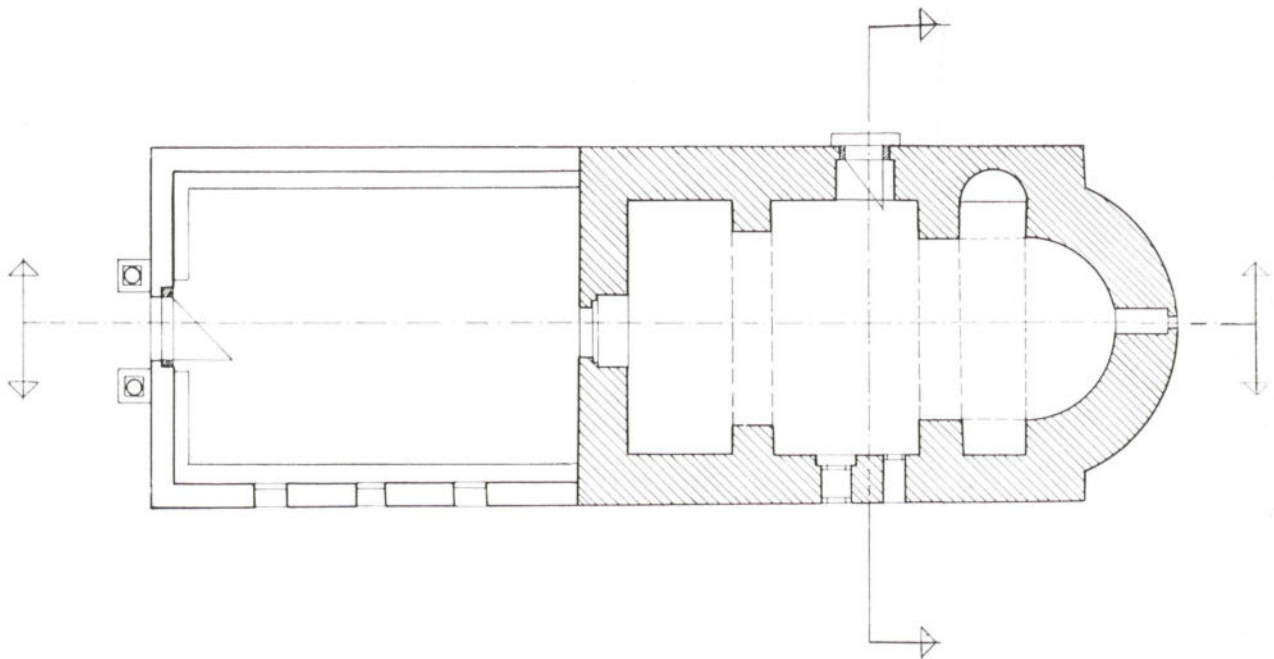
Сл. 13. Црква у Савинцу (Шарани), саграђена 1819.

Сл. 14. Црква у Г. Добрињи, саграђена 1922.

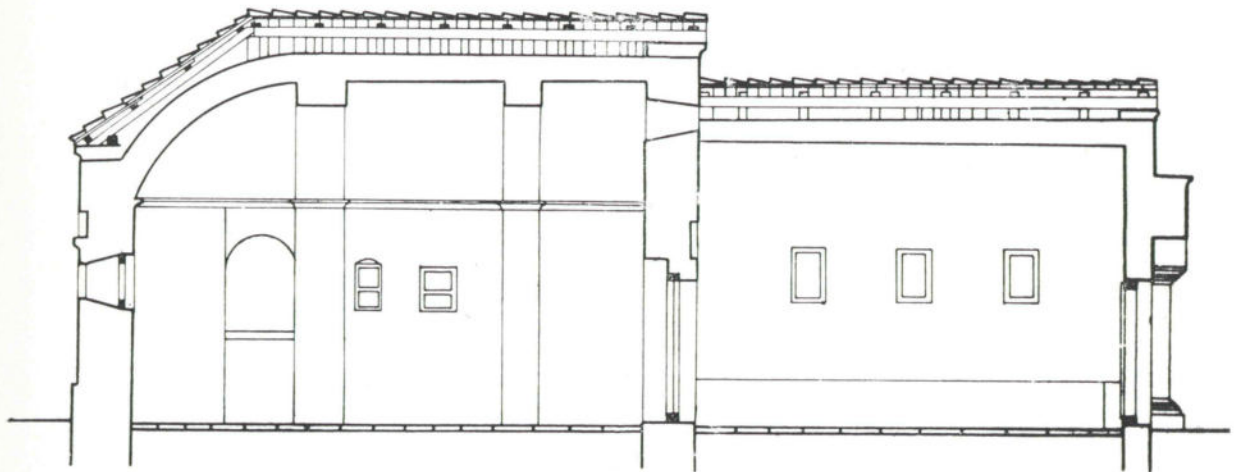

Сл. 15. Црква у Бањи Горња
Трепча, обновљена 1824.

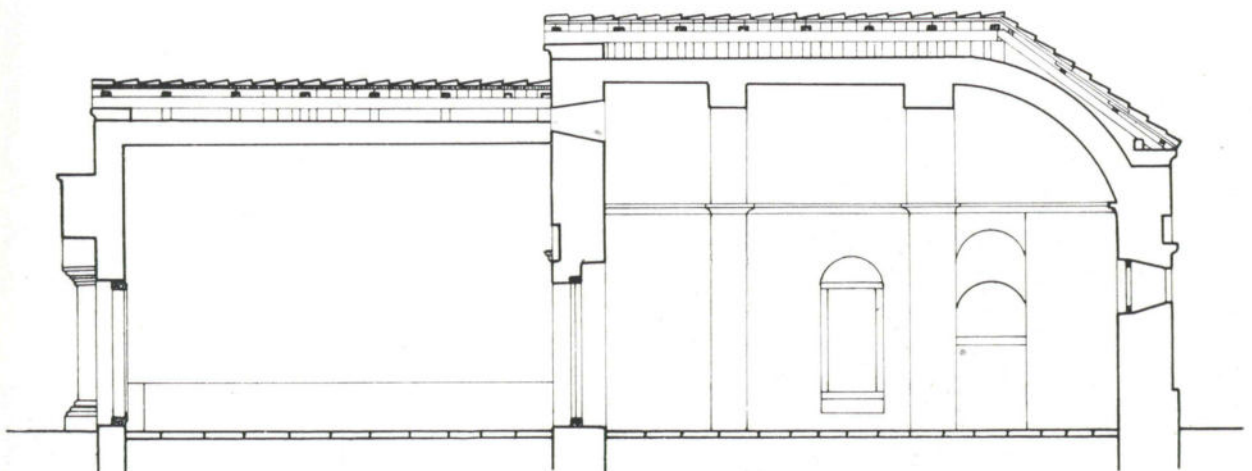
TREPČA
CRKVA SV. BOGORODICE
OSNOVA

Сл. 16. Црква у Бањи Горња Трепча, основа

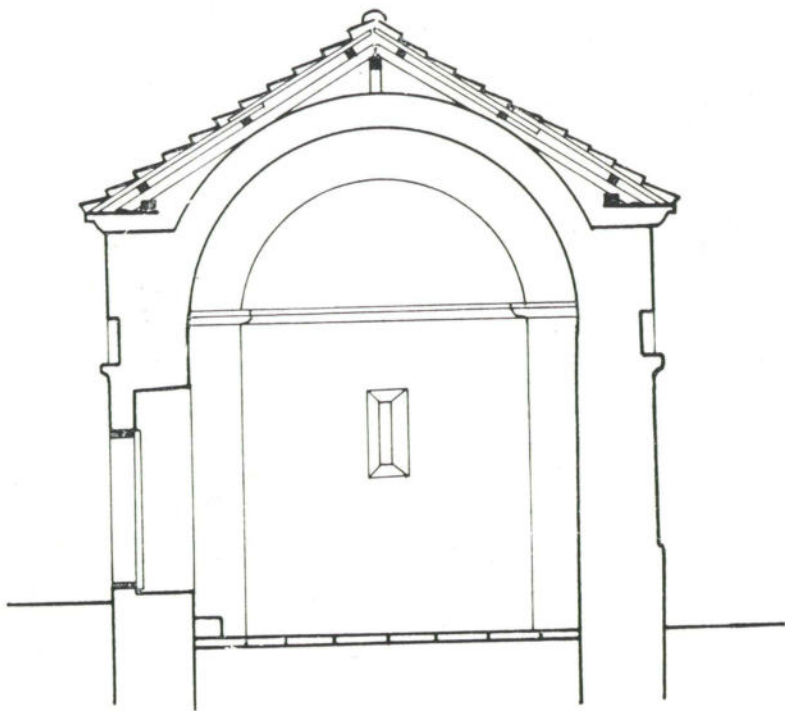
G O R N J A T R E P Ć A
 C R K V A S V. B O G O R O D I C E
 P O D U Ź N I P R E S E K

Сл. 17. Црква у Бањи Горња Трепча, подужни пресек I

G O R N J A T R E P Ć A
 C R K V A S V. B O G O R O D I C E
 G O R N J A T R E P Ć A

Сл. 18. Црква у Бањи Горња Трепча, подужни пресек II

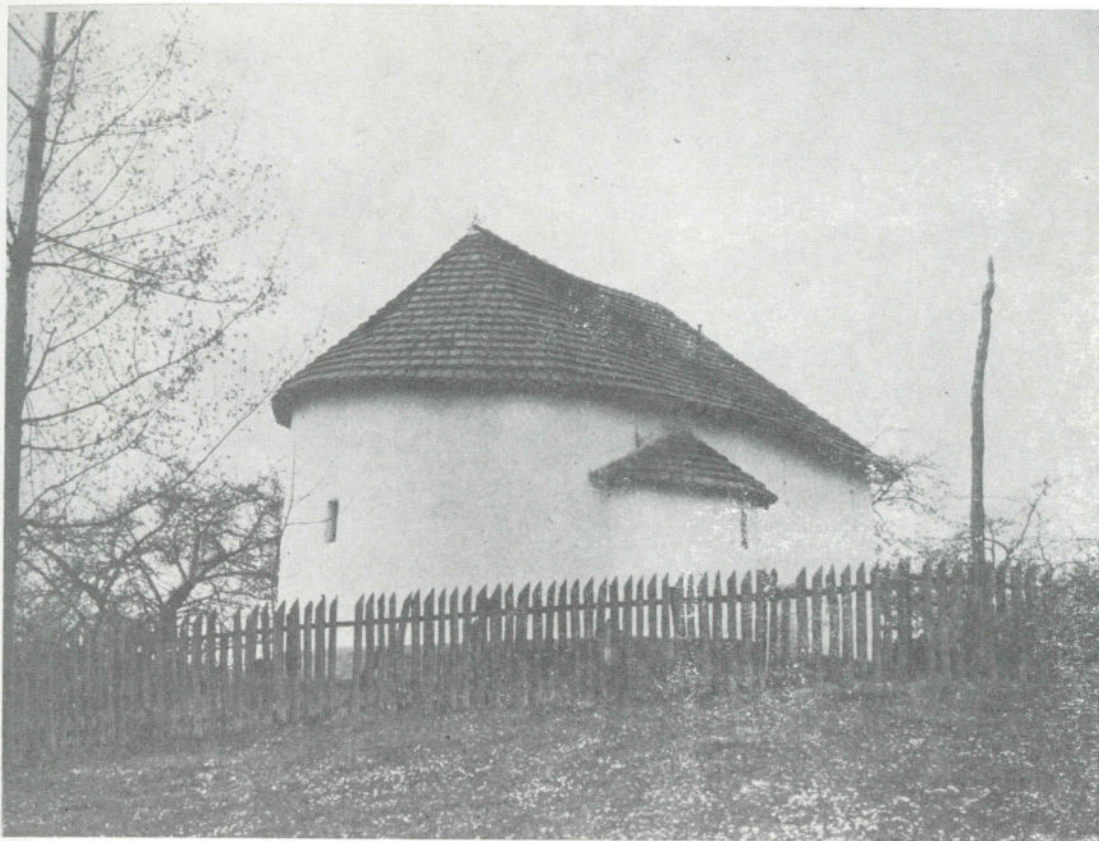

TREPCA
CRKVA SV. BOGORODICE
POPREČNI PRESEK

Сл. 19. Црква у Бањи Горња Трелча, попречни пресеж

Сл. 20. Стара црква у Бресници, саграђена 1825.

Сл. 21. Црква у Каони, грађена између 1825. и 1827.

Сл. 22. Црква брвнара у Прањанима, саграђена 1827.

Сл. 23. Црква у Гучи, грађена између 1828. и 1831.

Сл. 24. Црква у Брусници, грађена између 1836. и 1837.

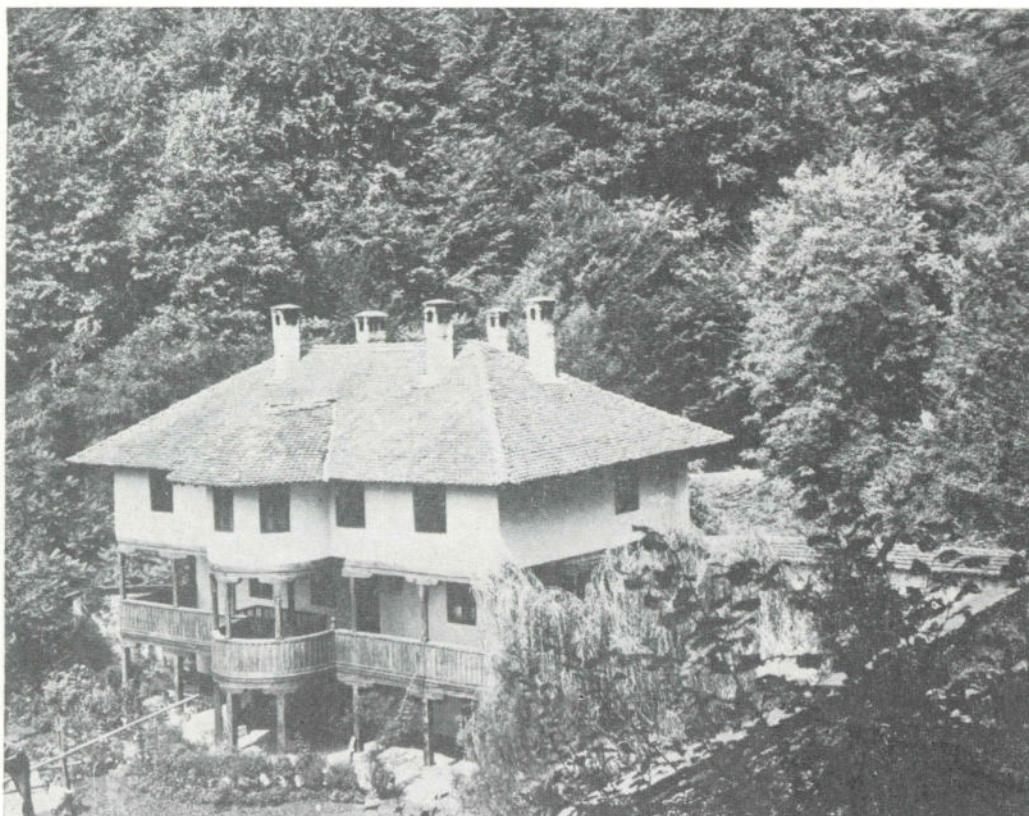

Сл. 25. Црква у Ивањици, грађена између 1836. и 1837.

Сл. 26. Црква у Брезни, грађена између 1836. и 1837.

Сл. 27. Конак кнеза Милоша у Враћевшници, саграђен 1825, а обновљен 1966.

Сл. 28. Конак Радича Поступовића у Враћевшници, који је обновио Мелентије Павловић 1834.

Сл. 29. Конак господара Јована Обреновића у Чачку, саграђен 1835.

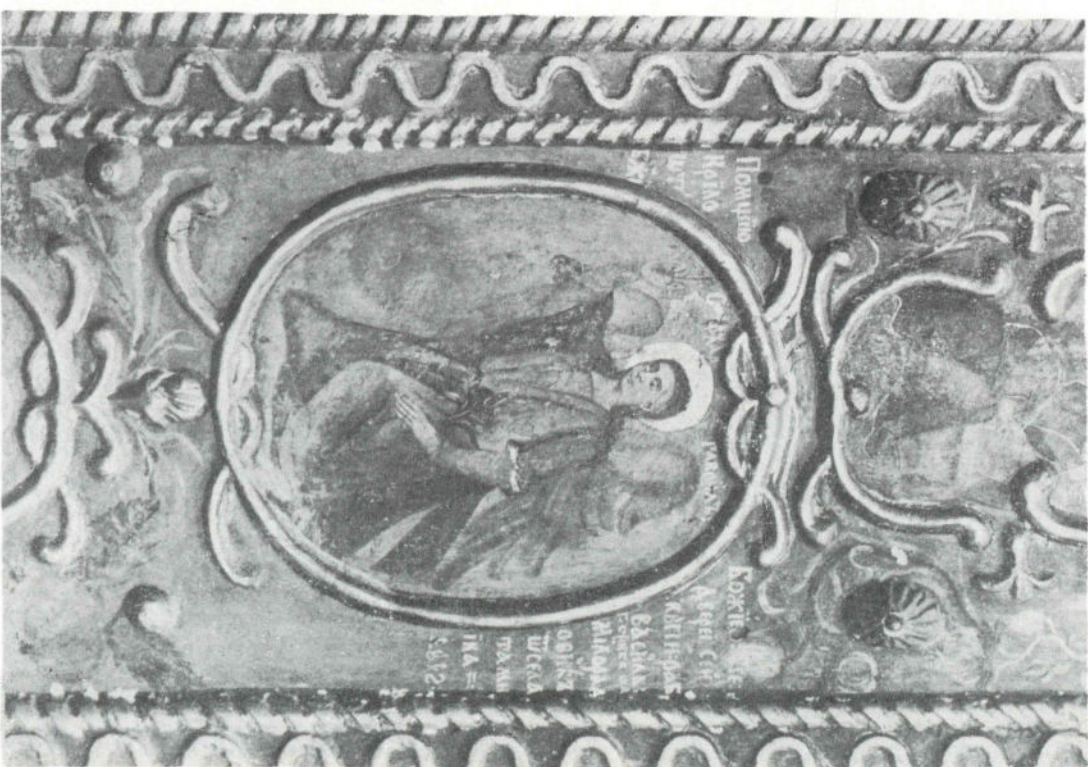
Сл. 30. Царске двери у Таковоу, рад Јеремије Михаиловића из 1808.

Сл. 31. Царске двери из цркве брвнаре у Цветкама, вероватно рад Јанка Михаиловића Молера из 1812.

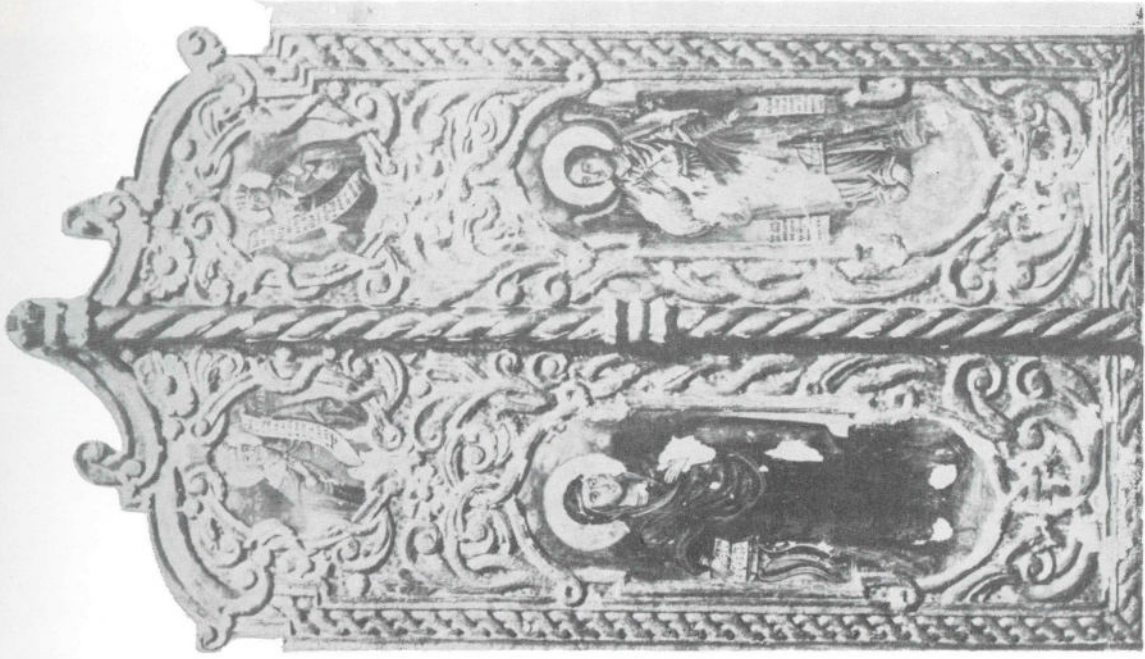
Ст. 32. Царске двери из цркве брвнаре у Цветкама,
деталј Богородице

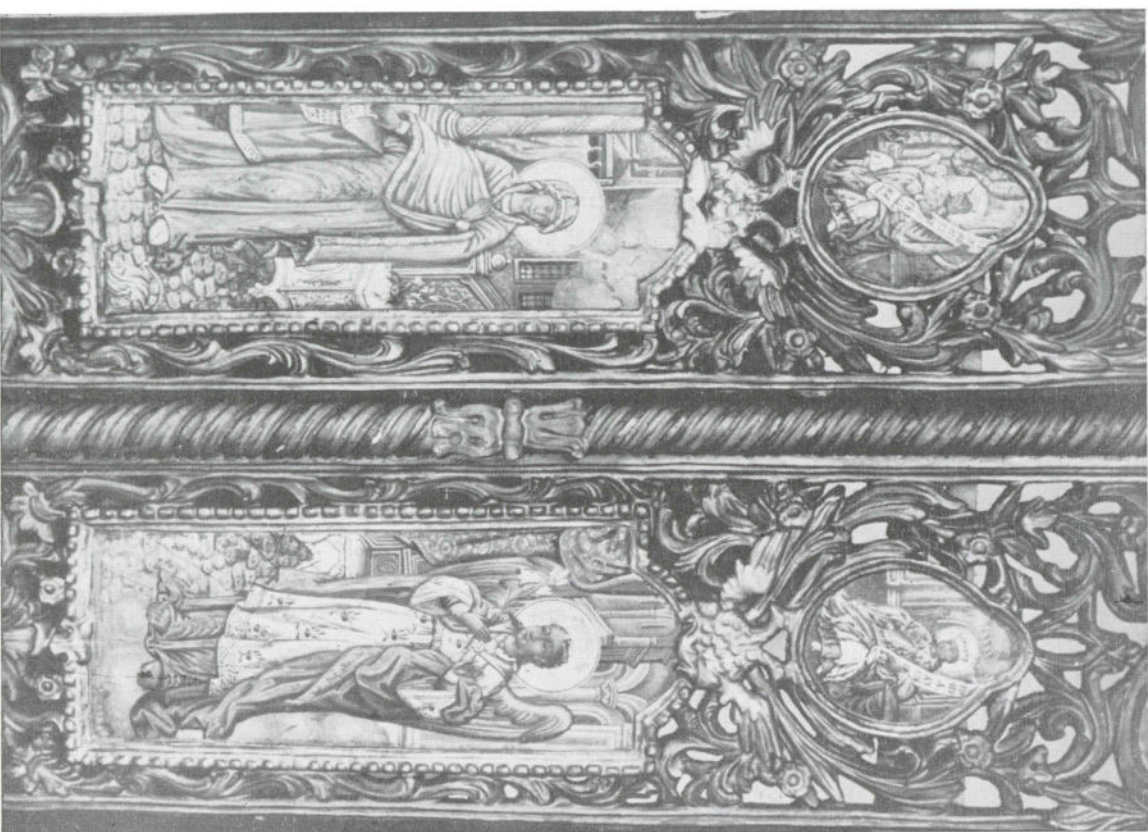
Ст. 33. Царске двери из цркве брвнаре у Цветкама,
деталј Арханђела Гаврила

Сл. 34. Икона Богородице из Жевице, рад
Јанка Михаиловића Молера

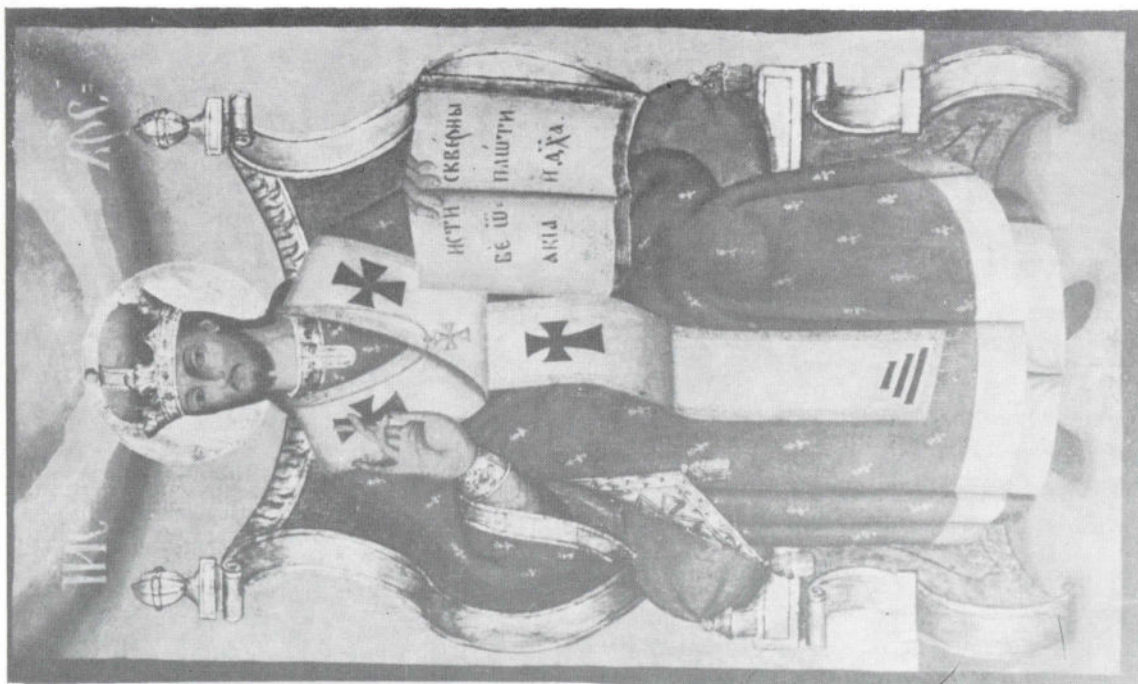
Сл. 35. Царске двери из Брезове, рад Симеона
Лазовића из 1808.

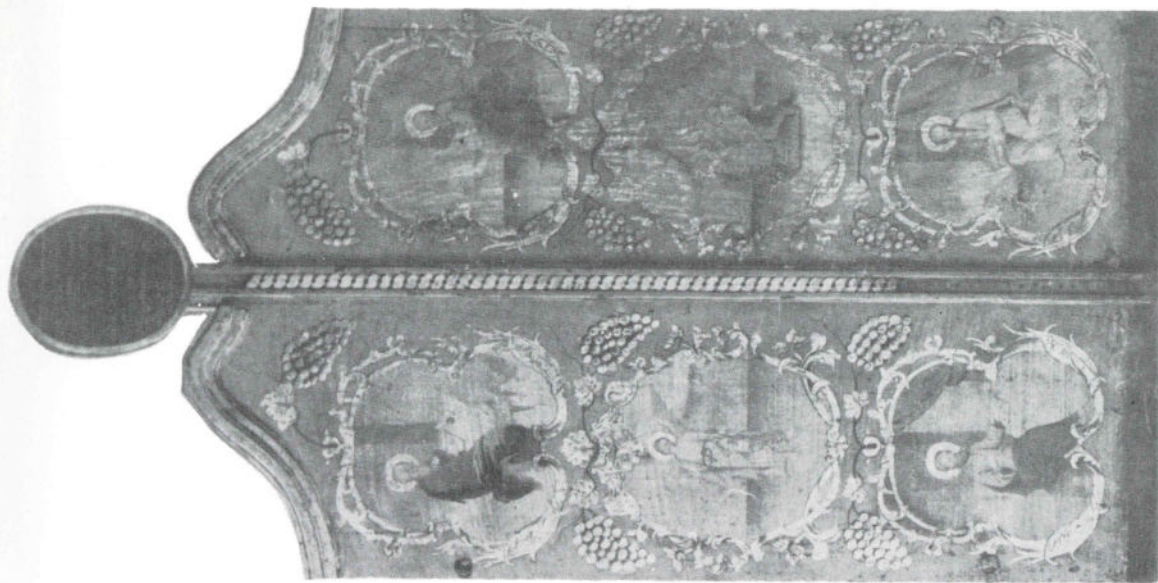
Ст. 36. Царске двери из Ваведенџа, рад Алексеја Лазовића

Ст. 37. Икона Богородице са Христом из манастира Ваведенџа, рад Николе Апостоловића из 1800.

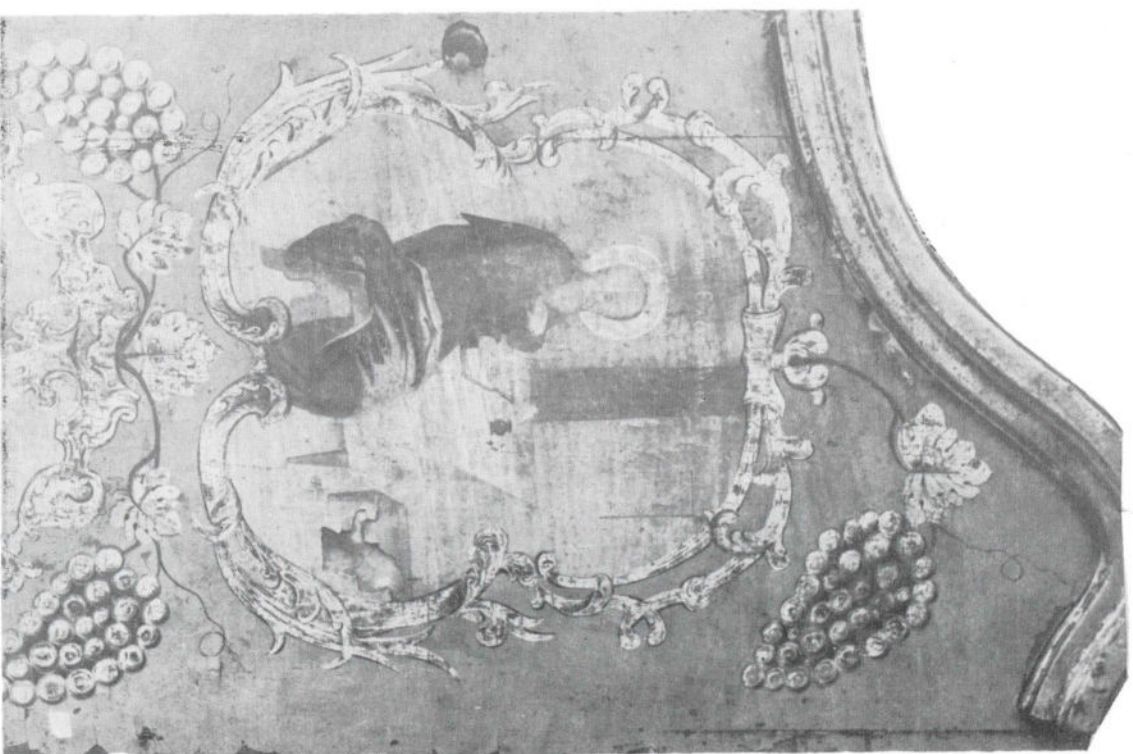
Сл. 38. Икона Иуса Христа из манастира Ваведѣна, рад Николе Апостоловића из 1800.

Сл. 39. Царске двери из Љубовнице, рад Николе Апостоловића из 1810.

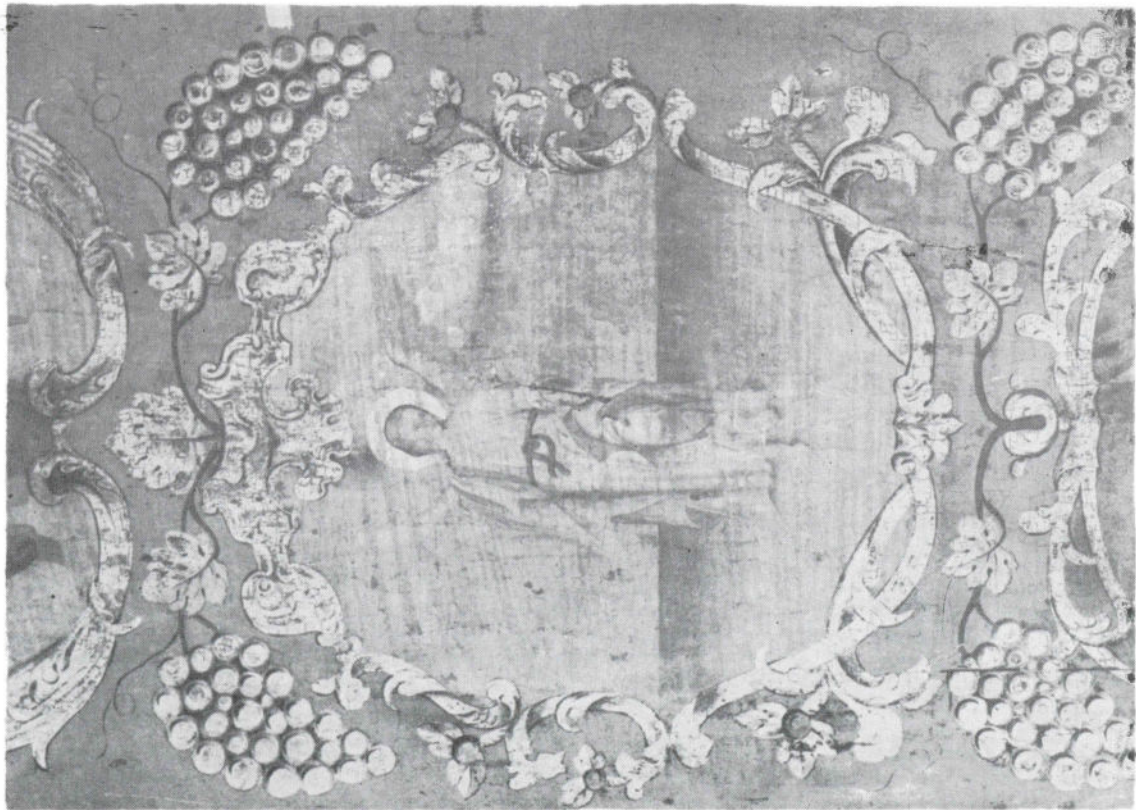

Ст. 40. Запис са потписом сликара Николе Апостоловића на царским
дверима у Љубтовници

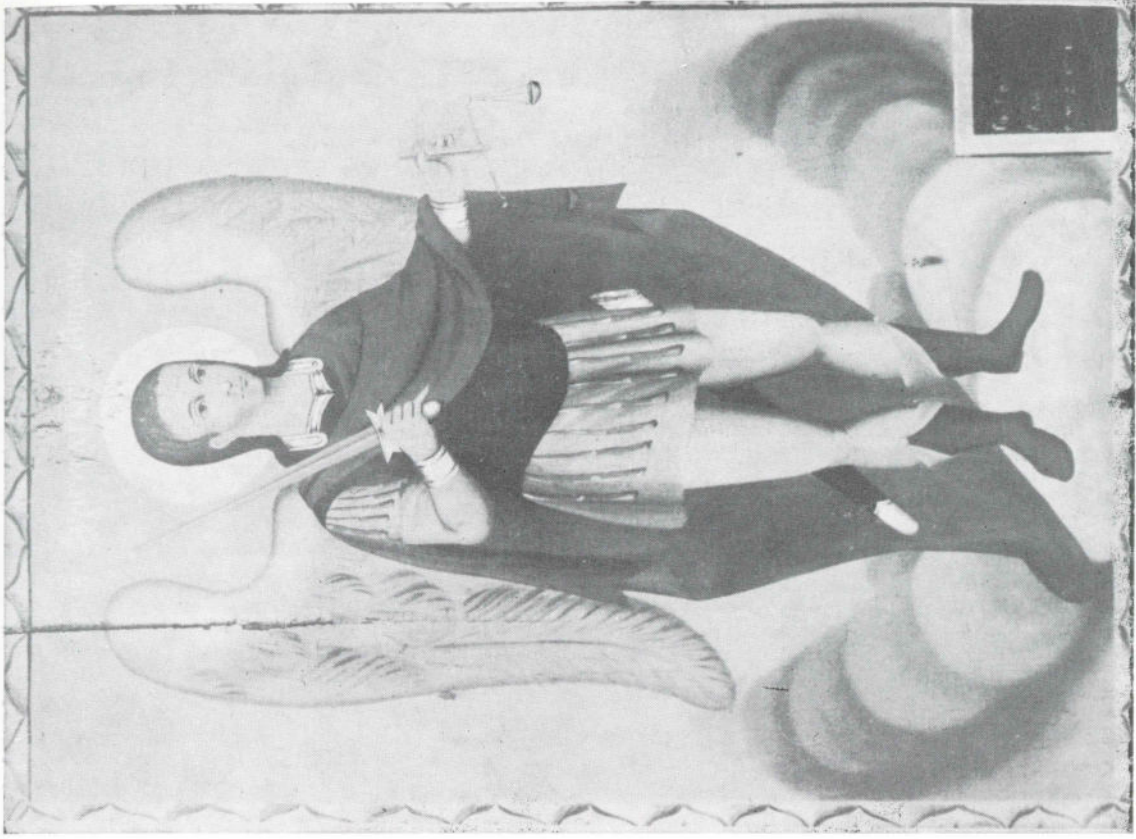

Ст. 41. Царске Двери из Љубтовнице, детаљ Јеванђелисте

Сл. 42. Царске двери из Љубовнице, детаљ арханђела Гаврила

Сл. 43. Икона архистратига Михаила из Љубовнице, рад Николе Апостоловића из 1810.

Сл. 44. Икона Христовог распећа из Љутовнице, рад Николе Апостоливића из 1810.

Сл. 45. Икона Христовог распећа из Љутовнице, део Бородице

Сл. 46. Икона Богородице са Христом из Прања, 1827.

Сл. 47. Икона Исуса Христа из Прања, 1827.

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

СРЕДЊОВЕКОВНЕ ЖУПЕ У ЗАПАДНОМ ПОМОРАВЉУ

Средњовековне жупе у феудалној српској држави проучавали су и описивали многи старији историчари средњег века, теоретичари државе и права, географи и други. Међутим, истраживање наше средњовековне прошлости није престало ни у савременој историјској литератури.

Још је Јован Цвијић истицао да средњовековне жупе треба проучавати у првом реду у циљу расветљавања порекла садашњег становништва и његових насеља. И Драгиша Лапчевић је указивао да се „минули друштвени односи не могу објаснити док се исцрпно не испита српска средњовековна жупа.“ „Жупа у старој српској држави — писао је он — имала је не само политичку и војничку, већ и друштвену улогу.“¹

Феудални систем средњовековне Србије заснивао се на правној, економској и социјалној неједнакости људи. На тој основи почивала је и државна организација. У старој српској држави, жупе или жупаније биле су најниже и најмање територијалне организације власти. Прве жупе и жупани као њихови заповедници помињу се још у XII веку. У току XIII и XIV века, жупе су, такође, постојале, али

су се њихов значај, улога и простор често мењали. Јачањем моћи владаноца утицај жупа и жупана слабио је, и обратно; у време ратова и династичких сукоба жупани и жупе више су се осећали у државном животу српских земаља.

Стара жупа, са жупанима на челу, одржавала се све до владавине цара Душана. Његов законик, међутим, зна само за жупу као територијалну јединицу, али не познаје жупана као жупског старешину. Моћни Душан заменио је жупане својим чиновницима. Жупани у доба Немањића били су локални феудалци, који су у своме подручју имали и земљишни посед. Душан је то дозвољавао само изузетно. Жупом више није управљао жупски феудалац, већ Душанови чиновници — кефалије.

Називи жупа и жупан потпуно се губе у Србији после 1400. године.² Наиме, деспоти Стефан и Ђурђе били су већи апсолутисти од Немањића. Они нису допуштали никакву самосталност и самовољу жупске властеле. Жупа је сада претворена у „деспотске власти“. На челу те власти, уместо локалне властеле, били су деспотови дворјани и заповедници.

Седишта жупа била су жупска и војна утврђења, трговачки и рударски центри, па и већи манастири. Било је жупа и градова који су се звали истим именом (на пример: Рудник, Брсково и други). Постојале су и жупе у којима није било никаквог насеља или у којима је утврђење било само стан жупана. Жупска имена на много места истоветна су са називима река: Морава, Бјелица, Моравица, Топлица. . . Нешто ређе, жупе се називају по особитом имену тога краја, као на пример Црна стена код Милешева. Међе између жупа биле су какво пусто дрво или шума, без одређене граничне линије.

За целину једне жупе више се знало по обавезама жупског становништва, него по њеним границама. Заједничке обавезе становника жупе биле су чување, зидање и одржавање жупског града и путева, дочекивање владалаца и страних посланика, материјална одговорност за разбојништва и крађе ван града и у пустим крајевима жупе. Заједничка права жупљана била су ограничена на право живорнице и паше на жупским суватима и планинама.

Из манастирских повеља види се да су жупске територије биле углавном мале, често сведене на околину жупског града или кратку речну котлину. У време Немањића жупа је често била подељена на два дела, горњу и доњу, према току река: на пример две Лепенице и два Ибра. Било је и просторно већих жупа, као на пример Морава, ужичка Црна Гора и друге. Велике жупе биле су, по правилу, на

важним саобраћајним и стратегијским подручјима. Оне су биле у рукама владаревог брата или ближих сродника.

Привређивање у жупама било је природно и ослањало се претежно на ратарску производњу и на номадско сточарење. Тек доцније, у XIV и XV веку, развијане су и друге делатности: вађење и прерада руде, трговина и разно занатство. Привредне делатности су углавном биле у рукама владара, властеле и повлашћених странаца (Саса, Дубровчана и других). Извесним делатностима могли су се бавити и слободни грађани у жупским насељима (рудари, занатлије и други).

Жупске управне јединице имале су и своја културна средишта. Готово свака жупа, осим парохијских црквица и капела, имала је и манастир. У њему су калуђери, као једини писмени људи тога времена, преводили и преписивали књиге, житија и повеље. Манастири су служили и као школе за властелинску и свештеничку децу. Школовање је било привилегија владајуће класе. Само изузетно, деца слободних грађана имала су могућност да се упишу у те школе.

У Србији средњег века познати су и зборови жупа или појединих њених делова. То су били скупови на којима су објављиване наредбе владара или судски састанци. Поједини делови жупа могли су расправљати нека месна питања, али у одлучивању претежан утицај имали су месни феудалци и владареви чиновници. Зависни људи, у првом реду сељаци, нису имали никаквог утицаја на жупске власти. Њих је организовао само властелин коме је жупа била дата у посед или, по Душановом законику, владарев чиновник.³ Стога је средњовековно српско село, с правом је закључио Драгиша Лапчевић, „било више географски, мање политички појам. Село није било политичка јединица, нити је могло имати своју власт.“⁴

Познато је да је долина Западне Мораве као природна комуникација играла и у средњем веку важну улогу. У долину Мораве стизали су и пролазили неки магистрални путеви тога времена, као Босна — Видин и Београд — Рудник — долина Ибра. На њен значај указују и многи споменици и остаци старих насеља, тврђава, рударских окана, мостова и калдрме, црква и ратишта. Долини Мораве гравитира и широко подручје њених притока, које се простире од Рудника и Маљена на северу до Гољије, Јавора и Мучња на југу; од Ђетиње на западу до Груже и Ибра на истоку. Цео овај простор представља географску, етнолошку и историјску целину, која је и у средњем веку имала заједничку судбину.

Овај рад има циљ да, приближно и према расположивим изворима, одреди и опише средњовековне жупе у гравитационом простору средњег тока Западне Мораве и њених притока. Обрађене жупе у том подручју поређали смо овим редом: Моравица, Бјелица, Властелице, Доњи и Горњи Ибар, Рудник или Острвица, Борач, Црна Гора (ужичка и рудничка) и, најзад, Морава. Жупа Морава је централна жупа Западног Поморавља. То је уједно и једна од већих и важнијих жупа југозападне Србије тога времена.

МОРАВИЦА. — Жупа Моравица први пут се помиње у Жичкој повељи Стефана Првовенчаног, када су поседу манастира Жиче дарована, осим других, и два села из жупе Моравице — Чечина и Боболе.⁵

Село Чечина постоји и данас под истим именом. Простире се од ушћа даићске речице на десној обали Студенице, а сачувало се и предање да је припадало Жичи. Села Боболе данас нема, али се претпоставља да је било на десној обали даићске речице, западно од јужне ивице Чечине.

Жупа Моравица, затим, често се помиње и као област већег пространства.

У хрисовуљи краља Милутина из 1282. године помиње се „у Моравицах Брезова са засељами.“ То се понавља и у његовим даровницама из 1302. године. Брезова је данас врло високо уз реку Моравицу. Познато је и то да је краљ Драгутин, Милутинов брат, обновио крајем XIII века (1292—1297. године) ариљски манастир, где је једна од Савиних епископија имала седиште „у Моравицах в храму светаго оца Архилиа...“⁶

И народна традиција је оставила помен о пожешком бану Милутину, из првог дела XIV века. Бан Милутин помиње се у вези са битком на Велбужду (1330. године) као обласни старешина са седиштем у Пожеги. Народна песма најпре говори да је „књига“ цара Стефана (Дечанског) дошла у Пожегу равну, „на колено“ бану Милутину. Пошто је књигу проучио, он је, полазећи у рат, поред осталог, поручио љуби Иконији „да му чува девет воденица, низ Бјелицу и низ Моравицу...“

У вези са подацима из ове народне песме, Драгиша Јапчевић у неким својим делима сматра да Моравица није била само жупа, већ — овећа област од Овчарско-кабларске клисуре уз реку Моравицу до изнад данашње Ивањице, у којој је било више жупа, међу којима је и једна под тим именом. У ту област Јапчевић лоцира првенствено

жупе Пожега, Бјелица (доње Драгачево) и Трнава (између Западне Мораве и планине Јелице). Тој области, по њему, можда су припадале и жупе Рзав (око Ариља), Властељице (Горње Драгачево) и Морава (онај део на северној обали Мораве). Тек доцније, мисли Лапчевић, појам Моравице сведен је на непосредну околину Пожеге.⁷

Удолина Пожеге, са селима по таласастим узвишицама око, чинила је једну жупу чак и онда кад је под појмом Моравице била позната и много пространија област, закључио је Лапчевић. Према Лапчевићу, у време косовске битке (1389. године) обласни господар Моравице Стева Васојевић, повео је у рат и заповедао властелинима „од Ариља“ и „од Драгачева“.⁸

Појам Моравице остао је сужен на удолину око Пожеге и у време деспота Стефана, који је 1405. године даровао манастиру Милешеви „пет села Моравицах.“⁹

Мишљење Лапчевића прихватио је и Стеван Игњић (1961. године), који је написао да су само обласне старешине позиване у рат директно од владара. Отуда и он мисли да је Пожега у време Немањића била седиште шире области Моравице и да се налазила у ариљској епископији. И по Игњићу, истоимена жупа Моравица била је део ове области и налазила се у непосредној близини Пожеге.¹⁰

Жупа Моравица последњи пут помиње се 1433. године, као седиште кир Марка. Од тада се име ове жупе више не помиње.¹¹

У сваком случају, у време кад је постала седиште епископије (1219. године) Моравица је била значајна област и жупа, која је дуго постојала под тим именом. Међутим, и поред изнетих мишљења, остаје отворено питање да ли је захватала само пожешко поље и околна узвишења или се у њу уклапала много шира територија од Овчарско-кабларске клисуре до изворишта Моравице испод Голије.

Што се тиче пространства области Моравице, по свој прилици тачно је мишљење Стојана Новаковића. По њему, обласно подручје било је једнако простору у надлежности ариљске епископије. Отуда Новаковић ову епископију назива моравичком.

Територија жупе Моравице ипак није потпуно утврђена. Истина, Д. Лапчевић, Игњић и Милован Ристић сагласни су да је та жупа обухватала само околину Пожеге.¹² Али, Јован Ердељановић, у своме делу „Доње Драгачево“ (1902. године), закључује да су у време бана Милутина, доње Драгачево и Пожега чинили једну жупу. По Ердељановићу, Пожега се кроз цео средњи век рачунала у Драгачево. На то наводе и доцнија сазнања, према којима су, поред Пожеге и села Тучково, Бакионица и Пријановићи, где је, према предању, био

банов двор, била најчешће у управној целини са Драгачевом. У прилог томе, он наводи и причање народа да је с обје стране Моравице, од села Прилипца па до данашње Пожеге, била велика варош. Та варош је постојала и у време кад је владао бан Милутин, иначе савременик Стефана Дечанског и Душанов.¹³ Д. Лапчевић, насупрот Ердџановићу, ипак остаје при своме убеђењу да су Пожега и Бјелица (доње Драгачево) биле две жупе, а не једна.¹⁴

У своме надирању према јужним деловима Србије, Турци су још 1455. године покорили новопазарску област. До обала Западне Мораве стигли су 1458. године. У интервалу од 1455. до 1458. године жупа Моравица претворена је у турску провинцију.

БЈЕЛИЦА И ВЛАСТЕЉИЦЕ. — За постојање ових двеју жупа, које су захватале данашње Драгачево, нема писаних извора. Њихово постојање изводи се углавном из народне традиције и поезије.

На њих је први указао Драгиша Лапчевић у своме делу „Четири жупе“ у прилозима „Из ужичког краја“ (1926. године). Тумачећи садржину народне песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“, Лапчевић пише: „Бан Милутин који је у народној песми имао седиште у Пожези... имао је под собом област којој је поред пожешке жупе Моравице припадала и жупа Бјелица“ (садашње доње Драгачево). На то размишљање Лапчевића је одвео онај део народне песме по којој „српски цар Стјепан“ поручује бану Милутину: „Поведи ми тридесет делија из твојега равног Драгачева...“ По њему, зато што је реч о „равном“ Драгачеву, биће да садашње горње Драгачево није чинило административну и социјалну целину са доњим. Наиме, горње Драгачево је по песми ломно (врлетно), па по своме рељефу припада Старом Влаху. Равно доње Драгачево одваја се од горњег лепотом и родношћу, па се и сад за њега пева: „Драгачево ружом ограђено, пола ружом пола босиоком...“ Лапчевић је закључио да је доње Драгачево тада у долини реке Бјелице образовало оделити жупу са једним жупским старешином на челу, те је припадало под област над којом је господарио бан Милутин...

Међутим, може се поставити питање: да ли је ово занимљиво резонување Драгише Лапчевића, проистекло из народне поезије, бар приближно тачно? С обзиром на оскудицу писаних извора, сигурно је да поузданих доказа за то нема и да су засад могуће само претпоставке. Сходно тадашњем државном и друштвеном уређењу, треба веровати да је и Драгачево, у целини или у два дела, имало жупску управу. У том погледу размишљања Лапчевићева могу да буду осно-

вана. Али, за нека друга схватања Лапчевићева то се не може рећи. То су, пре свега, његови закључци о равном и родном доњем Драгачеву и ломном и врлетном горњем Драгачеву, које, по њему, спада и у ломни Стари Влах. Колико се зна, подела Драгачева на доње и горње никада није имала неку реалну подлогу. Она је теоретска, више метафора народне поезије, него стварно стање. Ни Ердељановић, који је истраживао доње Драгачево, није могао да утврди која села припадају доњем, па нека насеља није ни уврстио у свој рад (Лопаш, Вирово, Горачићи). Нека села из садашњег горњег Драгачева, уз то, све до првог српског устанка (Луке, Осоница и Дубац) припадала су Ибру или Сјеници.

И неки новији истраживачи нису сагласни у томе да ли су у данашњем Драгачеву биле две или једна средњовековна жупа. Данило Вуловић је (1953. године) прихватио мишљење Драгише Лапчевића да је у саставу области Моравице било неколико жупа, међу којима су Властелице и Бјелица,¹⁵ док Бранко Перуничкић (1968. године) сматра да су пре турске владавине биле познате жупе: моравска, драгачевска, пожешка и друге.¹⁶

Ердељановић је, исто тако, утврдио да Драгачево, насупрот мишљењу Лапчевићевом, никада није припадало Старов Влаху. То потврђује чак и народна песма на коју се Лапчевић позива, која, говорећи о бану Милутину, има стихове који одвајају Стари Влах од Драгачева. Кад бан Милутин одлази у цареву војску, песма каже: „Оде право уз воду Мораву, докле с прими ломна Влаха Старог...“¹⁷

И по међама, које је Старом Влаху по предању одредио Милан Б. Милићевић,¹⁸ Драгачево је сасвим изван њега. У том погледу, могуће је само оно што Ј. Алексић тврди да су села Луке, Мечке (Осоница) и Дубац припадала средњовековној жупи Ибар.¹⁹

Најзад, не би се могао прихватити ни онај део Лапчевићевог излагања према коме су оба Драгачева и по изгледу и по родности земљишта различита. Напротив, и по земљишту, и по економским, и пољопривредним приликама, оба дела Драгачева су приближно иста. То је закључио и Ердељановић, који, описујући доње Драгачево, пише: „Кад пођемо по „равном“ Драгачеву у њему је ипак мало равнот земљишта, већ је готово цело брдовито и немирно, у правом смислу како га песма обележава ломно.“

На постојање двају драгачевских жупа, осим народне традиције, указују и неки материјални остаци у самом Драгачеву. Пре свега, ту је град или градина Лис, данас у рушевинама. Град се налазио на брду Тави (726 метара), готово у средини подручја које се

опредељује као доње Драгачево. Град је био лоциран непосредно изнад корита Бјелице, највеће драгачевске реке. Бјелица извире у дубачким планинама, протиче кроз цело Драгачево и улива се у Западну Мораву испод Лучана. Њена уска долина била је природна комуникација која спаја цело Драгачево. Остаци овог града, почетком XX века, како их је затекао Ердељановић, изгледали су овако: од стране села Лиса наилази се на високу гомилу камена, остатак од куле. Према кули почиње зид од бедема градских. Он се протеже целом ивицом брда, окренутог према реци Бјелици.²⁰

Мада мепштани ову градину приписују Проклетој Јерини, ипак је вероватније да је град Лис, с обзиром на свој положај, и у времену пре Јерине био седиште жупског града. Он је, по свој прилици, био центар засебне жупе Бјелица, мада није искључено да је припадао и некој другој граничној жупи или области.

У средњовековне жупе, Лапчевић помиње и Властељице (за горње Драгачево) мада о њој није ништа одређеније казао.

Горње Драгачево је заиста ломно, како песма каже, али то ипак није ломност и рељеф Старог Влаха. Оно јесте „веома неравно и пуно коса и брда по којима су села“, како га је описао Коста Јовановић (1907. године),²¹ али све су то, изузев неких огранака Чемерна у Горњем Дубцу, брда и долине са просечном надморском висином од 400 до 700 метара.

За само село Властељице Јовановић пише да лежи на југоисточној страни планине Јелице. То село је, иначе, у литератури познато по томе што је у њему заноћио угарски великаш Јанко Хуњади (Сибињанин Јанко) бежећи са Косова после пораза 1448. године. Он је, том приликом, коначио у властељичкој породици Кнежевић, за коју предање каже да је у том селу „још од Косова“ и да су из те фамилије бивали кнезови и пре и после доласка Турака.²²

Мада је речено углавном легенда, има и неких материјалних остатака који указују на то да је ово село заиста могло бити средиште жупе у старој српској држави. То је, у првом реду, градина Властељице. Још је Коста Јовановић забележио да у селу има једна стена коју зову Градина, али о којој сељаци ништа не знају да причају. Много доцније, истраживачи Народног музеја у Чачку забележили су да се градина Властељице налазила на источној страни села према Брезовицама, испод узвишене чуке зване Бездан.²³

Међутим, предање о градини на чуки Бездан треба повезати и са неким другим остацима у овом крају. Наиме, зна се да је једна варијанта средњовековног пута Моравски Градац — Студеница изла-

зила из долине Мораве на Јелицу, па — идући њеним венцем — долазила до узвишења Бездан и одатле, преко села Каона и Дубац, одлазила за Студеницу. Овај пут се у близини саме градине Бездан, у селу Каони, укрштао са средњовековним путем Жича — Ариље.²⁴ На раскршћу ових путева нађени су и остаци древне црквице у Каони.

Дакле, све ово показује да се град или градина Властељице на чуки Бездан, са обавезном црквицом у близини и уз њу конацима за тадашње путнике, налазио на раскршћу средњовековних путева, па је сасвим могуће да је ту био жупски град, где је становао жупски старешина, који је управљао жупом и, у исто време, са својом посадом контролисао наведене путеве.

Међутим, треба, при том, имати у виду, да за жупско седиште горњег дела Драгачева, осим Властељица, има и других алтернатива. Наиме, у селу Вичи, такође на старој комуникацији Жича — Ариље, предање и остаци указују и на друге градине. Једно је, по предању, био град са манастиром Реље од Пазара (или Крилатице) на месту које се и данас зове Рељевац.²⁵ Друго су остаци од зидина који се и данас виде на једном кршу у фамилији Стојковић, изнад саме бријештанске речице. То је Стојковића градина. За ове зидине народ вели да је то градина Проклете Јерине.²⁶ Обе ове градине, претпоставља се, имали су неку жупску или војну функцију.

Јужна страна слива Западне Мораве, па и Драгачево, пали су под турску власт већ 1458. године. Турци су у почетку своје владавине, изгледа, обе драгачевске жупе припојили чак Ужицу, док је северна страна Јелице до Мораве била укључена у нахију чије је седиште био ибарски град Маглич.

ИБАРСКЕ ЖУПЕ. — На истоку и југоистоку од жупе Мораве и Властељице биле су две ибарске жупе.

Познато је да је долина реке Ибар била језгро државе Немањића и да је у доњем Ибру, у манастиру Жичи, било смештено и прво седиште самосталне српске архиепископије.

Због изузетног значаја ибарске артерије за средњовековну Србију, изграђени су веома рано утврђени градови Звечан, Брвеник и Маглич и у њима свакако оформљена и жупска средишта. Због тога су жупе које су се налазиле у сливу реке Ибра биле за стару српску државу веома значајне.

Ибарске жупе први пут се помињу у Жичкој повељи (1219—1222. године). Међу жупама које су приложене жичком архиепис-

копу наводе се поред осталих и два Ибра. При томе, о њима се више ништа не казује.

Питање броја, имена и величине ибарских жупа било је и остало предмет расправљања међу истраживачима. Неки ранији аутори истицали су да је једино сигурно да су се обе жупе Ибра налазиле у поречју истоимене реке, али да се не могу одредити њихове границе.²⁷ Радомир Илић мисли, ослањајући се на писање Вука Караџића, да постоје Горњи и Доњи Ибар, али им није одредио границе. Рад. Љ. Павловић био је мишљења да су у средњем веку постојале жупе Горњи Ибар (од изворишта до Звечана), одатле до ушћа Ибра у Западну Мораву жупа Ибар, а не Доњи Ибар.²⁸ Према Јовану Алексићу, у доњем току Ибра, отприлике од Брвеника па до ушћа у Западну Мораву, оба Ибра су жупе Горњи Ибар и Ибар. Жупа Горњи Ибар, по њему, обухватала је највећи део слива реке Студенице у делу леве долине Ибра низводно од реке Брвенице до града Маглића, као и узан појас горњег Драгачева (села Мечке, Луке и Дубац).²⁹ Свакако, мисли Алексић, у њу су могла улазити и нека села са десне стране Ибра, уколико су била ван жупе Јехошаница (Јошаница) и жупе Ибар. Алексић, даље, сматра да је северозападна граница ове жупе добрим делом ишла гребеном планине Чемерно — на Дубочицу и Маглич.

Положај и простор жупе Ибар (или доњи Ибар), по Алексићу, одређују околне жупе: Морава на западу, Јехошаница на истоку и делом с југа, Горњи Ибар са југа и југозапада и Борач са севера.

Граница између жупе Горњи Ибар и Ибар могла је бити код града Маглича, како су то истицали и ранији писци. Алексић, најзад, сматра да је Маглич могао бити жупски град за обадве жупе, као што је такву улогу могао имати и Брвеник.³⁰ Гавро Шкриванић усваја називе жупе и њихове границе, али је мишљења да жупу Ибар треба ограничити с обзиром да је један део доњег тока Ибра улазио у састав жупе Морава. Слично мишљење, пре њега, имао је и др Радослав Грујић.³¹ Међутим, ова мишљења Шкриванића и Грујића, Алексић сматра погрешним, јер би то значило да је простор жупе Ибар био сабијен у слив реке Студенице и Маглича.³²

Занимљиво је да се у Жичкој повељи, приликом набрајања жупа које се прилажу жичком архиепископу, као прва помиње Крушилница, па за њом Морава, Борач и, после других, оба Ибра.

Покушавајући да идентификује Крушилницу, Шкриванић мисли да није искључено да се ова жупа као прва у тексту набрајања од запада ка истоку, могла налазити западно од старе жупе Морава (друге у тексту), тј. негде у пределу лађевачке и бресничке реке, где

се данас, у близини моравског села Милочаја, налази заселак Крушевица. Међутим, Шкриванић не искључује ни могућност да је и данашње село Крушевица, које се налази у сливу жичке реке, у близини саме Жиче, представљало подручје жупе Крушилница. У том случају оба Ибра треба тражити од града Маглича узводно ка изворишту Ибра,³³ што Алексић сасвим искључује.

ЖУПА БОРАЧ. — Ибраске и драгачевске жупе, као и жупа Моравица, налазиле су се углавном јужно, југозападно и југоисточно од истоимене реке и жупе Морава.

Борач (данашња Грузжа) је једна од жупа на северној и североисточној граници жупе Морава. Први историјско-географски подаци о њој налазе се у познатој Жичкој повељи Стефана Првовенчаног. У тој повељи помињу се жупе Борач, планина Котленик, даље места „Чрнава“ са „Сирчом“, „Брестница са тргом“ и „Свибница“ са „Округлом“.

Планина Котленик под истим именом и данас постоји, северно од Краљева. Сирча је данашње село Сирча код Краљева, Брестница је садашња Бресница, а Свибница је Сибница.³⁴ Чрнава је можда данашњи Тамник, а Округла је непозната.

У историји Грузже познати су средњовековни градови и утврђења Борач и Честин, чији се остаци, и данас, могу препознати на местима где су били у истоименим селима. Борач се налазио на старом путу који је од Београда и Рудника долазио у Борач, а затим преко Пајсијевића и Витковца улазио у долину Ибра. Тим путем су у време косовске битке и после ње (1389. и 1398), пљачкајући Борач, проваљивали најпре Угри, а затим и турски султан Бајазид са југа, око 1402. године. Борач се помиње и 1405. године као место где је деспот Стефан Лазаревић потврдио Дубровчанима неке повластице. Нешто доцније, око 1438. године, он је освојен и разорен од стране султана Мурата II. После те године Борач се више не истиче као утврђење, али се помињу „борачке власти“. Из једне повеље деспота Ђурђа из 1456. године, као села у борачкој власти помињу се Враћевница, Граховац и Коњуша. Исто тако, у том времену, босански краљ Стеван Томаш својом повељом потврђује логотету Ст. Ратковићу „у власти борачкој“ села Старче и Врбаву. Ове две повеље потврђују да се жупска подела није одржала у време деспотовине Србије. Жупе су тада биле претворене у „власти“.

Име Борач носи и данас истоимено село у Грузи. Село се налази у равни, испод једне стене која се зове Борачки крш (500 м).

На тој стени био је сам град Борач. Према писању Јована Мишковића, видљиви су били незнатни остаци бившег града, као и завојице старог пута, којим се пело у њега.

У своје опису града и жупе Борач, Мишковић је дао и своју процену територије ове жупе. По њему, жупа Борач је била предео у сливу борачке речице, која се иначе улива у Грузу. Мишковић је нацртао и скицу слива Борачке реке. Из те скице види се углавном јужна и западна граница жупе. Јужна граница био је отприлике данашњи пут Кнић — Чачак. На западу, према Морави и Острвици, граница је ишла од Бумбаревог брда планинским венцем који се пружа од Рудника до Котленика. Тај венац дели села Поточане и Јешевац у Борчу, док село Вујетинце оставља Морави или Острвици. У овом уоквиреном простору Мишковић лоцира сада настањена села: Борач, Претоке, Радмиловиће и Кусовац, као и некадашња села Јешевац и Поточане, која су расељена.³⁵

Жупа Борач, међутим, била је можда пространија него што то узима Мишковић, мада је могуће да се њена величина кроз векове мењала.

Пре свега, из Жичке повеље се види да је у то време жупа Борач обухватала и данашње моравско село Бресницу, које припада Чачку, и Сирчу, на самој обали Мораве, код Краљева. Много доцније, у време деспота Ђурђа, борачкој жупи, односно власти, припадала су и села Враћевшница и Врбава, која су одавно у административној вези са Горњим Милановцем.

Гавро Шкриванић мисли да се жупа Борач налазила у области средњег тока реке Грузе,³⁶ насупрот Мишковићу, који је ограничава само на слив Борачке реке до њеног ушћа у Грузу. Јован Алексић пак, сматра, да се борачка жупа на југу простирала све до корита Западне Мораве, где је била граница са жупом Ибар.³⁷

Шта је од свега овога тачно, тешко је утврдити. Ништа одређено не може се рећи ни где би биле сталне међе између жупа Борач и Морава. Највероватније је, ипак, да је граница била природна планинска линија Рудник — Котленик, с тим што су Бресница и Сирча остајали у подручју жупе Морава.

Борачка жупа, односно власти, настала је свакако 1459. године. Као и друге српске жупе, претворена је у турску нахију или у део неке веће управне јединице.

РУДНИЧКА ИЛИ ОСТРВИЧКА ЖУПА. — Северно од жупе Морава, била је, колико се зна, рудничка или острвичка жупа. Она

је на истоку додиривала жупу Борач, а на западу Црну Гору (рудничку). Све три жупе на југу граничиле су се са жупом Морава.

Територијално уређење овог краја у средњем веку било је, изгледа, у непосредној вези са градовима Рудником и Острвицом и њиховим војно-економским значајем у то доба.

Град Рудник први пут се помиње у писаним дубровачким изворима 1295. године. Његово утврђење било је у осоју Великог Штурца (1152 м), на левој страни изворишта реке Лепенице. Град је озидан на четири угла, а на сваком била је по једна округла кула. Око града, био је дубоки ров.³⁸

Поред саме тврђаве развило се и јако рударско-трговачко насеље, нарочито у доба деспотовине.

На четири километра северозападно од Рудника постојала је и тврђава Острвица (758 м). Она се најпре помиње 1323—1324. године у династичким борбама Стефана Дечанског и Владислава II.³⁹ Острвица се, затим, помиње и крајем XIV века, у време деспота Стефана, када се у њу, склонии побуњени великаш Никола Зојић.

Већ 1438. године Турци су заузели Острвицу, али су је затим 1444. године вратили деспоту Ђурђу. У јулу 1454. године Острвица је опет била у рукама Турака.

У простору планине Рудник, јужно од ње, помиње се веома рано и Брусница. У августу 1354. године „на Брусници под Рудником“ издао је цар Душан једну повељу.⁴⁰ Брусница постоји и данас западно од Горњег Милановца.

Занимљиво је да у периоду српске средњовековне државе, пре деспотовине, нема помена да је неко од ових значајних места било седиште рудничке или неке друге жупе. Тек под деспотима помињу се „острвичке власти“ и Острвица као седиште жупске власти. Острвичке власти обухватале су и Рудник, сматра Михаило Динић.⁴¹ Тада се први пут појављују и имена неких села која су била под влашћу Острвице. Милан Ђ. Милићевић тврди да је у „острвичкој власти“ било село Врбава, удаљена 3—4 км од Острвице.⁴² Динић мисли да су се у Острвици налазила села Горња Враћевшница, Белућа и Осјаци. Ова села и данас постоје под својим старим именима. Једино је Белућа можда Црнућа.⁴³

То би било, по свој прилици, све по чему писани извори опредељују територију ове жупе. Међутим, поменута села својом припадношћу острвичкој власти показују отприлике границу те жупе према „борачкој власти“.

Где су биле остале границе острвичке власти?

Већ смо, говорећи о борачкој жупи, указали да је граница између острвичке и затим моравске жупе према Борчу ишла, изгледа, планинским венцем који се са Рудника пружа према истоку и југу све до Котленика, северно од Краљева. При томе, сва насеља на западној и југозападној страни тог венца била су у саставу острвичке, односно моравске жупе или власти.

Међутим, много је теже, готово немогуће, одредити приближне границе између Острвице и Мораве, као и Острвице и Црне Горе. О томе нема ни оријентационих података који потичу из времена пре пада Србије под Турке.

Према мишљењу које износи Хазим Шабановић, Рудник и Острвица пали су под турску власт 1458. године. Одмах после тога, Турци су на Руднику основали свој кадилук — област у надлежности једног кадије (судије). Руднички кадилук имао је две мање јединице — нахије острвичку, која је обухватала стару српску жупу Острвицу, и рудничку Мораву, која је произишла из старе жупе Мораве. Рудничкој Морави припала су сва села на северној страни Мораве, од Чачка и Љубића до Груже. Шабановић, такође, наводи да су Турци, свакако 1458. године, основали и брвенички кадилук. Овај кадилук, чије је седиште био Брвеник на Ибру, имао је у свом првобитном саставу и нахију Ужице са ужичком Црном Гором.⁴⁴

С обзиром да су турске нахије у прво време њихове власти мање — више одговарале српским средњовековним жупама или властима, то је могуће да су и претходне границе острвичке и црногорске жупе према жупи Морава биле стоветне или приближне.

ЖУПА ЦРНА ГОРА. — Северозападно од жупе Морава била је жупа Црна Гора.

Већ од најстаријих времена река Ђетиња раздвајала је две стране области или жупе. На десној страни Ђетиње, од Коњске реке у Кремнима па до Шенгоља и Рупељева код Пожеге, било је Рујно. Рујно је са југа затварала златиборска висораван са Муртеницом, Чиготом и Торником.

Лева страна Ђетиње, од Кадињаче до Јелове Горе са сливовима Скрапежа, Каменице, Чемернице с Дичином све до Мораве, звала се Црном Гором. То име, мисли Драгиша Лапчевић, потиче вероватно отуда што је цео простор био обрастао четинарском шумом, коју народ и данас назива „црногорицом“. У овој области сусрећу се и данас називи Црнокоса, Црни Врх, Црна река, Црна Каменица, итд.⁴⁵

Драгиша Лапчевић сматра да је овај простор морао бити насељен и у римско доба. На то указују не само зидани мостови на Скрапежу, већ и неке рушевине градова (на Црнокоси више Косјерића, на брду Субјелу и другде), за које се не зна да ли су римског или средњовековног порекла. Такође се не зна да ли је цела територија Црне Горе сачињавала једну или више средњовековних жупа. Нема података ни о границама те жупе, а ни о жупском средишту. Можда је то био неки град чије се рушевине помињу.

Према мишљењу Лапчевићевом, удолина реке Скрапежа, са одговарајућим сливом све до Отња и Миљаковине, представљала је једну географску и привредну целину. Тај је простор, по њему, чинио жупу под именом Црна Гора.⁴⁶ Стеван Игњић мисли да је жупа Црна Гора била нешто мања од касније кнежевине Црне Горе у ужичкој нахији. Жупом је вијугала река Скрапеж са својим притокама.⁴⁷ Милинко С. Филиповић је забележио предање према коме је Црном Гором раније називана планина Суворбор, а такође и насеља у њеној подгорини.⁴⁸

Становници ове жупе су на пространим испашама Маљена гајили и товили стоку, гонећи је чак у Дубровник на продају. У старим записима Дубровчана забележене су разноврсне трговачке везе Црне Горе са Приморјем и Дубровником.

Културно средиште ове жупе, по Лапчевићу, била је знаменита Мркишина црква. Она се, изгледа, налазила негде у близини данашњег Косјерића, мада нигде нису нађени њени остаци. Такође се не зна ни кад је ова црква подигнута, а ни кад је порушена.

Недостају, исто тако, и подаци о томе где су се додиривале и граничиле жупе Црна Гора и Морава. Додирна тачка, по свој прилици, био је Каблар. Где је била граница северно од Каבלара, за сада се може само нагађати.

По неким каснијим изворима, постојале су две Црне Горе: ужичка и рудничка. Да ли је тако било и у време српске средњовековне државе или су Црну Гору Турци изделили, не може се прецизније одговорити.

ЖУПА МОРАВА. — Једна од најзначајнијих и најпространијих жупа средњовековне Србије била је Морава.

Значај ове жупе потицао је, пре свега, из њеног важног комуникационог и стратегијског положаја. Она се налазила у плодној долини средњег тока Западне Мораве, која је, у исто време, представљала и веома погодну саобраћајницу тога времена. Отуда је забеле-

жено да је кроз ову жупу пролазило више средњовековних путева, од којих је најважнији био онај који је спајао крајеве око Велике и Јужне Мораве са Ужицем, Босном и Приморјем. Важни путеви повезивали су ово подручје и са Рудником и северним крајевима земље, а преко Плоче на Јелици и са Расом и Рашком на југу.

Због повољних природних и саобраћајних прилика, горњи и средњи ток Мораве био је настањен Србима после њиховог доласка на Балкан. У сливу Ибра и Западне Мораве најпре су формиране веће српске државице или жупаније, тако да се жупа Морава, као део те државе, помиње већ у Жичкој повељи 1219—1222. године.

Из свих ових разлога, подручје ове жупе као гранично према Угрима и Византији, док је она допирала до Дунава, имало је још у раном периоду старе српске државе и важан војни значај. Стога је веома рано, у простору ове жупе изграђен систем градова и утврђених манастира, који су служили одбрани државе и њеној безбедности.

У Морави су се налазиле и прве задужбине српских владара и већих жупана.

С обзиром на важност ове жупе, водило се рачуна и о томе да Морава буде у власти истакнутијих великаша тога доба, као што је, на пример, био Немањин брат Страцимир и други.

Жупа Морава, у односу на величину осталих жупских јединица у овим крајевима, била је веома пространа. Њене северне границе оивичавале су планине у низу од Вујна до Котленика. На западу међаш је био Каблар, на југу Овчар и венац планине Јелице. Према истоку, жупа се низ Мораву пружала ка данашњем Краљеву, а можда је ишла до Трстеника. У административном погледу, граничне жупе Морави биле су на северу и североистоку Острвица и Борач, на истоку и југоистоку ибарске жупе, на југу, иза Јелице, драгачевске жупе и на западу и северозападу Моравица и Црна Гора.

Међутим, описани просторни обим жупе не искључује и друга решења. Постојећи извори сасвим су оскудни и не дају шире могућности за сигурније закључивање. Због те оскудице у изворима, и мишљења историчара веома су различита, често и супротна.

Радослав Грујић (1932. године) и Гавро Шкриванић (1952. године), идентификујући Жичку повељу, којом је Стефан Првовенчани дао Жичи 13 жупа, међу којима је друга по реду била Морава, закључили су да је жупа Морава била у простору десне обале Западне Мораве од Трстеника до утока Бресничке реке у Мораву и да је обухватала и део доњег Ибра, отприлике територију некадашњег жичког среза.⁴⁹ Међутим, ова мишљења Јован Алексић одбацује као по-

грешна. Према њему, стара жупа Морава није била око ушћа реке Ибра, како мисле Грујић и Шкриванић, већ њу треба тражити према западу око Западне Мораве, претежно на њеној десној страни од излаза из Овчарско-кабларске клисуре, око Чачка, па низводно према ушћу Ибра.⁵⁰ Потврду за ово и овакво мишљење имамо, пише даље Алексић, и у даровницама краља Милутина манастиру Хилендару из 1282—1298. године, у чијим текстовима, поред осталог стоји и ово: „У Лозници, у Морави, виноград“. То исто наводи се и другим повељама краља Милутина из 1302—1309. године, као и у повељи цара Стефана Душана око 1355. године.⁵¹ „Село Лозница и данас постоји у околини Чачка“, закључује Алексић.

О простору жупе Морава расправљао је, на својствен начин, и Драгиша Лапчевић. Полазећи од народне песме „Бан Милутин и Дука Херцеговац“, Лапчевић цитира део, према коме, при поласку у рат 1330. године, бан Милутин поручује својој љуби Иконији:

„Копај мени девет винограда,
У Бањици и у Атеници,
У Лозници и у Паковраћу,
— — — — —

Гледај нашу славу задужбину,
Под Бањицом цркву Жежевицу...“

па изводи из ње закључак да су сва ова места, поменута у песми, „припадала жупи Трнава, тј. садашњем срезу трнавском“, а да се жупом Морава „звао један део садашњег среза љубићког“.⁵² Лапчевић тако одваја жупу Трнава од жупе Морава, не пружајући за то уверљивије аргументе.

Жупа, односно срез, под именом Трнава, очигледно је новијег датума (XIX век) и о таквој средњовековној јединици нема нигде помена, ни у српским ни у раним турским изворима.

Уводећи своју власт у Србији, Турци су у њој заводили и своје друштвено и економско уређење, па и свој систем управе и управне поделе. То турском правном поретку, основне и најстарије турске управне јединице били су санџаци и нахије.

Према Хазиму Шабановићу,⁵³ Турци су свакако још 1459. године, од северних делова бивше деспотовине образовали смедеревски санџак. Овај санџак је у судско-административном погледу подељен на пет кадилука (подручја у надлежности једног судије). Међу овим кадилуцима, ове крајеве захватили су два: руднички и брвенички. Рудничко-острвички кадилук имао је територију северно од корита Западне Мораве са седиштем на Руднику. Брвенички је формиран

на јужном подручју Западне Мораве и доњег Ибра, са седиштем у Брвенику на Ибру.

Оба ова кадилука први пут се помињу 1476. године, али су, тврди Шабановић, свакако основани 1459. године.

Опште управне јединице мање од санџака и кадилука биле су нахије. Нахије су мање — више настале претварањем средњовековних жупа у нахије, а тамо где их није било — формиране су око важнијих насеља или утврђења.

Рудничко-острвички кадилук у прво време имао је две нахије. То су биле острвичка, која је захватала подручје бивше жупе Острвица, и Морава или рудничка Морава, којој је припадало подручје старе жупе Морава на северној обали реке све до Грузе. У овој, моравској, нахији помињу се у попису 1476. године села Бресница, Обрва и Сирча.

Брвенички кадилук назван је по истоименом средњовековном граду на средњем Ибру. Он је у почетку турске власти, поред простора на јужној страни Западне Мораве од Златибора на западу до Трстеника и Копаоника на истоку, обухватао Подгорину са Ваљевом и Ужице са Црном Гором. У оквиру овог гломазног кадилука било је више нахија, које су, углавном, задржане у старим жупским границама, а често су остала и њихова стара имена.

У подручју старе жупе Морава, које се налазило на десној обали Западне Мораве, Турци су формирали магличку нахију. Седиште ове нахије био је средњовековни град Маглич, чије зидине и данас постоје на 20 км јужно од Краљева.

За овај град претпоставља се да је подигнут у првој половини XIV века у циљу заштите ибарске комуникације. У вези с тим, Шабановић закључује да је, можда, после подизања Маглича, из велике жупе Мораве, која је обухватала цео слив Западне Мораве до Грузе и Трстеника, још у српско време издвојена посебна жупа Маглич, премда се она у до сада познатим средњовековним изворима не помиње. У сваком случају, Маглич је после 1458. године, па све до периода 1516—1528. године био седиште истоимене нахије, којој је поред осталог, припадало и „село Чачак“. Осим Чачка, турски дефтери из 1476. године помињу и друга села, међу којима и Зблаће, Лазац, Рудо Поље (данашње Краљево), Конарево, Папратницу (Матаруге) и друга.⁵⁴

Према томе, из турске организације бивших српских средњовековних жупа или власти, посебно старе жупе Мораве, могу се извести следећи закључци:

Жупа Морава у време пада под Турке, 1458. године, највероватније се састојала из територије са обе стране Западне Мораве, почев од Каблара и Овчара, па до Груже и Трстеника. Турци су, да би смањили значај и величину ове жупе, њено дотадашње јединствено подручје поделили на два административно и судски одвојена дела. Река Морава више није спајала, него раздвајала, ову, иначе богату, привредну, географску и социјалну целину.

Од тада, векови су протекли док су се обе обале Западне Мораве поново нашле заједно.

НАПОМЕНА

1. Драгиша Лапчевић, Четири жупе, „Из ужичког краја“, прилози историјски и географски, Београд, 1926, стр. 12. Поред радова из области социјалистичких идеја, Лапчевић је оставио и запажене прилоге из етнографије, географије и историје. Он је одрастао и живео у Пожеги, све до 1902. године. Ту је упознао и проучавао народну традицију, историју и друге податке из овога краја. Отуда је, у наведеној студији, дао занимљива мишљења и закључке, која на више места користимо у овом раду.

2. Иван Божић, Балкански свет у доба турског освајања, „Историја Југославије“, Београд, 1973, стр. 96—98.

3. При изради уводног дела овог рада, коришћена је бројна литература. Од Стојана Новаковића, „Земљиште радње Немањине“, историјско-географска студија, „Годишњица Николе Чулића“, II, Београд, 1877; затим: „Законски споменици српских држава средњег века“, СКА, Београд, 1912. и „Село“ из дела „Народ и земља у старој српској држави“, СКЗ, 1965. Од Константина Јиречека: „Историја Срба, Политичка историја до 1537. године, I, превео Јован Радонић, фототипско издање, 1978. и Историја Срба, II, Културна историја, превео и допунио Јован Радонић, фототипско издање, 1978. године. Од Станоја Станојевића: „Историја српског народа, II издање, Београд, 1910. године. Од Миленка Вукићевића: „Историја српског народа, Београд, 1912. Затим: „Историја народа Југославије, I, Загреб, 1953, и „Историја Југославије, II издање, Београд, 1973.

4. Драгиша Лапчевић, наведено дело, стр. 5—7.

5. Михаило Динић, Српске земље у средњем веку, Историјско-географске студије, приредио Сима Ђирковић, СКЗ, Београд, 1978, стр. 70, и Гавро Шкриванић, Жичко епархијско властелинство, Историјски часопис, IV, 1952—1953, стр. 147.

6. Мирко Р. Барјактаревић (с позивом на П. Ј. Шафарика 1873), „Ариље“ — прилог проучавању вароши у Србији, Гласник Етнографског института САН, II—III, Београд, 1957, стр. 314.

7. Драгиша Лапчевић, н. д., стр. 7.

8. Драгиша Лапчевић, н. д., стр. 8.

9. Михаило Динић, н. д., стр. 69.

10. Стеван Игњић, Ужичка нахија, Београд, 1961, стр. 17.

11. Љуба Стојановић, Старе српске хрисовуље, Споменик СКА, III, Београд, 1890, стр. 35.

12. Стеван Игњић, н. д., стр. 17. и Милован Ристић, Стари Влах до ослобођења од Турака, Београд, 1963.

13. Јован Ердељановић, Доње Драгачево, Српски етнографски зборник, 1902, 7—8, стр. 90—92.

14. Драгиша Лапчевић, н. д., стр. 9.

15. Данило Вуловић, Књажевска канцеларија, I, Нахија Пожешка 1815—1839, Београд 1953, предговор XVII.

16. Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815—1865, Чачак, 1968, предговор, стр. 7.
17. Јован Ердељановић, н. д., стр. 90—92.
18. Милан Б. Милићевић, Кнежевина Србија, II, репродукција оригинала из 1976, Београд, 1973, стр. 643.
19. Јован Алексић, Жупе у сливу реке Ибра у средњовековној српској држави, Историјски часопис, VII, 1957, стр. 340.
20. Јован Ердељановић, н. д., стр. 90—92 и Душанка Ранковић — Милена Икодиновић, Извештај систематског истраживања доњег Драгачева, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1973, стр. 163.
21. Коста Јовановић, Горње Драгачево, СЕЗБ, „Насеља“, Београд, 1908.
22. О причи која је везана за село Властелице и стару породицу Кнежевић, писали су пре К. Јовановића: Јоаким Вујић, Путешествије по Србији 1826 године, прва књига, 1901, стр. 208—209; Милан Б. Милићевић, Кнежевина Србија, II, Београд, 1973, стр. 600 и Чедомиљ Мијатовић, Деспод Бураб Бранковић, II, Београд, 1882, стр. 131—132.
23. Милисав Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940, стр. 13 и Д. Ранковић — М. Икодиновић, Извештај систематског истраживања горњег Драгачева, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1974, стр. 181.
24. У студији „Осврт на неке карактеристике регионалног планирања споменика на територији средњовековне Рашке, „Рашка баштина“, I, Краљево, 1975. године, Борбе Бошковић је уочио, поред смишљеног планирања верских средишта у доба Немањића, и одређене путеве који су те центре повезивали. По њему, примарни путеви Немањића били су: Жича — Моравски Градац и Жича — Ариље, а секундарни: Моравски Градац — Студеница и Студеница — Ариље.
- Проверавајући Бошковићеве шеме које се односе на овај крај, закључили смо да многи материјални остаци тих центара и путева, предања и остали извори углавном потврђују његове претпоставке.
25. Коста Јовановић, н. д., и Д. Ранковић — М. Икодиновић, н. д., стр. 179.
26. Коста Јовановић, н. д., и Д. Ранковић — М. Икодиновић, н. д., стр. 181—182.
27. Радомир Илић, Ибар, антропогеографска проучавања, Београд, 1905, „Насеља, 3“ стр. 526—527.
28. Рад Љ. Павловић, Подибар и Гокчаница, Београд, 1941, Српски етнографски зборник, LVI, стр. 248.
29. Јован Алексић, н. д., стр. 333—343.
30. Јован Алексић, н. д., стр. 333—343.
31. Радослав Грујић, Епархијско властелинство у средњовековној Србији, Богословље, бр. 2—3, Београд, 1932. и Жичко епархијско властелинство, Богословље, св. I—VI, год. VII, стр. 8—10.
32. Јован Алексић, н. д., стр. 333—343.
33. Гавро Шкриванић, н. д., стр. 166.
34. Михаило Динић, н. д., стр. 60—61. По Динићевом мишљењу, Црнава не постоји. Међутим, према традицији тога краја, можда је то данашњи Тамник.
35. Бенерал Јован Мишковић, Град и жупа Борач, „Годишњица Николе Чушића“, XXI, Београд, 1901.
36. Гавро Шкриванић, н. д., стр. 147.
37. Јован Алексић, н. д., стр. 340.
38. Михаило Динић, н. д., стр. 61—62. и Миленко С. Филиповић, Таково, Београд, 1960.
39. Михаило Динић, н. д., стр. 62.
40. Стојан Новаковић, Законски споменици... с. 221 и Михаило Динић, н. д., стр. 62.
41. Михаило Динић, н. д., стр. 62.
42. Милан Б. Милићевић, Кнежевина Србија, I, стр. 315.
43. Михаило Динић, н. д., стр. 61.

44. Турску организацију власти у Србији после 1459. године приказали смо на основу радова Хазима Шабановића: О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку, Историјски гласник, 3—4, 1955, и Период турске владавине, „Краљево и околина“, Београд, 1966. Поред радова Шабановића, користили смо и дело Олге Зиројевић Турско војно уређење у Србији (1459—1683), Београд, 1974.

45. Драгиша Лапчевић, н. д., стр. 25.

46. Драгиша Лапчевић, н. д., стр. 25.

47. Стеван Игњић, н. д., стр. 19—20.

48. Миленко С. Филиповић, н. д., стр. 11.

49. Радослав Грујић, н. д., стр. 8—10, и Гавро Шкриванић, н. д., стр. 165.

50. Јован Алексић, н. д., стр. 333—343.

51. Стојан Новаковић, Законски споменици српских држава средњег века, СКА, Београд, 1912, стр. 390.

52. Драгиша Лапчевић, н. д., стр. 13.

53. Хазим Шабановић, н. д.

LES »ŽUPA« MÈDIEVALES DANS LA VALLEE DE LA MORAVA OCCIDENTALE

Dans la Serbie médiévale les »župa« ou »županija« ayant à leur tête des »župans« étaient la plus petite et la plus insignifiante unité territoriale. On les mentionne dès le XIIe siècle. Au XIIIe et XIVe siècle à leur tête se trouvaient d'habitude les seigneurs féodaux du pays. Cependant le puissant empereur Dušan a remplacé les gouverneurs des »župas« par ses propres fonctionnaires.

Après 1400 les župa disparaissent en Serbie. Les despotes Stefan Prvovenčani et Đurđe Branković transforment les župas en »autorités despotiques«, gouvernées par les seigneurs de la cour du despote ou par des commandants. Après l'occupation ottomane et la chute de la Serbie en 1459, ces »autorités« disparaissent aussi.

Dans cet article il s'agit des župas médiévales qui gravitent autour de la Morava occidentale et ses affluents. La vallée de la Morava jouait au Moyen Age un rôle important du fait que c'est là que se rencontraient et par où passaient des voies de communication importantes (de Bosnie à Vidin, de Beograd à Rudnik, en passant par la vallée de l'Ibar). Son importance économique et militaire nous est confirmée par un assez grand nombre d'agglomérations, de forteresses, de ponts et de vestiges de chaussées des voies de communication. Vers la vallée de la Morava occidentale et ses confluentes gravitait une vaste région qui s'étendait du Rudnik et Maljen au nord, à Golija, Javor et Mučanj au sud; de Đetinja à l'ouest jusqu'à Gruža et Ibar à l'est. A bien des égards cette région représentait au Moyen Age un tout géographique, ethnique et historique, et, autant que nous le sachions, elle englobait les župas de Moravica, de Bjelica, de Vlasteljica, du Ibar supérieur et du Ibar inférieur, de Rudnik ou Ostrovica, des Montagnes noires (de Užice et de Rudnik) et finalement de la Morava.

АНГЕЛИНА ФОЛГИЋ — КОРЈАК

ЦРКВА СВ. АРХАНГЕЛА МИХАИЛА И ГАВРИЛА У ГУЧИ

Изучавање уметности с краја XVIII и током XIX века у Србији још увек закупа мали број стручњака, који би се превасходно бавили проблематиком сликарства, грађевинарства и примењене уметности овог периода. И поред тога што се унапредовало од времена када је уметност предустаничке, Карађорђево и Милошево Србије сматрана за провинцијску и без нарочитих уметничких вредности, па стога и мало вредну пажње, још увек постоји низ необјављених слика, неидентификованих дела и необрађених споменика XIX века на територији уже Србије. Многи од ових споменика, првенствено цркава и иконостаса су донекле обухваћени систематским истраживањем, које је Народни музеј из Београда обавио на челу са Миодрагом Коларићем, из чега је проистекла свеобухватна студија „Класицизам код Срба“. Ова скоро потпуна класификација црквених споменика на територији Србије с краја XVIII и прве половине XIX века упућује на даље систематско истраживање појединих споменика и, тек пошто буду обављени сви ти послови, биће могућно створити праву слику о обиму, вредностима и донетима уметности, о уметницима и њиховим личностима, као и о наручиоцима уметничких дела.

Како год била скромна достигнућа сликарства овог региона на територији западне Србије, још су скромније димензије такозване црквене архитектуре, са мањим изузецима, којој, управо због тога, боље пристаје назив грађевинарство. Вероватно је и то један од разлога што већина аутора, који су се прихватили изучавања овог периода уметности на територији западне Србије, главну пажњу обраћа на сликарство икона, које је и једино постојеће сликарство, сем неколико портрета, на овој територији. Поред већ поменутог Миодрага Коларића,¹ аутори који се баве истраживањем ове проблематике су Павле Васић,² Радомир Станић³ и у новије време Бранко Вујовић.⁴

Стога ће и овај стручни рад бити покушај да се потпуније сагледа и представи један целовит споменик црквене уметности, који је свој живот започео крајем XVIII века, доживео приличан преображај током XIX века и незнатне интервенције од 1900. на овамо. О цркви у Гучи, као и о иконостасу војводе Петра Николајевића Молера није до сада свеобухватније писано и основни подаци о цркви и њеној уметничкој опреми једино су помињани у написима и студијама које су осветљавале друге теме, као што су историјска монографија Драгачева „Драгачево и његови славни синови“ Милисава Протића, „Класицизам код Срба“ Миодрага Коларића и „Прота Матија Ненадовић и његово доба“ групе аутора.

ЦРКВА СВЕТИХ АРХАНЂЕЛА МИХАИЛА И ГАВРИЛА У ГУЧИ

Данашња црква у Гучи, посвећена светим арханђелима Михајилу и Гаврилу, не налази се на месту првобитне цркве, која је срушена. Стара црква, посвећена истом празнику, налазила се при реци Драгачици у Икодиновићима.⁵ Сачуван је запис⁶ са плоче, која је стајала у старој цркви и у коме се говори о градњи цркве. Градња је започета 15. априла 1794, а завршена 10. августа 1797. године. Као главни ктитор цркве помиње се протојереј Милутин Илић,⁷ један од виђенијих људи тог времена у Гучи, командант и војвода драгачевски, војни заповедник пожешке нахије и учесник многих бојева између 1804. и 1813. године. Поред њега, у запису се помињу поп Павле Николић и поп Јован Савић из села Горачића.⁸

Ако је подизање и старање око цркава током векова под турском влашћу, показивало тежњу да се кроз православље сачува национално биће, у време првих наговештаја ослобођења од Турака та активност је добила још већи жар, а зачињана је од стране оних љу-

ди, који су у својој средини били најобразованији, који су се у првим редовима супростављали турској власти. Они су из редова слободомних људи, махом црквених старешина. Тако је у време после свиштовског мира попуштање турске власти дало могућности и подстицаја за поправљање старих, разорених и подизање нових цркава. Међутим, непосредан подстрек оваквој делатности били су фермени из 1793. и 1794. године,⁹ којима је уведено ново уређење власти у београдском пашалуку. Слободно подизање и обнављање цркава и манастира, обнародовано овим ферманима, имало је далекосежне последице, које се нису показале само као жива грађевинска активност. Управо, дошло је и до појачане продукције предмета примењене уметности, којима су опремане цркве. И — што је најзначајније — од мајстора сликара наручиване су иконе у знатном броју, а најчешће и читави иконостаси.

Једна таква оживљена активност грађења свакако је била узрок подизања старе цркве у Гучи 1794. године. Нажалост, ова црквена грађевина није била дугог века. Страдала је више пута од напада Турака,¹⁰ тако да ју је Јоаким Вујић 1826. године, путујући по Србији, затекао „скоро порушену“.¹¹ Из Вујићевог записа види се да је стара црква, и поред лошег стања, служила, а то је свакако потрајало до освећења нове цркве 1831. године. О изгледу старе цркве није се сачувало ништа, сем Вујићевог штурог описа, из кога сазнајемо да је црква била зидана, да је у унутрашњости имала простор наоса рашчлањен на певничке просторе, западни травеј и поткуполни простор, као и да је имала куполу — прилично оштећену.

У данашњој цркви чува се један камени рељеф са представом конфронтираних лавова, за који се сматра, да је био украсни рељеф изнад портала на старој цркви (сл. 1). Фигуре лавова извијених линија, са декоративно третираним елементима тела, као што су реп и грива, међусобно су одвојене стилизованом представом крина у средини. Цела представа, декоративно и хералдички разрађена, изведена је у релативно дубоком рељефу, што није типично за мајсторе каменоресце овог времена, који су највећи број својих радова оставили на сеоским гробљима. Општи утисак, који рељеф оставља, ненаметљиво буди у реминисценцију на наше средњовековне каменорезачке радионице, а уједно чини да релативизирамо свој скептични став према легенди, по којој је, и пре ове старе цркве, на њеном месту била старија средњовековна, коју су Турци попалили и порушили. Међутим, било да је црква из 1794—1797. године била новоподигнута или је наставила живот неке раније, по својој архи-

тектонској структури она је свакако представљала варијанту традиционалних типова црквене архитектуре у Србији, јер у то време барокни и класицистички обрасци, којима су се у Војводини већ увелико служили страни, а и домаћи мајстори, још увек нису прешли преко Саве и Дунава у Србију.

Пошто је стара црква била практично оштећена, потреба за новом црквеном грађевином, иницирала је градњу. Градња нове цркве у Гучи пада у време веома живе грађевинске делатности кнеза Милоша, који се свим силама трудио да што више манастира и цркава оспособи, поправљањем оштећених или подизањем нових. Од 1816. у Милошевим благајничким књигама била је отворена „нарочита партија за оправљање цркава“.¹² Помоћ је била вишеструка и првенствено се састојала у новчаним прилозима, али се ангажовање Милошево протезало и на избор сликара и неимара и кад је у питању било опремање цркава намештајем и црквеним стварима. Читава грађевинска активност није обухватала само цркве, већ и грађевине профаног карактера. Податак забележен заслугом „Исправничества Округија чачанског“ 1837. године¹³ говори да је и кнез Милош био ктитор цркве Св. Архангела у Гучи приложивши 1.000 гроша 1830. године.

Нова црква Св. Архангела Михаила и Гаврила подигнута је у времену од 1828. до 1831. године.¹⁴ Око њеног подизања старали су се на првом месту угледни грађани и свештеници гучки. Најзаслужнији међу њима свакако је био Симеон Протић, тадашњи дворски секретар и благајника, и столоначелник Попечитељства просвешћенија, а иначе унук Милутина Илића Гучанина. Поред Симеона Протића, видног учешћа при подизању цркве, имао је и Јанко Протић — сахрањен у црквеној порти, на чијој се надгробној плочи налази текст: „Дного желећин ован храм наново воздигнути приложио је 1800 гроша і трудіо се 3 годіне док се храм совршио да би своје кості сахранио под крило цркве“.

Приложници и ктитори цркве оставили су записе о својим даровима, тако се међу знатнијим прилозима налази и онај Милована Недељковића, капетана драгачевског, о чему сведочи запис на икони Христа: „Настоашню иконѣ откѣпи давъ вѣжи Милованъ Недељковићъ Капетан Драгачевскіи од штатка новца церковнога крова сѹ церков гѣчкѣ“.

Разлог за измештање цркве и подизање нове, а не изградњу старе, лежи у чињеници да је у годинама око 1830. језгро новог насеља померено ка данашњем центру и да је управо зачетник нове варошице Гуче требало да буде нова црква.¹⁵ За изградњу нове цркве

коришћен је материјал добијен рушењем старе.¹⁶ Црква је грађена испуном ломљеног камена и малтера и накнадно малтерисана. У основи је једнобродна грађевина, са пространом полукружном апсидом. Покривена је двосливним кровом од црепа. У унутрашњости је јединствен простор наоса и припрате, надкриљен полуобличастим сводом и подељен пиластрима и потпорним луцима на три травеја. Незнатно удубљени у зиду су полукружни певнички простори, који нису споља видни. Светлост допире из шест прозорских ниша. Постоје два улаза, главни на западној страни и бочни на северу, оба клесана у камену пешчару лучног облика. Данашњи изглед цркве, који је својом општом архитектонском структуром близак класицистичким образцима, због једнобродног облика цркве и куле звоника, као и линије крова, која са профилисаним кровним венцем формира забат на pročелу цркве, на жалост није оригиналан. Овакав коначан облик црква је добила тек крајем XIX века¹⁷ и једна подробнија анализа архитектуре показала је да је део предворја са кулом звоником зидан циглом, да има нешто другачију варијанту украсног фриза слепих аркада испод кровног венца него првобитни део цркве и као најречитији доказ је украсно клесана архиволта изнад оригиналног улаза у цркву, чија је декорација утонула у зидну масу дозиданог дела свакако првобитно била спољна декорација западног портала (цртеж 2). Плитко клесани камени рељеф архиволте показује карактеристичну декорацију, честу на надгробним споменицима овог краја, који су, поред црквених портала и прозора, једина скулпторска дела народног неимарства. Уобичајене представе стилизованих птица, цвећа, преплета и розета присутни су и на декорацији гучког портала и пре лице на чипкасти украс, него на камени рељеф.

Последња интервенција, која је делимично утицала на промену изгледа цркве, била је уградња мермерних спомен-плоча са именима учесника ратова од 1912. до 1918. године из Гуче и суседних села, које су постављене на западној фасади цркве, са обе стране портала 1939. године.

Архитектура цркве у Гучи потврда је оних развојних токова грађевинарства у Србији Милошевог времена, који су показали да процес усвајања барокних и класицистичких образаца није био ни издалека брз и потпун, већ да се радило о спором прихватању нових начела, која су, нарочито у црквеном градитељству, прилагођавана укусу навикнутом да се правом вредношћу сматра само традиционално обележје црквене архитектуре. Упркос свему, тај процес прилагођавања изменио је основни лик црквених грађевина и, зауста-

вивши се на пола пута, створио обрасце који нису овладали основним карактеристикама појединих стилова, већ су често коришћени само одређени елементи, као што је архитектонска декорација фасада и незнатни покушај рашчлањавања унутрашњег простора помоћу карактеристичних, више декоративних, него конструктивних елемената.

Делови иконостаса рађеног 1797. године за стару цркву при реци Драгачици налазе се у склопу прерађеног иконостаса, заједно са већим бројем икона из новијег времена, у садашњој цркви. Не постоји податак о тачном времену настанка иконостаса. Година 1797. као време завршетка цркве узета је као највероватнија. Запис¹⁸ на икони Св. Архангела Михајила и Гаврила показује да је она приложена у стару цркву од стране Милутина Илића 1797. године, а да ју је 1847. дао обновити његов унук Симеон Протић, што говори у прилог да су и радови на иконостасу обављени током 1797, иако икона Св. Архангела не потиче од истог мајстора, који је радио остале иконе на иконостасу. Иконостас гучке цркве је 1797. сликао Петар Николајевић, касније назван Војвода Молер. Како о сликању иконостаса није сачуван никакав писани документ, преостаје једино могућност претпоставке да је Милутин Илић — Прота Гучанин, оснивач цркве, по свему судећи¹⁹ образован човек, био заслужан за избор мајстора коме је поверен посао сликања иконостаса. По квалитету иконе Св. Архангела, коју је Милутин приложио у цркву 1797. године, врло је вероватно да се разумевао и у црквено сликарство, па је разумљиво што је између сликара изабрао баш Петра Николајевића Молера.

Петар Николајевић Молер, значајан представник сликарства Карађорђевог времена је изразита личност политичког и војног живота устаничке Србије, о чијим се војним подухватима и ангажовањима у политичком животу за време Карађорђа и после много више зна него о његовом сликарству. Најосновнији подаци његове биографије, уз набрајање до сада познатих Молерових радова, помоћи ће да се боље сагледа његова сликарска личност и да се правилно оцени сликарство гучког иконостаса у односу на уметникова остала дела.

Рођен је у Бабиној Луци, у ваљевском крају, негде око 1775. године²⁰ и одрастао у средини која је, захваљујући близини аустријске границе, културно била напреднија од осталих крајева Србије. Многе су важне личности тадашњег времена потекле из ваљевског краја (Прота Матија Ненадовић, Хаџи Рувим и други). На формирање Молерове личности свакако је пресудно утицао његов стриц Ра-

фаило Ненадовић — Хаџи Рувим. Једна богата и свестрана личност као што је био Хаџи Рувим младом Петру је служила као узор. Временом је као његов синовац развио све лепе особине једне образоване, политички самосвесне и уметнички снажне личности, а такве његове особине видно су се испољиле у бурним и тешким временима устанка у Србији. Колику је важност Петар Николајевић придавао образовању, говори податак да је током ратних година од 1806. до 1812, које је провео у баурићком шанцу, заједно са породицом, довео са Милованом Грбовићем²¹ учитеља, који је пре тога подучавао његову децу у манастиру Боговађи. Поуке које је Петар примио од Хаџи Рувима биле су увод у његово сликарско образовање. У времену од 1780. до 1788. године у ваљевском манастиру Докмиру радила је за оно време јединствена уметничка школа у којој су се ђаци учили, писмености, резању и изради икона, малању и каменорезачкој вештини резања споменика²². Настава се обављала у зимским месецима недељним и празничним данима и кроз ову школу су прошли многи локални мајстори ваљевског краја. Током девете деценије XVIII века ученик ове школе био је и Петар Николајевић.²³

Многа насиља која су Турци спроводили у Београдском папалуку после 1787. године натерала су бројне породице на прелазак преко границе у Аустрију. Наредне године и Молерова породица је пребегла и настанила се у селу Прогару. Међутим већ 1789. године умро је у избеглиштву Молеров отац Николај. Бригу о даљем животном путу младог Петра Николајевића преузео је његов стриц Хаџи Рувим. Он се постарао да се кроз даље школовање што више усаврши Молерова сликарска вештина, па га је послао у Сремске Карловце у сликарску радионицу Стефана Гавриловића.²⁴ О сличности сликарског поступка Петра Николајевића и његовог учитеља Стефана Гавриловића говори упоредна анализа њихових дела.²⁵ Сликарска остварења Стефана Гавриловића, која спадају у етапу превазилажења постбарокних образаца у прилог класицистичких, била су прихватљив узор за будућег сликара устаничке Србије. По завршетку свог за оно време ипак солидног школовања, Петар Николајевић се враћа у Србију, где су, већ објашњени услови, створени као последица турских повластица, омогућили иконописцима солидне послове. Свој први посао Молер је обавио за цркву у Дивцима.²⁶ Ктитор је био Хаџи Рувим, па је сасвим разумљиво што је посао иконостаса поверен Петру Молеру. Молер није оставио запис о сликању иконостаса, нити се потписао на некој од икона, тако да је атрибуција извршена анализом стила.²⁷ Од дивачког иконостаса сачувале су се

две плоче са композицијама празника: на једној Васкрсење, Ваведње и Благовести, на другој Рођење, Крштење и Св. Тројица, затим престоне иконе Богородице и Христа, недремано око и крст са Распећем. Већ ово прво остварење Петра Николајевића показало је да се, и поред извесних недостатака, као што су, ограничен број ставова фигура и више цртачки него сликарски третман сликане материје, ради о мајстору који далеко превазилази стил традиционалних сликарских радионица локалног карактера. Следећи хронолошки редослед настајања сликарских радова Петра Молера, сусрећемо се са новооткривеним потписаним Молеровим радом из 1797. године. Царске деври са представом Благовести, нађене у гробљанској капели у Горњем Милановцу, имају на полеђини запис²⁸ из кога сазнајемо да је двери сликао Петар, синовац архимандрита Рувима у манастиру Боговађи 1797. Сликарски концепт двери показује композициону једноставност, у којој главну улогу играју фигуре представљених личности, Богородице, Арханђела и јеванђелиста. Лепота, достојанство и складност ликова изразити су на овим дверима, као и на осталим радовима овог уметника. Аутор иконостаса манастира у Ђелијама, по свему судећи, био је Петар Николајевић Молер. Нажалост, овај је иконостас страдао у борбама које су устаници водили са Турцима и 1806. године је спаљен. Остала је само једна икона, и то храмовна, посвећена Сабору Св. Арханђела Михајила и Гаврила. На основу одређених података,²⁹ који говоре у прилог да је икону радио Петар Молер, као што су запис на једној књизи, коју је Молер прочитао у манастиру 1800. године, затим иницијали П : Х које је Славко Шакота растумачио као Петар Хаџић, по Хаџи Рувиму, и највише по стилској анализи, која је показала да су светитељи представљени на икони истоветних физиономија као на дивачким иконама, ова је икона приписана, са сигурношћу, Петру Николајевићу Молеру. Иконостас манастира Ђелија Молер је радио у времену од 1798. до 1800. године и по квалитету сачуване иконе Св. Арханђела видно је да се временом он развијао у зрелу уметничку личност. Основна одлика Молеровог сликарског поступка, примарна улога цртача, и овде је изразита. Међутим, боја је овде прозрачнија и богатија у тоновима, пластичност волумена је израженија него на претходним радовима.

Од првих дана устанка Молер се прикључио устаницима и убрзо се прочуо по својој храбрости, па је заслужио титулу војводе. Многобројни подаци који говоре о његовим војним подвизима и односима са устаницима, устаничким вођама и Карађорђем већ су раз-

матрани у литератури,³⁰ тако да ће, овом приликом, бити поменути само они детаљи који имају директне везе са његовим сликарством.

Време од 1806. до 1812. године Молер је провео са породицом у баурићком шанцу, окупиран војним подухватима. Ужурбани радови на завршетку Карађорђевог задужбине у Тополи и њеном украшавању закупили су читаву екипу мајстора³¹ и сликара. Главни посао живописања фресака и израде иконостаса у цркви поверен је Јеремији Михајловићу, коме је у послу помагао Јанко Михаиловић. Радови су започети јуна 1812. Вероватно је посао великог обима, кога је требало брзо завршити, натерао Карађорђа да 1813. године повуче и Петра Молера са војних задатака. Молер се у Тополи нашао августа 1813.³² Дрвени иконостас и скоро целокупна зидна декорација, изузев олтарског простора, страдали су у каснијем пожару. Фреске у олтарском простору, које су сачуване, јако су оштећене. На свитку једне од стојећих фигура у првој зони олтара у састав литургијског текста уметнут је запис о изради фресака, који носи датум „месеца ју... 1813 г.“ Изглед фигура и типови лица, као и подвучена цртачки изведена контура представљених личности, доказ су, поред записа, да је сачувану декорацију олтарског простора радио Петар Молер. Топола, као завршни рад сликарског опуса Петра Николајевића, показује све квалитете већ зрелог и уметнички дотераног сликарског манира. Расветљена палета, уз употребу веће скале боја, даје колориту она обележја која су у наше сликарство стигла путевима барока. Велико умеће које је Молер показао на тополским фрескама, иако је то једини његов рад у овој техници, поставило је пред истраживаче његовог сликарства питање: где је Молер тако солидно савладао зидни живопис? Података који би расветлили овај проблем нема и једино се може констатовати да су многобројне особине карактеристичне за Молерово сликарство својствене карактеру зидног живописа видне у његовом иконопису.

Аутор, који је најпотпуније осветлио личност и уметничко дело Петра Молера,³³ изнео је прихватљиве доказе о томе да се Молер током година између два устанка бавио дрворезбарством. За потребе устаничке Србије морали су бити израђени дупликати печата, којима је Прота Матија³⁴ у Бечу озваничио захтеве аустријској влади од стране устаничких вођа. Тај тајни и строго поверљиви посао обавио је Петар Николајевић захваљујући знању које је стекао још уз Хаџи Рувима, а свакако и у Докмирској школи. Талентованој и свестраној Молеровој личности свакако је било једноставно извршавање зада-

тка који је доприносио разрешавању ситуације у којој се Србија налазила.

Врло образован, он је одржавао везе са Доситејем, чак му је овај, у тешким данима ратног вихора, послао примерак своје „Моралне филозофије“, штампане у Венецији. Говорио је турски тако да је од велике користио био у контактима са Турцима, нарочито као „председник Народне канцеларије“,³⁵ која је основана 1815. године. Као представник културне и политичке елите, у многим пословима је био сарадник Карађорђу и Милошу Обреновићу. Међутим, задојен једним финим осећањем за демократију, залагао се за изразито демократску установу власти, која предност није давала поједницу, властодршцу, већ скупштинском систему и подели власти. Због тога се у првом устанку разишао са Карађорђем, а у времену после другог устанка такав његов политички став, који се директно супростављао Милошу и угрожавао његов положај, коштао га је главе. Године 1816, ухваћен на превару и затворен у делијском конаку од стране своје српске браће, он се задњи пут обратио сликарству. На књизи Доситејевих басни он је, уз помоћ огледала, нацртао свој аутопортрет. Да је сачувана књига са Молеровим аутопортретом, то би био значајан и редак примерак ове сликарске врсте с почетка XIX века, па је ненадокнадива штета што је 1849. године, заједно са осталом библиотеком Ј. Хацића, изгорела. Копија, која је реконструкцијом начињена и штампана у књизи „Знаменити Срби XIX века“, показује малу вероватноћу да је верна и пре је представа неког уопштеног лика, него Молеровог. Петар Николајевић Молер погубљен је почетком маја 1816.³⁶ на мучан начин. Касније је утврђено да је лажно оптуживан и невин страдао од стране Милошевих присталица.

Већим делом сачувани иконостас у Гучи непознато је дело Петра Николајевића. Подробнија анализа икона на иконостасу показује да се датовање у 1797. годину, извршено на основу записа на икони Св. Архангела и године завршетка црквене грађевине, поклапа са хронолошким опредељењем иконостаса на основу анализе стила. Пошто су сви сачувани делови Молеровог иконостаса уклопљени у преправљену олтарску преграду и међусобно раздвојени, могући изглед иконостаса реконструисаћемо спајањем оригиналних делова на цртежу. Иконостас у Гучи представља једноставан тип вишеспратног иконостаса без претеране декорације. Релативно мале димензије икона и целокупног склопа иконостаса потичу вероватно од скромних димензија првобитне цркве. Изглед целокупног иконостаса показује компактну олтарску преграду са иконама једноставног правоугаоног

облика, где резани украс иде по ободу иконе у облику декоративних венаца уплетеног лишћа. Код низа апостолских икона аплицирани украс, комбинован од листа палмете и биљне декорације друге врсте, формира низ слепих аркада изнад фигура апостола. Уобичајена завршна декорација око крста са Распећем, допуњена је симболичном представом конфронтираних тела рибе и резаним ликовима херувима. У доњој зони налазе се царске двери и сцена Недреманог ока, које и у садашњем склопу имају композиционо јединство и чији перфорирани украс разлисталих врежа представља богатију варијанту декорације, која се угледа на типове украса барокних иконостаса

ЦАРСКЕ ДВЕРИ

Иконе на црским дверима овалног су облика. Средишњи део заузима представа Благовести, док су ликови јеванђелиста постављени у четири медаљона, симетрично распоређена на дверима.

Свети Јеванђелист Лука (пречник медаљона 19,5 см, **С. Ёу Лѡк.**) представљен допојасном фигуром, обучен у црвену хаљину и зелени огртач, има златан нимб око главе. У левој руци држи свитак са текстом јеванђеља, а у десној перо. Иза јеванђелисте насликане су кулисе града.

Свети Јеванђелист Матеј (14,5×19,5 см, **С. Ёу Матѡј**) представљен је у фигури до колена у 3/4 профилу, са јеванђељем у рукама. Обучен у зелену хаљину и црвени огртач, има златан нимб. У позадини је сликана архитектура храма.

Свети Јеванђелист Јован (13,5×19,5 см) представљен је у фигури до колена у полупрофилу, са јеванђељем у левој и пером у десној руци. Икона је јако оштећена на месту где је стајала сигнатура.

Свети Јеванђелист Марко (пречник медаљона 18,5 см) представљен је допојасном фигуром, окренут полудесно, са јеванђељем у рукама. Икона је јако оштећена, ретуширана и без сигнатуре.

Јеванђелисти су представљени без симболничних атрибута у једноставним позама, без сувишне декорације.

БЛАГОВЕСТИ: компоноване су од два медаљона са ликом Богородице на левој страни и Арханђела Гаврила на десној. Представа је иконографски уобичајена.

Богородица (22,5×40,5 см, **Благовѡщеніе прѡстѡја Бци**) у стојећем ставу, смештена је у амбијент дефинисан намештајем и архитектуром. Обучена је у тамноплаву хаљину и црвени огртач, а преко гла-

ве има пребачен омофор. Испред ње на пулту налази се отворена књига.

Арханђео Гаврило 21,5×39 см, *Арханџ Гавриљ*), обучен у зелену хаљину и црвени огртач, десном руком благосиља, а у левој држи крин.

Фигура Богородице у Благовестима смештена је у амбијент дефинисан намештајем и архитектуром, док се Гаврило налази у апстрактном простору. Жива гестикулација руку Арханђела Гаврила даје ритам читавој композицији, чију равнотежу успоставља мирни став Богородице.

Изнад двери је представа Недреманог ока (67×25,5 см). Представљен је лежећи Христ, обавијен драперијом. Изнад њега налази се сигнатура: *азъ сплѣо соце же мое вднѣтъ*.

Престоне иконе и храмовне нису се сачувале. Могуће је да је икона Св. Арханђела из 1797 године, која не потиче од руке Петра Молера, стајала као храмовна уз престоне.

У другој зони налазе се композицији Великих празника.

ВЕЛИКИ ПРАЗНИЦИ:

Света Тројица (27×50 см, *Сѣла Трѣца*): У горњем делу иконе представљени су Христ, Бог отац и Свети дух. Иконографски је то уобичајена композициона схема, са симетрично распоређеним фигурама Христа, који десном благосиља, а у левој држи јеванђеље, и Бога оца, са земаљском куглом у левој руци, који десном руком благосиља. У доњем делу иконе су херувими на облацима.

Преображење (26×50 см, *Преображеніе Хрѣтво*): Једноставна варијанта уобичајене композиционе схеме са сценом преображења, где се Христ појављује на гори са Мојсијем лево, Илијом десно и апостолима, који су попадали ничице у доњем делу иконе. Карактеристичан је наиван третман пејзажа и модел храма у позадини, који представља средство продубљења простора. Христ је обучен у црвену хаљину и зелени огртач. Он има златан нимб око главе.

Рођење Богородице (28×50 см): Сцена рођења има композициону схему компоновану по дијагонали, коју потенцира косо постављен кревет на коме лежи Богородица. Присутни су Јоаким и жена са малим Христом у наручју. Сигнатура је уништена.

Успеније Богородице (27×50 см, *Успеніе Пресѣла Бѣца*): Редуцирани број личности, које су симетрично распоређене са обе стране, истичу Христов лик у средини сцене. Богородица је положена на јед-

ноставан одар. Изнад ње је Христ, који у рукама држи душу Богородице.

Ваведење (29×50 см), без сигнатуре, по средини је јако оштећено, тако да се изгубио централни део композиције.

Рођење Христово (27×50 см, Рођење Хр^стово): Сцена је постављена у простор дефинисан архитектонским кулисама, драперијом и подијумом. Богородица седи са малим Христом у наручју, а прилазе јој Јосиф и пастири. У позадини су насликани магарци: да подсете на пасторални карактер догађаја. У дну је запис приложника: ¹кспн фав в^ожи..

Крштење (26 x 50 см, Кр^штење Хр^стово): Христ, у центру композиције, стоји у Јордану. Има пребачену црвену перизому преко бедара, а руке је прекрстио на грудима. Јован Претеча, са леве стране, у руци држи велики крст, десном се дотиче Христовог нимба. Два анђела приносе хаљине Христу. У сегменту неба насликан је Свети дух у облику голуба.

Сретење (28 x 50 см, Ср^тење Хр^стово): У композицији Сретења присутни су Симеон, који пружа Христа Богородици, Ана и Јосиф са два голуба. Једноставна композиција без декоративних детаља.

Улазак у Јерусалим (28 x 50 см, Ц^тр^по^но^цје Хр^стово): Централни део композиције заузима Христос на мули, који десном руком благосиља. Има златан нимб, црвену хаљину и плави огртач. Испред Христа су зидине града са грађанима који простиру хаљине за дочек Христа. Сцена је смештена у природни амбијент са назначеним елементима пејзажа, брдом и два дрвета.

Благовести (25 x 50 см, Б^лг^вѣ^ст^вѣ Пр^ст^вѣ Б^цм:) Тип композиције, у којој Богородица седи, а са леве стране јој прилази Арханђео Гаврило са крином у руци. Сцена се одиграва на одигнутом подијуму са кулисама и драперијом, а у позадини се виде контуре храма.

Васкрсење (27 x 50 см, ... Хр^стово): Христово наго тело, обавијено перизомом, доминира сценом. Насликан је тренутак Христовог васкрсења из камене гробнице, са анђелом у позадини, док војници дремају наслоњени на гроб. У дну је запис: ¹кспн фав в^ожи Яго.

Вазнесење Христово (26 x 50 см, В^вз^нес^нје Хр^стово): Сасвим упрошћена композиција васкрсења са Христом раширених руку, који се узноси на облацима и апостолима у клечећем положају лево и десно у дну сцене.

АПОСТОЛИ:

У трећој зони распоређене су апостолске иконе, по шест са сваке стране, и Христ у средини. Ове иконе имају позадину компоновану од два појаса плаве боје у горњем и зелене у доњем делу слике. Апостоли су босоноги, огрнути складно драпираним огртачима, са златним нимбом око главе.

Први апостол с лева је без сигнатуре, обучен у црвену хаљину и тамнозелени огртач, са јеванђељем у левој руци. Представљен је у целој фигури окренут у 3/4 профилу.

Идентични положај тела и драперије код следеће фигуре апостола не показује само недовољну креативност или ангажованост мајстора, већ показује један манир у сликању икона, чијим се рецептима служила већина иконописаца.

Апостол Јаков (24 x 76 см, **Сѣѣн Апѣла Јаковѣ**), обучен је у плаво зелену хаљину и ружичаст огртач, у рукама држи јеванђеље. У дну иконе је запис: **Ѡ кѣпи раѣѣ Еѣѣ Драгниѣ.**

Апостол Андреј (24 x 76 см, **Сѣѣн Апѣла Андреѣ**), обучен је у плаву хаљину и црвени огртач, држи јеванђеље у рукама.

Апостол и јеванђелист Матеј (24 x 76 см, **Сѣѣн Апѣла Еѣѣ Матеѣ**),

За разлику од претходних апостола, који су по лику скоро идентични, приказан је као зрео мушкарац са седом косом и брадом. Обучен је у ружичасту хаљину и смеђи огртач.

Апостол Петар (25 x 76 см, **Сѣѣн Апѣла Петѣ**) обучен је у зелену хаљину и црвени огртач, у левој руци држи јеванђеље.

Христ (27,5 x 76 см, **ѠС : ХС**): У централном пољу, које је нешто већих димензија, смештена је фигура Христа, фронтално окренута. Обучен је у црвену хаљину и тамноплави огртач; у левој руци држи земаљску куглу, а десном благосиља. У дну иконе је запис приложника: **Ѡ кѣпи раѣѣ Еѣѣ Драгѣтинѣ.**

Апостол Павле (26 x 76 см, **Сѣѣн Апѣла Пѣѣла**), обучен је у плаву хаљину и црвени огртач; у десној руци држи јеванђеље, у левој жезло. Око главе има златан нимб.

Апостол и јеванђелист Јован (26 x 76 см, **Сѣѣн Апѣла Еѣѣ Јѣѣн**) приказан је у 3/4 профилу са јеванђељем у рукама, обучен у црвену хаљину и ружичасти огртач.

Апостол Вартоломеј (26 x 76 см, **Сѣѣн Апѣла Бартолмеѣ**) приказан је у полупрофилу, обучен у ружичаст огртач. У рукама држи јеванђеље.

Апостол Јаков (27 x 76 см, **СѢИИ АпѢлъ ѢаковѢ АлѢгов**) је у карактеристичном положају за све апостоле: са раширеним ногама у благом контрапосту, главом окренутом у полупрофилу и са јеванђељем у рукама. Обучен је у ружичасту хаљину и црвени огртач.

Апостол Филип (28 x 76 см, **СѢИИ АпѢлъ Філипа**) је обучен у тамнозелену хаљину и црвени огртач; у десној руци држи јеванђеље.

Апостол Јуда (25 x 76 см, **СѢИИ АпѢлъ Јуда**), на себи има црвену хаљину и ружичаст огртач; у рукама држи јеванђеље.

У највишој зони налази се крст са Распећем, уз који су постављене иконе Богородице и Јована Богослова.

Богородица — икона има исти облик и оквир као апостолске иконе. Богородица је обучена у плаво-зелену хаљину и има црвени мафорион. Икона је оштећена на месту где је стајала сигнатура.

Св. Јован Богослов (**СѢИИ Јована БогословѢ**) је са фигуром фронтално постављеном и главом у полупрофилу. Обучен је у црвену хаљину и смеђи огртач.

Крст са Распећем — у средишњем делу налази се јако издужена фигура распетог Христа, који има црвену перизому, пребачену преко бедара. У тролисним завршецима кракова крста налазе се симболичне представе јеванђелиста.

Иконе су уједначено сликане и нема већих разлика у квалитету. Рађене су темпером на дасци, препарираној гипсом. Апостолске иконе сликане су по две на једној дасци. Сцене Великих празника су рађене на дасци, чији је неподесан облик условио извесне неспретности у композиционој схеми. Доказ су преполовљене фигуре личности, које се у појединим сценама налазе уз бочне ивице иконе. Редуцирани број учесника у сценама Великих празника ствара једноставну композицију. У сценама које су смештене у природни амбијент, као што су Улазак у Јерусалим и Преображење, поред незнатних детаља пејзажа, обавезне су кулисе удаљеног града. Присутна је употреба драперије као сценског елемента код представа Благовести и Христовог рођења. Обавезни подијум, на коме се одиграва сцена, карактеристичан је за већину композиција, а сликар га употребљава на већини својих радова као помоћно средство дефинисања простора.

Главна пажња посвећена је сликању фигуре и она је основна сликарева преокупација и кад се ради о представама Великих празника, а нарочито на иконама са појединачним личностима. Фигура на грчким иконама, поред могућих диспропорција тела, није неспретна.

Обавијена је богатом драперијом, а делови руку и ногу, чија је пуност видно истакнута, оживљују фигуру. Варијанте стојећих, клечећих и седећих положаја фигура нису до краја исцрпљени и извесни ставови се понављају. Композиција са представом Васкрсења Христовог уобличена је по угледу на иконографски тип Васкрсења пренет у војвођанско сликарство из западне иконографије. Изражене, цртачки солидно постављене контуре тела, и уједначено исликан инкарнат, који наглашава пластичност облика, показују да је мајстор поседовао истанчан осећај за фигуративно сликарство.

Апостолске иконе су нешто већих димензија од престоних и имају подеснији оквир за смештај фигура. Рађене су цизелирано и са више пажње од осталих. Без икаквог декора и позадине, постављени у апстрактан простор, светитељи својим босим стопалима сигурно стоје на подлози. Пажљиво драпирање плашта ствара фину усковитланост драперије, чији су рубови посебно истакнути светлијом бојом. Физиономије апостола појављују се у распону од младеликих до ликова зрелог доба. Варирање поза је минимално, тако да једини покрет на слици ствара благо усталасана драперија. Високо чело, коса зачешљана на потиљак, благ поглед и лепота лица стварају продоховљене, мисаоне ликове. Такви карактеристични типови лица су константна одлика Молеровог сликарства и већина атрибуција неидентификованих Молерових дела ослања се управо на те складне физиономије, чији је изглед обликован тамном контуром, која се нарочито истиче наспрам топлог инкарната натопљеног окером.

Ограничена гама боја на иконостасу у Гучи одлика је првих Молерових радова и слична је бојеном репертоару дивачких икона. Боје топлог тоналитета преовлађују. То су црвена, окер и тамно зелена. Уједначено бојена површина не ствара полутонове и, мада су колористичке вредности појединих боја зналачки дозирани, још увек се у целокупном утиску који ствара колорит осећа почетничка тврдоћа, коју ће Молер касније на тополском живопису преобразити у расветљену палету и складно нијансирање полутонова.

Одређене одлике његових раних радова остале су трајно обележје и његове зреле уметничке продукције. Једноставност композиције, која се ослања на редуциран број учесника у сцени, карактеристична је и за гучки иконостас и за касније радове. Одступајући од компликованих каснобарокних иконографских сцена, које су захтевале прилично знање и тумачење, он је у Гучи употребио композиционе и иконографске обрасце прегледне и разумљиве овдашњој

средини. Знатно изражен цртеж, кроз наглашене контуре облика и драпирање, изведено више цртачким него сликарским средствима, заједно са уједначено третираном сликаном материјом, на иконама у Гучи не показује валерске градације и богатство полутонова. Међутим, волуминозна чврстина, која се изражава експресивном формом, нарочито изражена на иконама Великих празника, производ је Молеровог личног стваралачког чина и није у његово сликарство доспела угледањем. Извесна благост физиономија представљених ликова апостола била је новина, која је неоспорно преузета из репертоара војвођанског барокног сликарства, на чијим је изворима Петар Молер и изградио своје схватање сликарске уметности.

Иконостас Петра Молера пренесен је у нову гучку цркву по завршетку изградње. У времену од 1846. до 1848. године, начињена је нова олтарска преграда, у чијем су се склопу нашли делови иконостаса Петра Николајевића. Поред њих, употребљене су новоприложене иконе и радови Јанка Михаиловића Молера, који је обавио посао реконструкције иконостаса, а уједно и „обновио“ неке од икона. Иконе које у садашњем склопу заузимају место престоних и храмовних икона су дело различитих мајстора.

Хронолошки најранија је икона Сабора Св. Архангела Михаила и Гаврила из 1797 године, на којој је запис. Симеон Протић дао је да се ова икона обнови 1847. године. Прилично очувана икона Св. Архангела врло је вредан примерак сликарства, чије се исходиште мора тражити у крајевима преко Дунава и Саве. Икона Св. Архангела (63 x 102 см) сликана је уљем на дрвеној подлози. У небеском простору приказан је Арханђел Гаврило са крином у руци, обучен у жуту хаљину. Наспрам њега стоји Архангел Михаило са мачем у десној руци, обучен у црвену хаљину; има метални оклоп и зелени огртач, пребачен преко левог рамена. У левој руци држи крст. Између њих у другом плану стоји фронтално окренут трећи архангел. Ова три лика чине окосницу композиције док се иза њих у перспективном скраћењу виде ликови осталих арханђела, чије се контуре тек назире. Значајки рађена од руке школованог мајстора, ова икона, колористички одмерена, показује особине карактеристичне за класицистичко сликарство најбоље врсте.

Престона икона Христа, приложена од стране Милована Недељковића, капетана драгачевског, потиче из средине XIX века. Икона Христа (68 x 102 см, [НѢ ХРТО]) рађена је на дрвету. Христ седи на престолу, обучен у доњу плаво-зелену хаљину и горњу црвену; има златан нимб. У левој руци држи отворено јеванђеље са текстом:

придите благословени оца мојега на складите суготоване вањ цркви. Сасвим ситне фигуре јеванђелиста, са симболичним ознакама, насликане су у висини Христове главе. Уобичајени третман фигуре Христа на престолу у статичној пози, са јеванђелом и декоративним детаљима позлаћеног престола и златом исликаних украса на хаљини, показује особине карактеристичне за сликарство XIX века у Србији, које је у себи спојило декоративне елементе сликарства из времена појаве барока у српском иконопису и наслеђене каноне традиционалног зографског сликарства. Ова престона икона Христа могла би се приписати Сретену Протићу, сину и сараднику Јанка Михаиловића Молера, по аналогiji са потписаном иконом Христа истог мајстора из цркве у Приликама.

Престона икона Богородице (67 x 74 см, **MP 08** има запис из кога сазнајемо да је обновљена 1846. године. Статична фигура Богородице смештена је у богати декоративни престо. Нешто цизелиранији третман драперије и другачији типови лица Богородице и Христа показују да обе престоне иконе није радио исти мајстор. Сличност ове иконе са иконама на иконостасу Вазнесењске цркве у Чачку упућује да аутора треба тражити у личности сликара овог иконостаса из 1844. године.

Уз икону Богородице са Христом налази се икона Св. ратника Георгија и Димитрија (74 x 103). Приложена је 1848. године од стране Милоша Петровића, што се види из записа на самој икони.³⁷ Здепасте фигуре на овој икони показују рустични третман мајстора зографа из средине XIX века. Аналогије оваквог сликарства треба тражити у радовима Николе Јанковића и мајстора сличног сликарског манира.

Јанко Михаиловић Молер, сликар чији се радови налазе у многим црквама западне Србије, потрудио се око обнављања иконостаса. Јанко Михајловић Молер (1792 — 1852) рођен је у селу Негришорима у Драгачеву. Школовао се у селу Заблаћу, где је у то време радила једна од ретких школа у Србији. Године 1816. започео је свој свештенички позив у Негришорима, свом родном месту, где је и умро. Интересантно је да је овај сликар-прота, и поред многих путовања,³⁸ остао везан за свој родни крај и да је највећи број икона оставио у црквама ужичког и чачанског краја. Поуздано је утврђено³⁹ да се Јанкове иконе налазе у црквама у Прилипцу, Тијању, Жежевици, манастиру Успењу, Јабланици, у Доброселици и Горобили код Пожеге. Јанко Михаиловић Молер је изванредан број својих радова остварио заједно са својим сином и учеником Сретеном Протићем Молеровићем, који је оставио потпис на неким иконама⁴⁰ у црквама таковског,

ужичког и чачанског краја. Заједно са Петром Николајевићем и Јеремијом Михаиловићем, Јанко Молер је радио и на живопису Тополске цркве.⁴¹ О томе колико је био цењен у своје време говори понуда за сликање иконостаса манастира Раче крај Дрине. Иако није постигнут споразум између наручиоца и сликара, сачувани текст описа рада, који је Молер послао наручиоцима, много говори о знању, практичном искуству и изворима сликарског искуства овог уметника. Очигледан је страни утицај, који је преко војвођанског сликарства посредно и у појединостима приспео у српско сликарство прве половине XIX века. Тако и Молеров текст,⁴² у коме су називи боја страног порекла, јасно говори о том утицају, као што стил његових икона, у коме пројежава извесна мекоћа сликаних ликова, говори о још увек присутном утицају војвођанског барока на његово сликарство.

На већини икона обновљеног гучког иконостаса са записом нису видне никакве сликарске интервенције и ретуши, па се највероватније обнова састојала у промени рама и чишћењу икона.

Велика композиција Крунисања Богородице — Св. Тројица, која је смештена у централном делу иконостаса, дело је Јанка Молера.

Света Тројица (90 x 135 см, **Стал Тројица** је икона већег формата, сликана на платну. У небеском простору приказана је Богородица у седећем положају са прекрштеним рукама на грудима, а изнад ње лево Христ и десно Бог отац, који спуштају круну на богородичну главу. Изнад њих је Свети дух у обличју голуба. Извесна статичност ликова ублажена је меким цртама лица Богородице и Христа, као и драперијом, која пада у богатим наборима. Хаљине представљених личности богато су орнаментисане златом. У доњем десном углу налази се запис о приложнику⁴³ и потпис Јанка Молера са годином 1846.^{43a} Јако запрљана композиција Крунисања показује већ познате квалитете Молеровог сликарства. Благост физиономија Богородице и Христа и меко исликавање ликова, заједно са нешто израженије усковитланом драперијом, чини да ово сликарство рађено средином XIX века подсећа на остварења оног сликарства које је прихватило утицаје барокног стила из Европе и прилагодило га нашим условима.

Икона Архангела Михаила (52 x 74,5 см, **С Архистратиг Михаил**) показује лик архангела са мачем и теразијама у руци. Представљен је у фигури до колена, обучен у зелену хаљину, златан оклоп и црвени огртач. Поред записа⁴⁴ о приложнику са леве стране иконе, уз десну ивицу се налази запис, који се завршава потписом мајстора,

али који је прилично оштећен. По стилу којим је икона рађена, потпис⁴⁵ је дешифрован као потпис Јанка Михајловића.

Известан број касније приложених икона такође је своје место заузео на иконостасу. Неки од тих радова су из средине XIX века.

Поред имена аутора иконе Св. Архангела Михаила на којој је запис: **Даныл 1851 17 априла**, не зна се много о овом сликару. Сликарски манир у ком је израђена ова икона показује уобичајене особине сликарства половине XIX века у Србији. Свети Архангел Михаило (31 x 44 см, Дрхитраѣ Михаилъ) приказан је у статичној пози, са мачем у десној и теразијама у левој руци, обучен у хаљине богато орнаментисане златном бордуром. Карактеристичан лик, обликован меким овалом лица, малим уснама и изражајним очима; лице оивичено праменовима тамне косе, која пада по раменима помоћиће код идентификације и упоређења са осталим радовима овог мајстора. На икони је запис: **Сію иконѣ приложи Миласаѣ цѣтыѣѣ: В храмѣ стѣхъ Архагѣѣ за дѣшѣ почив: своѣи сѣпрѣгѣи про.**

На иконостасу се налазе још две иконе са типичним обележјима провинцијске сликарске продукције средине прошлог века, код којих декоративно исликавање хаљина, неспретне и круте позе насликаних личности и грубо третирана сликарска материја у целини чини ово сликарство рустичном варијантом српског иконописа XIX века.

Свети Великомученик Георгије (53 x 85 см, стѣи: вл: Георгіе =) приказан је као стојећа фигура; у десној руци држи крст, у левој копље. Има декоративан оклоп украшен златном бојом. При дну иконе је запис: **приложи овѣ иконѣ с цѣ^нвѣ гѣчкѣ: Милан Достаниѣѣ: за вѣчнѣи споменѣ — 1856: год. марта 23.**

Крштење Христово (56 x 86 см, воѣѣавленѣ Христово): Христ стоји у Јордану, десно је Јован Крститељ, а лево два анђела, који придржавају Христове хаљине. Здепасте фигуре имају неспретно исликана стопала и руке, док су набори драперије сасвим шаблонски назначени. Запис у дну левог угла: **сѣѣ иконѣ цѣложише: враѣа чикѣнѣзовиѣи: изѣ села рѣію у црквѣ гѣчкѣ — своѣи братѣ вѣчнѣи за вѣіті споменѣ л. 1849.**

У соклу и на периферним странама иконостаса налазе се иконе из XX века без икакве уметничке вредности.

Необично је важно, на крају овог рада, истаћи да је већина икона, а нарочито радови Петра Николајевића Молера и Јанка Михајловића, у врло лошем стању. Премазане лаком у новије време, јако су потамнеле, а утицају лака се може приписати испуцалост и љуспање, које је највидније изражено на Јанковој икони Св. Тро-

јице, рађеној на дасци превученој платном и препарираној гипсом, као и престоној икони Христа. Чишћење и заштиту потребно је најхитније обавити, јер би даље одлагање значило трајан губитак ових радова.

НАПОМЕНЕ

1. Поред већ цитираног дела, које има свеобухватан карактер, Миодраг Коларић је написао неколико изванредно корисних и значајних расправа и прилога, који представљају полазну основу за изучавање уметности овог времена: Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, „Зборник заштите споменика културе“, I, Београд, 1950; Ликовна култура Карађорђевог времена, „Историјски гласник“, 1 — 2, Београд, 1951; Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839, „Зборник музеја првог српског устанка“, I, Београд, 1960. и др.

2. Карађорђева Србија у делима савремених уметника, „Зборник музеја првог српског устанка“, I, 1959; Сликарство у Србији после Другог устанка, „Политика“, Београд, 29 — 30. XI и 1. XII 1963; Уметност источне Србије у XIX веку, „Политика“, Београд, 28. VII 1963; Иконе Николе Апостоловића у Прокупљу, „Политика“, Београд, 15. XI 1964; Мали прилози историји српског устанка, „Зборник Музеја првог српског устанка“, III-IV, Београд, 1964 — 1965; Живко Павловић Молер пожаревачки и његово доба, Пожаревац, 1968; Црквена уметност код Срба у XVIII и XIX веку, Споменица о 750. годишњици аутокефалности, Београд, 1969.

3. Савинац — задужбина Обреновића, Наша прошлост, 1 — 2, Краљево, 1967; Сретен Протић, драгачевски сликар XIX века, „Чачански глас“, 8. IX 1968; Црква у Горњој Трпчи, „Чачански глас“, 29. XI 1968; Стара црква у Бресници, „Чачански глас“, 17. V 1968; Сликари Теодосије и његово дело на Савинцу, „Чачански глас“ — додатак „Градац“, III — IV, септембар — октобар 1969; Црква у Горачићима, „Чачански глас“, 28. II 1969; Градитељска делатност у Драгачеву и околини крајем XVIII и почетком XIX века, „ОКТОБАР“ бр. 53 — 54, Краљево, септембар 1970; Непозната дела Николе Апостоловића, „Повеља“, 1, Краљево, 1971; Два мало позната сликара XIX века, „ОКТОБАР“, бр. 62, Краљево, мај 1970; Иконостас цркве у Цветкама, „Зборник радова Народног музеја, Чачак. III — 1972; Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку, исто; Стара Црква у Бресници, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, II, 1971; Сликарска дела Симеона Лазовића у нашем крају, „Чачански глас“, 12. V 1972; Иконостас манастирске цркве у Враћевшници, „Зборник за ликовне уметности“, VII, Нови Сад, 1971; Сликарска делатност Симеона Лазовића у ужичком крају, „Ужички зборник“, II, Титово Ужице, 1973; Непозната дела Алексија Лазовића, „Повеља“, 9 — 10, Краљево, 1974; Иконостас цркве у Савинцу, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, IV, 1974; Конзерваторске белешке, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, V, 1974; Прилог познавању дела Јанка Михајловића Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, VII, 1976; Конзерваторска открића, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, VIII, 1977; Уз програм заштите споменика Карађорђевог времена, „Гласник Друштва конзерватора Србије“, бр. 4, Београд, 1980.

4. Цркве брвнаре у околини Београда, „Гласник Музеја града Београда“, XIX, 1970; Српске иконе XIX века, предговор и каталог изложбе, Београд, 1969; Црквени споменици на подручју града Београда, Београд, 1973; Ликовна култура у време Проте Матије Ненадића (1777 — 1854), каталог изложбе „Прота Матија Ненадић и његово доба“, Београд, Галерија САНУ, 1978; Царске двери Војводе Молера, „Рашка баштина“, I, Краљево, 1975.

5. Милена Икотиновић, Душанка Ранковић, Извештај са рекогносцирања, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, 1973, стар 174.

6. Љуба Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, 1903, Београд (3724).
7. Милисав Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш 1940.
8. Љуба Стојановић, исто.
9. Миодраг Коларић, Ликовна култура Караборђевог времена, „Историјски гласник“, 1 — 2 Београд, 1951, стр. 60.
10. У времену од 1804. до 1810. године вођене су на подручју Драгачева борбе са Турцима, и то у непосредној близини цркве. Такође, у време другог устанка кнез Милош је ударао на Турке у крајевима око Крстаца. Том приликом је и црква сигурно оштећена мада није сасвим опустела. У опису манастира и црква за 1804 — 1805 годину, који је саставио Лукијан Мушицки — Р. Перовић, Први српски устанак — акта и писма, 1977, Београд, стр. 102 — црква у Гучи се помиње као парохијална и активна црква.
11. Јоаким Вујић, Путешествије по Србији, Београд, 1901, стр. 209.
12. Мита Петровић, Финасије и установе обновљене Србије, Београд, 1897, стр. 715.
13. Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац, Чачак, 1968, стр. 283 — 284.
14. М. Протић, исто.
15. Исто.
16. М. Икодиновић, Д. Ранковић, исто, стр. 174.
17. Податак узет из црквеног летописа.
18. Ову икону 1797. г. цркви Гучкој приложеноу одъ блаженопочившегъ протопрезвитера и военногъ команданта Драгачевскогъ гдина Милутина Илића, обновившегъ унѣкѣ Симеонъ Протићъ, Столоначалникъ Попечительства просвѣщеніа, Ђвојој супруги Ковини и дѣци: Милану, Светланку и Елени за здравлѣ на соскресеніе 1847. г.
19. Милутин Илић је 1813 године поклонио цркви у Гучи комплет mineја и на неким од њих оставио свој потпис.
20. Славко Шакота, Сликарско дело Петра Николајевића Молера, „Зборник Музеја првог српског устанка“, Београд, 1959, стр. 115.
21. С. Шакота, исто, стр. 129.
22. Љубомир Павловић, Антропологија ваљевске Тамнаве, СКА, Насеља српских земаља, VIII, Београд, 1912, стр. 487.
23. Љубисав Андрић, Докмирска уметничка школа, Култура у прошлости ваљевског краја, Ваљево, 1977.
24. Кукуљевић — Сакцијски, Словник умјетниках југословенских, IV Загреб, 1860, стр 321.
25. Бранко Вујовић, Прота Матија Ненадовић и његово доба, Београд, 1978.
26. С. Шакота, исто, стр. 122.
27. Исто.
28. Б. Вујовић, Царске двери Војводе Молера, „Рашка баштина“, I, Краљево, 1975, стр. 243.
29. С. Шакота, исто.
30. Исто.
31. Миодраг Коларић, Прилог проучавању српског сликарства XVIII и почетка XIX века, „Зборник заштите споменика културе“, I, Београд, 1951.
32. С. Шакота, исто.
33. Исто.
34. Исто.
35. Исто.
36. Исто.
37. Ова икона приложена равни Милош Петровић 8 црковъ: гучкѣ; за вѣчни спомен: 15 августа: 1848. лета.

38. Податак о Молеровом путовању у Италију и Русију ради усавршавања, који помиње М. Протић у монографији Прота драгачевски Јанко Молер Михајловић, Београд, 1958, није сасвим поуздан.

39. Р. Станић, Конзерваторске белешке, „Зборник радова Народног музеја“, V, Чачак, 1974, стр. 10; Прилог познавању дела Ј. М. Молера, Сретена Протића и Алексија Лазовића, „Зборник радова Народног музеја“, VII, Чачак, 1976, стр. 131.

40. До сада су идентификовани и публиковани његови радови у Прањанима у цркви брвнари, у Придворици и у Приликама.

41. М. Коларић, Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетком XIX века, „Зборник заштите споменика културе“, I, Београд, 1950, стр. 112.

42. Текст штампан у оригиналном изводу налази се у раду Прилог проучавања српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века М. Коларића.

43. **Михаилу Славковѣиѣ приложѣи Сѣмѣнѣ сѣ родомѣ своимѣ за спомѣнѣ у церковѣ гѣчкѣ.**

Увѣщением} капетана Милоша Неделко =

43а. У горњем делу иконе потпис Јанка Молера:

1846

Прота Нико

писа

44. Сѣю иконѣ приложи Станойка за спомѣнѣ Петрос юсѣкѣ сѣпрѣгѣ своему изѣ Краварѣце.

45. У церковѣ гѣчкѣ.

1. The first section of the report deals with the general situation of the country and the progress of the war.

2. The second section deals with the military operations and the progress of the front.

3. The third section deals with the economic situation and the progress of the war.

4. The fourth section deals with the political situation and the progress of the war.

5. The fifth section deals with the social situation and the progress of the war.

6. The sixth section deals with the cultural situation and the progress of the war.

7. The seventh section deals with the international situation and the progress of the war.

8. The eighth section deals with the future of the country and the progress of the war.

9. The ninth section deals with the conclusion of the report and the progress of the war.

10. The tenth section deals with the appendix and the progress of the war.

11. The eleventh section deals with the bibliography and the progress of the war.

12. The twelfth section deals with the index and the progress of the war.

13. The thirteenth section deals with the list of figures and the progress of the war.

14. The fourteenth section deals with the list of tables and the progress of the war.

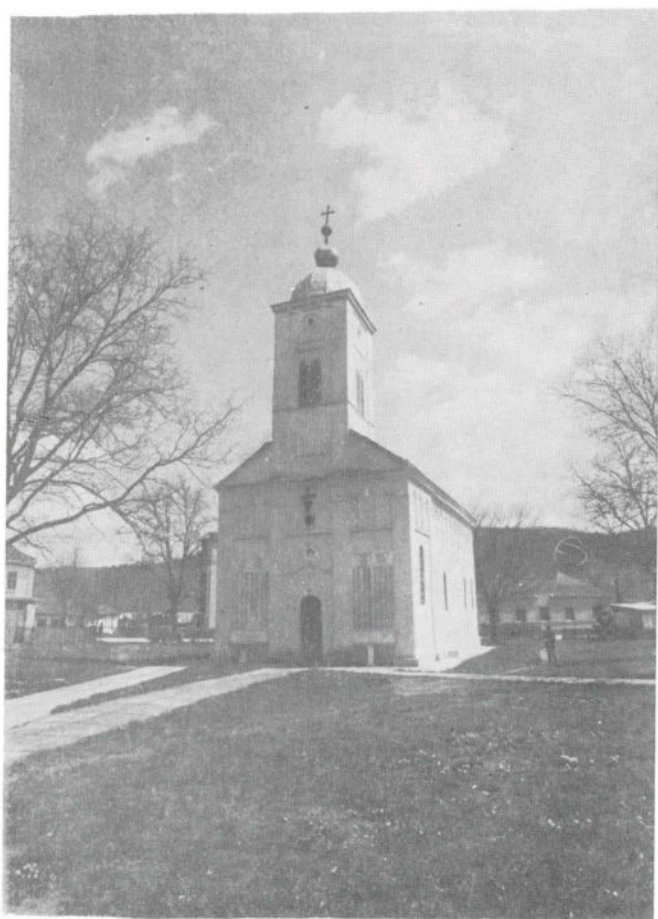
15. The fifteenth section deals with the list of maps and the progress of the war.

16. The sixteenth section deals with the list of abbreviations and the progress of the war.

17. The seventeenth section deals with the list of symbols and the progress of the war.

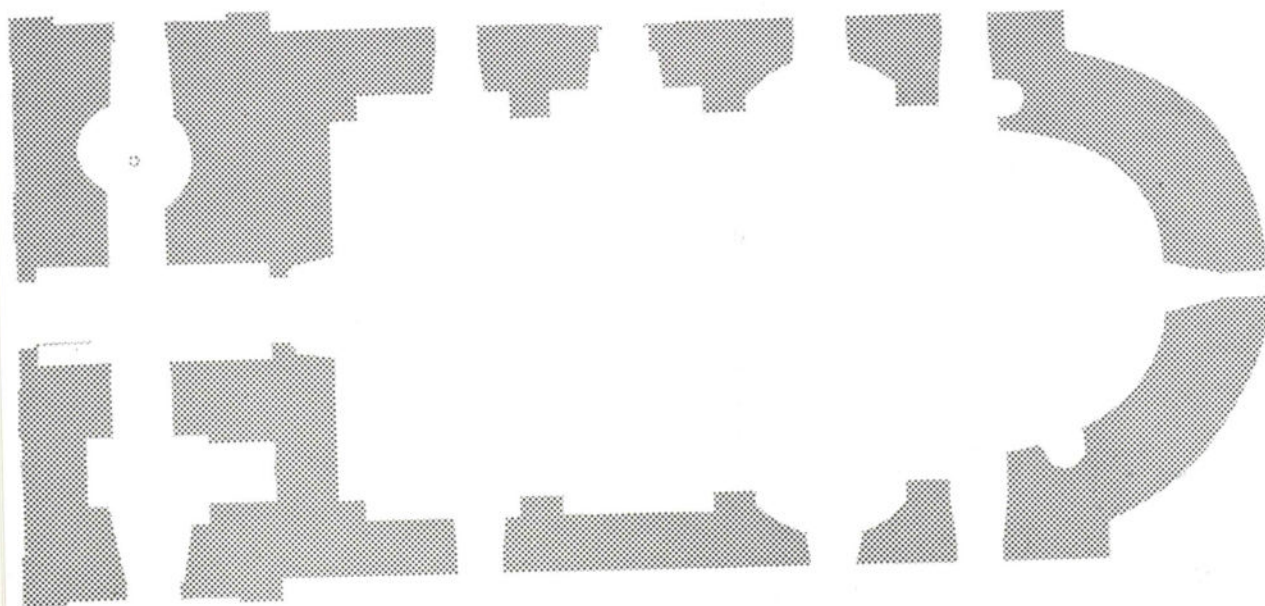
Сл. 1. Камени рељеф са представом лавова сачуван са старе цркве

Сл. 2. Црква св. Архангела Михаила и Гаврила у Гучи, западна фасада

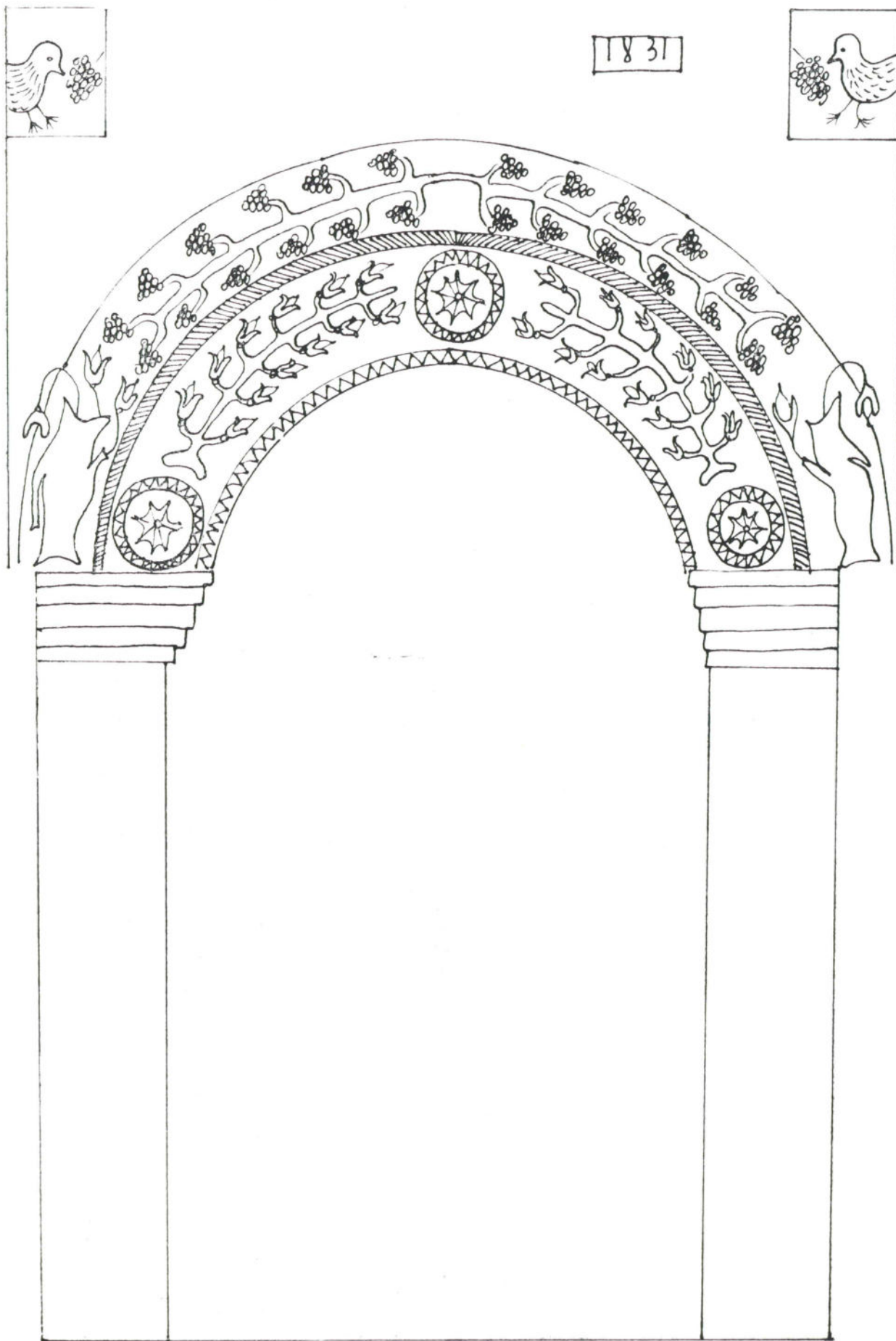

Сл. 3. Црква св. Архангела Михаила и Гаврила у Гучи, бочни изглед

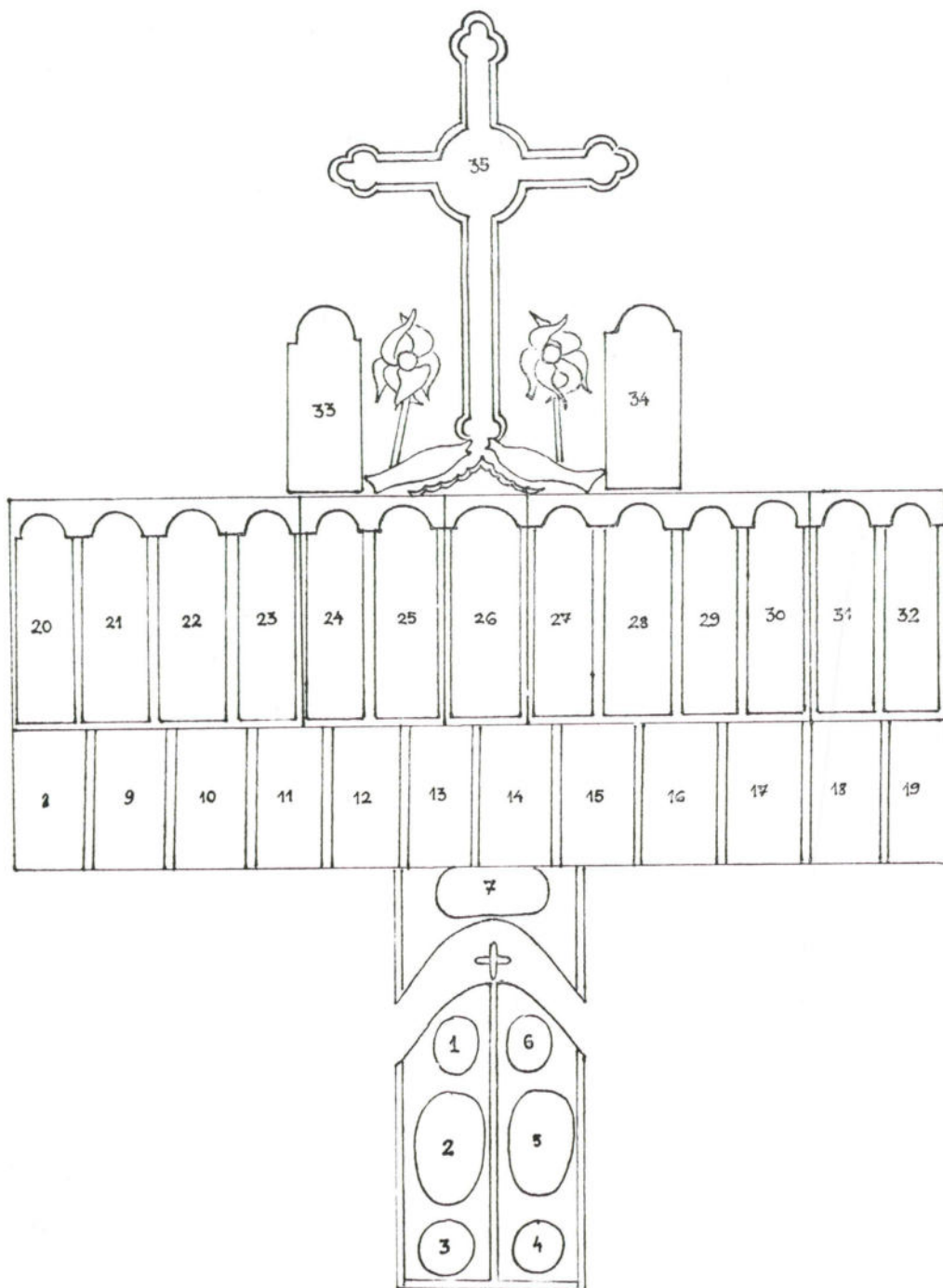

ЦРКВА СВ АРХАНЂЕЛА
У ГУЧИ М = 1 50

Сл. 4. Црква св. Архангела Михаила и Гаврила у Гучи, основа

Сл. 5. Црква св. Архангела Михаила и Гаврила у Гучи, клесани украс изнад првобитног улаза у цркву

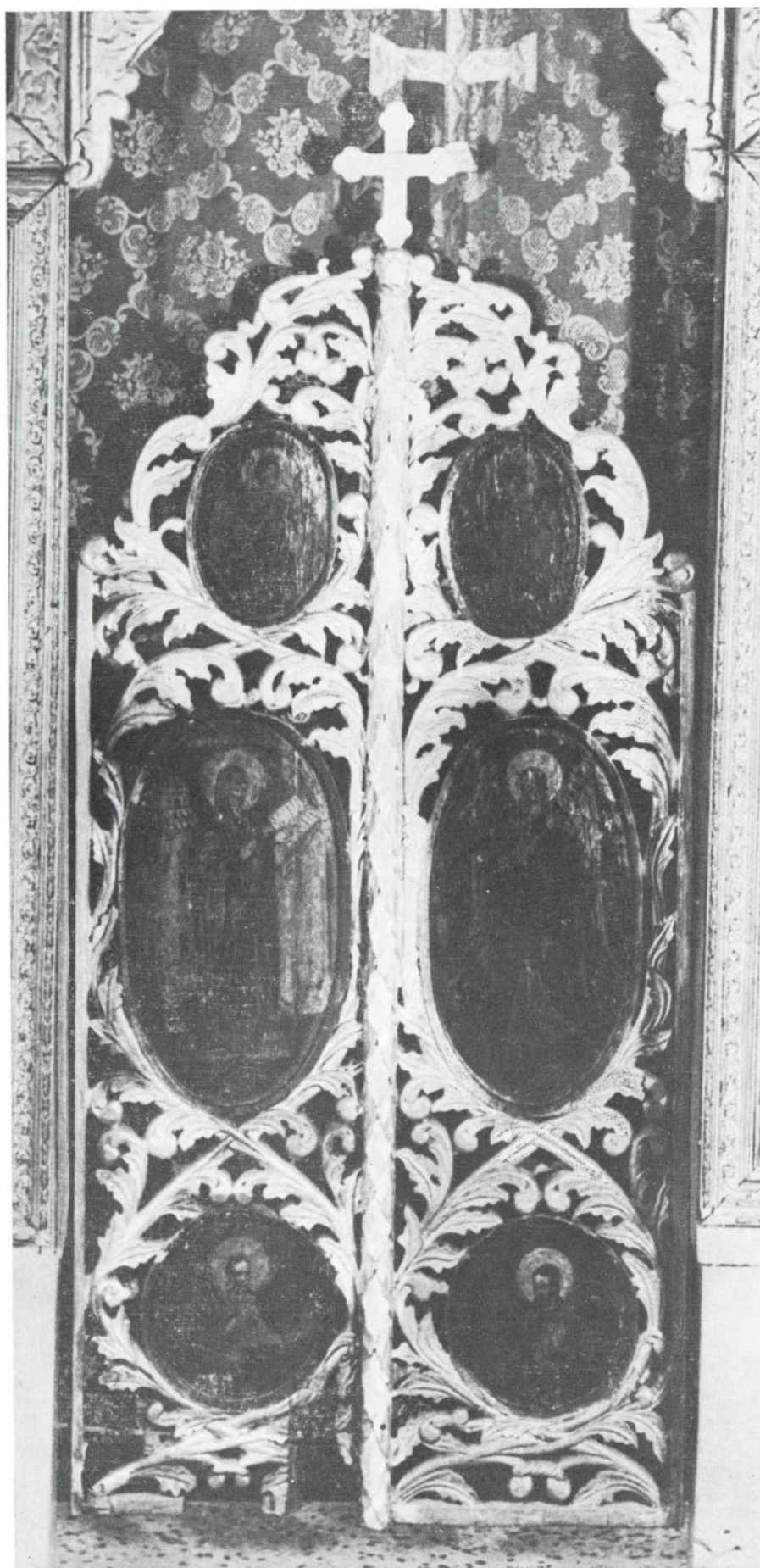
Сл. 6. Црква св. Архангела и Гаврила у Гучи, шематски приказ реконструкције иконостаса из 1797.

ИКОНОСТАС ПЕТРА НИКОЛАЈЕВИЋА МОЛЕРА ИЗ 1979. Г.

1. Јеванђелист Матеј (царски двери), 2. Богородица (Благовести на царским дверима), 3. Јеванђелист Лука (царске двери), 4. Јеванђелист Марко (царске двери), 5. Архангел Гаврило (Благовести на царским дверима), 6. Јеванђелист Јован (царске двери), 7. Недремано око, 8. Света Тројица, 9. Преображења, 10. Рођење Богородице, 11. Успење Богородице, 12. Ваведење, 13. Рођење Христово, 14. Крштење Христово, 15. Сретење, 16. Улазак у Јерусалим, 17. Благовести, 18. Васкрсење Христово, 19. Вазнесење, 20. Апостол, 21. Апостол, 22. Апостол Јаков, 23. Апостол Андреј, 24. Апостол и јеванђелист Матеј, 25. Апостол Петар, 26. Христ, 27. Апостол Павле, 28. Апостол и јеванђелист Јован, 29. Апостол Вартоломеј, 30. Апостол Јаков, 31. Апостол Филип, 32. Апостол Јуда, 33. Богородица, 34. Св. Јован Богослов, 35. Распеће

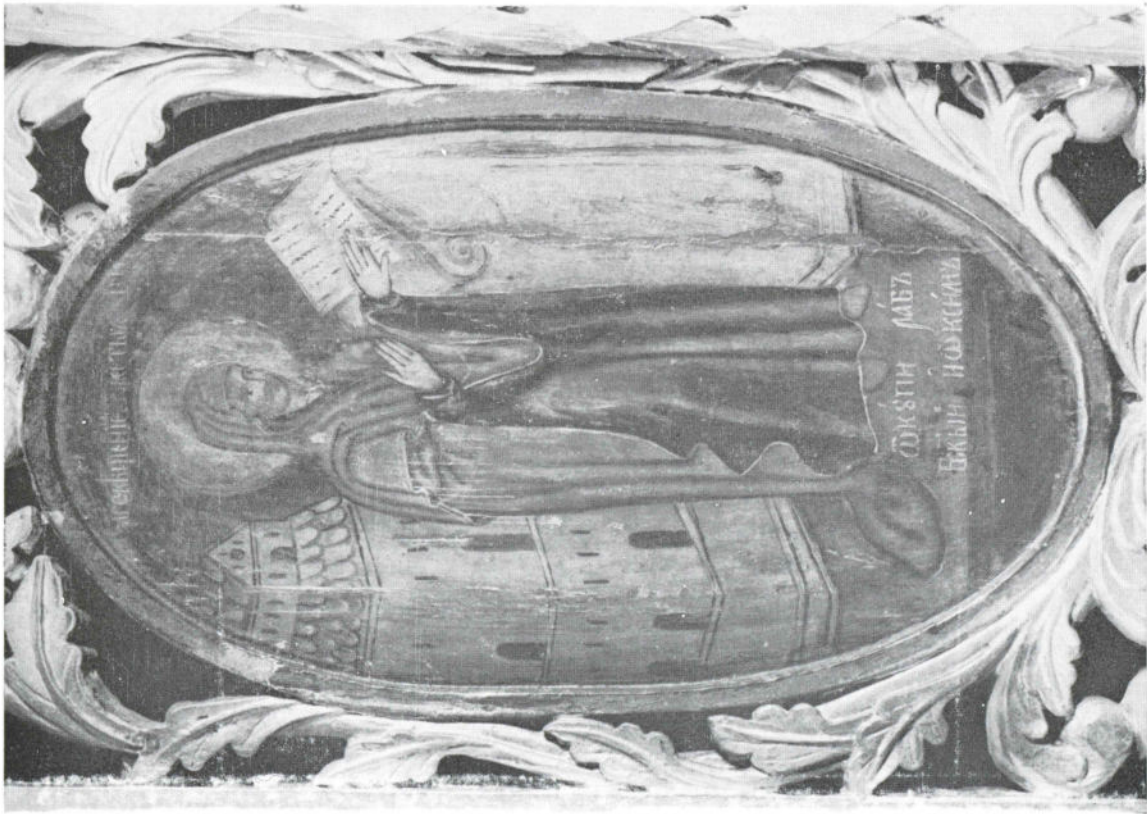

Сл. 7. Данашњи изглед олтарске преграде

Сл. 8. Царске двери, рад војводе Петра Николајевића Молера из 1797.

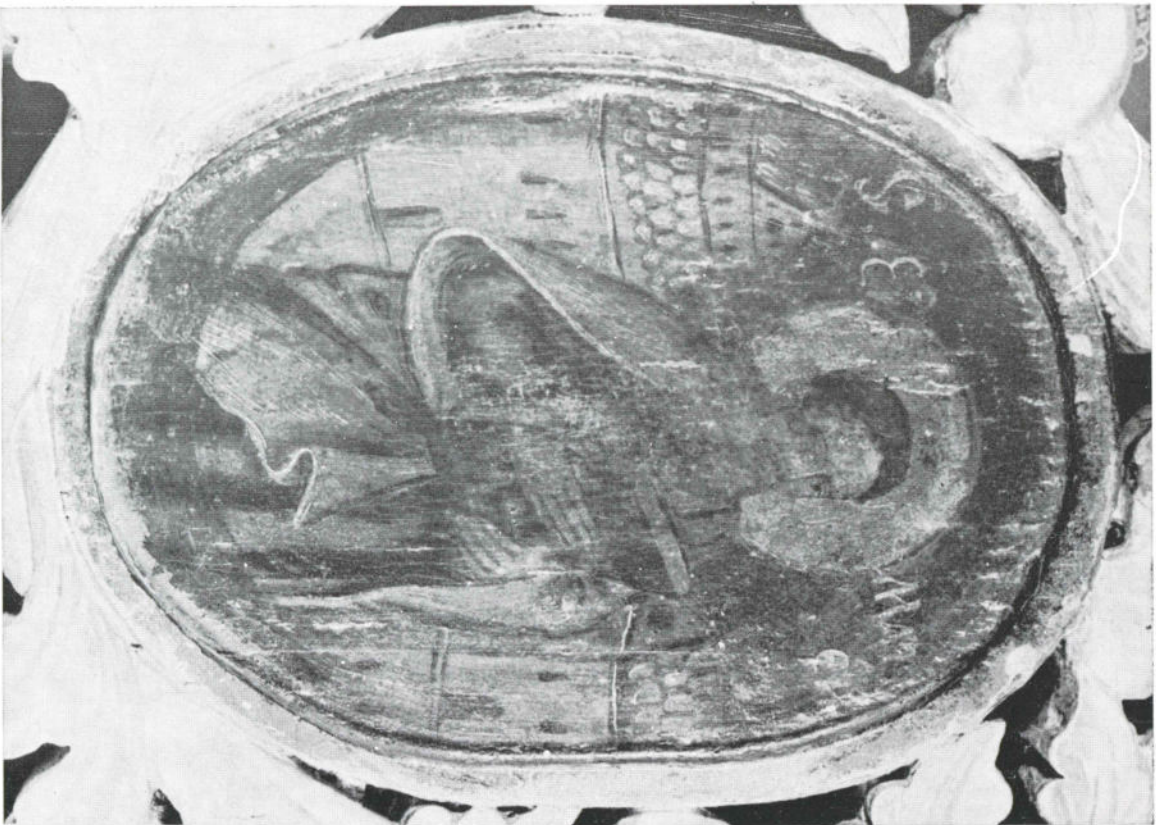

Сл. 9. Благовести — Богородица, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 10. Благовести — Архангел Гаврило, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Ст. 11. Царске Двери — Јеванђелиста Марциј, рад Петра Николајевића
Монера из 1797.

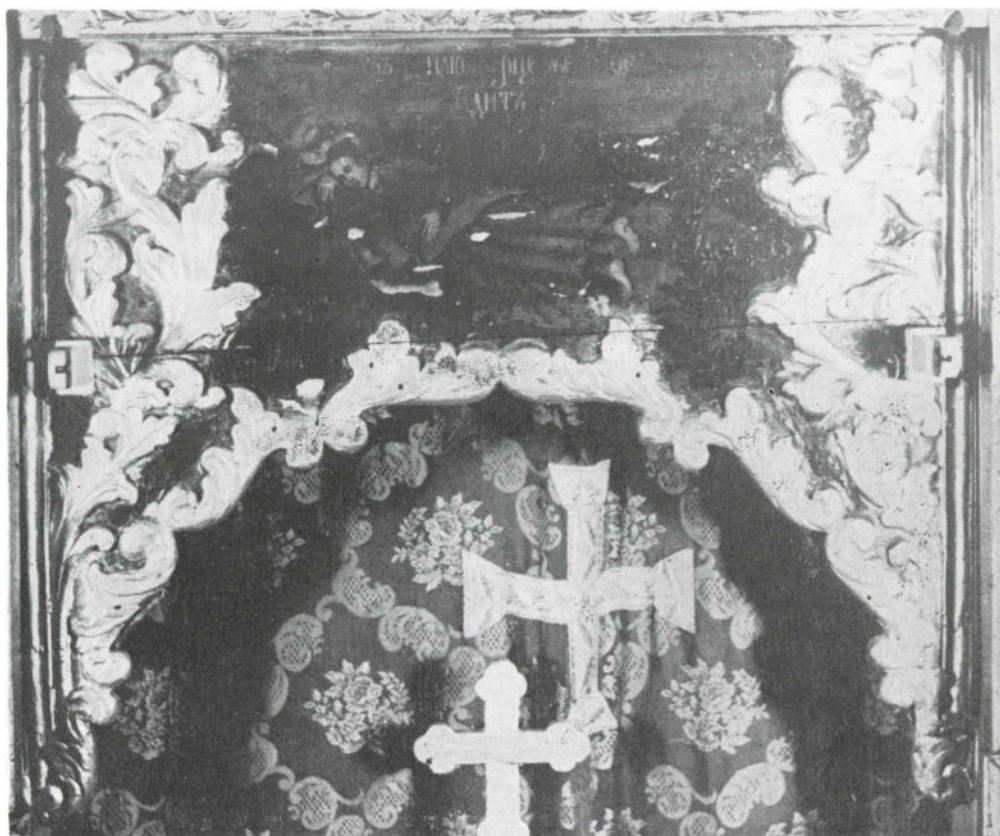
Ст. 12. Царски Двери — Јеванђелиста Марко, рад Петра Николајевића
Монера из 1797.

Сл. 13. Царске двери — Јеванђелиста Лука, рад Петра Николајевића
Молера из 1797.

Сл. 14. Царске двери — Јеванђелиста Јован, рад Петра Николајевића
Молера из 1797.

Сл. 15. Недремано око, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 16. Велики празници — Света Тројица и Преображење, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 17. Велики Празници — Рођење Богородице и Успење Богородице, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 18. Велики Празници — Ваведење и Рођење Христово, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 19. Велики празници — Улазак у Јерусалим и Благовештење, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 20. Велики празници — Васкрсење Христово и Вазнесење Христово, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 21. Апостоли, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 22. Апостоли, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

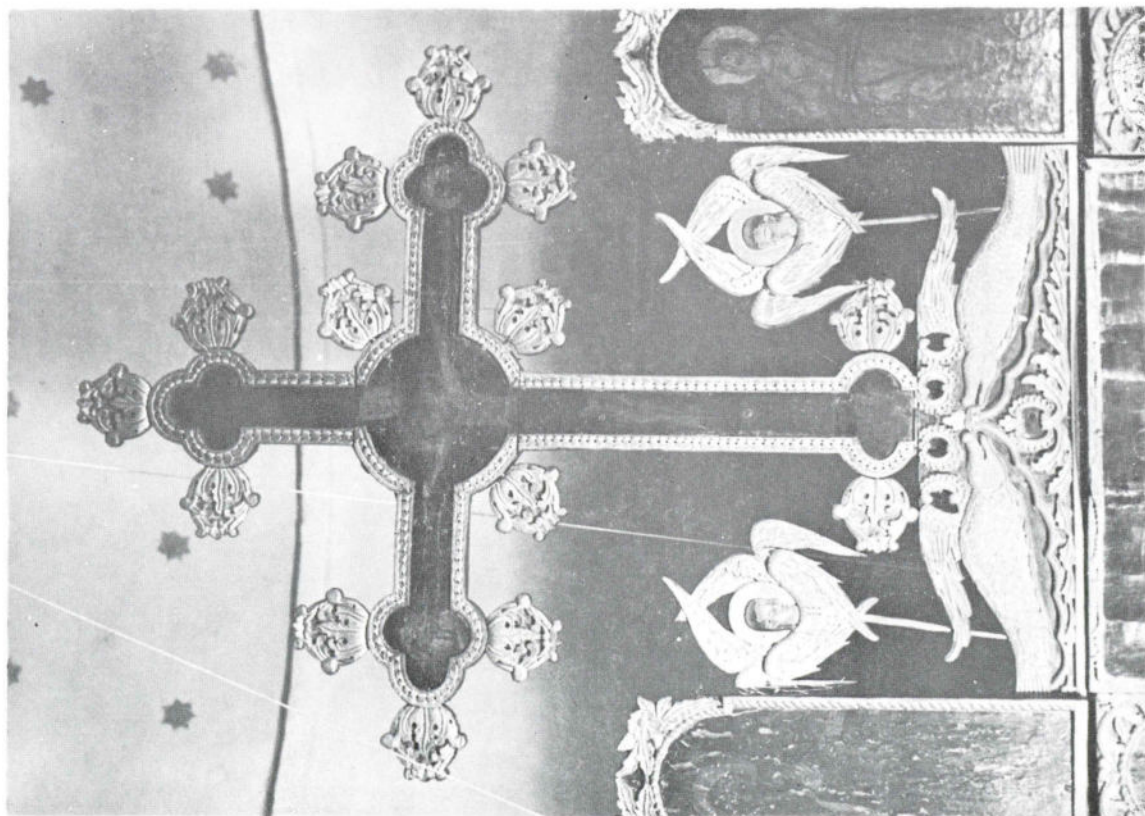

Сл. 23. Апостоли и Христ, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 24. Апостоли, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 25. Крет са Распећем и Јеванђељистима, рад Петра Николајевића Молера из 1797.

Сл. 26. Сабор св. Архангела, икона из 1797. непознати мајстор

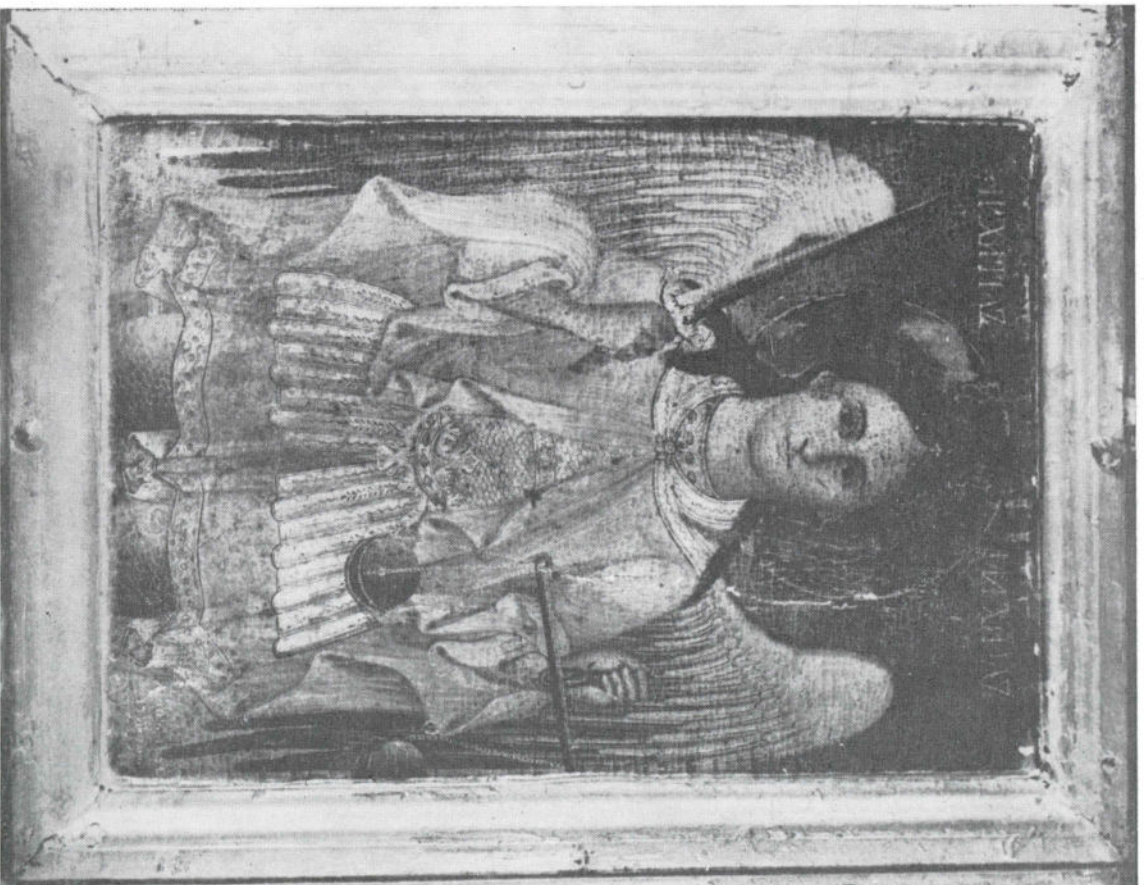
Сл. 29. Св. Ратници Георгије и Димитрије, икона из 1848.

Сл. 30. Света Тројица, рад Јанка Михаиловића Молера из 1846.

Ст. 31. Архангел Михаило, рад Јанка Михајловића Могера

Ст. 32. Св. Архангел Михаило, икона из 1851. рад мајстора Данила

СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ

**НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О АУСТРИЈСКОЈ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ
ОД 1731. ДО 1736. ГОДИНЕ**

Освојивши северне делове некадашње историјске Србије у рату од 1716. до 1718. године, од које је, иначе, један део откинула и придодала својој Банатској администрацији у Темишвару, Аустрија је ту одмах завела и своју власт, најпре окупациону, а затим и редовну. Та власт је од почетка била провизорног карактера, а од 1718. године већ сасвим устаљена. Утолико пре што се земља формално третираола као једна од „аустриских краљевина“, чију титулу је узео, како изгледа, још цар Леополд I,¹ и што је у међувремену била оформљена земаљска Администрација те и такве творевине Карла VI с председником или, како се чешће звао, гувернером на челу. То је од 1720. до 1733. године био принц Александар од Виртемберга.² Пошто се земља налазила на граници према Турској, то су ради одбране многа њена насеља од самог почетка била завојачена (србијанска милиција или тзв. хајдуци), док су преостала насеља, која, иначе, беху у већини, све време задржала сељачки, односно коморски статус. Осим тога, на тлу те Србије било је доста и редовних аустријских војника по градовима (гарнизони), који су имали задатак да пазе више на србијанске сељаке него на Турке иза границе.³

Треба додати, с тим у вези, да је читава административна, па и судска власт била под војном, а финансијска, опет, под коморском управом, па је утолико више било неразграничености и двовлашћа уопште.⁴ Међутим, сам апарат власти на терену није био нарочито гломазан, а можда ни довољан, свакако и зато што се у свом раду добрим делом ослањао на локалну управу, особито при разрезу и убиру пореских дажбина, пре свега на традиционално-самоуправни систем српских кнежина, које су донекле респектовали и Аустријанци.⁵ Дабоме, та власт није била нарочито ефикасна, изузев кад се тичало пљачке и личног богаћења, чега је било, а по наш живаљ ни добра, јер се често веома нељудски односила према домаћем становништву.⁶ Она је ипак функционисала пуних двадесетак година, тј. све време аустријске владавине од 1717. до 1739. године. О њој се донекле и писало, док су код нас на њен рачун изречене и не баш мале критике, од којих су неке, како се чини, исувише оштре, утолико пре што већа, целовитија архивска истраживања о томе нису ни започета а камоли обављена, тако да тај проблем засад није ни могао бити ваљано сагледан и обрађен.

Али, без обзира на то, чињеница је да је та власт, ипак, постојала и некако функционисала и да је, штавише, све текло својим уобичајеним токовима. Додуше, много шта нам је из те области и сад непознато, или бар недовољно познато, особито кад се тиче устројства управног апарата и његове делатности, па је утолико вреднији сваки новопронађени документ и податак из тога домена и времена, што важи, нема сумње, и за акте који се овде публикују, од којих се, иначе, једни односе на постојеће залихе хране по магацинима од 1731. до 1733. године (I), други на безмало читав постојећи персонал Администрације у 1733. (II), а трећи, пак, на приходе од гостионица и месница од 1734. до 1736. године (III). Ти списи се сад налазе у бечком Ратном архиву, фонд Дворског ратног савета, и у бечком Коморском архиву, фонд Банатике. А ево и самих аката, који се дају у српском преводу и хронолошким, односно постојећим редоследом.

I

ПРЕГЛЕД

Резервне хране по следећим царским провијантским магацинима Краљевине Србије, која се у њима налазила на дан 30. XI 1731. године.

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О АУСТРИЈСКОЈ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1731. ДО 1736. ГОДИНЕ

Место (магазин)	Брашно		Пшеница Доњо-аустриских мерова	Јечам	Зоб
	Центи	Фунти			
Београд, главни магазин	59673	37 ³ / ₄	1644	53 ¹ / ₄	675 ¹ / ₄
Рудник — Чачак, филијални магазин	275	73 ³ / ₄	—	—	—
Јагодина	483	69	370 ¹ / ₄	—	—
Смедерево	1030	55 ¹ / ₄	—	—	—
Вел. Градиште	233	—	—	—	—
Шабац	431	42 ¹ / ₄	122	39	53
Свега залихе на дан 30. XI 1731.	62127	378	2136 ¹ / ₄	184 ³ / ₄	829 ¹ / ₄

Београд, 17. XII 1731. М. П. (Потпис нечитак — С. П.)

(НКР, Ехр., 1731, № 444, 1)

2

ПРЕГЛЕД

Постојећих залиха хране по следећим царским провијантским магацинима Краљевине Србије, која се у њима налазила на дан 31. VII 1733. године.

Место (Магазина)	Брашно		Пшеница Доњо-аустриских мерова	Јечам	Зоб
	Центи	Фунти			
Београд, главни магазин	71395	26	447	300	193 ¹ / ₄
Рудник — Чачак, филијални магазин	481	30	—	—	—
Смедерево	123	84 ¹ / ₄	—	75	51
Јагодина	1147	58	269	—	—
Шабац	665	95 ¹ / ₄	47	39	53
Вел. Градиште	150	48 ³ / ₄	—	—	—
Свега залихе на дан 31. VII 1733.	73964	42 ¹ / ₄	763	414	297 ¹ / ₄

Београд, 20. VIII 1733. М. П. (Потпис нечитак — С. П.)

(НКР, Ехр., 1733, IX, № 323, Ф. 6.)

Не знамо да ли су ово сви магацини те врсте који су на том терену тада постојали, али се чини да нису — већ и стога што се у оба случаја спомињу следећи магацини, а не рецимо сви. Али без обзира на то, ови подаци још једном доказују да су такви магацини постојали и да је у њима вазда било резервне хране, кад више кад мање, како за људе, односно пре свега за војску, тако и за њену стоку, док сам народ од ових магацина вероватно није имао никакве директне користи, осим за време неродних година, кад му је власт, познато је, мање количине хране ипак давала у зајам, који је он касније враћао или отплаћивао.⁷ Та храна је свакако највећим делом и потицала са сељачких њива из околине, осим оне у Београду, која је добрим делом довожена из Срема, Бачке и Баната, покаткад и из даље. Наравно, те залихе су служиле за текућу, тј. свакодневну потрошњу, али и као резерва за случај рата, што нарочито важи за храну из београдских магацина, где је ње највише и било.

II

ПРЕГЛЕД

Персонала Царске администрације и коморских службеника краљевине Србије и њихових годишњих плата, односно како су, кад и од кога они постављени на своје положаје и радна места, па коме су потчињени.

Претседништво

	Год. плата
Претседник Администрације је његова светлост принц Александар фон Виртемберг (Württemberg) чија годишња плата износи — — — — — — — — — —	6000 фор.
Први војни саветник Администрације је господин генерал фелдмаршал гроф фон Одвајер (Odüyer) ⁸ — — — — —	—
Други војни саветник Администрације је господин главни ратни комесар Јохан Готфрид Гаснер (Gassner) — — — — —	—
Јохан Јакоб фон Алтер (Alter), царско-коморски секретар и саветник Администрације, претставник Дворске коморе, чија годишња плата износи — — — — —	2400 фор.
Војно-ратни и административни секретар господин Матијас Грубер (Grueber) — — — — —	—

	Год. плата
Два зидара с месечном платом од 30 фор. из коморске касе, што годишње износи укупно — — — — —	360 фор.
Два димњачара с месечном платом од 40 фор., што годишње укупно износи — — — — —	480 фор.
Два контумац-мајстора у Параћину и Чачку са 24 ф. месечно, што укупно износи — — — — —	288 фор.
Сем тога и католички мисионари примају из коморске касе годишње — — — — —	1000 фор.
	С в е г а : 4608 фор.

Главна царинска управа у Београду

Управник (Einnehmer) Јохан Лоренц Леонард Вајхерд (Weichert) био је годину дана надгледник промета при будимској царинарници, а онда га је Дворска комора према потреби службе преместила у Београд за царинско-монополског контролора, на коју дужност је уз положену кауцију од 2000 фор. постављен 31. III 1718. године. Након две године, тачније 26. III 1720, иста комора га је поставила на садашњу дужност с годишњом платом од — — 600 фор.

Јохан Карл де Кафор (de Safor) раније у војној служби, постављен је овде за царинско-монополског контролора 12. IV 1720. године, а поставио га је Царски новчани завод (Bancalität). Заклетву је дао у реченом звању, али је постављен без кауције и без добијених инструкција за рад. Има годишњу плату од — — — — — 500 фор.

Прегледач ствари Матијас Габалир (Gabalier) је на ту дужност постављен од царске Администрације 3. VII 1722. године, и то провизорно, јер је без декрета. Има годишњу плату од — — — — — 300 фор.

Царински прегледач Георг Кристоф Адами (Adami) је на ту дужност постављен још 1. IX 1717. године од господина фон Ребентиша. Заклетву није положио, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Волф Лендтнер (Lendtner) је такође постављен од господина фон Ребентиша 1. IX 1717. године, и то најпре као Uberreüther. Априла месеца 1718. године је постављен, опет, за транспортног официра солане, а онда и за

	Год. плата
царинског прегледача. Заклетву није положио, а на име годишње плате прима — — — — — — — — — —	150 фор.
Јакоб Миклошик (Mikloschik), постављен је од Главне царинске управе 1. VII 1718. за царинског надгледника, пошто је раније на тој дужности већ био у Будиму пуних 18 година. Заклетву није положио, а на име годишње плате прима — — — — — — — — — —	150 фор.
Заједно с Миклошиком 1. VII 1718. године је од исте установе за царинског надгледника постављен и Адам Шварц (Schwarz). И он је без заклетве а на име годишње плате прима — — — — — — — — — —	150 фор.
Јохан Кафер Шенхолц (Schönholtz) је такође постављен од Главне царинске управе 1. X. 1718. године за царинског надгледника. Заклетву није положио, а на име, годишње плате прима — — — — — — — — — —	150 фор.
Јохан Видопски (Widopski) је за царинског надгледника постављен од Главне царинске управе, и то 1. X 1719. године. Стоји без заклетве, а има годишњу плату од —	150 фор.
Андреас Скунта (Scunta) је постављен од исте царинске управе 1. X 1718. године, најпре за иберрајтера, а затим, јула месеца 1722. за царинског надгледника. Без заклетве је, а има годишњу плату од — — — — — — —	150 фор.
Јохан Михајло Рајнбергер (Reinberger) је од истог звања постављен за царинског иберрајтера 1. IV 1719. године. Заклетву није положио, а на име годишње плате прима — — — — — — — — — —	150 фор.

**Царинске филијале
Гроцка**

Овдашњи провизор Јохан Кашпер Кирхнер (Kirchner) служи истовремено и као филијални цариник, и то без икакве плате, осим што као такав наплаћује тзв. грошцедуљарину (als allein den Groschen Zedel-gelt). Као цариник је без заклетве и кауције — — — — — — — — — —	—
Ту такође постоји и један царински иберрајтер. И он је без заклетве постављен, а на име годишње плате прима — — — — — — — — — —	100 фор.

Год. плата

Ваљево

Провизор Јохан Антон Крач (Kratsch) је истовремено и цариник. Постављен је без кауције, а заклетву је положио 14. IV 1723. Као цариник ради бесплатно — — — — —

Шабац

Провизор Јохан Херман Детринг (Detring) води такође и овдашњу царинарницу, и то сасвим бесплатно, изузев што наплаћује грош-цедуљарину. Као цариник је заклетву положио 14. IV 1723. године, али је, иначе, постављен без кауције — — — — —

Њему је поверен и превоз на реци Сави с једним скелесијом, који на име плате прима 6 фор. месечно, односно годишње — — — — — 72 фор.

Палеж

Јохан Георг Михалис (Michalis) је иза војне службе у овој Краљевини прво био шумарски службеник, и то пуне три године да би га затим царска Администрација поставила за цариника и шефа речног превоза у Палежу. Постављен је без кауције и заклетве. Има годишњу плату од — — — — — 150 фор.

Има ту и три скелесије, који су постављени са знањем и по усменом наређењу коморског главног контролора с месечном платом од 6 фор. што годишње износи укупно 216 фор.

Смедерево

Провизор Михајло Пајнагел (Reinagel) служи истовремено и као цариник, и то без икакве плате осим што наплаћује грош-цедуљарину. Као такав је постављен без заклетве и без кауције — — — — —

Пожаревац

Овдашњи провизор Кристијан Хелблинг (Helbling) ради и као филијални цариник, и то потпуно бесплатно,

	Год. плата
Размерач соли Мартин Венцел (Wenzel) је постављен од Главне коморске управе 25. V 1718. године, и то на предлог Дворског коморског савета. Заклетву није положио, а на име годишње плате прима — — — — —	150 фор.
Размерач соли Филип Штамер (Stammer) је такође на то место постављен на исти начин и од исте установе као и Венцел, и то 9. IX 1718. године. И он је без положене заклетве, а на име годишње плате прима — — —	150 фор.
Корманош брода за превоз соли Павле Црвени (Zerbeni) је од Главне коморске управе постављен на то место јула 1719. године с годишњом платом од — — — —	60 фор.

Филијално складиште соли у Шапцу

Шеф шабачког филијалног складишта соли Гашпар Кермер (Kermer) је на то место постављен од Главне коморске управе у Београду 18. XI 1718. године, и то по налогу Дворске коморе из Беча. Но, он је постављен без заклетве, док на име годишње плате прима — — — —	200 фор.
--	----------

С в е г а : 1060 фор.

Шумска управа у Београду

Писар Шумске управе Кристијан Гелбах (Gelbach) је на то место постављен 18. XI 1720. године од управника шума Бергазија (Bergasi) с годишњом платом од 200 фор. и обећаном станарином. Своју заклетву је положио код титуларног грофа Розенберга (Rosenberg). Постављен је с декретом Администрације. Годишња плата — — — —	200 фор.
Од господина Бергазија је 20. XI 1720. године постављен и делилац или размерач дрвета (Holz-ausmesser) Јохан Кламер (Clammer), а од Администрације, опет, потврђен. Заклетву је положио код Бергазија, а на име годишње плате прима — — — — —	150 фор.
Дрварски транспортни официр Јосиф Грк (Grich) је постављен на то место 10. XII 1720. године, и то без заклетве. На име годишње плате прима — — — — —	120 фор.

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О АУСТРИЈСКОЈ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1731. ДО 1736. ГОДИНЕ

	Год. плата
Дрварски каплар (Holtz Corporal ⁹) Јанош Турек (Turek) је узет у службу 1. XI 1721. године. Постављен је без заклетве, а на име годишње плате прима — — —	72 фор.
Дрварски надгледник (Holtz Uberreüther) код овдашње градске капије Јохан Кристоф (Christoph) узет је у службу 1. VII 1722. године. Заклетву није положио, а на име годишње плате прима — — — — — — — — —	120 фор.
Главни шумарски берајтер (Bereüther) Кашпар Хајнрих Вернер (Werner) постављен је 4. V 1721. године. Без заклетве је, а на име годишње плате прима — — — —	120 фор.
Шумарски надгледник (Waldbereüther) за рејон Гроцке, Смедерева и Мораве Партол Рубик (Rubik) постављен је 4. маја (?). Заклетву је положио код Бергазија, а на име годишње плате прима — — — — — — — — —	100 фор.
Шумарски надгледник за рејон Пожаревца, Рама и Вел. Градишта (Gradicka) Јохан Рудолф Гран (Gran) примљен је у службу од Бергазија с годишњом платом од —	100 фор.
Шумарски надгледник за рејон Јагодине и Рудника Јохан Гутеролф (Guterolf) постављен је 5. VI 1721. године. Заклетву је положио код Бергазија, а на име годишње плате прима — — — — — — — — —	100 фор.
Шумарски надгледник за рејон Палежа и Шапца Матузелем Унгар (Ungar) постављен је 8. VI 1722. године. Заклетву није положио, а на име годишње плате прима	100 фор.
Шумарски надгледник за београдски дистрикт Јохан Карл Брег (Breg) је постављен 10. VII 1721. године. У службу га је примио Бергази, код кога је положио и заклетву. На име годишње плате прима — — — — —	100 фор.
С в е г а : 1282 фор.	

*

Све те шумарске службенике и намештенике примио је у службу господин Бергази, управник шума, али их је Администрација потврдила.

Двадесетог јануара 1723. године опет је постављен за службеника некадашњи дрварско-транспортни официр с платом од 120

фор. годишње, Франц Јозеф Лахенбауер (Lachenbauer), и то од стране царске Администрације, али му плата још увек није дефинитивно одређена (?!).

Д и с т р и к т и

Београдски провизоријат

Бивши канцелариски писар код фон Терингскрона Баптиста Ксавер Гартнер (Gartner) је декретом постављен за провизора 22. XI 1721. године од стране царске Администрације, од које добија и инструкције за свој рад. Заклетву је положио у комисији код титуларног барона господина фон Фихтера (Vichter) 14. априла 1723. године. На име годишње плате прима 300 фор. а, сем тога, још и 20 фор. на име канцелариских трошкова, тако да она годишње укупно износи — — — — — 320 фор.

Ишпан Франц Захер (Sacher) је без заклетве, а има годишњу плату, „јер ишпани коње морају да држе“ (?!) од 150 фор.

Два службеника, хусара или коњаника (Übergeüthege), Ђорђе Николић и Петар Вехин (Vehin), обојица без положене заклетве. Сваки од њих има по 100 форинти плате годишње, што укупно износи — — — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Грочански провизоријат

Кацпор (?)¹⁰ Кирхнер је од стране царске Администрације постављен за провизора 17. VII 1721. године. Постављен је без заклетве, а на име годишње плате прима 300 форинти, а сем тога још и 20 фор. на име канцелариских трошкова, што укупно износи — — — — — 320 фор.

Ишпан је без заклетве, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Два коњаника или службеника хусара служе без заклетве, а сваки од њих на име годишње плате прима по 100 фор., што укупно износи — — — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Смедеревски провизоријат

Михаел Пајнагел је постављен од стране фон Терлихскрона најпре за провизора рудничког и крагујевачког провизоријата, али га је Администрација 1. I 1722. године у том својству преместила у Смедерево, од које је добио и упутство за свој рад. Постављен је без заклетве док на име годишње плате прима 300 фор., а, сем тога, и 20 фор. на име канцелариских трошкова, што чини укупно — — 320 фор.

Ишпан Карл Рајнекер (Reineker) је без положене заклетве, а на име годишње плате прима — — — — 150 фор.

Два иберрајтера, оба без положене заклетве, а сваки од њих са 100 фор. годишње плате, што укупно чини — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Пожаревачки провизоријат

Засад му припадају и друга два дистрикта, рамски и Велико-градиштански.

Провизор Кристијан Хелблинг је најпре био грађевински благајник (? , Bauzahlmeister) у Клужу, па га је Дворска комора препоручила овде за провизора. Тако је дошло до тога да га је Главна коморска управа у Београду поставила за шабачког провизора. Но, њега је 1. I 1720. године Администрација у истом својству преместила у Пожаревац. Од Администрације је добио и инструкције за рад. На име годишње плате је добио 300 фор., а, сем тога, и 20 фор. на име канцелариских трошкова, свега, дакле, 320 фор. А кад је умро рамско-градиштански провизор (Verwalter), Хелблингу је фебруара месеца 1722. године поверено да као провизор води и тај дистрикт, и то бесплатно. Касније му је Главна коморска управа на име тог посла одредила хонорар од 75 фор. годишње. Заклетву је положио код титуларног барона фон Фихтера још 14. IV (?). Према томе, његова укупна годишња плата износи — 395 фор.

Два ишпана, један за пожаревачки а други за рамско-градиштански дистрикт, сваки са 150 форинти плате годишње, што укупно износи — — — — — 300 фор.

Постоји и три иберрајтера, два за пожаревачки, а један за рамско-градиштански дистрикт. Сва тројица су постављена без заклетве, а сваки од њих на име годишње плате прима по 100 форинти, што укупно износи — — 300 фор.

С в е г а : 995 фор.

Параћинско-ресавски провизоријат

Јохан Валтер Штунде (Stunde) раније бејаше на служби у Пожаревцу, али га је Администрација 1. I 1722. године преместила у Параћин за параћинско-ресавског провизора. Од Администрације је добио и одговарајуће инструкције за рад. Постављен је без заклетве, а на име плате прима 300 фор. годишње, а сем тога и 20 форинти на име канцелариских трошкова, свега — — — — — 320 фор.

Ишпан Андреас Андер (Ander) је без положене заклетве, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Има и два иберрајтера, од којих ниједан није положио заклетву. На име годишње плате сваки од њих прима по 100 фор. што укупно износи — — — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Јагодинско-крагујевачки провизоријат

Провизор Јохан Хорват (Horwat) је на ту дужност постављен 1. I 1722. године. Поставила га је царска Администрација, која му је дала и упутство за рад. Хорват је без положене заклетве. На име годишње плате прима 300 форинти, а сем тога још и 20 форинти на име канцелариских трошкова, што укупно износи — — — — — 320 фор.

Ишпан је без заклетве, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Има и два иберрајтера, од којих ниједан није положио одговарајућу заклетву. Сваки од њих на име годишње плате прима по 100 фор. што износи — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Руднички провизоријат

Себастијан Шварц је, на иницијативу Дворске коморе, био постављен најпре за шабачког провизора, и то 28. VIII 1721. године, с тим што га је поставила Администрација Краљевине Србије. А кад је умро Долмајер (Dollmejer, ?), он је 16. VII 1722. године пребачен на Рудник за провизора, опет од већ речене Администрације, од које је, као и сваки други провизор, добио и све потребне инструкције за рад. Шварц је положио заклетву у комисији код титуларног барона фон Фихтера. На име годишње плате прима 300 фор, а сем тога и 20 фор. на име канцелариских трошкова, што износи — — — — — 320 фор.

Ишпан је без положене заклетве, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Постоје и два иберрајтера, од којих ниједан нема положене заклетве. Сваки од њих на име годишње плате прима по 100 фор, што укупно чини — — — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Ваљевски провизоријат

Јохан Антоније Градиш¹¹ је послављен за провизора 1. IV 1722. године. Поставила га је Администрација, од које је добио и упутства за рад. Заклетву је положио 14. IV 1723. године у комисији код титуларног барона фон Фихтера. На име годишње плате прима 300 фор. а осим тога још и 20 фор. на име канцелариских трошкова, свега, дакле — — — — — 320 фор.

Ишпан је без положене заклетве, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Постоје и два иберрајтера, оба без заклетве, од којих сваки на име годишње плате прима по 100 форинти, што укупно износи — — — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Шабачко-јадарски провизоријат

Хенрик Детринг, бивши квартир-мајстор и директор провијанта при бродарском предузећу, постављен је за

провизора 1. I 1722. године. Постављен је од Администрације, која му је дала и упутства за рад. Заклетву је положио пред комисијом код титуларног барона фон Фихтера. На име годишње плате прима 300 фор. и 20 фор. на име канцеларијских трошкова, свега — — — — — 320 фор.

Ишпан је без положене заклетве, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Има и два иберрајтера, један за шабачки а други за јадарски дистрикт. Сваки од њих на име годишње плате прима по 100 фор. што чини укупно — — — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Палешки провизоријат

Јохан Георг Штромајер (Stromejer) за провизора бејаше постављен 26. VII 1720. године од Дворске коморе с годишњом платом од 300 фор. Код Коморе је он и заклетву положио, па је почетком септембра речене године од Главне коморске управе у Београду и уведен у дужност. Но, он је од Администрације 1. VII 1722. године добио инструкције за рад, а исто тако и додатак на канцеларијске трошкове у износу од 20 фор. тако да на име годишње плате прима свега — — — — — 320 фор.

Ишпан је без заклетве, а на име годишње плате прима — — — — — 150 фор.

Има и два иберрајтера, оба без заклетве, од којих сваки на име годишње плате прима по 100 фор., што укупно износи — — — — — 200 фор.

С в е г а : 670 фор.

Укупно, дакле 25663 фор.

Поменутих десет провизора је постављено и службује без кауције. У већини ти провизори обављају и царинске дужности, што важи, уосталом, и за иберрајтере у ваљевском, шабачком, палеш-

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О АУСТРИЈСКОЈ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1731. ДО 1736. ГОДИНЕ

ком, смедеревском, пожаревачком, параћинском и рудничком дистрикту, који тамо обављају царинско-иберајтерске послове.

(HKR, Exr., 1733,
XII, № 346, Fol. 1—8)

(Акт је без датума и потписа — С. П.)

*
* *

Распоред је, дакле, следећи: Председништво царске Администрације, Главна коморска управа, Главна царинска управа с филијалама, Монопол соли с филијалама, Шумска управа с филијалним испоставама и управни дистрикти или провизоријати, који су, иначе, потпадали под Администрацију и Главну коморску управу, док се друге установе, како видимо, не помињу. Дабогме, то би била цивилна управа речене „краљевине“ али је та управа по свом обиму и квалитету, да тако кажемо, да се закључити већ на први поглед, била више него скромна, а највероватније и недовољна за обављање свих текућих послова, осим, наравно, ако није било и других установа и службеника те врсте, који овде нису исказани, што је опет мало вероватно, па ће бити да су неке управне поступке и функције уопште обављале и постојеће војне и полувојне установе на терену, које се овде, иначе, и не помињу. Осим тога, лако је могуће да су и овде неке управне радње, да их тако назовемо, издаване у приватне закупе, као што је убирање пореза или десетине, разне аренде (трговина, испаша и друго), онда индустријска производња, итд, тако да одговарајуће послове из тих и других домена Администрација није редовно ни водила. Али, било како било, чињеница је да из овог документа сад први пут сазнајемо за сасвим одређени, конкретни управни апарат и његове цивилне установе с постојећим службеничким особљем у 1733. години. Додуше, дужности неких чиновника нису најјасније, што нарочито важи за службенике шумске управе, али то битније не мења ништа. Већ је раније констатовано да је било спајања дистриката због слабе настањености неких од њих, што бејаше случај са шабачко-јадарским на пример, док овај акт доказује да је таквих спајања било и због непопуњености провизорских места, како се то збило и са рамско-градиштанским и пожаревачким дистриктом.

Документ, надаље, сведочи да је већина регистрованих службеника била постављена око 1720. године, затим да су многи од њих

постављени без положене новчане кауције и дате заклетве, и то од саме Администрације или Главне коморске управе. Штавише, неки од тих службеника и после више година бејаху без декрета, па и без добијених инструкција за рад. Ти намештеници у огромној већини бејаху Немци, а у мањем броју и припадници других народа, док је Срба међу њима било само неколико, првенствено скелеција, тако да су они били и најслабије плаћени. А кад је већ реч о томе, онда не треба посебно наглашавати да су плате по вредности биле веома различите, јер су се кретале од 72 до 6.000 форинти годишње, што се, иначе, подмиривало, како изгледа, из коморских прихода са терена. Неће бити на одмет ако се на крају констатује и то да су службеници веома често премештани с посла на посао и с места на место, односно да су провизори у већини обављали и царинске послове, и то бесплатно, што важи, уосталом, како је већ и у акту напоменуто, и за иберрајтере.

III

ПРИХОДИ

од гостионица и месница од 1734. до 1736. године

Добро је познато да је аустријска царевина крајем XVII и у првим деценијама XVIII века економски веома лоше стајала, и то првенствено због дугих ратова које је водила у више махова и на више страна. Уствари, њене наследне земље су због тога и финансијски и економски до крајности биле исцрпљене, што се нарочито осетило у рату од 1716. до 1718. године, па је Беч и пре, а особито после пожаревачког мира, настојао да што више терета пребаци на новоосвојене земље и крајеве, међу којима се налазила и североисточна Србија, и да на тај начин олакша положај својих и раније заузетих земаља, које је тада већ третирао као своје. Међутим, аустријске трупе су новоосвојене крајеве затекле у великој беди и немаштини, јер су их претходно до крајности опљачкали Турци у свом повлачењу, па им је нови намет утолико теже падао.¹²

Уколико се, пак, Србије тиче, Аустријанци су у њој завели своје прве дажбине одмах чим су у њу провалили, не чекајући склапање мира. Пошло се од војне контрибуције као најважнијег давања, односно прихода, која је у целини ишла за издржавање постојеће војске на терену. Војна контрибуција је заведена већ 1. новембр 1717. године, док земља у целини још није била ни заузета (мисли

се на део Србије који је пожаревачким миром припао Аустрији), с тим што је те, 1718. године износила 50.729 форинти.¹³ Та контрибуција је по склапању мира била осетно увећана, али и неједначена, јер се њена укупна свота од године до године мењала. Најмања је била 1719. године, кад је износила само 54.100 форинти, а највећа 1735, кад је достигла своту од 108.374 форинти.¹⁴ По себи се разуме да је контрибуција представљала најважнији приход београдске Администрације, односно највеће новчано давање становништва, али ни остала његова давања не беху безначајна, што нарочито важи за десетину од сељачких производа, која се плаћала делом у природи а делом у готову, и за приход од соли, који је усто био и најсигурнији.

Било је и других прихода, односно дажбина, обично мањих, али се о њима још увек мало зна, сем да су постојале, јер о томе нема објављених података. Један од таквих прихода је и такса (закупнина) од гостионица и месница, које су се обично давале у једно-годишње или вишегодишње закупе приватним лицима. Како ми о тим приходима засад не знамо баш ништа одређеније, јер постојећа историографска литература о томе ћути, то нам је управо због тога добро дошао и акт који објављујемо, а који се налази у бечком Коморском архиву, фонд. тзв. Банатике. Акт је сачињен на немачком језику, док га ми овде дајемо, речено је, у српском преводу. У ствари, то и није обичан акт, већ боље рећи преглед остварених прихода од гостионица и месница од 1734. до 1736. године по постојећим дистриктима. Документ гласи:

П р е г л е д

Убраних прихода од гостионица и месница за предатну 1734, 1735. и 1736. годину по дистриктима Краљевине Србије.

Дистрикт	1734.	1735.	1736.
1 Београдски	480 фор.	527 фор.	550 фор.
2 Грочански	310,5 „	322 „	326 „
3 Смедеревски	210 „	180 „	180 „
4 Пожаревачки	200 „	200 „	200 „
5 Рамско-градиснгански	53 „	49 „	46 „
6 Параћински	200 „	200 „	200 „
7 Руднички	19 „	27 „	44 „

Дистрикт	1734.	1735.	1736.
8 Ваљевски	74 „	91,5 „	115 „
9 Јагодински	80 „	100 „	120 „
10 Шабачко-јадарски	241 „	241 „	241 „
11 Палешки	320 „	320 „	320 „
Свега	2187,5 „	2257,5 „	2348 „

(Потпис нечитак — С. П.)

(Hofkammerarchiv, Banater Akten,
Rote № 15, 1745, I, Fol. 107.)*
* *

Укупно су, дакле, за три године на име таксе од гостионица и месница убрале у свим дистриктима заједно, сем у крагујевачком који се и не спомиње, управо на терену безмало читаве београдске Администрације, 6.793 форинте, у просеку по 2.264 форинти и 20 крајцара годишње. Штета је само што се из прегледа не види колико од те своте износи приход од кафана или, како се дословце каже, од точења ракије, вина и шербета, а колико, опет, приход од месница. Но, ако се не види то, види се да је најмање прихода, ваљда и радњи било у рудничком и рамско-градиштанском дистрикту, а највише у београдском, грочанском и палешком (обреновачком) дистрикту, где су свакако биле најбројније и радње о којима је реч.

НАПОМЕНЕ

1. Др Јован Радоњић, Ђорђе Бранковић, деспот „Илирика“, Београд, 1929, 161; исти, Војводина од Велике сеобе (1690) до Сабора у Крушедолу (1708), Војводина, II, Нови Сад, 1940, 5—7.
2. Душан Ј. Поповић, Србија и Београд, 1950, 48—50.
3. Поповић, н. д., 16—31; Пецињачки, Извештај К. А. Виртемберга о неким тврђавама и домаћој милицији аустријске Краљевине Србије у 1720. години, Мешовита грађа ИИ, Београд, књ. V/1977, 66—69.
4. Поповић, н. д., 60.
5. Исто, 63—64.
6. Исто, 62—63.
7. Пецињачки, Подаци о пописима и пореским дажбинама у Србији од 1717. до 1719. године, Мешовита грађа ИИ, Београд, књ. III/1974, 69 и 73.
8. Одвајер и други овде без плата бејашу плаћени од Дворског ратног савета.
9. И у овом и у другим случајевима је тешко рећи шта су заправо такви и слични називи онда означавали.
10. Напред, како видесмо, Јохан Капшер, а овде само Каппор.
11. Напред, речено је, Крач (Kratsch), а овде, опет, Градиш (Gradisch).
12. Поповић, н. д., 101.
13. Пецињачки, као под 7, 49.
14. Пецињачки, Војна контрибуција југословенских и других земаља Аустријске царевине од 1700. до 1746. године, Мешовита грађа ИИ, Београд, књ. V/1977, 56.
15. Поповић, н. д., 102—104.

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

ПОРТРЕТ ЕПИСКОПА УЖИЧКОГ НИКИФОРА МАКСИМОВИЋА

Како крупни историјски догађаји условљавају појаву и деловање значајних историјских личности, то је природно да је српска револуција изведена од 1804. до 1815. године, омогућила израстање бројних људи у чачанском крају, који су својим херојским подвизима на бојном пољу и другим пословима ушли у историју и легенду. Поред Обреновића, то су: Лазар Мутап, Арсеније Ломо, Милић Дринчић, Јово Курсула, Аврам Лукић, Милић Радовић, Хаџи Продан и други. Уз њих се појављује Никифор Вукосављевић — Максимовић, епископ ужички, који је седео у Чачку, и, уз господара Јована Обреновића, својим звањем, положајем и радом био свакако друга личност у пожешкој и рудничкој нахији, односно чачанском и рудничком округу, у првој половини XIX века.

Никифор Максимовић је морао учествовати у догађајима првог и другог српског устанка налазећи се у овчарско-кабларским манастирима. После ослобођења од Турака обнављао је запустеле овчарско-кабларске манастире, унапређивао сеоску и градску привреду, био је депутат у Цариграду за осамостаљење српске цркве, оснивач прве државне школе у Црној Гори, заједно са владиком и песником Ње-

гошем; заслужан је за оснивање и рад чачанске гимназије и развој Чачка. Ако се дода да је у Чачку био на челу уставобранитељског покрета, лако је закључити да се ради о личности кроз коју се преламао сав живот устаничке и послеустаничке Србије, испољаван у Чачку и околини.

Око порекла, места рођења и презимена епископа Никифора Максимовића јављају се спорни моменти. Његов деда Вукосав доселио се из Херцеговине крајем XVIII века, тј. уочи Кочине крајине, мада ова претпоставка не искључује могућност нешто ранијег досељавања његових предака у Београдски пашалук. Овome у прилог иде податак да је Никифор Максимовић рођен 12. јануара 1788. у Жежевици. Међутим, спорно је место досељавања, а самим тим и место његовог рођења. Као његово родно место помињу се две Жежевице: пожешка и чачанска. Вук Стефановић Караџић наводи да је Никифор родом из села Жежевице из ужичке нахије, на шта упућује и тестамент епископа Никифора, као и судски спор око наслеђа. У доцнијој литератури преовладало је мишљење да је рођен у Жежевици код Чачка. Овде ваља навести податак да фамилија Вукосављевића постоји у чачанској Жежевици до данас, мада је тешко утврдити везу између ње и Никифоровог првобитног презимена. Овим улазимо у другу дилему око презимена. Неки аутори наводе да се Никифор најпре презивао Вукосављевић и да је поменуто презиме узео по деди Вукосаву, који се доселио у Жежевицу. Један од тих аутора наводи да располаже са доста докумената у којима се Никифор потписивао горе поменутиим презименом. Ту тврдњу илуструје писмом из Чачка, које је упутио кнезу Милошу 5. октобра 1831. године и у коме се потписао као Никифоръ Вукосављевићъ.¹ Презиме Максимовић узео је по свом оцу Максиму. Међутим, на основу потписа, може се видети да се користио са оба презимена од 1818, када се на плочи манастира Сретења потписао као Максимовић, до 1851, када се на плочи над улазном капијом у манастирски виноград у Паковраћу потписао као Вукосављевић. Иако се претпоставља да је презиме Максимовић узео од 1831. године, има пуно доказа да се и даље употребљава старије презиме. Тако, за време боравка у Црној Гори, сва званична документа, домаћа и инострана, говоре о Никифору Вукосављевићу.

Како у доба Никифоровог детињства није у Србији било никаквих школа, читање и писање се могло једино научити у манастирима. И Никифор ће у стицању образовања поћи тим путем. Отишавши у посету сестри, удатој у село Честин у Грузи, започео је у

тамошњој цркви да се учи читању и писању. Било је то 1802. године, а већ следеће прелази у манастир Тројицу под Овчаром, где је провео једну годину. Одатле је прешао у манастир Никоље, у коме се, поред читања и писања, обучавао „у пјенију и црквеном правилу“,² спремајући се за монашки чин. Када је 1808. био припремљен и пострижен, поставши ђакон, привремено је напустио Никоље и отишао у манастир Раковица, надамак Београда, одакле је често посећивао Београд, успевши да научи грчки језик. Познавање грчког језика биће онај квалитет који ће, поред других, учинити Никифора једним од ретко образованих људи ондашње Србије и избациће га у први план у борби за осамостаљење српске цркве. Знање грчког језика указивало је и на сву амбициозност младог Никифора у стицању образовања, а уз то изазвало љубав и пажњу српског митрополита Леонтија, који је Никифора закалуђерио 1808. године. Овај чин обављен је у манастиру Раковици. После тога Никифор је, стекавши потребну наобразбу, пожелео да се врати у манастир Никоље, тј. у свој родни крај, пун планова о обнови запустелих овчарско-кабларских манастира.

У кризи свеукупних односа у Београдском пашалуку, испољеној кроз XVI и XVII век, а нарочито крајем XVIII и почетком XIX века, није остао поштеђен ни црквени живот српског народа. Од када је 1766. године била укинута Пећка патријаршија, на челу црквене организације у Србији било је грчко свештенство, које највероватније није могло ни хтело да заштити цркве и манастире, а нарочито оне у којима је било српско свештенство и на које су Турци повремено насртали. Бројна су, у чачанском крају, места звана „црквине“ или „црквишта“, од којих се данас називу само темељи и о којима се преносе предања да су постајали и да су некадање цркве Турци попалили. Примера за ову тврдњу има у Горичанима, Горњој Горевници, Жаочанима, али и у бројним другим селима чачанског краја. Једино легенда о цркви у Жаочанима паљење грађевине пуне људи везује за Хаџи-Проданову буну. Та судбина није мимоишла ни овчарско-кабларске манастире, за које се каже да су још пре првог српског устанка били запустели. Стицањем слободе у току првог устанка створени су услови за обнављање цркава и манастира. Тако ће Никифор напустити манастир Никоље 1811. године и предузети радове да „на развалинама бившег манастира Преображења Господња воздвигне својомъ трѹдомъ церковъ и код ње сагради келию“.³ Ово потврђује навод о страдању манастира пре устанка и означава почетак рада јеромонаха Никифора на обнављању овчарско-кабларских

манастира. Максимовић је морао и даље бити у Никољу, јер је топло прихватљив податак да је „живео под каменом“ (тј. у некој пећини) за време обнављања поменутог манастира. Како је његов рад био повезан са развојем устаничких догађаја, у којима је манастир Никоље имао своје одређено место, то су поменути догађаји свакако утицали на извршавање послова око обнављања манастира Преображења, тако да је оно трајало шест година. Овде ваља рећи да је манастир Никоље био један од жаришта устаничких догађаја, почев од Кочине крајине, у којој је учествовао архимандрит Никоља, па преко 1813, када је кнез Милош овде довео своју породицу и предао је на чување архимандриту и своје куму хаџи Атанасију Радовановићу, а он, са стотинак бораца, отишао ка Ужицу са намером да се тамо затвори у варош и брани од Турака.⁴ Овом приликом се, поред хаџи Атанасија, помиње и Никифор, што показује да се он тада налазио у Никољу и да је прекинуо радове на обнављању манастира Преображење. Још је значајнија улога манастира Никоља у другом српском устанку, у коме су калуђери овог манастира оружјем бранили збегове у Овчару и Каблару у време борбе за Чачак, а калуђера Неофрита кнез Милош је слао 1815. године да преговара са Марашли Али пашом. Нешто доцније, августа 1815. године, и у Цариград, као депутата.⁵ Из овога се види да је Никоље било жариште бунта и отпора турском окупатору и да млади ђакон Никифор није могао бити ван тих судбоносних догађаја. Из тих разлога Максимовић је и радио на обнављању манастира Преображења шест година. Тако, по наводима Вука Стефановића Караџића,⁶ обновљен је манастир, који је више од 190 година био пуст. Максимовић је уз манастир подигао и једну кућицу, у којој је живео са два ђака, крчећи земљу за обраду. Овај манастир је морао бити срушен и измештен при градњи пруге Чачак — Ужице, 1910. године.

Напустивши Преображење Никифор Максимовић је прешао у манастир Сретење, које је започео обнављати. Он је, сада, имао далеко повољније услове за свој рад. Србија постаје аутономна, а кнез Милош је настојао да ојача и осамостали цркву. Држава је не само помагала обнављању старих, већ и подизање нових цркава и манастира. Но, за рад на обнављању Сретења свакако да је најзаслужнији Максимовић, јер је „из темеља своим трошком и трудом подигао манастир Срџтение Господне, братство у њему умножио“.⁷ Он се у Сретењу нашао 1817. године и радио је на његовом обнављању веома брзо и енергично. Од старог манастира изгледа да су постојали само темељи. О томе говори забележено предање да је у олтару манас-

тира био израстао граб такве дебљине да га два човека нису могла рукама обухватити. Позвао је десетак сељана из Негришора, који су одсекли горостасни граб и „с муком га преко темеља прекотрљали“.⁸ Тек после је подигао манастир и снабдео потребним стварима за обављање верске функције. Манастир је обновљен у току 1817/18. године, заједно са звонаром. Следеће, 1819. године Никифор је крчио шуме, претварајући крчевину у ливаде и воћњаке, чиме је стварао економски основ за издржавање Сретења. Тако је успео да за 2—3 године обнови поменути манастир, да му удахне нови живот, и то не само у верском, већ и економском и културном погледу. Могућно је да се још тада, када се ближио тридесетој години живота, одлучио не само да о овом манастиру предузима посебну бригу и старање, већ да ту нађе и свој кутак после смрти.

У Сретењу је остао све до 1830. године.⁹ За то време, радио је на увећавању манастирског имања и подизању конака и других зграда, неопходних за све веће газдинство. И када је постављен за епископа ужичког и прешао у Чачак, он неће престати да ради на унапређењу себи најомиљенијег манастира. За сав овај вредан и предан рад, који се уклапао у процес стварања аутономне Србије, Никифор је по препоруци кнеза Милоша, произведен у „архимандрита общезителног“ манастира Сретења. Даљи развој догађаја показао је да је ово унапређење означило почетак успона каријере Никифора Вукосављевића — Максимовића. Те, 1830. године Србија је добила аутономију, не само политичку, већ и црквену, коју је тек требало изборити у Цариграду, ослобађањем српске цркве од зависности према грчком свештенству, као руководећем у црквеном животу Србије. Отуда кнез Милош пожурује да се ослободи грчке црквене управе како би избегао турско мешање и утицај вршен уз помоћ грчког свештенства. Један од реализатора такве Милошеве политике био је и Никифор Максимовић.

Доста је писано о томе како је кнез Милош, после оружаног дела другог устанка водио борбу за добијање аутономије. Мање је познато да кнез Милош није у току те борбе изоставио ни питање српске цркве. Остваривши главни циљ добијањем политичке аутономије Србије, кнез Милош се већ 1830/31. посвећује борби за ослобађање српске цркве од грчких митрополита, који су седели у Београду и Ужицу и одатле управљали пословима. Тражећи замену за грчке митрополите, кнез Милош препоручује Мелентија Павловића, архимандрита манастира Враћевшнице за митрополита, а Никифора Вукосављевића — Максимовића, архимандрита Сретења, за ужичког

епископа. На избор Никифора Максимовића за епископа утицало је више елемената, добрим делом већ описаних. Но, свакако да је имало утицаја и лично познанство са кнезом Милошем још из судбоносних догађаја 1813. и 1815. године, као и Никифорово знање грчког језика. Тако је избор пао на Максимовића као „много заслужна због свои неуситни трудова“.¹⁰ Одобравајући избор, кнез Милош је за Никифора рекао да је „најчаснији, најуваженији и најспособнији, после Мелентија, у српском свештенству“.¹¹ Потврдивши избор обојице, кнез Милош их је, већ јула 1831. године, послао у Цариград, стављајући им у задатак да изборе аутономију српске цркве. Јер „нико боље од кн. Милоша није знао како су ти архијереји, туђинци по народности, осећали и мислима живели само за новце, глобећи српске манастире, цркве, свештенство и народ“.¹² Тако су се Мелентије и Никифор нашли у Цариграду, августа 1831. године. Цариградски патријарх је рукоположио Мелентија за српског митрополита 18. августа, а Мелентије следећег дана, Никифора за епископа ужичког и Ђерасима за епископа шабачког. По другим подацима,¹³ Никифор је рукоположен 19. августа (сви датуми су по старом календару — М. П.), али не у Цариграду, већ у Србији. Овај податак је нелогичан, јер Мелентије и Никифор нису могли за један дан стићи у Србију. Друга нелогичност је појава и рукоположење Ђерасима, за кога се не види како је доспео у Цариград кад су тамо пошла само два изасланика Милошева. Могућно је да је овај последњи рукоположен у Србији и да је то изазвало наведене нејасноће. Но, далеко је важније да је мисија Мелентија и Никифора у Цариграду донела плода у борби за аутономију Србије, јер је српска црква ослобођена туђинаца и обновљена након 67 година од последњег укидања Пећке патријаршије.

По повратку из Цариграда, кнез Милош је настојао да епископа ужичког намести у Чачак „да столицу својоу има у Чачку као средоточию свое Епархје“,¹⁴ јер се Чачак налазио у средишту територије коју је покривала ужичка епископија. Овим је исказан Милошев однос према Чачку и Љубићу, где је добијена пресудна битка у другом устанку, затим намера кнез Милошева да Чачак као варош, која се развијала на међи пожешке и рудничке нахије, претвори у политички, културни и верски центар југозападног дела аутономне Србије. Но, свакако је најпресуднија била кнежева намера да премештањем црквеног седишта из Ужица у Чачак укине грчку организацију ужичко-ваљевске митрополије са седиштем у Ужицу, хотећи да зада коначни ударац њеном верском и политичком утицају у Србији. Тако ће се Никифор наћи, од 1831. године, у Чачку и надаље, све до своје

смрти, делити судбину са народом чачанског краја. А присуство епископа ужичког у Чачку, уз присуство господара Јована Обреновића, имало је великог значаја у развоју чачанског краја кроз прву половину XIX века.

Епископ Никифор, смештен најпре у „судејскомъ“ конаку, био је захвалан кнезу Милошу што му је одредио Чачак за седиште епископије, јер је ту могао живети „у окрестъ познатихъ люди“.¹⁵ Вредан и предузимљив, он је убрзо подигао владичански конак, онда једну од највећих и најлепших кућа у граду. Овај Никифоров конак срушен је уочи балканских ратова, приликом ударања темеља за зграду Гимназије.

У почетку своје управе над епархијом Никифор Максимовић је био у свему на свом месту. Особине његова карактера и дух времена у коме је живео, а посебно однос свемоћног господара кнеза Милоша према сваком ко је трошио државни новац, учинили су Максимовића веома штедљивим, у животу. Штедљивост је била епископова одлика и од раније. То се види из сачуваних и забележених података,¹⁶ по којима је у време обнављања Преображења и Сретења спавао у пећинама „под каменом“ — да би био близу радилишта и уштедео средства. Без обзира колико је то тачно, то ипак говори о његовој штедљивости и економичности. Штедљив лично, у свакодневном животу, није жалио труда ни средстава, не само при обнављању запустелих овчарско-кабларских манастира, већ и за унапређивање привреда у граду и селу, за оснивање и развијање школства и школовање сиромашних ђака, показујући пун смисао за напредак места у коме је живео и за културни преображај средине у којој је чинио дејствовао као епископ. Овде треба свакако имати у виду кретање друштвено-економског развоја младе српске државе, али се не могу опорези ни лични квалитети Максимовићеви, који су се састојали у схватању нових историјских услова и непосредној реализацији послова. Он је, свакако, био задовољан одређивањем Чачка за седиште епископије, схватајући и прихватајући Милошеву политику. Уз то, нашао се у близини господара Јована и других угледних људи. Истовремено, ни манастир Сретење није далеко.

Није требало много времена па да схвати како се неопрезно и претерано радовао што ће у Чачку живети „у окрестъ познатихъ люди“.

Када је 1832. године кнез Милош поставио господара Јована за губернатора пожешке и рудничке нахије са седиштем у Чачку, Максимовић је добио у суседству моћног човека, према коме је морао

да заузме став и одреди понашање. Било је то у оно време, између 1825. и 1835. године, када је у Србији био изражен отпор апсолутизму Милоша Обреновића. Ови немири нису мимоишли ни пожешку и рудничку нахију, иако се ова друга сматрала упориштем Обреновића. Свакако да су се сви заплети те борбе преламали и у Чачку и да ни Никифор, као епископ и истакнута личност, није могао остати ван њих. Он се, као и остали виђенији људи обе нахије, морао изјаснити за или против Обреновића. Према подацима који постоје, најприхватљивија је претпоставка да је епископ Никифор више склон верским, културно-просветним и привредним пословима, увучен у политичка збивања. Вероватно да није подносио ни било какав и било чији притисак. Податак да је морао да бежи из Чачка и Србије 1832. године довољно говори о његовој природи и опредељењу. Како је господар Јован био носилац Милошевог апсолутизма у чачанском крају, то се отпор поменутом апсолутизму испољавао кроз сукоб са господаром Јованом. У тај сукоб ући ће и Максимовић. По једном објашњењу дошло је, 1832. године, до сукоба између господара Јована и кнеза Милоша, па „при овој свађи ни епископа Никифора не оставе на миру и кад је видео да у Чачку, у својој архијерејској столици од Јована на миру седети не може, шта више да му опасност грози“,¹⁷ донео је одлуку да остави епископски положај и да спас тражи у бекству из Чачка. По другом објашњењу¹⁸ Никифор се замерио господару Јовану тиме што је одбио да одобри венчање једном од Јованових момака. Тај моменат су искористили Чачани да заваде двојицу моћника. По трећем и далеко наивнијем образложењу, за време причешћа у чачанској цркви Никифор је дао господару Јовану нафору и рекао:

„Јадац, господар Јоване“.

Господар Јован је сачекао епископа по изласку из цркве и пред људима му се обратио:

„Зар тако, владико? Ти мене законом и у цркви превари!“

„Што би би господар Јово; ја тебе преварих и скидох бригу с врата, а да ли је по закону или мимо закона, ти сад сам размишљај“.

„Јадац је јадац, а у цркви не сме бити лагања. Познаћеш кога си преварио — узвратио је господар Јован. Притом је опсовао епископу мајку. Никифор му је узвратио псовком, рекавши да се „ни веће силе није бојао“.¹⁹ Тако је дошло до велике међусобне омразе. Како Чачани нису успели да их помире, а кнез Милош наводно о целој ствари ништа није знао, Максимовић, опазивши да му господар Јован ради о глави, уз то наговаран од пријатеља, реши да тајно на-

пусти Чачак и Србију. Ј. Милићевић је записао: „Никифор се завади с г. Јованом, братом кнеза Милоша, па запали и оде у Црну Гору“.²⁰ Најпре је отишао у манастир Сретење, из кога је, после молитве, прешао границу 27. септембра 1832. године и преко Санцака кренуо за Црну Гору. По истом извору,²¹ кнез Милош се, кад је сазнао за **Никифоров одлазак, запрепастио и укорио господара Јована** „што му земљу обрука“, а митрополит Мелентије, нешто касније, 13. новембра 1832. године, упутио је из Крагујевца „Посланицу Црногорцима“. Но, било је касно. Како се види, сукоб епископа са господаром Јованом добио је такав ток и карактер да је Никифор, видевши како се од Обреновића у Србији вређају, понижавају па и живота лишавају сви противници, уплашен за сопствени голи живот, нашао је за најбоље да кришом побегне из Чачка и Србије. Узроци бекства су још разумљивији када се наведе поступак господара Јована око епископовог конака. Наиме, господар Јован је требало да дође у Чачак 1832. године. Како није имао свој конак, он је решио да преотме „судејски“ конак, који је припадао епископу Никифору. Овим не само да је угрозио епископа у материјалном смислу, већ га је крајње понизио и у очима народа и сопственој души. Никифор се није могао помирити, нити мирно поднети намеру господара Јована.

Прешавши границу, он је преко Санцака стигао у манастир Морачу, где се задржао неколико дана, па преко Пониквица и Белопавловића стигао у Зету, одакле је преко Круса дошао у Цетиње 19. октобра 1832. године.²² Ту га је лепо примио владика Петар Петровић Његош. Бекство Никифорово имало је вишеструки значај, нарочито за младог црногорског владика и песника Његоша и развој школства у Црној Гори. Јер: оснивањем прве државне школе у Брчелима, Никифор Максимовић је помогао Његошу у напорима на изградњи модерне црногорске државе. Само, долазак ужичког епископа у Црну Гору узнемирио је суседне велике силе, што је забринуло и кнеза Милоша, нагнавши га на непрестан рад око повратка епископа Никифора у Србију.

Изненадни одлазак српског епископа Никифора из Чачка и његов осмомесечни боравак у Црној Гори од октобра 1832. до маја 1833. године били су повод за узнемирење духова не само у Правитељствујушћем совјету српском и српској цркви, већ и код пограничних суседа Аустрије и Турске, које су, у овоме, виделе опасност по своје политичке интересе и страх од заједничке борбе Србије и Црне Горе против њих. За читаво то време, односно, од преласка епископа Никифора у Црну Гору до коначног повратка у Србију во-

ђена је врло жива политичка активност. Упућиване су: потернице, посланице, ултиматуми и писма из Србије до Црне Горе и натраг, односно од кнеза Милоша и митрополита Мелентија до Његоша и Црногораца, у чему је значајну улогу играо Сима Милутиновић.

Хајку и оптужбе против Никифора Вукосављевића — Максимовића²³ и његовог одласка из Србије прво су почели кнез Милош и српски митрополит, да би је прихватили Аустријанци и Турци, из страха да Србија и Црна Гора стварају тајни савез против њих. И док се водила дипломатска преписка и бацане анатеме на српског епископа, Црногорци су га искрено примили, приредили му величанствен дочек сходно његовом чину и пружили му политички азил.

Прешавши срећно из Србије преко турске територије, почетком октобра 1832. године, епископ Никифор је стигао у Морачу, одакле се јавио Његошу и Сенату црногорском, тражећи од њих политички азил. Знајући за квалитете ове угледне личности, Црногорци су без двоумљења дали пристанак да епископ Никифор слободно остане у Црној Гори. Позвали га да дође и на Цетиње и унапред му одредили за место сталног боравка немањићку задужбину манастир у Брчелима, у црмничкој нахији.²⁴

Свестан своје одговорности због овакве одлуке и беса којег ће навући на себе, не само од Српског правитељства, већ и цркве, а нарочито Турске и Аустрије, Његош је потражио подршку од руског вицеконзула у Дубровнику Јеремије Гагића. Писмом од 14/26. октобра 1832. године²⁵ обавестио га је да је ужички епископ Никифор дошао у Морачу, одакле му пише да жели доћи у Црну Гору и остати у њој, јер није могао живети у Србији. Он, у исто време, оправдава своју одлуку: указивањем помоћи пострадалом епископу тумачи оскудицом свештенства у својој земљи, због чега је принуђен да прими Никифора и да му манастир у Црмници одреди за живот и за обучавање свешеника.

Доласком епископа Никифора у Црну Гору Његош је видео могућност остварења своје намере за отварање првог државног просветног завода у Црној Гори, због чега је и одредио манастир у Црмници, а не у Стањевићима, како су му предлагали неки чланови црногорског Сената, хотећи тиме да истакну црногорско право власништва над овим манастиром, који се налазио на аустријској територији.

Одазивајући се позиву, Максимовић је дошао на Цетиње и ту био примљен од Његоша и Сената. Црногорци су му припремили свечан дочек. О доласку Никифора Вукосављевића у Црну Гору и на

Цетиње вршилац дужности окружног которског поглавара Миха Мартелини, писмом од 27. октобра 1832. године обавестио је Губеријално председништво у Задру. Он је писао да је епископ Никифор побегао из Србије испред зулума кнеза Милоша.²⁶ У истом извештају наведено је да епископа су пратили: један протосинђел, два ђакона и четири слуге. Такође, Мартелини је обавестио и о дочеку на Цетињу, повезујући то са информацијама које је чуо у Боки Которској — да ће епископ запознати неке Црногорце и, шта више, да ће Његош бити сасвим лишен духовне власти у Црној Гори, па ће поћи у Русију, а да ће га епископ Никифор заменити.

По доласку епископа на Цетиње 1. новембра 1832. године (по новом календару) Мартелини је обавестио Губеријално председништво, изражавајући бојазан због гласова који круже Боком Которском, напомињући да је Никифор примљен како приличи његовом чину.²⁷ Узнемиреност код Аустрије достигла је врхунац. Поменути извештач констатује да је епископа у Црну Гору послала руска влада, што тврди својим извештајем од 9. новембра 1832. године, упућеним у Задар.²⁸ Такви гласови и такве тврдње допиру и до Турака, који су на свој начин коментарисали долазак епископа Никифора у Црну Гору, оптужујући не толико Његоша и Црногорце колико кнеза Милоша Обреновића, наводећи да он одржава тајне и пријатељске везе са Црном Гором на штету Турске.²⁹

Док се водила дипломатска и шпијунска преписка између аустријских, турских, српских и црногорских власти, на Цетињу је коначно разрађен план о мисији епископа Никифора у отварању прве државне школе у Црној Гори. Заједно са Његошем и пратњом, Никифор је 27. новембра 1832. године, стигао у Брчеле.³⁰ Ту, у манастиру, Његош је остао заједно са српским епископом неколико дана, све док није отпочела редовна настава под Никифоровим руководством на обучавању 20 младих Црногораца, доведених из разних црногорских племена. Тако је епископ Никифор као накнаду за изгубљени манастир у овчарско-кабларској клисури добио манастир у Црмници, за непријатељство кнеза Милоша и господара Јована — гостопримство Црногораца, а од Његоша и Сената поверење да отвори први просветни завод у Црној Гори. Када је почела редовна настава, Његош се вратио на Цетиње, а епископ остао у Брчелима да изврши свој просветни задатак. Избор Брчела за остваривање своје замисли — отварање школе, Његош је учинио због историјске и просветне улоге манастира од XV до XIX века, а и зато што је доњи манастир у Брчелима имао велико имање у Граховском пољу, Брчелима и чи-

тавој Црмници и што је у својим пространим коначима могао да прими већи број људи.

Епископ Никифор је већ био почео да остварује своју просветну улогу у Брчелима кад је Сима Милутиновић стигао на Цетиње, доносећи како писма кнеза Милоша Његошу и Сенату, тако и посланицу београдског митрополита Мелентија Павловића, писану у Крагујевцу 13. новембра 1832. године и упућену Црногорцима.³¹ По налогу кнеза Милоша, не бирајући речи, митрополит Мелентије је настојао да што више оцрни епископа Никифора, пишући Његошу и Црногорцима како треба да им је познато да је ужички епископ побегао из Србије не повевши са собом никакав докуменат о дозволи напуштања земље и да тај Максимовићев чин служи на срамоту српском народу и свештенству, али и црногорском. Његош је примио свог учитеља Симу Милутиновића и није поверовао митрополитовим речима да је Максимовић без икаквог повода напустио Србију, нити се обазирао на митрополитову поруку или, боље рећи клетву. Ипак, Његош је омогућио Сими Милутиновићу да оде у Брчеле и да, кроз разговор са Максимовићем, пренесе поруке из Србије. О томе је Миха Мартелини писмом од 7. јануара 1833. године³² обавестио Губеријално председништво у Задру. Он је написао да је из Србије стигао у Црмницу Симо Милутиновић, који је донео писмо кнеза Милоша Његошу у коме га позива, с обзиром на одсуство епископа Никифора из ужичког краја без икакве дозволе, да га што пре врати у Србију — ако Његош жели да са кнезом Милошем сачува пријатељство.

Посланица Митрополита Мелентија, његове клетве и анатеме нису збуниле и поколебале Црногорце, ни ужичког епископа, који је, како је приличило „чину његовом“, вршио своју просветну улогу. Црногорци су били убеђени да је епископ уважена личност и да није „болестан у памети“, нити „згрануо се и побегао“, како је писао кнез Милош, већ да га је мука натерала да напусти Србију и сачува главу. Такође су били уверени да Никифора у Црну Гору није послала ни руска влада, како је претпостављао Мартелини, нити да је „клетву погазио“, како је у својој посланици тврдио митрополит Мелентије.

На писма кнеза Милоша и српског митрополита послата по Сими Милутиновићу, Његош је одговорио: кнезу Милошу да их је примио, а митрополиту, поред осталог, да с њим жели да и даље остане у братским односима. За епископа Никифора рекао је како му се нису ни он ни Сенат нимало обрадовали, знајући да им не може бити од користи. У исто време Његош се позива на неписани црногорски закон, по коме, ко у Црну Гору прибегне — има „да буде

примљен и брањен боље него рођени брат“.³³ Видећи да су се узнемирили дужови не само у Србији, већ и у Аустрији и Турској, Његош је на себе преузео врло одговорну политичку улогу. Бојећи се даљих компликација, постигао је са ужичким епископом сагласност да се Никифор након завршеног посла врати у Србију, а митрополиту Мелентију јавио је да ће га Сима Милутиновић известити о доласку епископа Никифора у Србију. Његош је уверавао и кнеза Милоша да ће се епископ вратити у Србију, али да се тај повратак одлаже „до лепшег времена“. Његош је по Сими Милутиновићу поручио кнезу Милошу да Милутиновић на пролеће опет дође по Никифора, како би епископ заједно с њим лакше прошао кроз турску земљу, од црногорске границе до Србије.

Месец дана касније Његош је писмом од 9/21. фебруара 1833. године обавестио руског вицеконзула Гагића о мисији Симе Милутиновића и свом пристанку о повратку епископа у Србију, напомињући да је Никифор „драговољно на то соизволио“.³⁴

Његош и Сенат црногорски, дајући политички азил епископу Никифору, нашли су се у врло незавидном положају, не само према Србији, већ и према Аустрији и Турској. Иако су знали за врсне квалитете ужичког епископа и помоћ коју ће он пружити на ширењу просвете у Црној Гори, били су, ради добросуседских односа, принуђени да попусте у својој замисли. Према епископу Никифору гајили су поштовање, уверени да од њега могу имати само користи.

Од 27. новембра 1832. године епископ Никифор, чуван и брањен од Црногораца, стално је боравио у Брчелима. Повремено је долазио на Цетиње ради консултација са Његошем и Сенатом, остајући по дан-два. То се види и из извештаја које је Миха Мартелини редовно слао у Задар.³⁵ Из једног таквог извештаја из јануара 1833. године може се утврдити да је Никифор провео неколико дана у Његошевој резиденцији на Цетињу, где је имао више разговора са Његошем и члановима Сената. Мартелини, даље, саопштава да је, том приликом, ужички епископ рукоположио у свештенички чин неколико Црногораца. Из свега се види да Његош није придавао важност посланици митрополита Мелентија. За Његоша и Црногорце, епископ Никифор је био свештенији него и сам митрополит. Чак им је била посебна част што је баш епископ Никифор, на кога се била дигла повика, произвео у свештенички чин синове виђенијих Црногораца. Како је саопштио Мартелини, епископ Никифор се средином јануара 1833. године вратио у Брчеле, где је наставио да обучава 20

младића, не само у вршењу свештеничких, већ и других послова у црногорској држави.

С обзиром на већ постигнуту сагласност између Његоша и кнеза Милоша о повратку епископа Никифора у Србију, требало је школовање свештеника привести крају. Од новембра 1832. до краја априла 1833. године трајала је редовна настава, после које је епископ коначно напустио Брчеле, јер су наводно наступили „лепши дани“, односно дошло је време повратка у Србију. Заједно са својом пратњом, са којом је дошао из Чачка и са још неколико истакнутих Црмничана, епископ Никифор је пошао на Цетиње.

Пре него што је напустио Црну Гору, он је, заједно са Његошем званично посетио манастир Стањевић 2. маја 1833. године.³⁶ Његош је желео да српски епископ посети манастир, чиме је хтео да покаже Аустријанцима свој одлучан став у погледу захтева да манастир, око кога су се у претходне две године водиле борбе, треба да припадне младој црногорској држави. И овом приликом Никифор Максимовић је произвео у свештенички чин неколико Црногораца, а аустријски обавештајац је пратио ово путовање и обавештавао своје претпостављене. У повратку је посетио Ловћен, а потом још десетак дана боравио на Цетињу, којом приликом је произвео у свештенички чин свих 20 својих ученика, које је обучавао у брчелском манастиру. Ово рукоположење Никифор Максимовић је обавио на молбу Петра Петровића Његоша, који је хтео да, пре одласка у Русију, ојача црквену власт у својој земљи. По Вуку Караџићу,³⁷ сви ови ђаци нису били потпуно описмењени, свакако због краткоће школовања, проузрокованом ситуацијом у којој су се нашли и Максимовић и Његош. Први, јер се морао вратити у Србију, а други из истог разлога и због свог пута у Русију.

Ипак, Његош је очигледно бринуо о судбини Никифора Максимовића у Милошевој Србији. Отуда је и писао писмо кнезу Милошу, давши да га Максимовић понесе.³⁸ У том писму он је молио Милоша да Никифору Максимовићу опрости. И кнез Милош је, са своје стране, показао знаке попустљивости. Тако је писмом обавестио своје депутате у Цариграду о епископовом признању „да је лудо учинио и готов је вратити се као што ће и учинити; но шта нам фајда кад га више нећемо употребити моћи“.³⁹ Кнез Милош је, пошто су Симу Милутиновића задржали Турци, послао на Цетиње своје људе да допрате Никифора Максимовића у Србију.

Тако је 15. маја 1833. године епископ Никифор напустио Цетиње и пошао у „своје отечество“.

Боравак ужичког епископа у Црној Гори био је од великог значаја и за Његоша и за Црну Гору. Његош је у то време био млад и неискусан, па је радо примао савете од епископа Никифора, за кога се може рећи да је Његошу дошао у добар час. Његош је тада архимандрит, а Никифор епископ. Његош је навршавао 19 година, а Никифор, са својих 45 година, био је у напону снаге, са богатим животним искуством и, за оно време, доста великим образовањем. Стога је и могао пружити знатну помоћ и подршку младом Његошу и зачецима просвете у црногорској држави.

Видели смо да је кнез Милош био незадовољан Максимовићевим одласком из Србије, па је, заједно са Мелентијем Павловићем, предузео све мере да га врати у земљу. Поред изасланика, који би епископа провели преко турске територије, кнез је јављао епископу Никифору да он и господар Јован „раскају се“ и да га позивају да се врати. Свакако да је погодан моменат и повод за повратак било добијање нових хаџија хатишерифом из 1833. године. На горњи закључак наводи податак, који ће бити објашњен. Никифор Максимовић је, праћен од Симе Милутиновића, напустио Цетиње 15. маја 1833. године,⁴⁰ кренувши преко Пећи за Чачак. О његовом животу одмах по доласку мало се зна. Кренувши средином маја с Цетиња, он је крајем истог месеца већ био у Крагујевцу код кнеза Милоша, који га је „усрдно примио“.⁴¹ Тада се епископ измирио и са господаром Јованом, а кнез је одобрио да Чачак и даље буде столица ужичке епархије, задуживши господара Јована да помогне Максимовићу око подизања епископског конака. Помиње се да је наставио да припрема црквене кадрове и замонашује их. Поред осталих епископ Никифор је у септембру 1833. године замонашио секретара Милошеве канцеларије Павла Јовановића да би га 10. октобра исте године произвео, у Чачку, за архимандрита.⁴² Ово је учинио по Милошевој заповести, јер је кнез намеравао да Павла Јовановића постави за новог српског митрополита, после смрти Мелентијевог. Значи: Никифор је послужио Милошевој намери и политици непосредно иза повратка у Србију. Доласком Павла (црквено: Петра) Јовановића за митрополита, кнез Милош је почео да врши разграничавање између световне и црквене власти. У тај процес активно се укључио и ужички епископ, залажући се за оснивање духовних судова у епархијама. У складу са новом политиком, Максимовићу је још 1833. године забрањено да убира новац при рукополагању нових свештеника, као и прикупљање милостиње у народу, намењене за његово издржавање. Све ово указује да је епископ био на удару у новом систему правне

организованости цркве у Србији, што га је још више удаљавало од Обреновића. Поготову што 1833/1834. године није био нимало самосталан; за и најмању своју дужност или кад би требало нешто да учини, морао је да пита кнеза Милоша и митрополита Петра. Као човек динарског типа, Никифор Максимовић је био експлозиван и нетрпељив, па се није показивао попустљивим чак ни онда кад су биле у питању наредбе кнеза Милоша. То се нарочито уочавало у оним приликама када се радило о његовој епархији. Због поменутих мешања он је 5. јануара 1834. године упутио писмо кнезу Милошу, митрополиту и „другој господи“, у коме је тражио више самосталности: „Ко ће толиким капетанима, сердарима, господарима, кнезовима и свим чиновницима угодити како који хоће, и сваки да ме може код њихове светлости обманути и у моја дела привиривати“.⁴³

Ови односи су се нарочито заоштрили у време изградње епископовог конака у Чачку 1836/1837. године, јер је епископов „судејски“ конак узео господар Јован користећи га до 1835. године када је завршио свој конак. Ипак, од 1833. године па надаље, кнез Милош је настојао да са епископом буде у добрим односима.

Претпоставку да се измирио са кнезом Милошем, чини реалном податак да је био у кнежевој пратњи приликом посете новоприпојеним нахијама, на лични позив кнеза.⁴⁴ Наравно, кнез Милош је желео да искористи територијално проширење аутономне Србије, добијено 1833, и да у новоприпојеним крајевима учврсти своју власт, па не би било у складу са здравим разумом да се сукобљава са ужичким епископом, који постаје црквени поглавар у највећем делу добијених територија и који је заслужан у борби за аутономију српске цркве. Овај лични кнежев позив епископу Никифору се може посматрати и као кнежево настојање да брата, господара Јована, измири са епископом Никифором. Јер, од 1832. до 1835. године, када је изграђен Јованов конак, господар Јован лоцира свој боравак у Чачку, у најближем суседству са епископом. Како је у том времену и нешто касније нагло расла моћ господара Јована, није било пожељно имати тако значајног човека и суседа за непријатеља. Завршетком конака, господар Јован се коначно и потпуно преместио из Бруснице у Чачак, поставши сердар рашког сердарства, које је обухватало четири округа: ужички, чачански, руднички и старовлашки. Чачак је био седиште рашког сердарства. Када су, по Сретењском уставу из 1835. године, укинута сердарства, Србија је подељена на четири војне команде. Господар Јован је био на челу моравско-подрињске војне области, чије је седиште, такође, било у Чачку. По Турском уставу из

1838. године, господар Јован добио је чин дивизионог генерала, мада се у овом чину помиње још јула 1835. године.⁴⁵ У ово време Чачак је био седиште поменутих војно-територијалних организација, поставши тиме војно-политичко и црквено седиште великог дела западне Србије и Санџака, што ће условити не само бржи друштвено-економски развој чачанског краја, већ и уздизање саме вароши, која развојем саобраћаја, трговине, школства и појединих заната, прераста у привредни, политички, културни и верски центар поменутих области.

И док су се од 1833 до 1838. године Обреновићи грчевито борили за апсолутистичку владавину кнеза Милоша вршећи бројне реорганизације управне власти, епископ Никифор је могао да се посвети црквеним и просветним пословима. Поред обнављања чачанске цркве 1834. на темељима старе цркве од стране господар Јована и кнеза Милоша, у којој се не види улога ужичког епископа, Никифор је веома заслужан што је у Чачку отворена гимназија, 1837. године, једна од најстаријих у Србији. Када је млада српска држава донела, 1836. године „План за школе и како оне имају постојати“, Чачак је, поред Шапца и Зајечара, био одређен за седиште гимназије. Свакако да је избор Чачка био условљен присуством господара Јована и епископа Никифора, јер су све три поменуте гимназије основане при седишту црквене власти. Поред тога, у Чачку је радила нормална или основна школа. Основна школа је првобитно била смештена у муселимов конак. Из писма кнезу Милошу, јула 1836. године, види се да су Никифор Максимовић и господар Јован учествовали у рушењу поменутог конака, јер је „коначић“ био тесан и неудобан, па је од добијеног материјала започета изградња школске зграде за нормалну, односно основну школу, на коју је требало 1841/1842. године надградити опрат као услов за обнављање чачанске гимназије. Епископ је водио рачуна о раду обе школе, јер је рачунао на обавезу ђака да присуствују црквеној служби. Отуда је био члан комисије за обављање годишњег испита ученика. Он је био и спреман да покаже солидарност према сиромашним ученицима, које је материјално помагао. Кад је Гимназија укинута 1838. године и премештена за Ужице због малог броја ђака и неуспеха у учењу и „пениу црквеном“, Максимовић се није помирио са таквом судбином. Није мировао све док није враћена у Чачак 1842. године.

Просветни рад епископа у времену од 1838. до 1842. прекидан је и потресан политичким приликама у Србији тога времена највише појачаном активношћу противника кнеза Милошевог и Михајиловог

апсолутизма, окупљених око уставобранитељског покрета. Ни Никифор Максимовић, који је због сукоба са господаром Јованом морао да бежи из Србије, није био изван тих бурних догађаја, због којих и није успео да све до 1842. године, обнови чачанску гимназију.

Никифор Максимовић је 1836 започео градњу епископског конака у Чачку, успевши да га доврши 1837. године. Приликом градње избиле су тешкоће, које је правио кнез Милош и које ће још више везати ужичког епископа за уставобранитељске снаге у Чачку. Наиме, кнез Милош је прихватио да помогне у подизању конака, ваљда да би се коначно решило питање смештаја епископа, поготову после сукоба око „судејског“ конака са господаром Јованом. Максимовић је, рачунајући на кнежеву финансијску помоћ, већ 1836. године озидао темеље и подрум и погасио велике количине креча. Али, кнез Милош је променио став и почео Максимовића наговарати да се пресели у Карановац (данашње Краљево), у кућу пок. Васе Поповића. Максимовић је овакав предлог енергично одбио, спреман да поднесе оставку на епископски положај. Додуше, молио је митрополита да се код кнеза заузме за њега, јер сам није био у стању да се одбрани. У том писму митрополиту он је навео да је тражио састанак са кнезом Милошем и да овај није хтео да га прими. Притом, небираним речима, пуним огорчења, он је нападао кнеза, коме не сме да каже „нећу и не могу“, наводећи да је и роб (мисли под Турцима) имао право да каже да нешто неће. „У мојих 48. година живљења — писао је — ја нисам поднио муке колико ово пет година у епископском чину. Ја сам и онда познавао моју неспособност, зато сам се много отрицао, а најпосле послушам светлог књаза, који ме је уверавао да прихватим епископски чин, па ће после изабрати способнијег“.⁴⁶ У истом писму он је навео да „кад би се овдашња завист угасила за епископа би било боље овде живљети него у Карановцу; зато, прво, што је на сред Епархије; друго: што је она црква велика и нарочито треће, овде је питомије и здравије неже ли у оном арнаутском месту сувопарном Карановцу. Ко је овде научио не треба му бољи Цариград“.⁴⁷ Кнез Милош је најзад попустио и Никифор Максимовић је остао у Чачку. Но, 1837. епископ је поново имао проблема због кнежевог захтева да се не гради конак у Чачку, већ Максимовић премести у Карановац. Олако претумбавање седишта ужичке епархије и намера да се она поцепа и расподели, а епископ премести у Шабач, навела је Максимовића да поново понуди оставку. Због тога и није хтео да прими позив за састанак епископа и архијереја, планиран за 8. мај 1837. године у Београду. Одбијање погоршава ме-

ђусобне односе, а кнез је са своје стране предузео и мере економског притиска. То се види из Максимовићевог одговора⁴⁸ на поновну интервенцију митрополита због одбијања да епископ дође у Београд. Максимовић је писао митрополиту да неће доћи, наводећи да је започео радове на изградњи конака и да нема новца за пут, јер му је полугодишња плата задржана у казначејству.

* * *

Никифорова припадност уставобранитељском покрету тесно је повезана са његовим односима према господару Јовану, који је седео у Чачку, у новоподигнутом конаку. Ваља рећи за господара Јована да је, за испољену војничку храброст у првом и другом устанку, био популаран у народу. Касније је губио популарност и постајао омражен, чак и у својој рудничкој нахији. Узроке треба тражити у чињеници да је све више, са временом, следио апсолутистичку политику кнеза Милоша и да је био њен извршилац у пожешкој и рудничкој нахији, а од 1834/35. и на знатно широј територији. Како су против Милошеве самовоље избијале све чешће буне, које је кнез гушио уз помоћ господара Јована, кнежев брат је бивао од народа осуђен и одбачен. Зато се сукоб господара Јована са Никифором не сме посматрати као пуко ривалство два најугледнија човека у Чачку, већ као израз различитих политичких опредељења. Упркос трзавицама политичке природе, Никифор није прекидао свестрану активност. Нарочито је присутна његова брига за развој школства на подручју своје епархије. У том послу он, упркос рђавим односима, није бежао од сарадње са господаром Јованом. Било би неправедно прећуткивање чињенице да је и господар Јован показивао пуно разумевања и подршке развоју школства на подручју које је било под његовом управом. На том послу су заборављали међусобне сукобе и деловали заједнички. Тако су обојица бринули о раду нормалне школе у Чачку. Никифор није допустио премештај учитеља-богослова у црквену службу све док се не обави летњи течајни испит — да не би трпео редован рад школе. Господар Јован је, такође, надгледао и помагао рад нормалне школе. Ова заједничка брига, и, свакако, искуство са радом гимназије, допринели су да ђаци нормалне школе 1838. године „поретком у дочеку и поведенију но и у успеху у школи добро показали и одликовали“.⁴⁹ Помоћ господара Јована била је разноврснија и шира, што је и нормално, јер је он био политички и матери-

јално кадрији да помогне развој школства. Тако је уступио своју зграду за рад гимназије у школској 1837/38. години. Такође је помагао школовање сиромашних ђака у току 1838. године. То се види из Јованове молбе упућене Министарству просвете, којим тражи да се одобри „благадејаније“ за Василија Илића из Жежевице, који је сиромашног стања, а уписао би се у гимназију. Зато господар Јован моли Министарство да поменутог ученика „преслуша и на науке преда за које способан буде“.⁵⁰ Јован се залагао и за оснивање школе у Студеници, помогавши да се направи школска зграда за школовање младежи студеничког и јошаничког среза. Занимљиво је да се господар Јован залагао да се поменута школа оснује и ради без мешања цркве. Да ли је овако слободоумно Јованово опредељење било израз незадовољства против Никифора Максимовића, тешко је рећи, јер никаквих упута на то нема. Како се из свих навода види, епископ Никифор и господар Јован су бринули о развоју школства у чачанском крају, чинећи то уместо „чачанског общества“, чија је то дужност била, али су њихови међусобни односи и даље остајали пуни хладноће и неповерења. На промену таквих односа није могао утицати ни став кнеза Милоша према епископу Никифору, кога је кнез позвао у госте приликом прославе свог рођендана 7. марта 1837. године, када је Никифор, у част кнежевог рођендана, служио литургију.⁵¹

Никифор Максимовић је од 1835. до 1839. године имао пуне руке посла, упркос финансијским тешкоћама, на које се жалио 1837. године тражећи од кнеза Милоша новчану помоћ. Радило се о неисплаћеној кирији за кућу у којој је становао.⁵² Његова је заслуга оснивања духовног суда у Чачку на основу одобрења кнеза Милоша. Разлог за оснивање овог суда 1838. године лежи у порасту брачних размирица тих година. Такође је морао да решава бројне жалбе верника на понашање свештеника.

Доношење Турског устава 1838. године изменило је политичке прилике у Србији, задавши велики ударац Милошевом апсолутизму. Кнез Милош, незадовољан и пун огорчења на своје противнике, није се лако одрекао власти. На његову иницијативу избила је побуна гарнизона у Крагујевцу, Крушевцу, Ђуприји и Пожаревцу. Руководилац ове побуне био је господар Јован. Било је то у мају 1839. године. Гарнизони су побуњени против Турског устава и кретали су се ка Београду, где их је чекао кнез Милош. Уставобранитељи су навалили на кнеза да пред побуњенике пошаље своје изасланике: митрополита Петра и ужичког епископа Никифора — не би ли ова

двојица умирила побуњене гарнизоне. Како је кнез Милош оклевао, пред војску је изашао Тома Вучић—Перишић. Када је кнез сазнао за успех Томе Вучића—Перишића, решио је да побегне из Србије и оде на своја имања у Влашкој и Молдавији. Но, и пре ове побуне, господар Јован је почетком 1839. године организовао буну против устава у рудничком округу, али без успеха. Ова буна је нарочито била изражена у моравској кнежини, из које је господар Јован блокирао Чачак. Како је Никифор Максимовић био један од носилаца уставобранитељског покрета у Чачку, расла је нетрпељивост између њега и господара Јована, која је добијала обележја личне нетрпељивости и, у поступцима господара Јована, била пуна провокативних ситуација. Могло се приметити да је кроз прву половину 1839. године господар Јован показао више упорности у одбрани кнез Милошевог апсолутизма и од самог кнеза. Ову одлику испољиће и за време прве владе кнез Михаила, све до слома Обреновићевске власти у Србији, 1842. године. Због свог понашања господар Јован је ухапшен и суђено му је, у лето 1839. године.⁵³ Био је, заједно са функционерима рудничког округа, осуђен. Морао је да напусти Брусницу и да трогодишњу казну издржи под надзором власти. Овај успех уставобранитеља није значајно и победу; за њу се тек морало борити. Истина, криза обреновићевских снага у Србији била је изражена од лета 1839. до марта 1840. године, у доба намесништва. У време намесништва руднички и ужички крај били су и даље упориште апсолутизма Обреновића, на челу са господаром Јованом и Јованом Мићићем, док је у чачанском округу ојачао утицај уставобранитељских вођа: Милосава Перуничкића, начелника округа; Стефана Ерића, начелника трнавског среза, и епископа Никифора. Господар Јован, који је још раније био престрашен врењем у граду и целом чачанском крају и преселио се у Брусницу, не осећајући се сигурним у Чачку, у доба намесништва, а свакако пре априла 1840. године, нудио је своју кућу, односно конак, у Чачку на продају. Ова понуда била је упућена Милосаву Перуничкићу, начелнику чачанског округа и човеку „кога он (мисли се господар Јован) за свог највећег злотвора држи“.⁵⁴

Кнез Михаило се није мирио са поразом. Ослањајући се на стрица Јована и Јована Мићића, обојицу са територије ужичке епархије, на којој је епископовоао Никифор, кнез Михаило је повео упорну трогодишњу борбу за обнову и учвршћивање апсолутизма. Биће то ново искушење за епископа Никифора и за народ чачанског краја. Јер, када је кнез Михаило, у марту 1840. године, преузео власт од намесништва и одлучио да се из Београда премести у Крагујевац,

удесио је да се господар Јован врати у Чачак, чиме је укинуо пресуду ванредног суда из 1839. године. Дошавши, крајем априла у Чачак,⁵⁵ где је „одушевљено дочекан“, господар Јован је одмах почео прогон уставобранитеља. Перуничих није био међу живима, за Никифора се не помиње како је прошао, а најтежу судбину доживео је Стефан Ерић, који је батинан јавно, на чачанској пијаци. У чачанском крају заостравали су се односи присталица и противника уставности у Србији. Та је појава изражена од 1839. до 1842. године. Изгледало је, 1840. године, да је кнез Михаило однео победу над уставобранитељима. Па ипак, због самовоље и повећавања пореза, који су уставобранитељи били смањили, избила је нова буна 1840. године, уперена против кнеза Михаила и његових присталица, међу којима је предњачио господар Јован. Јован тада није био у Чачку, већ у Брусници, одакле је развијао агитацију против Томе Вучића—Перишића, нападајући уставобранитељске судије и чиновнике. Овакве мере спроводио је и у Чачку, где је наредио да се окују сви чиновници чачанског округа и среза. Неке од њих је изводио на пијак и јавно батинао. Тада је епископа Никифора „узбуњен народ“, уствари присталице господара Јована, држао 17 дана под стражом.⁵⁶ Како се турски султан, као логичан бранилац Турског устава, надао да из сукоба поларизованих снага у Србији извуче какву корист за јачање турског утицаја, веома је могућно да је из тих разлога доделио 1840. године царски орден епископу Никифору. Ово, пак, говори и о угледу ужичког епископа и ван граница Србије. Ипак, повратак господара Јована у Чачак није био дугог века. Уставобранитељске снаге у Србији, па и у чачанском и рудничком округу, јачале су, нарочито у току 1841/42. године. У тој појачаној активности главни ослонац уставобранитеља у Чачку и даље је био епископ Никифор. Тако је, поводом некаквог одсуства господара Јована из Чачка, Максимовић био фебруара 1841. умешан у састанак шесторице,⁵⁷ одржан у „меани“ Спасоја Недељковића у Чачку. На овом састанку иступио је Богосав Ковачевић из Дучаловића, изневши да су кнез Милош, господар Јован и „друга господа“ у Београду и да би Тома Вучић—Перишић требало да крене на Београд и истера их отуд. Максимовић је, по наводима оптужбе, ове исте речи говорио у свом конаку у Чачку, за што му је марта 1841. године тражено, из Крагујевца, изјашњење.⁵⁸ Бранећи се, Максимовић је обавестио министра просвете да су наводи оптужбе о разговору са Богосавом Ковачевићем неистинити. Влада кнеза Михаила није била задовољна, па је основана комисија, која би саслушала епископа Никифора. Она

је обавестила кнеза јуна 1841. да је Никифор Максимовић „противан постојећем поредку отачества нашег“ и да се може оптужити за буну против режима.⁵⁹ Овако оптужен, морао је да пође у Београд, у митрополију, где се оправдавао за познанство са Богосавом Ковачевићем из Дучаловића. Максимовић је признао да је о наведеним темама причао са поменутиим Богосавом, у свом конаку, али на основу вести објављених у новинама. Крајем јула кнез Михаило је известио министра просвете да је решио спор са Никифором Максимовићем, али се не види како. Доказ о измирењу пружа податак да је епископ добио налог, августа 1841. године, да припреми дочек кнеза Михаила у Чачку. Наиме, кнез је предузео путовање кроз Србију, свакако у нади да ће тако учврстити своју власт. Добивши поменуто задужење, епископ Никифор је упозорио Министарство просвете о скупштинама које ће се одржати у разним окрузима и да кнез има у виду стање у чачанском и ужичком крају. Очигледно да се радило о немирима, који ће прерасти у нову буну у јулу и августу 1842. године, па је Максимовић, знајући да је „нагорео“, хтео да са себе скине сваку одговорност. Кнез је посетио Брусницу, Враћевшницу и Чачак, али нема вести о инцидентима.

Како се у току 1841. и 1842. јавља тежња за променом династије, појавила се нова опасност за присталице Обреновића у чачанском и рудничком округу. Као начелник чачанског округа јавља се, априла 1842. Стефан Стевча Михаиловић,⁶⁰ мајор и окорели обреновићевац. Кад су уставобранитељи развили агитацију, у лето 1842, за нову буну, њихове присталице у чачанском крају су припремале оружану побуну. Стевча Михаиловић је оптуживао епископа Никифора да на јавним местима буни народ и „епископа стави у кућни притвор, начелника среза карановачког ухапси, а начелник среза драгачевског Милован Недељковић успео је да се склони у Лису“,²² успевши да буну угуши у зачетку. Све ово, ипак, није могло да спасе Обреновиће. Уставобранитељски покрет се у току 1842. приближавао обрачуна са присталицама обреновићевског апсолутизма. После пораза код Крагујевца, кнез Михаило је побегао у Београд. Господар Јован, који је требало да пође у помоћ, колебао се, па су га подстицали и храбрили Стевча Михаиловић и Јован Мићић. Тако се десило да господар Јован, уместо у Крагујевцу, где би помогао кнезу у борби, остане у Брусници; Јован Мићић, који је повео ужичку војску ка Крагујевцу, застао је у Брусници да сачека главнину своје војске и „осматра догађаје“, а најагилнији од свих Стевча Михаиловић, упркос томе што је његово писмо пало у руке уставобранитеља,

кренуо је са војском чачанског округа преко Рудника ка Београду. Да би се осигурао од преврата, у Чачку, за време одсуства, повео је са собом све виђеније уставобранитеље, међу којима, свакако, и Максимовића. Ужичка и чачанска војска су се удружиле и заузиле положај на граници рудничке и ваљевске нахије. Ова војска, која је бројала око 15.000 бораца, улила је страх уставобранитељима, који су тражили преговоре. Преговори, а нарочито застој, изазвали су расуло поменуте војне групације, што је значило потпун слом отпора присталица Обреновића у Србији и промену не само у династији, већ и у начину организовања власти. Александар Карађорђевић издао је 2. септембра 1842. проглас поводом доласка на положај кнеза Србије. Када је нови кнез амнестирао све обреновићевце, 6. новембра 1842. године, амнестију нису добили начелници чачанског и рудничког округа: Стевча Михаиловић и Вуле Вукомановић. Ово говори да су поменути окрузи били јако упориште Обреновића, а самим тим сведочи и сву величину и храброст Никифора Максимовића, који им се у свакој прилици одупирао. Из свега се може закључити да је ужички епископ Никифор одиграо значајну улогу у борби уставобранитеља за стварање либералније организоване српске државе. Но, и поред свега тога, Никифор није престајао да брине о привредном животу, уређењу цркава, култури и развоју школства у чачанском крају.

Развој школства у Србији у првој половини XIX века био је условљен резултатима националноослободилачке борбе и револуције, као и потребама развоја привреде и изградње младе српске државе. Стога је једним чланом хатишерифа из 1830. било предвиђено право да Срби оснивају школе. Познато је, не само из односа са Вуком Караџићем, да је кнез Милош зазирао од писмених и образованих људи. Тако је тек после Сретењског устава, када је Милошева самовоља слабила, дошло до доношења поменутог „Плана“ за оснивање школа у Србији. Реализација почиње оснивањем полугимназија и гимназија 1836. и 1837. године.

Чачанска гимназија је већ 1838. године била укинута и премештена у Ужице. Епископ Никифор се није с тим помирио. Амбициозан у свим пословима којих се прихватао, а и погођен одлуком коју није желео, он је предузео све мере да гимназију поново врати

у Чачак. Писао је молбе Министарству просвете и београдском, односно српском митрополиту, тражећи враћање гимназије из Ужица у Чачак. У молби писаној у Чачку 6. октобра 1840. године, упућеној митрополиту, он је навео да се гимназија пресељавањем у Ужице од „мјеста пребивања епископскогъ удаљава“,⁶¹ а да треба да буде у седишту, а не на граници дијецезе, тј. епископије. Зато је молио митрополита да се заложити код министра просвете за враћање гимназије у Чачку. Максимовић је одговорио да „онде у Чачку никаквогъ епископије, па користе ђаке за „пѣние при Богослужению“. Никифор је навео да то није само његова жеља, већ и жеља народа чачанског округа. У току наредне 1841. године интензивирао је епископов рад на обнављању чачанске гимназије, наводећи да је иста „с почетка у Чачку постављена и да Чачак у средини епархије лежи па је за стицање младежи исте епархије приличније и zgodније од Ужица“.⁶² Борећи се свим средствима, он је сматрао да је најбоље да ученици „пред њговимъ очима“ стичу образовање.

Упорност је, најзад, наишла на разумевање и заинтересованост у Министарству просвете и Совјету. Тако је Министарство просвете тражило, у лето 1841. године, податке о могућности смештаја гимназије у Чачку. Максимовић је одговорио да „онде у Чачку никаквогъ здания нема, кое би се за премештај полугимназије ужичке уступити могло“,⁶³ али је додао да постоји врло лепо место близу цркве, где би се на каменим темељима основне школе могао подићи „горный бой“, уз мали трошак. Он је био спреман на пристанак да повраћај гимназије у Чачак не значи и укидање те школе у Ужицу, наводећи, као аргумент, потребу да ученици „пред њговимъ очима“ стичу образовање. Као плод ове борбе уследио је одговор од Совјета и генерал-мајора Милете Радојковића, упућен епископу Никифору, да се гимназија из Ужица не може преместити у Чачак док се не направи одговарајућа школска зграда, а такође и зато што је школска година већ почела, па се премештај може извршити тек 1842. године. Значи: требало је створити услове. Одговор Совјета послат је септембра 1841, а у октобру исте године Максимовић је добио одговор и од митрополита, у коме га је митрополит обавестио да што пре „здание приуготови и науке у мјесту епископије на већу ползу и напредакъ цркве“⁶⁴ од идуће 1842. године могу бити предаване. Совјет је у октобру, о својој одлуци обавестио и Начелство чачанског округа, опомињући га да је дужно да припреми зграду за потребе гимназије. Нема података о подизању школских просторија за рад, али је тај посао свакако био обављен, па је чачанска гимназија, у јесен 1842.

године, примила нове ђаке, наново заживевши највише захваљујући упорности епископа Никифора. Он се потрудио да доведе одличне професоре, као на пример Павла Ђукића, па су ученици за три године, од 1842. до 1845, постигли изванредан успех. Ово показује да је епископу било итекако стало до успеха чачанске гимназије, да је захтевао добар рад ђака и професора, ударивши, тиме, здрав темељ за развој једне од најстаријих и најафирмисанијих гимназија у Србији. Када је 3. јула 1845. године обављен „главни испит“ ученика, у присуству епископа Никифора (а испит протекао у „добром успеху и напредовању младежи у све три класе“)⁶⁵ била је то последња година рада обновљене чачанске гимназије. Упркос порасту броја ученика и добром успеху, школа је укинута, а њени ђаци премештени у Крагујевац.

Овим се не исцрпљује његова просветна делатност у чачанском крају и шире, на подручју ужичке епархије. Познато је да је Никифор Максимовић тражио од манастира Раче код Бајине Баште да уступи једну собу која би служила као учионица за ђаке. Тражио је привремено, док се не озиди школска зграда. У молби упућеној Министарству просвете, писаној из Чачка фебруара 1843. године, он је објашњавао потребу отварања школе у рачанском срезу „како би младежъ предаване Науке слушати могао“⁶⁶ Како су ђаци дуго остали у просторијама манастира, Никифор Максимовић је молио да се убрза поправка школске зграде. Из овога се може закључити да поменута школа није била искључиво црквеног карактера, јер би, у том случају, било логично да је настава одржавана у манастирским просторијама. Чак и да та претпоставка није тачна, суштина се не мења много, јер је завршена богословска школа омогућавала регрутовање учитељског кадра, у недостатку другог у то време, доприносила развоју школства у аутономној Србији. Да су и богословци били учитељи, говори случај Јосифа Протића, учитеља нормалне, односно основне школе у Чачку, који је молио Никифора Максимовића да га врати црквеном занимању. Епископ није тражену замену занимања допустио све до краја школске 1839. године, односно до обављања летњег течејног испита.⁶⁷

У организовању школства, као и добијању материјалне помоћи за школовање сиромашних ученика, Никифор Максимовић је у господару Јовану имао великог сарадника. Ангажовање господара Јована у развијању школства на територији на којој је вршио функцију војног команданта моравско-подринске области у чину дивизионог генерала види се из писма које му је упућено у Чачак⁶⁸ и у

коме се господар Јован обавештава о молби Министарства просвете да се подигне посебна школска зграда у Студеници. Поменуто министарство тражило је интервенцију господара Јована, који би издао налог да народ студеничког и јошаничког среза уради школску зграду у Студеници до пролећа 1839. године, али такву школу у чији рад се не би мешала црква. Без обзира што се и овде може назрети сукоб епископа и господара Јована, далеко је важније утврђивање улоге господара Јованове у развоју школства у чачанском крају и шире, у Србији. Он се залагао у Министарству просвете и за додељивање „благодејанија“ за сиромашне ученике. Али, ни у помоћи сиромашним ђацима епископ Никифор није заостајао за господаром Јованом. Напротив, он је далеко масовније помагао сиромашне ученике. Постоји доста забележених података о помоћи, нарочито оним ђацима од којих је очекивао замонашење. Он је о свом трошку школовао и „на науке давао више младића“.⁶⁹ Поред деце сродника и познаника, узимао је и другу децу на школовање о свом, односно црквеном трошку. Најчешће је прихватао незбринуту децу, добијајући, тиме, улогу хуманисте и социјалног радника. Тако је неког Јеврејина одшколовао у чачанској основној школи и полугимназији, а Филипу Ковачевићу из Дучаловића не само да је помогао да заврши полугимназију у Чачку, већ га је послао на изучавање филозофије у Београд, у лицеј. Те науке Ковачевић је успешно завршио.

Ако је нејасно из којих је и чијих средстава (личних примања или црквених прихода) стипендирао ученике и студенте, сасвим се јасно види из чланка објављеног у „Новинама сербским“ од 20. августа 1842. године да је епископ Никифор дао од свог личног дохотка добровољни новчани прилог за главни школски фонд, на основу чега су, како стоји у поменутом чланку, и остали свештеници следили пример свог епископа.

Из свега се види да је Никифор Максимовић заслужан не само за оснивање школа на подручју своје епархије, већ и за бригу о раду тих школа, о школовању деце, нарочито сиромашне и да је развој школства помагао материјално и организационо, а нарочито у доба уставобранитеља. Ако се дода да је по наредби епископовој срушен муселимов конак да би се од истог материјала сазидала школска зграда за нормалну школу у Чачку, на месту које је одредио господар Јован, као и податак да је био почасни члан Друштва српске словесности све до своје смрти 1853. године, тек тада се може сагледати у потпуности његова улога у развоју школства у чачанском крају.

Радом на развоју школства не исцрпљује се Максимовићева културно-просветна делатност. Поред сарадње са Његошем, за кога је записао „да (је) онај који се попне на Ловћен са Његошем ближи сунца и неба“, сарађивао је и са Вуком Стефановићем Караџић. Та сарадња почела је са првим њиховим сусретом 1820. године, када је Вук био у посети епископу и овчарско-кабларским манастирима, описавши га у „Даници“ за 1826. годину као врсног калуђера и родољуба. Та сарадња касније је проширена. Тако је Максимовић 1849. године послао из Чачка 43 претплате за Вукове народне пословице и Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона. Он је то чинио као пријатељ, без обзира на неслагање око Вуковог рада на реформи језика и правописа. Да је био од интереса за Вука и Ђуру Даничића, види се из податка да су му обојица писали. Они и нису тражили да их Максимовић подржава у новом правопису, већ да покаже, својим пријатељством, могућност да се људи узајамно држе један другог и помажу, без обзира на различите ставове о правопису. Вук је, даље, навео да је и 1851. године, када је огласио излажење Српских народних песама, Максимовић у Чачку сакупљао претплатнике. Како се види, иако на челу цркве која се опирала Вуковом раду, Никифор Максимовић је помагао у издавању дела писаних на српском народном језику и новим правописом.

У уводном делу је поменуто да је ужички епископ Никифор Максимовић унапређивао градску и сеоску привреду. Његова делатност те врсте нашла је своје место на два терена: у самој вароши Чачку и на имању манастира Сретење. Оваква активност изражена је нарочито у доба уставобранитеља, када је оживела трговина, поставши, после Милошевог монопола и гушења, далеко либералнија. Оживљавање трговине, а уз њу и занатства, угоститељства, саобраћаја и другог, није мимоишло ни Чачак. Овакав развој омогућиће и епископу Никифору да, поред свог конака, подигне и друге објекте, не само стамбеног, већ и привредног карактера. Што је то чинио у корист манастира Сретења, не умањује се вредност његове активности. Све ове објекте подигао је у непосредној близини конака. Подизање и отварање четири дућана и гостионице свакако је знак да се у Чачку повећавао транзит путника и робе и да је Никифор Максимовић изванредно схватио и осетио привредни процес који се одигравао у Србији у доба уставобранитеља. Тако је, поред манастирских дућана, дао да се изгради „на главном друму восточно од двора архијерејскогъ о свом трошку гостилница на два бойа и то долни бой од самога камена, а горный съ печеномъ цыгломъ“.⁷⁰ На доњем

спрату била је велика кафана, кухиња са фуруном за хлеб, соба за служинчад и трем са капијом, кроз коју се улазило у двориште. На горњем спрату било је шест великих соба, са фурунама за зиму и са лепо израђеним и застакљеним окнима. Цела гостионица прављена је у виду чардака пре 1848. године, када је у авлији гостионице озидана велика и топла коњушница. Гостионица је, свакако, резултат потребе за угоститељским објектом одређеног стандарда и капацитета и, могло би се рећи, да је Максимовић зачетник модернијег угоститељства у Чачку, који се убрзано развијао као град. Подизање гостионице указује да је данашња Улица Бате Јанковића, у делу од гимназије до ресторана „Париз“, била „на главном друму“, на коме је, значи, вршен сав промет људи и робе. Томе у прилог иду и већ поменута четири манастирска дућана. Ова предузимљивост говори о личности Никифора Максимовића, који, са доста пословног смисла и осећања за полет економског развоја Србије, допринесе развоју Чачка као града и, како наводе Вук Стефановић Караџић и Јоаким Вујић, манастиру Сретењу, који је на овај начин стекао поуздан извор прихода.

Што се тиче доприноса Никифора Максимовића развоју пољопривреде, може се најпре нагласити да је и он био усмерен ка подмирењу потреба манастира Сретења. Вук Караџић наводи 1820. године да Сретење „нема никакве стоке ни нурије ни друге земље, осим што је овај прави калуђер и љубитељ отачества, окрчио својим рукама мало око манастира, те под мотику сије мало кукуруза и поврћа“.⁷¹ Ово запажање се, свакако, односи на прве године после обнављања Сретења. Јер, касније, када је, као епископ, био у ситуацији да може много више, Никифор Максимовић је куповао њиве и ливаде, па чак, 1849. године, и водинецу на реци Бањици. Последње што је учинио за себи омиљени манастир, јесте подизање манастирског винограда у Паковраћу, са конаком који је имао подрум, качаром за каце и винску прихватну бурад, салашом и другим привредним објектима. Место је изванредно изабрано: блага падина окренута југоистоку, недалеко од Малог Овчарића, са чистим ваздухом и пуна сунца. Конак је подигнут 1850. године. Постоји и данас. На јужној страни десно од подрумских врата је натпис: „Задужбина ужичког епископа Никифора Максимовића 1850. лѣто“. Следеће, 1851. године подигнут је, око целог имања, оградни зид, са две капије. Главна, необичне лепоте, постављена на западној страни, надовезана је на пут за манастир Сретење. На њој је дао да се стави натпис: „Виноградъ мѡтира Срѣтениа обгради каменомъ и приложи ужичкий Еп

кпѣ Никифор М. Вукосављѣвић лѣта Христова 1851.“ На источној страни постојала је још једна капија као споредна и много мања. По казивању Драга Вукадиновића, цео комплекс се и данас у народу овог краја назива Град или Манастирски град. Прављен је, каже предање, кулуком. Људи су преносили камен и креч у поврнутим дугачким тежињавим кошуљама. Материјал је доношен са мајдана под Овчаром. Може се рећи да је изградња домаћинства у виноградинама у Паковраћу последњи подухват епископа Никифора Максимовића и да је сведочанство о његовом неуморном раду, раду који је морао повољно утицати и на друге пољопривреднике да унапреде своја газдинства.

Бављење привредним и просветним пословима у доба уставобранитеља није значило престанак епископове политичке активности. Мада се сав посветио проблемима привреде и унапређења црквеног живота, није ни у политичком животу био заборављен. Када је кнез Александар Карађорђевић сазвао скупштину поводом избијања револуције 1848. године, на њеном заседању, одржаном у мају, нашао се као депутат и епископ Никифор. Позван је у скупштину по свом положају и због својих заслуга у време уставобранитељског покрета.

Активност Никифора Максимовића у доба уставобранитеља исцрпљује се радом на уређењу цркава и манастира на подручју своје епархије. И у овом његовом прегалаштву манастир Сретење је био на првом месту. То се види и у натпису изнад улазних врата, где он каже да манастир сазида „својим трошком и трудом“ 1818. и да га, као епископ ужички, снабде свим потребама „за вечни спомен“. Фреске у манастиру као и иконостас радили су новембра 1844. године Живко Павловић из Пожаревца и Никола Јанковић из Охрида. Веома је могућно да је неко од ове двојице радио и портрет Никифора Вукосављевића—Максимовића, мада постоје и друге претпоставке.

Идуће, 1845. године, почиње његов рад на изградњи прва два од укупно три конака, подигнута у дворишту манастира Сретење. Те године подигнута су оба конака: мањи, који и данас делом постоји, и већи у којем је била соба за епископа и који је срушен бомбардовањем 1941. године. У већем конаку је била и манастирска библиотека, која је, такође, приликом поменутог бомбардовања, уништена. Године 1847. Никифор је подигао и трећи конак, сав, за разлику од претходних, од камена, са кулом на западној страни. Над улазним вратима у трпезарију ставио је само иницијале: „У.Е.Н.М. 1847“. Разлика између овог и претходна два конака била је и у по-

кривци. Наиме, старији су покривени шиндром, а конак из 1847. године ћерамидом.

Године 1846. он се поново посветио уређењу манастира. Наиме, тада је „послан из Русије в дар сто богослужбених књига, од којих је јеванђеље оковано и украшено од стране епископа Никифора и приложено Сретењу“.⁷² И данас се у Сретењу чува лепо украшено јеванђеље, набављено у Русији. Податак о набавци и поклањању манастиру уписао је епископ Никифор својом руком. За манастир Сретење је, поред израде иконостаса и фреско-слика, као и поменутог јеванђеља, набављао бројне предмете потребне за обављање верских дужности и послова. Набавке је вршио у Бечу и Русији. У већем конаку имао је библиотеку и архиву, које, нажалост, нису сачуване. Грађевинске и уметничке радове на манастирском комплексу, започете 1817. и настављене 1844. године, завршио је подизањем оградног зида од камена 1849. и пробијањем пута од манастира ка селу Дучаловићима да би манастир повезао са светом, за што је утрошио много новца. Поред рада на обнављању Сретења и других овчарско-кабларских манастира, он је обнављао бројне цркве на подручју своје епархије. Посебну пажњу посветио је градским црквама. Полемично је његовао учешће у обнављању чачанске цркве, чија је судбина, што се тиче преправљања из немањићке цркве у цамију и обратно, веома карактеристична, мада губитак у културном наслеђу чачанског краја. Чачанску цркву су, по свој прилици, обновили кнез Милош и брат му — господар Јован 1834. године. Ово се приписује и епископу Никифору.⁷³ Могућно је да је он довршио рад на рестаурацији цркве и да је од 1843. до 1846. године допринео опремању чачанске цркве. Што се тиче цркве у Ужицу, види се, по писању „Новина сербских“ од 27. јуна 1842. да је приложио 100 дуката царских за зидање, за што му је ужичка општина изразила захвалност.

Приликом рада на обнављању црква у својој епархији, епископ Никифор Максимовић користио је сликарски таленат Јанка Михаиловића Молера из Негришора, проте драгачевског, који је као устаник и сликар одиграо значајну улогу у српској револуцији. Веза између епископа Никифора и Јанка Молера била је тесна и обострано корисна у Никифоровој акцији обнављања хришћанских црква у чачанском крају и шире, где је Јанков задатак био или да прави иконостасе или да буде у комисији за пријем ако их је неки други сликар радио и, као што је било у Рачи. Говорити више о тој сарад-

њи, значило би улажење у нову тему, везану за живот и стваралаштво Јанка Михаиловића Молера.

Свакако да је делатност епископа Никифора Максимовића захтевала финансијска средства, трошена за развој школства, стипендирање ученика, поправку старих или изградњу нових цркава и манастира и њихово издржавање. Велику помоћ пружили су му кнез Милош и господар Јован, Министарство просвете. Поред унапређења привреде, и помоћи од стране државе, до новчаних средстава је долазио на помало архаичан начин. То се види из једног судског спора,⁷⁴ који је усталасао јавност у чачанском крају, откривши убирање свадбарине. Наиме, грађани Прислонице, Брђана, Луњевице, Коњевића и још неких села моравске кнежевине оптужили су Исајија Катанића, калуђера у манастиру Вујну, не само за ширење блуда, већ и за убирање свадбарине у износу два дуката, од којих је један задржавао за себе, а други давао епископу. Чињеница да је Никифор Максимовић бранио калуђера не мора да значи да су наводи тачни, али свакако да је био умешан у један за њега неугодан спор. Не види се како је завршен судски процес и да ли је епископ опрао сенку, која се наднела над његов лик, јер је умро у Чачку 28. фебруара 1853. године. Сахрањен је у манастиру Сретење „којем је био необично привезан и одан“.⁷⁵ Уствари, Никифор Максимовић, човек пун радне активности и динамике, јаког телесног састава и доброг здравља, по некима грамзив за новцем, никад није боловао. 26. фебруара 1853. године кренуо је из Чачка у Паковраће, у винограде, а одатле отишао у манастир Сретење, где је заноћио. Те исте ноћи се разболео и после два дана је умро „од болова у стомаку“.⁷⁶ Сахрањен је 3. марта у гробницу коју је сам себи подигао, уз присуство мноштва свештеника, чиновника и народа.

Ипак, епископ Никифор Максимовић није нестао без трага о себи. Свакако да је значај његове делатности навео Павла Јоанновића да још за епископова живота напише књигу посвећену раду и успесима Никифора Максимовића. Поред тога, остали су споменици материјалне и духовне културе, који довољно говоре о вредноћи и енергичности овог човека у тешким условима Милошевог апсолутизма и сиромаштва тек ослобођене земље, као и портрет епископа, који се чува у манастиру Сретењу. Остао је и тестамент, писан у Чачку, у коме је посвећено највише пажње манастиру Сретењу. Али, он није заборавио ни друге склоности и љубави којима се одликовао за живота. Тако је, у тачкама од 3 — 12 поклонио школском фонду 100 „цесарских дуката“, сиротињи 50; манастирима ужичке епархије

и чачанској цркви 115, а Жичи, ако буде обнављана, и Хиландару по 50 дуката.⁷⁷ Све ово указује да је Максимовић био човек велике радне енергије и да је носио у себи чврсту и доследну природу карактера, који се ни пред смрћу није повукао и променио.

НАПОМЕНЕ

1. Павле Швабић, Ка биографији Никифора Максимовића епископа ужичког, „Гласник православне цркве у краљевини Србији за 1905. годину“, Београд, 1905.
2. Сретен Ј. Михаиловић, Епископ Никифор Максимовић, „Преглед цркве епархије жичке за 1929. годину“, бр. 1, Чачак, стр. 8.
3. Павле Јоанновић, живот и подвиги епископа ужичког господина Никифора Максимовића, Београд, 1849, стр. 3.
4. Др Миливоје Урошевић, Трећа чета — традиција отпора, буна и устанака, у рукопису, који се налази у Историјском архиву у Чачку, писано 1969. године.
5. Др М. Урошевић, наведено дело; исто, В. Куниберт, Српски устаници и прва влада кнез Милоша, Београд, 1901, стр. 100.
6. Вукова „Даница“ за 1826. годину, Беч, стр. 1—35.
7. П. Јоанновић, н. д, стр. 8.
8. Исто.
9. Др Љубомир Дурковић, Епископ ужички Никифор и млади Његош, Краљево, 1980, стр. 12.
10. П. Јоанновић, н. д, стр. 7.
11. Никифор Дучић, Историја српске православне цркве од првих десетина VII века до наших дана, Београд, 1894, књ. 9, стр. 207.
12. Павле Швабић, н. д.
13. Сретен Ј. Михаиловић, н. д, стр. 9.
14. П. Јоанновић, н. д, стр. 8.
15. Павле Швабић, стр. 719.
16. П. Јоанновић, н. д.
17. Исто, стр. 8.
18. Павле Швабић, Пут од Чачка до овчарско-кабларских манастира, „Гласник православне цркве у краљевини Србији за 1909. годину“.
19. Исто, стр. 311.
20. Милан Б. Милићевић, Поменик знаменитих људи у српског народа новијег доба, Београд, 1888, стр. 318.
21. П. Швабић: Гласник за 1909. годину...
22. П. Јоанновић, н. д, стр. 8—9; Љ. Дурковић, н. д.
23. У свим званичним документима и преписци, Никифор се помиње као Вукосављевић.
24. Петар Петровић Његош, Писма, I, стр. 164; Љ. Дурковић, н. д, стр. 41.
25. П. П. Његош, Писма, књ. I, стр. 164.
26. Др Љ. Дурковић, н. д, стр. 40.
27. Исто, стр. 41.
28. Др Јевто Миловић, Млади Његош и Никифор Вукосављевић, „Стварање“ бр. 21. За 1966. годину, Титоград, стр. 533—534.
29. Др Љ. Дурковић, н. д, стр. 41.
30. Исто, стр. 41.
31. Архив СРС, Митрополија 1833, документ 133; Павле Швабић у поменутом Гласнику за 1909. годину, стр. 722—724.
32. Др Ј. Миловић, н. д, стр. 534—535.
33. Исто, стр. 536.
34. П. П. Његош, Писма, I, стр. 175.

35. Др Ј. Миловић, н. д, стр. 536.
36. Др Љ. Дурковић, н. д, стр. 46.
37. Вук Стефановић Караџић, Црна Гора и Бока Которска, стр. 71—73.
38. П. П. Његош, н. д, стр. 183.
39. Др Мих. Гавриловић, Милош Обреновић, III, Београд 1912, стр. 501.
40. П. Јоанновић: н. д, стр. 10.
41. Архив СРС, КК XXXII, 534.
42. П. Јоанновић: н. д, стр. 10—11; М. Ђ. Милићевић, н. д, стр. 210.
43. Алекса Илић, Петар Јовановић, митрополит београдски, његов живот и рад 1833—1859. године, Београд, 1911. стр. 102—110.
44. П. Швабић, наведени Гласник за 1905. годину.
45. Др Љ. Дурковић, н. д, стр. 76.
46. Исто, стр. 63.
47. Исто, стр. 64.
48. Исто, стр. 68.
49. Архив СРС, Министарство просвете, док. 659 од 4. XI 1838.
50. Исто, док. бр. № 108 од 14. IX 1838.
51. „Новине сербске“ за 1837. годину.
52. Архив СРС, фонд Мите Петровића, писмо из Чачка од 24. IX 1837. године.
53. Др М. Урошевић, н. д, рукопис.
54. Др Бранко Перуничкић, Чачак и Горњи Милановац 1815—1865, Чачак, 1968, стр. 437—439; др М. Урошевић, н. д.
55. Др М. Урошевић, н. д; Исти, Борба Милошевих присталица и противника од 1839. до 1844. године у рудничко-чачанском крају, „Зборник радова Народног музеја“, VII, Чачак, 1976, стр. 109.
56. Др М. Урошевић, н. д, стр. 110.
57. Архив СРС, грађа Министарства просвете, документ № 570 од 18. фебруара 1841. писан у Чачку.
58. Исто, док. број № 86 од 10. марта 1841.
59. Исто, док. број 637 од 11. јуна 1841.
60. Др М. Урошевић, Борба Милошевих присталица... стр. 115.
61. Архив СРС, грађа Министарства просвете, док. № 304 од 6. октобра 1840. године, писан у Чачку.
62. Исто, док. Е № 595 од 24. маја 1841.
63. Исто, док. Е № 197, писан у Чачку 26. јуна 1841.
64. Исто, док. Е № 639, писан у Београду 7. октобра 1841.
65. Исто, док. бр. 2724, писан у Чачку 3. јула 1845.
66. Исто, док. бр. Е № 70, писан у Чачку 5. фебруара 1843.
67. Исто, док. бр. № 82, писан у Чачку 18. априла 1839.
68. Исто, док. бр. П. № 499 од 4. октобра 1838.
69. П. Јоанновић: н. д, стр. 19.
70. Исто, стр. 18.
71. Павле Швабић, поменути Гласник за 1909. годину.
72. Исто.
73. П. Јоанновић: н. д.
74. Др М. Урошевић, н. д. у рукопису (Трећа чета...).
75. П. Швабић, наведени Гласник за 1905. стр. 725.
76. Др Љ. Дурковић, н. д, стр. 81.
77. Исто, стр. 79—80.

PORTRAIT DE NIKIFOR, EVEQUE DE UŽICE NIKIFORA MAKSIMOVIĆA

Au début du XIXe siècle la Serbie était en proie à des événements graves et décisifs. En effet, la partie armée de la révolution serbe s'était effectuée de 1804 à 1815. Ce qui la caractérisait c'est qu'elle se déroulait simultanément à la guerre de libération nationale contre l'occupant séculaire ottoman. L'issue victorieuse de la seconde insurrection permit le développement de la vie économique, politique et culturelle dans le jeune Etat serbe. Parmi les nombreuses personnalités éminentes apparues pendant la révolution dans la région de Čačak, on remarque aussi la personnalité et l'oeuvre de Nikifor Vukosavljević — Maksimović, évêque de Užice. Il était né en 1788 à Ježevica (près de Požega ou de Čačak). Il avait fait son école primaire et, étant donné qu'il séjournait dans le monastère de Nikolje, l'un des bastions de l'idéologie et de l'activité des insurgés, il avait sans doute pris aussi part à la première et à la seconde insurrection. Or, pendant les trêves et après la victoire de la seconde insurrection, il se consacra à la restauration des monastères des gorges d'Ovčar et de Kablar qui, pendant la domination turque avaient été désertés. De ce fait il se rallia à l'activité du prince Miloš qui, par la restauration des vieilles églises et monastères serbes, voulait libérer ceux-ci de l'hégémonie de l'Eglise grecque. C'est ainsi qu'en 1811 il effectua la restauration du monastère de la Transfiguration et en 1817—18 celle du monastère de la Présentation au Temple. Il restera dans ce dernier jusqu'en 1830, date où il devint archimandrite de ce monastère. Bientôt après il sera intronisé, sur la recommandation du prince Miloš comme évêque de Užice. En 1831 nous le retrouvons à Constantinople en délégué, chargé de lutter pour l'émancipation de l'Eglise serbe de l'influence grecque. A son retour de Constantinople il transfère le siège de son épiscopat de Užice à Čačak où il s'adonne à une activité vive et multiple. Mais cette activité fut interrompue par les événements provoqués par le gouvernement absolu du prince Michel et la réorganisation du pouvoir gouvernemental en 1832. C'est en effet en 1832 qu'éclata le conflit entre l'évêque Nikifor et le prince Jovan Obrenović, si bien que Nikifor fut forcé de quitter Čačak et même la Serbie et de se réfugier au Monténégro chez le prince-évêque Rade Petrović — Njegoš.

Le séjour de Nikifor au Monténégro eut une grande importance pour le développement de celui-ci. Non seulement qu'il donna l'initiative pour la fondation de la première école d'Etat de concert avec le prince-poète Njegoš, sa qualité d'évêque lui a permis d'accueillir dans les ordres un grand nombre de jeunes Monténégrins de toutes les tribus, conférant ainsi à l'Eglise monténégrine une force qui lui permettra de devenir un facteur décisif dans la lutte de libération du peuple monténégrin. Plus âgé et aussi supérieur en dignité ecclésiastique au jeune prince-évêque Njegoš, il accorda à celui-ci son aide et soutien dans ses efforts éducatifs et l'organisation gouvernementale du jeune Etat monténégrin. Etant donné que la fuite de Nikifor de Serbie et son séjour au Monténégro avaient provoqué des réactions en Turquie et en Autriche, le prince Miloš s'efforça de faire revenir Nikifor en Serbie, et il y réussit en 1831.

Les bons rapports entre le prince Miloš, son frère le hospodar Jovan et Nikifor ne dureront pas longtemps. L'attitude des princes éloigna de plus en plus Nikifor de la dynastie des Obrenović et l'orienta vers le mouvement constitutionnel qui en 1838 devint celui des »défenseurs de la constitution«. C'est ainsi que Nikifor devint, entre 1839 et 1842, l'un des leaders du mouvement à Čačak, ce qui lui valut d'être arrêté à plusieurs reprises.

A cette époque d'âpres luttes politiques, Nikifor eut le mérite de s'occuper de la fondation du lycée de Čačak, de l'activité de l'école primaire et du développement de la scolarité dans le diocèse d'Užice. Il ne se borne pas à son rôle d'organisateur dans le développement des écoles mais accorde aussi son aide financière non seulement aux écoles mais aussi aux étudiants pauvres, permettant aux meilleurs d'entre eux de continuer leurs études au Lycée de Belgrade. Il faut souligner surtout le rôle de Nikifor dans la reconstitution du lycée de Čačak en 1842, et dans son bon fonctionnement jusqu'en 1845, par quoi il jeta les fondements d'un des plus célèbres et des plus anciens lycées de Serbie.

Du temps des »défenseurs de la constitution« de nouvelles conditions historiques furent créées, conditions que Nikifor comprit à merveille. C'est ainsi que tout en organisant le lycée de Čačak et veillant à son fonctionnement, il continue à entretenir des relations avec Njegoš, Đura Daničić et Vuk Karadžić avec lesquels il est en correspondance. Il eut surtout beaucoup de mérite pour la propagation des oeuvres de Vuk Stefanović Karadžić, leur procurant des abonnés et contribuant ainsi à la réforme linguistique et orthographique de Vuk. De plus, Nikifor prit activement part à l'essor économique de la Serbie du temps des »défenseurs de la constitution«. C'est ainsi qu'il eut beaucoup de mérite pour le développement du commerce et de l'hôtellerie à Čačak ce qui contribua au développement de la ville entière. D'autre part, par la création d'une économie modèle dans le domaine du monastère de la Présentation au Temple à Pakovraće, il donna l'initiative pour le progrès de l'agriculture. A cette époque il s'occupait aussi de la restauration des églises de Čačak et de Užice. En élevant trois konaks auprès du monastère de la Présentation au Temple, et en procurant à celui-ci des évangélistes et d'autres objets liturgiques, en achevant sa peinture murale, il termina ses travaux au sein de son monastère préféré, dans lequel il construisit le tombeau dans lequel il sera inhumé.

Il est mort en 1853 nous léguant ses oeuvres de culture matérielle et spirituelle, qui témoignent de son activité épiscopale et de ses efforts pour promouvoir l'agriculture et la vie éducative, politique et ecclésiastique dans la région de Čačak, contribuant de son mieux au développement de la Serbie après les insurrections.

ДР ДРАГОЈЕ ТОДОРОВИЋ

**НЕУСПЕО ПОКУШАЈ ОТКУПА КОНАКА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА
У ЧАЧКУ ПРЕ 140 ГОДИНА**

Јован Обреновић, господар Јован, како је најчешће ословљаван, брат и одани приврженик политике кнеза Милоша, највећи део свога живота провео је у рудничком и чачанском крају, односно у Брусници¹ и Чачку.

У време устанка 1815. учествовао је готово у свим бојевима и одликовао се храброшћу. Првих година по ослобођењу постао је старшина рудничке нахије са седиштем у Брусници.² Доцније прелази у Пожаревац, где га 1825. затиче Ђакова буна. По овлашћењу кнеза Милоша, господар Јован одлази међу побуњенике да с њима разговара, умири их и поврати ред. Међутим, покушај је пропао. Пошто је побуна узела маха, бунтовници су кренули и на Пожаревац, а господар Јован, не располажући са довољно снага за одбрану, побегне у Пореч. Том приликом конак Јованов био је похаран, а све затечено у њему — поразбијано и поломљено.³ То је била прва од неколико ове врсте, које ће га и доцније потресати.

Из Пожаревца је господар Јован поново дошао у Брусницу, одакле је управљао рудничком нахијом. После смрти Василија Васе По-

повића, обор-кнеза пожешке нахије, кнез Милош доноси одлуку, 1832. године, о спајању рудничке и пожешке нахије и ставља их под управу Јована Обреновића у звању губернатора.⁴

Новом организацијом управе 1834. године, кнез Милош образује пет сердарстава. Окружја: старовлашко, ужичко, чачанско и рудничко сачињавала су рашко сердарство, на чијем се челу налазио велики сердар рашки — господар Јован Обреновић.⁵ Кад су Турци навалили на Србију преко Мокре горе 1834. године, команда над целом народном војском, која је добила задатак да протера Турке, поверена је великом рашком сердару господару Јовану.⁶

После Сретењског устава, 1835. године, кнез Милош укида сердарства и формира војне области. За команданта моравско-подринске војне области,⁷ са седиштем у Чачку, поставио је Јована Обреновића⁸ у чину ђенерала.⁹

Нови положај и нова улога захтевали су и репрезентативнији конак, па је господар Јован већ у марту 1835. године започео зидање новог дома, који ће одговарати угледу и достојанству „његовог сијатељства“.

Обраћајући се писмом Петру Лазаревићу, капетану самаилско-подибарском у Карановцу, тражио је да му пошаље „гоге“ (зидаре) који ће отпочети грађење конака. Лазаревић му, уз најлепше жеље, шаље 10 зидара, који треба да поставе темеље конака.¹⁰

Истог лета, 1835. године, конак је стављен под кров, а у јесен господар Јован изводи унутрашње радове и приводи посао крају. У вези с тим писао је у Крагујевац „љубазном Сули“ тражећи од њега да му набави следећи материјал: стакла за „пенцере“, 13 алки жутих — пиринџали „које се на врата прекују на среди те се с њима повуку врата и затварају“, потом још 10 алки мало мањих, такође жутих, за долапе.¹¹

Кад је сасвим завршен, конак господара Јована представљао је особито здање, не само у Чачку, већ и у целој западној Србији.

Уселивши се у нови дом, господар Јован није могао ни претпоставити колико ће судбоносних доживљаја у њему имати.

Тражећи начина да ограничи Милошеву апсолутну власт, његови противници—уставобранитељи, међу којима се нашао и Милошев брат Јеврем, успели су да се донесе устав 1838. године и да натерају кнеза Милоша да напусти земљу. Покушај Јована Обреновића да оружаном интервенцијом спасе престо брату, није успео. Сву власт у рукама имали су потом: Јеврем Обреновић, Тома Вучић

— Перишић и Аврам Петронијевић. Виновнике „побуне“, управо присталице кнеза Милоша, међу којима је био и Јован Обреновић, ново „правитељство“ похапсило је и предало их изванредном—Чрезвичажном суду.

У оваквим приликама покренуто је и питање продаје Јовановог конака у Чачку. Наиме, окружни начелник Милосав Перуничкић жалио се и раније министру унутрашњих дела на веома скучен простор у коме се налазе канцеларије Начелства у Чачку. Обавештавајући свога претпостављеног да је извршио неке „репарације“ на згради коју користи Начелство, он додаје да те ситне оправке не решавају проблем простора, јер се у наведеним просторијама не може дочекати зима (једна соба је од осам аршина а друга од четири).¹² Истовремено, начелник предлаже да другу кућу узме под кирију, уколико „не би правитељство кућу у Чачку бившег војеног команданта узело“.¹³

Тим актом од 9. августа 1839. начелник први пут званичним путем пише о могућности куповине конака за потребе „правитељства“.

Примивши извештај начелников, министар му даје упутства, шаље му новац за извршене поправке, па додаје: „Што се пак куће бившег војеног команданта тиче, у коју се исто начелништво уселити жели, не може му се од стране Попечитељства удовиствореније учинити, почем се не зна оће ли речени бивши командант кућу своју продавати“.¹⁴

Знајући да није надлежан да одлучује о питањима која су везана за тако значајне личности, министар се актом обратио намесницима 11. септембра 1839. године, у коме износи тешкоће Чачанског окружног начелства у вези простора. Пренео је жељу Начелства да за своје потребе купи конак „бившег команданта“. Рекавши да он такву жељу Начелства није хтео разматрати, молио је намесништво за упутство.¹⁵

Намесници нису одуговлачили са одговором и већ 16. септембра обавештавали су министра да може узети под кирију неку другу кућу, али не конак Јована Обреновића.¹⁶

Међутим, подесне куће у Чачку није било и ствар је за кратко обустављена.

Али, 27. октобра 1839. министар унутрашњих дела упућује окружном начелнику у Чачку акт следеће садржине: „Имајући Правитељство намеру кућу Господара Јована Обреновића у Чачку налазећу се, са његовим споразуменијем одкупити, долази Попечитељство

внутрени дела препоручити началничеству да оно речену кућу, простор авлије и к њој принадлежеће зграде просмотри, цело стање њено садашње провивши, с назначенијем од каквог је материјала она начињена, с колико соба и других преграда, које је величине и дужине свака соба и сва кућа и од каквог су материјала остале зграде направљене, опише и заједно с мненијем својим колико би она према том стању данас вредила, Попечитељству овом даљег ради поступка достави“.¹⁷

Може се претпоставити да је претходно вођен разговор са Јованом Обреновићем, па тек после његовог начелног пристанка — предузети су одговарајући кораци.

Начелство је одмах по пријему акта образовало комисију, која је добила задатак да изврши премеравање и процени новчану вредност конака и других, споредних зграда на поседу Јована Обреновића. У комисију су ушли: окружни начелник Перуничич и његов казначеј, затим председник Окружног суда и члан овог суда Васа Симић.¹⁸

Изишавши на лице места, комисија је нашла следеће:

„Један¹⁹ конак на два боја састојећи се од $8\frac{2}{3}$ фата²⁰ дужине и $6\frac{7}{8}$ ширине, с једног краја куће на дојњем на ћошету једна оцаклија,²¹ а на другом ћошету једна собица а између њи један аралук²² из кога се вуруна ложи. На дојњем боју с другога краја куће подрум под земљом сав од камена сазидан, и на трећем талу простора кућнога, а између подрума и оцаклије, налази се конак,²³ а за конаком с леђа, између подрума и собе, једна трпезарија за 12 персона простора. На горњем боју, на сва четири ћошета по једна соба, од које је једна оцаклија, над подрумом међу собама једна сарачана,²⁴ а над трпезаријом једна соба. Остали простор између соба остаје конак из кога има на дојњу страну један ћошак мали над мердевинама; овај је сав конак од дрвене грађе осем што је циглом између јапије попуњено подзидат; а изван конака у авлији наодећи се:

Једна зграда с чардаком над њом $2\frac{1}{8}$ фата дужине и квадратне ширине.

Једна зграда од брвана са три преграде, шиндром покривена од $5\frac{1}{2}$ фати дужине и два ширине.

Један млекар под даском покривен — два фата ширине и $3\frac{1}{8}$ дужине.

Један мутвак²⁵ с две собице ћерамидом покривене од $4\frac{1}{2}$ фата дужине и $2\frac{1}{8}$ ширине, и његова је грађа дрвена и подпуњено место чатме²⁶ циглом.

Један аар²⁷ од дасака ћерамидом покривен од 5 дужине и $4\frac{1}{2}$ фата ширине.

Један трпезар од дасака ћерамидом покривен $3\frac{1}{2}$ дужине и $2\frac{1}{2}$ фата ширине, на црквеној земљи начињен.

Авлија са принадлежећом башчицом у којој се 100 дрвета шљиве наоди, $48\frac{1}{2}$ фати ширине и 52 дужине.

Једна пак башчица с 11 дрвета шљива од 27 фати дужине и 26 ширине.

Један конак стари од $4\frac{7}{8}$ ширине и 6 фата дужине, на два боја, дољни бој од брвана о горњи од чатме исплетен и готов се свалити сасвим, има две собе и једну сарачаницу, на горњем боју пак четири собе на ћошковима и између њи један пролазак, и он је целе Наије јербо је за муселима грађен, пак га је неке године суд овдашњи продао Г. Јовану за 3.000 гроша и новци куд су од њега употребљени не зна се.

Земља под конаком истим од 30 фати дужине и 9 ширине састоји се:

Један аар стари од дасака и даском покривен од $3\frac{1}{2}$ ширине и 8 фати дужине, био је поч. Г. Васе Поповића и купио га Г. Јован по казивању овдашњи људи за 200 гроша.

Једна шупа с ћерамидом покривена од $3\frac{1}{4}$ фата ширине и 5 дужине.

Земља пак под истом шупом и кошаром од 30 фати дужине и 18 ширине.

Напослетку и то Началничество ово високославном Попечитељству до знања доводи да гореописана Г. Г. нису могла собе у конацима шацованим премерити из узрока што су ове позатваране, а кључеви од ови овде код већила²⁸ Г. Јованова не наоде се до код њега у Београду, а Г. Г. по знању својем и спољашњом мерењу и прегледу ове конаке с стајама њиовим описала је.

А што се вредности спрема њеног стања тиче, које високославно Попечитељство од Началничества мненије захтева, данас да би од прилике 50.000 чар. гроша вредило.

О чему Началничество с Рапортом овим по Височајшем налогу високославно Попечитељство внутрени дела како описанијем стања преднаведене куће, тако и вредности њене покорно му до знања доставља а особито и једна ливада која је с конаком скопчана наоди се, која је 100 цесарских у вредности, и ако се не откупи мораће јој се штета од конака свагда причињавати.

9. новембра 1839.
У Чачку

Началник Округија Чачанског
Милосав Перуничкић
Писар
Прокопије Пауновић²⁹

Примивши тражене податке од окружног начелника, министар унутрашњих дела их је доставио Намесништву додајући на крају: „Саопштавајући понизно ово све Високославному Намесничеству достојства књажеског и не могући по истому предмету без височајшег наставленија даље поступити, оставља Попечитељство внутрени дела благоуређенију предпохваљеног Намесничества с најучитивијом молбом да му се по учињеном употребленију прилагајем акт врати“.³⁰

Намесници, са потписом све тројице, већ 24. новембра 1839. стављају до знања министру да им је „нужно знати би ли исти Г. Јован пристао на ону прецену куће коју је Началничество округа чачанског учинило“, па му налажу да о том у „споразуменије с реченим Г. Јованом ступи“ и одговор његов да им саопшти.³¹

Министар је тај деликатни задатак поверио своје секретару Јовану Николићу. Објаснивши господару Јовану разлоге своје посете, Николић га је упитао да ли је задовољан проценом Чачанског окружног начелства вредности конака и целог комплекса имања у Чачку. Јован Обреновић је био категоричан истакавши „да он на такву прецену тим већма не пристаје што ја она бившим начелником истог округија покојног Перуничкића, кога он за свог највећег злотвора држи, учињена, придодавајући да га сама двокатна кућа више од 75.000 гроша стоји, пак и онда кад би му Правитељство за исту кућу и остале зграде, у приложеној овде листи назначене, 100.000 гроша чаршијских платило,³² на коју он цену пристаје, да би на штети, у соразмерију саме вредности био“.³³

И на томе је остало. Откуп конака није извршен, не само због двоструко веће цене коју је тражио господар Јован, него и због промене која је настала доласком кнеза Михаила Обреновића на престо. Чим се званично устоличио, (5. марта 1840.),³⁴ кнез је похитао да амнестира све политичке кривце осуђене за учешће у побуни маја месеца 1839. године. Млади кнез је изражавао посебну наклоност према стрицу Јовану. У акту Председништва кнежеве канцеларије упућеном министру унутрашњих дела, 30. марта 1840, наилазимо на нову потврду кнежевог интересовања за све што је везано за Јована Обреновића. У том документу читамо следеће: „Будући да Његова Светлост жели знати како је Попечитељство внутрени дела поступи-

ло у призренију погодбе за кућу Г. Јована у Чачку наодећу се... то, по налогу Његове Светлости, Попечитељство внутрени дела умољава се од стране Представничества да о делу томе час пре надлежно известије овамо пошаље“.^{34a}

Министар унутрашњих дела одговорио је одмах, 2. априла, обавештавајући Кнежеву канцеларију о читавом поступку који се водио око продаје конака господар Јована.^{34b}

Утврдивши званичним путем да конак Јована Обреновића није продат, кнез Михаило предузима нове кораке. Већ 5. априла пише он министру унутрашњих дела: „Г. Јован Обреновић жели ићи у Чачак к својој кући и будући му је нужно имати Објавленије содржанија тог да га у путу овом и код куће његове нико не узнемирује, као што и он никога узнемиравати неће, то препоручујем Попечитељству внутрени дела да му од стране своје даде Објавленије у смислу овог“.³⁵

После овако јасног и категоричког кнежевог захтева, министар је одмах, следећег дана, издао тражено „Објавленије“, после чега није било сметњи да се господар Јован поново нађе у свом дому и свом вољеном Чачку.

Међутим, кнез Михаило се није задовољио само амнестијом стрица Јована — он је желео његову потпуну рехабилитацију. Почетком јесени 1840. године, „Новине српске“ донеле су вест из Крагујевца: „По преставленију Попечитељства правосудија од 7. тек. м. А № 3423 благоволела је Његова Светлост, Милостивши Књаз и Господар наш височајше решити да се Његовом Сијатељству Господару Јовану Т. Обреновићу, од дана изданија овог височајшег благовољителног над њим решенија, сва она грађанска права даду која је и пре имао, и лане, поводом догодившег се у Србији бунта, по содржанију над њим изречене и суштествовавшим Намесничеством под 21. септембра 1839. год. В Н 1275 потврђене пресуде, лишен остао, да и(х) опет наследи и ужива“.³⁶

Млади кнез је овим својим решењем заиста показао, не само велику наклоност према стрицу Јовану, већ и очигледну одважност, јер су уставобранитељи још увек представљали значајну политичку снагу.

Сместивши се поново у Чачку, господар Јован је наставио да живи као члан дома владајућег кнеза. „Новине српске“ јавиле су да је у Чачку „торженствено“ обележен „дан тезоименија“ Његове Светлости и да је господар Јован „у свом конаку, по свршетку литургије, приредио пријем свију овдашњих чиновника, кметова и осталих „от-

мени житеља“. А по подне „играњем ора од младежи у авлији Коначкој до самога мрклога мрака и великим весељем свију ту присуствујући житеља проведен“.³⁷

Тако је господар Јован Обреновић опет добио своје место и одговарајућу улогу која му је припадала као члану дома владајућег кнеза.

Али, ни ово стање није дуго трајало. Као што је познато, Тома Вучић Перишић подигао је буну 1842. године и натерао младога кнеза да напусти Србију. Покушај господара Јована Обреновића да из Чачка крене у помоћ кнезу, није уродио плодом. Овога пута морали су сви Обреновићи у емиграцију, с њима и Јеврем Обреновић, који је раније, заједно са уставобранитељима, протерао брата Милоша и осудио Јована.

У емиграцији је Јован и умро, у Новом Саду, 1850. године.³⁸

НАПОМЕНЕ

1. Брусница — данас Горњи Милановац. У овом напису само су додирнути значајнији датуми из живота Јована Обреновића — неопходни за осветљавање теме коју обрађујем. Ово тим пре што још немамо документовану монографију о његовом деловању у овом крају.

2. Милан Б. Милићевић, Поменик, Београд, 1888, стр. 462.

3. Владимир Стојанчевић, Милош Обреновић и његово доба, Београд, 1966, стр. 123.

4. АС (Архив Србије), КК (Кнежева канцеларија), XIV, 101.

5. Радосав Марковић, Војска и наоружање Србије кнеза Милоша, Посебна издања САН, Београд, 1957, стр. 161.

6. Исто. Турци су том приликом потучени код села Заовине. Мада су се заклели да ће у Србији опет успоставити „царски ред“, потучени и посрамљени враћени тамо одакле су дошли (Исто, стр. 164).

7. Моравско-подринску област, односно команду сачињавала су окружја: ужичко, рудничко, чачанско и крушевачко (Исто, стр. 125).

8. Радосав Марковић, наведено дело, стр. 125.

9. Јован Обреновић имао је у почетку чин генерал-мајора, а од 1837. генерал-дивизионера (Исто, стр. 125). Иначе, „само кнежева браћа, Јеврем и Јован, били су генерали и нико више“ (Исто, стр. 104).

10. АС, КК, XIV, 511.

11. АС, КК, XIV, 682. Овај напис нема претензија да улази у полемику око питања када је подигнут конак Јована Обреновића у Чачку, већ само у контексту разраде теме даје најнужније податке.

12. аршин — око 70 см.

13. АС, МУД, П, II, 88/1839.

14. Исто.

15. Исто.

16. Исто.

17. АС, МУД (Мин. унутрашњих дела), П (Полицајно), II, 144/1840.

18. Исто.

НЕУСПЕО ПОКУШАЈ ОТКУПА КОНАКА ЈОВАНА ОБРЕНОВИЋА У ЧАЧКУ ПРЕ 140 ГОД.

19. Цифром писане бројке на почетку сваке нове алинеје заменио сам речима како не би настала забуна, јер је у оригиналу редовно иза цифре стављена тачка те се стиче утисак да се ради о редном броју.
20. фат — шест стопа.
21. онаклија — просторија која има огњиште са озиданим димњаком.
22. аралук — мали ходник, међупростор
23. конк — ходник
24. сарачана — просторија у којој се држи прибор за коње
25. мутвак — кухиња
26. чатма — кућни зид од дасака или пружењем оплетен па облепљен
27. аар (ахар) — штала, коњушница
28. већил — заступник, пуномоћник
29. АС, МУД, П, II, 144/1840.
30. Исто.
31. Исто.
32. Ради упоређења, дајемо неке цене из четрдесетих година прошлог века: пар волова коштао је 1.200 гроша, пар свиња — 40 гроша, ока (1,283 кг) пшенице 12 пара (АС, КК, XIV, 842).
33. АС, МУД, П, 144/1840.
34. „Новине српске“, бр. 10 од 9. марта 1840.
- 34а. АС, МУД, П, 144/1840.
- 34б. Исто.
35. АС, МУД, П, II, 124/1840.
36. „Новине српске“, бр. 40 од 28. септембра 1840.
37. Исто, бр. 50 од 7. децембра 1840.
38. Милан Б. Милићевић, Поменик, стр. 462. За Јована Обреновића може се рећи да је први од трагичара из лозе Обреновића: 1825. умро му је син Обрен, 1835. умире му супруга Круна, 1838. губи кћер Јелену, исте године и сина Павла из другог брака, 1839. стављен под суд, 1842. емигрирао, 1850. умро у туђини.

Сл. 1. Господар Јован Обреновић

Министерство Финансовъ

Секретарю

Министерство Финансовъ

Да свали с трактата Тодъ за тота
Актъ отъ мене Николая у мене да вѣдѣ
Може да издаде за Дистанс
Тодъ и тѣмъ да вѣдѣ
10 Станъ Николая у мене
Меня вѣдѣ у Николая

Будете у тѣмъ Отказомъ отъ мене,
како с тѣмъ да вѣдѣ
свѣдѣ у тѣмъ да вѣдѣ
у тѣмъ да вѣдѣ, да вѣдѣ
како с тѣмъ да вѣдѣ
10 Станъ Николая у мене
Меня вѣдѣ у Николая

Министерство
Финансовъ
8335

Министерство Финансовъ
Секретарю

Министерство Финансовъ
Секретарю

Ст. 2. Писмо Петра Лазаревича, Ювану Обреновичу којим га оба-
вештава да шаде 10 гога за постављане темѣља конака

Ст. 3. Актъ предѣланика кнежеве канцеларије, министру унутрашнихъ
дела којим тражи податке о продаји конака у Чачку

МАРИЈА УРОШЕВИЋ

ЖЕЛЕЗНИЧКЕ КАПЕ И ОЗНАКЕ НА ЖЕЛЕЗНИЦАМА СРБИЈЕ

УВОД

Историјат железница у Србији може се пратити у неколико развојних фаза, које су условиле многе промене на железницама, а у вези с тиме и на службеним оделима униформама, капама и железничким ознакама. Ове фазе су последица политичко-економских услова, који су били од пресудног значаја за изградњу железница код нас, јер стране империјалистичке силе, као што су Турска и Аустро-Угарска, имале су намеру да даље економски подјарме и експлоатишу наше земље, као и наше суседе. Значи, градња првих пруга у нашој земљи требало је да служи империјалистичким силама за њихову даљу експанзију према истоку, а поготово за експлоатацију наше земље, која је — по свом географском положају и природним богатствима — одувек привлачила суседне империјалистичке земље.

Развојне фазе у изградњи и променама на железницама у Србији могу да се поделе на седам периода:

I период: 1884. српске железнице под експлоатацијом француског друштва	С Д Ж
II период: 1889. преузимање железница од Француза	С Д Ж
III период: 1918. уједињење Срба, Хрвата и Словенаца	С Х С
IV период: 1929. проглас Краљевине Југославије	Ј Д Ж
V период: 1941. време окупације	С Д Ж
VI период: 1945. ослобођење од Немаца	Ј Д Ж
VII период: 1954. самоуправљање — до данас (1980)	Ј Ж

ПРВИ ПЕРИОД

Међу првим званичним предлозима за изградњу железнице у Србији спада покушај из 1851. године, за време владавине кнеза Александра Карађорђевића, мада постоје мишљења да је то питање покренуто још за време кнеза Милоша 1838. Године 1837. у „Србском народном листу“ објављен је први чланак о железницама на српском језику. „... До почетка овог столећа само су се коњи за подвоз на гвозденим путовима и употребљавали; али је ум човечки још и даље полетио и како би се још и већи терет возити могао, измишљавати почео, и тако се дође до тога, да се на гвоздени пут парна кола употребе... Сви се велики умови у том уверено слажу, да су гвоздени путеви и паровози на обновљени света определени и сви просвештени народи са њима тражу благостание стое основати...“ Тако је Павле А. Поповић први код Срба писао о железницама, и то дванаест година од проналаска железнице у Енглеској, а 47 година пре градње железнице у Србији (пруга Београд — Ниш).

Србија је у то време била мала кнежевина, уз то вазал Турске царевине, па није могла ништа да предузме самостално, већ уз одобрење Порте, којој веза Србије са светом није одговарала и због тога није дала своју сагласност за грађење. Овакав став Турска је имала све до 1878. године када више није могла да се одупре сили Аустро-Угарске, Немачке и Енглеске; на име до Берлинског конгреса.

Године 1867. поново је покренуто то питање, само је овог пута иницијатор Аустрија, која је желела да се, изградњом пруге Београд — Ниш, повеже са Цариградом. То је било најоучљивије на Берлинском конгресу, одржаном 13. јула 1878. Аустро-Угарској је ишло у прилог да се изгради ова пруга, јер би се тако повезао Исток са Западом. На овом конгресу Србија је, уствари, добила независност, тако да није морала турској сили да полаже рачуна за све што је на својој територији могла да учини. Као противуслугу, велике силе су

зато поставиле услов Србији да мора да гради пругу од Београда до Ниша. То је ишло у прилог њиховим претензијама. Значи, овим уговором Турска је дала Србији независност, али Србија није могла да се ослободи тугорства Аустро-Угарске и отараси њених претензија ка Истоку.

У то доба, Србија, као мала кнежевина, није могла финансијски да издржи градњу пруге. Због тога су поведени преговори са разним иностраним друштвима, а оно друштво које ће градити пругу, добиће и концесију за њену експлоатацију, што значи — биће господар пруге. После дугих преговора прихваћена је понуда да железнице у Србији гради Француско друштво, под руководством његовог представника Бонтуа. Кнез Милан Обреновић морао је да прихвати понуђене услове које је Генерална унија постављала, пошто је желео да се ослободи силних дугова у које је запао. Угоро о изградњи железничке пруге Београд — Ниш, прве железничке пруге у Србији, склопљен је и потписан 3. фебруара 1881. године. Дана 21. јуна 1881. године кнез Милан Обреновић, тадашњи владар Србије, закопао је сребрним будаком обележену трасу Београд — Ниш, на месту где је Мокролушки поток прелазио испод Топчидерског друма, поред некадашње Ватине фабрике хартије на Сењаку. На тој свечаности кнез Милан Обреновић је рекао: „Полажући темељ, ја сам уверен, да ће ово велико дело и важно предузеће на симпатије свих просвећених патриота, а могу додати — и уз симпатије целе просвећене Европе — сретно се довршити, чему нам даје јемство и призната озбиљност друштва коме је оно поверено.“ Ове кнежеве речи нису се у потпуности обистиниле, бар што се тиче озбиљности друштва из Француске које је предузело грађење железнице у Србији.

После неколико година изградње и познате афере Бонту око провере новца, ипак је завршена пруга Београд — Ниш и пуштена у саобраћај 23. августа 1884. године.

За време изградње пруге припремало се особље које ће вршити саобраћајну службу на железници. Наиме, Друштво је било дужно да до закључења уговора о експлоатацији организује Дирекцију за експлоатацију железница у Србији, да изабере и припреми особље које ће вршити саобраћајну службу. У то време је у Београду била основана Државна железничко-трговачка школа, коју су већином похађали ђаци са завршеном гимназијом који су желели да постану трговци или железнички чиновници. Директор школе је поднео предлог министру грађевина да се добри ученици ове школе који желе да постану железнички чиновници пошаљу на Аустријске и Белгиј-

ске железнице да студирају њихову експлоатацију. Они би се упознали са свим гранама службе, почевши од издавања билета до завођења пртљага, и отправљања робе, споровозне и брзовозне. Завођење билета било је на транзит, на целокупно књиговодство које се односи на разне операције железничке и на царинске операције. Сви ученици морали су да знају да рукују телеграфским апаратом и морзеову азбуку, тако да могу тачно да примају и отправљају депеше телеграфском азбуком. Ово учење је трајало четири месеца, а после тога долазило је полагање испита. Државне и друштвене питомце који су учили у Белгији популарно су називани „Белгијанци“. Међу првим ученицима били су: Евжен Дероко, Коста Вељковић, Никола Јовановић, Крста Балић, Алекса К. Стефановић, Никола Нушић, Антоније Панић и Светозар Поповић.

Comptoire National d'Escompte из Париза која је имала један огранак под називом »COMPAGNIE DE CONSTRUCTION ET D'EXPLOATATION DES CHEMINS DE FER DE L'ETAT SERBE« (Компанија за конструкцију и експлоатацију железница у држави Србији) наставила је започете послове Унион Генерале.

Серију инструкција прописала је и објавила Компанија. Прописан је начин организовања ових служби. То је обиман законски материјал, који је истовремено регулисао целину са низом детаља, функција и обавеза, као и одговорности.

Прва инструкција била је обављена у Паризу 1884. године, а обрађивала је руковођење пословима на изградњи железнице у Србији.

Следећа инструкција регулисала је питање персонала. Сваки службеник, који је ушао у службу Компаније, требало је да својом руком напише следећу изјаву: „Ја доле потписани изјављујем са пуном и целом одговорношћу да ћу испуњавати услове који ми се постављају улазећи у персонал Компаније, на мој лични захтев, и потчињавајући се унапред свим прописима постојећег упутства као и осталим упутствима општег карактера који се односе на персонал и заповести службе која даје ове инструкције као и свим наређењима датим од стране мојих претпостављених старешина.“

Инструкција бр. 3, из 1884. године, допуњена 1886. под бројем 4, регулише ношење службеног одела железничког особља. У члану 1. прецизирано је: „Друштвено особље било под декретом или без, а које долази у додир са публиком на перонима у канцеларијама, чекаоницама и приступима за путнике, у магацинима за робу, као и у

влаковима, обавезно је да носи потпуну службену униформу онако како је прописано у Прегледу чл. 27. ове опште одредбе“.

Капа, као део железничке униформе, ношена је на железницама у Србији од 1884. године:

Шефови станица носили су качкет плаве боје, морнарског облика, са белом навлаком која се скидала (ради прања). На предњој страни је била једна „позлаћена“, златно-жуте боје ознака са монограмом које сачињавају слова С Д Ж (ћирилицом), скраћеница од Српске Државне Железнице.

Отправници возова, помоћници шефова станица, саобраћајни службеници и телеграфисти нису имали белу навлаку и њихова ознака на капи је била никлована, са монограмом С Д Ж.

Возовођа је имао капу од плаве чоје друге класе, са повезом који је имао два вунена црвена ширита и ознаку од никла са монограмом С Д Ж.

Кондуктери су имали капу од плаве чоје друге класе, са повезом који је имао један црвен вунени ширит, а ознаку од бакра са монограмом С Д Ж.

Кочничари нису имали ширите на капи; ознака је била од бакра са монограмом С Д Ж .

Шефови маневре су имали два плава ширита, ознаке у никлу и монограм С Д Ж.

Помоћници шефа маневре имали су један плави ширит, ознаке од бакра и монограм С Д Ж.

Надзорници пруге и пружни радници имали су два жута ширита и ознаке у никлу са монограмом С Д Ж.

Прегледачи кола, подмазивачи и механичари имали су једну широку црну пантљику.

Вратари су имали капу сличну шефу станице, али је повез био прекривен једном широком црвеном пантљиком на којој је било исписано „Портиер“ на српском и француском.

ДРУГИ ПЕРИОД

Стање на железницама у Србији за време експлоатације страног капитала, према члану 48. Опште конвенције, било је врло тешко. Чињеница је да су железнице саграђене под најтежим погодбама, по врло скупој цени, па је експлоататор настојао на сваком кораку да уштеди до максимума све што се могло. Страни капитал је тежио

да обезбеди себи што већи профит на инвестирани капитал, па зато није водио рачуна ни о безбедности саобраћаја, ни о људима који раде на железници. Изношени су невероватни примери нехата и неправилности и указивано на страшне примере штета и злоупотреба које су ишле на рачун државе и народа. Зато је опозиција отворено тражила да се железнице одузму од Француског друштва и да српска држава сама преузме експлоатацију.

У „Српским новинама“ 21. маја 1889. године изашао је указ о одузимању железнице од Француског друштва и њеном предавању Српској државној управи, која је морала француској влади да исплати остатак дугова за изградњу железнице. Дан преузимања железнице — цар Константин и царица Јелена — железничари су славили свечано сваке године као своју славу и као успомену на овај догађај.

Главна железничка пруга ишла је средином земље, остављајући остале делове државе без добрих и брзих веза. Путеви су били малобројни и примитивни и за саобраћај путника и робе неподесни. Тешки брдски терени изискивали су велике издатке за подизање нормалних путева, па се ишло на грађење пруга узаног колосека, који су биле много јефтиније и теренски погодније. Усвојена је изградња узаног колосека 0,76 м. Законом о изградњи железница од 6. (18) децембра 1898. године, са допунама од 5. (17) октобра 1899. године, затим од 2. (15) априла 1902. године, и од 30. маја 1913. године, градило би се помоћу зајмова из иностранства. Период од 1903. до 1912. необично је важан у историји Српских државних железница, јер је тада пројектовано и изграђено врло много пруга. Између осталих, у овом раздобљу изграђена је и пруга Сталаћ — Крушевац — Краљево — Чачак — Ужице. Грађена је у етапама. Деоница Краљево — Чачак, предата је саобраћају 20. марта (2. априла) 1911, а деоница Чачак — Ужице 3. (16) јуна 1912. год.

На основу члана 51. Закона о уређењу Дирекције Српских државних железница, од 31. марта 1910. године, министар грађевина, на предлог Дирекције, прописао је Правилник о службеном оделу особља Српских државних железница. Из овог правилника се сазнаје да је капа шефа станице била од „суре“ чоје, кроја као капа официрска, са венцем од кадифе (сомота), бордо боје — загаситоцрвене, широка 44 мм. Горњи део капе је шири од доњег за седам см у пречнику. Штит је од црне лаковане коже, повијен наниже, са олучастом пресованом ивицом, без подбрадника. Са предње стране капе, на венцу, налази се тробојна кокарда, у средини црвено емајлирана, са по-

сребреним двоглавим орлом. Изнад кокарде, више венца, срмом је извезен крилат точак, железнички амблем.

Дежурни саобраћајни чиновници и шефови станица када врше саобраћајну службу носили су капу истог облика од загаситоцрвене боје са венцем од кадифе вишњеве боје.

Остали нижи службеници, приправници и телеграфисти, носили су исту капу као и чиновници, само је железнички амблем, крилати точак, извезен „сребрном“, а не „златном“ жицом.

Званичници, као и служитељи, носили су капу истог облика и величине као и чиновници, само је, уместо венца од кадифе, венац од чоје, и то: саобраћајно особље имало је венац од чоје вишњеве боје, особље за одржавање пруге-венац од чоје загаситоплаве боје, а машинско особље — венац од чоје црне боје.

Служитељи и физички радници имали су са стране на капи, уместо кокарде, монограм СДЖ од белог метала, а над њим крилат точак, такође од белог метала. Возно, пружно и машинско особље зими је носило шубару од црне јагњеће коже са кокардом, односно монограмом и крилатим точком од белог метала.

ТРЕЋИ ПЕРИОД

Године 1918. после распада Аустро-Угарске монархије, створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца — СХС. Ова вишенационална држава наследила је разнолику железничку мрежу и по организацији и намени за коју је грађена, и по ширини колосека.

У току првог светског рата окупатор је скоро потпуно демолирао пруге у Србији. Ни једна није била способна за саобраћај. Ионако слабог капацитета, Српске железнице су биле за дужи период неспособне за рад. На територији бивше Аустро-Угарске железнице нису рушене, али су, услед ратних збивања, толико дотрајале да су биле на крају издржљивости. Међународни саобраћај је био све јачи, а Југославија, по свом географском положају, транзитна земља.

Поред тога, многе железничке пруге грађене су у чисто експлоататорске сврхе. Због тога нису могле да задовоље потребе нове државе, па је и њих требало прерађивати. Из свега овога се види да је железничка мрежа у Југославији у 1918. години била у врло замршеном систему, па није могла да задовољи потребе саобраћаја у новој држави. Зато је одмах почела поправка порушених пруга,

које су већином биле на територији Србије. Поправке су почеле 1918, а завршене 1920. године. У овом периоду донета је уредба о организацији Министарства саобраћаја (раније је железница припадала Министарству грађевина) као тела које управља целокупном политиком саобраћаја у земљи. Ова уредба ступила је на снагу 21. маја 1921. Дотле су постојале дирекције по главним градовима Југославије. Оне су, расцепкане, радиле по областима и довеле до тешког стања железнички саобраћај у земљи.

На предлог Министарства саобраћаја, а сходно члану 41. Закона о државном саобраћају Министарски савет одобрио је 17. марта 1925. године Правилник о службеном оделу особља државних железница. Из овог правилника види се да је капа шефова станица и саобраћајних чиновника била у виду шапке, од загаситоплаве чохе или камгарна, са венцем широким 40 мм, од затвореноплаве кадифе. Горњи обод капе био је шири у пречнику за седам сантиметара од доњег, штит је био од лаковане црне коже и повијен наниже, са олучастом пресованом ивицом и са подбрадником. Шефови станица и дежурни саобраћајни чиновници кад су вршили саобраћајну службу носили су капу од загаситоцрвене чохе, првог квалитета, са венцем од загаситоплаве чохе, првог квалитета и подбрадником од златне плетенице ширине 12 мм. Дугме за причвршћивање овог подбрадника није било са глатком површином, већ је на њему рељефно израђен крилати точак. На венцу је била државна тробојна емајлирана кокарда са двоглавим орлом у средини. Над кокардом, више венца, срном је био извезен крилати точак, железнички амблем.

Капе возовођа, машиновођа, надзорника пруга, телеграфа, мостова и тунела као и кондуктера — биле су истог кроја, облика и величине као и шефова станица и отправника возова, само од плаве чохе или камгарн штофа другог квалитета, са сребрним везеним крилатим точком и металном емајлираном тробојном кокардом и са малим крилатим точком од жутог метала, уместо двоглавог орла.

За све остало службено особље капа је била истог облика и од исте чохе, само, уместо венца од кадифе, имале су венац од чохе — каква је и капа, а уместо везеног — имале су амблем од белог метала. Тробојна кокарда била је мања. На њој се, уместо двоглавог орла, налазио мали крилати точак од белог метала. У току зиме ово особље могло је да замени капу шубаром. Прављена је од црне јагњеће коже или од плаве са преклопцима који су се могли, по потреби, спустити да заклоне уши и прикопчати испод браде. И ове капе имале су железничке ознаке.

ЧЕТВРТИ ПЕРИОД

Период од 1918. до 1929. године карактеристичан је и по томе што су уведени службени знаци на железничким униформама: сомотске или чохане латице и на рукавима галоне. Уведено је рангирање службеника на категорије.

Прогласом краља Александра Карађорђевића од 6. јануара 1929. године промењен је службени назив државе у Краљевина Југославија. Извршена је и подела на девет бановина. Овај закон обнародован је у 232. броју „Службених новина“, од 4. октобра 1929. године, и од тога дана добија обавезну снагу. Решењем Министарства саобраћаја од 29. октобра 1929. године железнице добијају назив Југословенске државне железнице ЈДЖ.

Правилником од 19. јула 1930. године сазнаје се да је капа, у овом периоду, имала такође облик официрске шапке, без жице, па је мекана, црне боје, од камгарна. Пречник горњег дела капе био је шири од доњег за 70 мм. Код чиновника VI — IV групе преко саставка горњег дела капе долазио је златан шујташ, дебљине три милиметра. Штит за сунце био је од црвене лаковане коже, повијен на доњу страну око 40 степени, а венац капе био је широк 45—50 мм. Подбрадник је био од црне лаковане коже, широк 15 мм, са две кожно прећице за продужавање и скраћивање подбрадника. Подбрадник је био причвршћен за капу са по једним дугметом, и то за чиновнике „златно“, за званичнике од „сребра“ и за служителје од жутог метала.

Шефови станица, саобраћајни чиновници и прометници, уместо подбрадника од коже, имали су подбрадник од златне плетенице, ширине 12 мм. Дугме за причвршћивање подбрадника није имало глатку површину, већ рељефно израђен крилати точак — железнички амблем.

Железничко особље на служби морало је да носи прописано службено одело, односно службене знаке. Службену црвену капу смели су и морали да носе само саобраћајни чиновници за време вршења службе, укључујући и шефове станица када врше саобраћајну службу, редовно, приликом саобраћаја дворских возова и у другим нарочитим приликама.

На станицама на којима је вршило службу више саобраћајних чиновника, службену капу смео је да носи само један, и то спољни, тј. онај који дочекује и отправља возове. Али кад један чиновник изађе из свог диспозиционог рејона, морао је црвену капу да замени обичном. Ношење службене црвене капе било је допуштено само за

време вршења саобраћајне службе и само на станичној територији, а кретање са њом ван станице строго забрањено.

Отправници возова за време вршења службе носили су капу од загаситоцрвене чохе, док је код осталих она црна. Код чиновника на венцу капе, на средини, налазила се државна тробојна кокарда, емајлирана, у чијој је средини двоглави орао. На венцу, изнад кокарде, крилати је точак величине $5\frac{1}{2}$ см. Код чиновника, чиновничких приправника и ђака саобраћајне школе он је био од „злата“, код званичника — од „сребра“, код служитеља — од жутог метала. Летња капа била је облика као и обична, само прављена од материјала као и летње одело, а штит и кожни подбрадник — исте боје као и капа. Кожна капа била је од црне коже, кроја шајкаче. Разликовала се од капе из 1927. године по сунцобрану, кога раније није било. Ову капу је носило само машинско особље.

ПЕТИ ПЕРИОД

Овај правилник из 1930 (и 1938) године важио је до 1941. За време окупације, од 1941. до 1945. године, нису излазили правилници о службеним оделима, па је ношена капа са ознакама СДЖ — Српске државне железнице. Међутим, на ослобођеним територијама Југославије организоване су партизанске железнице, које су обављале железнички саобраћај за потребе народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије. Слободне територије су се налазиле у западној Србији око Ужица, Чачка и Краљева, на око 210 км пруге. Ту је боравио и Врховни штаб НОВ и ПОЈ. Железнице су радиле и у југозападној Србији, у Ибарској долини — од Матарушке Бање до испод Рашке, на југу — у Топлици и истоку — око Пожаревца Кучева и Петровца. Железничари Народнослободилачке војске носили су капе са црвеном петокраком звездом, уместо кокарде са двоглавим орлом. То је било на венцу капе, а изнад звезде био је амблем железнички. Слободне територије су се налазиле и у другим нашим републикама — у Босни око Дрвара, партизански воз је био лоциран на Општрељу, радио је на релацији Општрељ—Млиниште. У јесен 1943. године шири се мрежа партизанских железница — од Словеније на северу, па преко Горског Котара, Босне и Славоније — до Македоније, на југу земље. У Македонији је око 100 км пруга било укључено у саобраћај, у Славонији више од 200 км, у Горском Котару и Словенији близу 150 км. У Босни су, ипак, партизанске железнице биле најорганизованије.

ШЕСТИ ПЕРИОД

Стара Југославија је у економском погледу била у зависном положају од светског капитала, који је и у њој одржао своје јаке економске позиције. Тако је и грађење железничких пруга истовремено било и једна од позиција продирања страног капитала и у већини случајева изградња нових пруга зависила је од страног капитала.

Целокупна железничка мрежа 1940. године износила је око 9.650 км пруга, што говори о, неразвијености и у односу на величину наше земље.

Дубоке револуционарне промене у политичком и економском развоју наших народа, извојеване кроз народноослободилачку борбу у народној револуцији, учиниле су истовремено и историјски прелом у изградњи нових пруга у нашој земљи, које треба да задовоље опште интересе политичког и економског развоја свих народа Југославије и да допринесу одбрамбеној снази наше државе. После ослобођења извршена је оправка и обнова постојећих железничких пруга, које је непријатељ приликом повлачења разрушио. Од 9.650 км окупатор је разрушио 4.300 км пруге. Већ у другој години слободе изграђена је омладинска пруга Брчко—Бановићи, којом се одмах почело мењати жито за босански угаљ. Пруга Шамац—Сарајево такође представља извршавање истог основног задатка везаног за наш општи привредни план. Настављена је затим изградња нове железнице, а избациван узани колосек.

Из члана 282. „Службеног гласника“ бр. 18, од 26. септембра 1946, сазнајемо да су шефови железничких станица, њихови помоћници и отправници возова, као и железничко-извршни службеници саобраћајно-машинске службе носили на капама кокарду на којој се налази петокрака звезда (без српа и чекића). У свом задњем делу кокарда је имала за основу југословенску тробојку. Петокрака звезда била је на венцу капе. На капи више венца, изнад кокарде, налазио се крилати точак, величине 5,5 см.

Стари знаци на рукавима, галони са ознакама категорије и групе, могли су се носити, док се не пропише нова уредба о распоређивању звања службеника.

Значи, одмах после ослобођења ознаке на капама су биле сличне оним из старе Југославије. Једина разлика је била та што је на кокарди, уместо двоглавог орла, била петокрака звезда.

Већ 1947. године извршене су измене на железничким ознакама које су се налазиле на капама. Тако, видимо из „Службеног гласника“ од 15. новембра 1947, да је капа била од вунене тканине затворено-плаве боје са ненатегнутим данцем и бортном ширине четири см, официрског облика и кроја. Подбрадник је код службеника на положају и звања означених са златним ширитима био од златног гајтана, исплетеног од три струке у виду траке пречника 10 мм, а код осталих — од црне лаковане коже. Подбрадник је био утврђен са два жута дугмета. Капа је била постављена при дну танком кожом, а остали део платном. Летња капа — истог облика као и обична, само што су штофани делови од сиве боје, а сунцобран и подбрадник — од коже сивомаслинасте боје.

Код дежурних отправника возова капа је била загаситоцрвене боје. Железничке ознаке — другачије од оних које су се носиле после ослобођења. Наиме, лаворов венац био је у кругу, на средини — велика петокрака, а испод железнички амблем — крилати точак и мала тробојка. Подбрадник је био код службеника чија су звања обележена еполетама, односно положаји ширитима, од златног гајтана, исплетеног од три струке у виду траке, пречника 10 мм, а код осталих — од црне лаковане коже. Подбрадник је био утврђен са два жута дугмета. Летња капа — истог облика као и зимска, од тканине сиве боје, а сунцобран и подбрадник — од коже сивомаслинасте боје. Дежурни отправници возова носили су капу загаситоцрвене боје. Руководиоци прве врсте и службеници чија су звања на еполетама обележена уздужним ширитом од 20 мм и попречним ширитом од 20 мм имали су на саставу горњег дела златан шујтац, ширине три милиметра.

Железничке капе од 1948. год, имају исте амблеме и ознаке као и до тада, само је на малој тробојци додата петокрака звезда.

СЕДМИ ПЕРИОД

Година 1954. је врло важна и значајна за југословенске железничаре. Наиме, тада је, увођењем радничког самоуправљања на Југословенским железницама, извршена предаја железница на управљање изабраним органима — првом управном одбору Генералне дирекције Југословенских железница. Овај историјски чин — предаја Југословенских железница изабраним органима — од огромног је значаја, не само за Југословенске железнице и железничаре, него и за читаву радничку класу наше земље, јер се од тог тренутка цело-

купна привреда налази у рукама произвођача, у рукама оних који у њој раде и стварају. Предаја Југословенских железница железничарима највише је што су у свету железничари постигли. Железничари Југославије су први у свету који управљају својим железницама. Већ 1950. године, бирајући саветодавне радничке савете, доказали су у пракси да радничко самоуправљање није неостварљиво. Данас, самоуправним организовањем, на принципима Устава, економске функције пренесене су на непосредне произвођаче тако да железничари, укључени у делегатски систем, управљају свим пословима од друштвеног значаја.

Тада је дошло и до промене железничке ознаке на капама. Децентрализацијом је из ознаке отпало слово Д, тако да је на амблему остало само ЈЖ. Ознака је сада сасвим другачија: на црвеном кругу, оивиченом жутом пругом, налазе се три попречне црвене шире линије, такође уоквирене жутиим пругама, а на средини велики иницијали ЈЖ црне боје.

По члану 8. Правилника из 1955. године извршене су измене. До тада су биле четири боје заступљене за службе на железници: за саобраћајну службу — затвореноцрвена, за машинску службу — црна, за службу одржавања пруга — затворенозелена и за службу веза — отвореноплава. Тада, 1955. године, овај члан предвиђа само једну боју за све службе у саставу железничког предузећа: затвореноцрвену боју латице. На овај начин истакнуто је јединство свих служби у железничком предузећу. Скинуте су еполете са железничких униформи.

Ознаке на железничким капама претрпеле су још једну промену. Године 1977. извршена је измена ознака, која важи и до данас. Наиме, железнички амблем је од текстила и састоји се од венца округлог облика, спољног пречника 36 мм, који у врху спаја петокрака звезда, чији су хоризонтални краци ширине 15 мм. Дебљина венца до дела који спаја петокрака звезда износи 5,5 мм. У центру ознаке налази се стилизовано обрађен точак са гибњевима (крилцима), чија је ширина на крајевима 50 мм, са висином од 11 мм. Гибњеви — крилца са сваке стране имају по пет пераја, која су степенасто поређена. У доњем делу ознаке налазе се слова ЈЖ висине 11 мм, са заједничком ширином од 17 мм. Ознака има две основне боје: боју злата и црвену. Венац и точак са крилцима су боје злата рељефног изгледа. Петокрака звезда и ознака ЈЖ су црвене, оивичене бојом злата. Подлога ознака је тегет боје, која је за 2 мм ширира од обима ознаке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Драгомир Арнаутовић, Histoire des chemins de fer Jugoslaves 1825—1937, Paris, 1937, стр. 109—110.
2. Драгомир Арнаутовић, Историја српских железница 1850—1918, Београд, 1934.
3. Инж. Петар Миленковић, Историја грађења железница и железничка политика код нас, Београд, 1936.
4. Бураб Мрбеновић, Гвоздени пут Србије, Београд, 1937.
5. Павле А. Поповић, Гвоздени пут и паровоз (чланак објављен у „Србском народном листу“), 1937.
6. Мехмед Дероња и Сретен Форгић, Саобраћајна и комерцијална служба, Београд, 1936.
7. Правилник о службеном оделу особља Српских државних железница, Ниш, 1915.
8. Правилник о службеном оделу особља државних железница, Суботица, 1925.
9. Правилник о службеном оделу особља државних саобраћајних установа, Суботица, 1927.
10. Правилник о службеном оделу особља државних саобраћајних установа, Суботица, 1938.
11. Правилник о службеном оделу, Београд, 1948.
12. Правилник о службеном оделу особља железничких транспортних предузећа, Београд, 1955.
13. „Службени гласник Министарства саобраћаја“ за 1946.
14. „Службени гласник Министарства саобраћаја“ за 1947.
15. „Службене новине“, Београд, 5. октобар 1929. год, стр. 18.

**LES CASQUETTES ET INSIGNES DES CHEMINOTS DES CHEMINS
DE FER DE SERBIE**

Si nous suivons l'évolution des casquettes et insignes des cheminots de Serbie, nous y remarquerons sept périodes distinctes qui ont influé sur les changements subis par ceux-ci.

La première période comprend l'état des chemins de fer de Serbie sous l'exploitation de la société française qui avait construit en 1884 la ligne de Beograd à Niš. La seconde période débute en 1889 lorsque le gouvernement serbe assume lui-même l'administration des chemins de fer au lieu de la société française. La troisième période, qui va de 1918 à 1929 est caractérisée par l'union des Serbes, Croates et Slovènes. La quatrième période comprend l'époque lorsque le pays change officiellement de nom, en 1929, et devient le Royaume de Yougoslavie, pendant que les chemins de fer deviennent les Chemins de fer de l'Etat yougoslave. La cinquième période s'étend de 1941 à 1945. A cette époque l'on porta de nouveau les mêmes insignes sur les casquettes comme du temps des Chemins de fer de l'Etat serbe. La sixième période va de la libération du pays, en 1945, jusqu'à l'introduction de l'autogestion des chemins de fer en 1954. La septième période va de 1954 à nos jours; à cette époque aussi les insignes des casquettes ont subi des modifications.

MARIJA UROŠEVIĆ

Сл. 1. „Белгијамци“ — Милован
Костић, Јефтимир Поповић и Иван
Тодић

Сл. 2. Михаило Чортановић, шеф
станице Нишке Бање, са првом
капоом и ознаком из 1888. године

Сл. 3. Са славе железничара у Ужицу 3. јуна 1936. године

П. Г.

У недељу 20. марта ове године долази први редовни железнички воз у град Чачак.

Тога дана биће предана у саобраћај железничка пруга до Чачка.

Важност ове културне и економне тековине Краљевине Србије, а нарочито града Чачка и њене околине, покренуло је грађане ова, да у име тога приреде свечан дочек.

Приређивачки одбор грађана града Чачка има част позвати

Ј. Владисава Вуја димитријевића

да изволи својом посетом увеличати ову свечаност.

16. марта 1911. год.
Чачак

Приређивачки одбор

Сл. 4. Позивница за свечано отварање железничког саобраћаја у Чачку 20. марта 1911. године

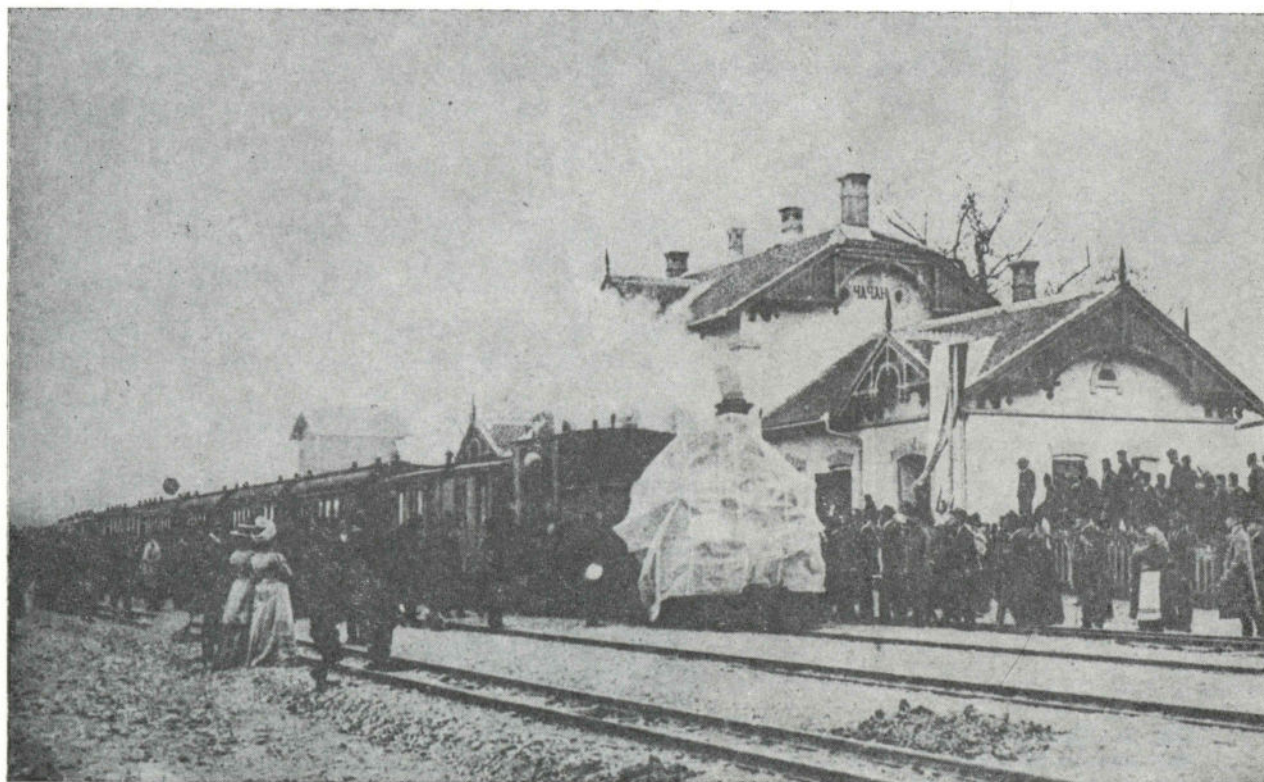
Програм свечаности

1. У 7 сати пре подне испраћај на железничкој станици воза и одбора који ће ићи у сусрет гостима до Краљева.
2. У 11 сати пре подне дочек свечаног воза са гостима на железничкој станици.
3. У 12 сати у хотел „Крен“ приређена закуска за госте.
4. У 9 сати у вече, вечера са банкетом у сали хотел „Крен“.

Сл. 5. Програм свечаности поводом отварања пруге Чачак — Краљево 20. марта 1911. године

Сл. 6. Дочек првог воза у Чачку 20. марта 1911. године

Сл. 7. Свечано отварање железничког саобраћаја у станици Чачак 20. марта 1911. године

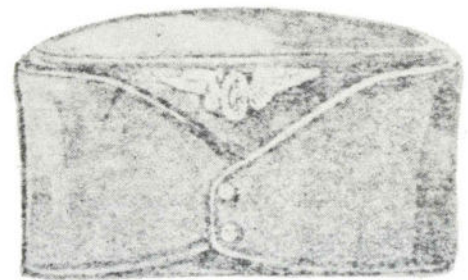

Сл. 8. Железничка капа са озна-
ком, период 1889. године

Сл. 9. Шубара возног, пружног и
машинског особља

Сл. 10. Зимска капа са преклоп-
цима возног, пружног и машин-
ског особља

Сл. 11. Капа шефа станице, пе-
риод 1929. године

Сл. 12. Зимска капа машинског
особља, период Ј Д Ж

Сл. 13. Железничка капа из 1945—
1947. године, период ЈДЖ

Сл. 15. Железничка капа из 1954.
године, период ЈЖ

Сл. 14. Железничка капа из 1947—
1954. године, период ЈДЖ

Сл. 16. Железничка капа од 1977.
године, период ЈЖ — најновији
амблем

Др АНДРИЈА В. СТОЈКОВИЋ

РЕВОЛУЦИОНАР И МАРКСИСТ МИЛИВОЈЕ УРОШЕВИЋ
(1912 — 1979)

Плодан животни пут Миливоја Урошевића прекинут је несрећним случајем и његово дело, богато али незавршено, остаје као баштина наше културе. Приказаћемо сажето живот, делатност и основне резултате теоријског рада овог истакнутог марксисте и револуционара који је целог свог живота остао присно везан за свој завичај — рудничко-чачански крај, у коме је и издахнуо.

**I. КОМУНИСТ И МАРКСИСТ, ПРОФЕСОР И ДРУШТВЕНИ
РАДНИК**

1.1. Рођен 23. децембра 1912. у Доњој Трепчи (општина Чачак), у сиромашној али задружној земљорадничкој породици слободарске Шумадије, од оца Љубисава и мајке Добрије, Миливоје Урошевић је у родном селу завршио основну школу.¹

Нижу гимназију у Горњем Милановцу учио је пешачећи до школе дневно по 15—16 километара, а вишу гимназију у Чачку, где

је матурирао 1932. Током целог школовања био је одличан и узоран ђак. Од шестог разреда гимназије почео је да чита марксистичку литературу.

Урошевић је, затим, студирао српскохрватски језик са старословенским и југословенском књижевношћу на Филозофском факултету у Београду. Издржавао се личним радом и уз тешка одрицања дипломирао 1936. Докторску дисертацију, под насловом „Естетичка и књижевно-критичка схватања у српској књижевности (1860—1870)“, написао је 1965, а одбранио 1. фебруара 1966. на Филолошком факултету у Београду (104/104.а)* и стекао научни степен доктора књижевних наука.

1.2. Урошевићево школовање, а затим службовање, тесно је повезано и прожето са његовим друштвено-политичким радом. На Београдском универзитету деловао је у напредном студентском покрету (друговао је и сарађивао и са Петром Стамболићем и Цвијетићем Мијатовићем). Члан СКОЈ-а постао је новембра 1934. Априла 1935. је ухапшен, три месеца провео је у истражном затвору и изведен на Суд за заштиту државе, али је пуштен услед недостатка доказа. И даље је деловао у редовима напредних студената.

2. Урошевићево службовање пре рата било је ометано и прекидано од стране буржоаских режима. Прво постављање добио је тек 20. септембра 1937. у својству суплента Општинске гимназије у Петровцу на Млави. Одмах се ангажовао у друштвено-политичком раду, нарочито на културно-просветном пољу: основао је Народну књижницу и читаоницу, Народни универзитет и позоришну аматерску групу. Ширио је напредну литературу и идеје у договору са комунистима из Пожаревца. Дубоко потресен стањем привреде и просвете у овом иначе природно богатом крају, Урошевић током 1937. и 1938. објављује два чланка у „Политици“ са темом о борби против сифилиса и вапајем за свестрано подизање села у области Млаве и Хо-моља (/1/, /2/). У изборима 1938. он се ангажује агитујући за Удружену опозицију.

Због свог напредног става и делатности, премештен је 1939. у Државну гимназију у Пљевља и одмах мобилисан. У војсци је остао све до септембра 1940. када је отпуштен из државне службе и ухапшен под оптужбом да је и у војсци ширио комунистичку пропаганду. После месец дана затвора, издржаних у по злу чувеној београдској Главњачи, као резервни официр поново је упућен у војску, из које

* Арапски бројеви у косим заградама означавају редни број списка у Библиографији радова Миливоја Урошевића.

је пуштен на два месеца пред капитулацију старе Југославије. Оставши без службе, приликом мобилизације у априлском рату јавио се у Пљевљима као добровољац за одбрану земље, али као комуниста није примљен. Током маја 1941. дошао је у своје родно место.

3.1. Тако је овај тихи, али одлучни, напредни млади човек у своме завичају преживео прве месеце фашистичке окупације и будним оком пратио пораст народног отпора. Од почетка јула 1941. Урошевић се прикључио првој групи партизана и под командом Миленка Никшића деловао као борац и партијски радник.

Као један од организатора устанка у своме родном крају, а затим политички радник, Урошевић је био командир резервне чете и вршио разне дужности које су му повераване. Октобра 1941. по специјалном задатку ишао је на Равну гору код Драже Михаиловића, а у новембру у Ужицу учествује у борбама као политички комесар Љубићке чете, са којом се повлачио из Ужица током прве офанзиве.

По задатку, вратио се у родни крај, покушавајући да делује, али је, услед окрутних репресалија четничких банди, био принуђен да се од почетка 1942. до јесени 1944. скрива као илегалац. Родбина му је прогањана, а фебруара 1943. ужа породица отерана у логор на Бањици, где је остала све до ослобођења. Октобра 1944. Урошевић је ступио у Другу пролетерску дивизију.

3.2. После ослобођења Чачка, од октобра 1944. Урошевић је обављао разне друштвено-политичке задатке по налозима Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Од краја фебруара 1945. био је члан Агитпроп-комисије Окружног комитета КПЈ у Чачку. Деловао је у Окружном народноослободилачком одбору и као члан Окружног одбора Народноослободилачког фронта; дао је свој допринос и обнови нашег школства као директор Гимназије у Чачку. Годину и по дана, од његовог покретања почетком фебруара 1945. до одласка за Београд, Урошевић је био главни и одговорни уредник „Слободног гласа“ — листа Јединственог народноослободилачког фронта Округа чачанског. Поред чланака наведених у Библиографији, Урошевић је написао и многе друге али непотписане прилоге — од уводника до информација из свих области живота и рада Округа чачанског.

4. Урошевић је јуна 1946. прешао у Београд, да на разним одговорним дужностима у Министарству просвете Србије проведе до 31. јануара 1949. године. То је било велико признање и њему и нашем крају. Прво се налазио на дужности начелника Одељења за средњу наставу тога министарства да би затим руководио Наставним саветом Министарства просвете НР Србије. Био је секретар партијске

организације тога министарства (1947—1949), члан рејонског комитета КП Србије у Београду; као делегат Чачка узео је учешћа у раду Четвртог конгреса Народног фронта Србије у Београду и као гост на Седмом конгресу Савеза комуниста Југославије 1958. у Љубљани, на коме је донет Програм СКЈ.

За свој стручни и политички рад Урошевић је добио признање: Централни комитет КП Србије изабрао га је за слушаоца новооснованог Института друштвених наука у Београду, па је после двогодишњих студија (од 1. фебруара 1949. до 31. јануара 1951) изабран за предавача дијалектичког и историјског материјализма на Партијској школи ЦК КП Србије, у којој је провео од 1. марта 1951. до 1. априла 1953. После неколико месеци (до 30. септембра 1953) проведених на стручном раду у Издавачком предузећу „Знање“ у Београду, 1. октобра 1953. именован је за првог председника Савета за просвету СР Србије и 1. марта 1954. изабран и постављен за професора Више педагошке школе у Београду. Две школске године (1957/1958. и 1958/1959) предавао је марксистичку филозофију слушаоцима Политичке школе ЦК СК Србије и своја предавања објавио (/97/, (97.а/). Као професор Више педагошке школе провео је скоро 17 година (од 1. марта 1954. до 31. октобра 1971) — од тога и као ректор седам година. Са тих дужности отишао је у превремену пензију да би био изабран за експерта УНЕСКО-а.

Шест година (1957—1963) био је главни и одговорни уредник часописа „Ревизија школства“. Изузетно хуман човек, Урошевић је одржао низ некролога пријатељима и партијским друговима, с пијететом и озбиљношћу који импонују, оцењујући њихов животни биланс револуционара и градитеља социјализма у нашој земљи.

5. Док је у службеним функцијама остао на нивоу Србије, Урошевић је у ово време као друштвено-политички радник постао истакнути савезни синдикални функционер, који је годинама обављао многе одговорне и деликатне дужности. Изузетно добар организатор, систематичан и педантан у раду и хуман у односу према свима, Урошевић је, поред свих побројаних стручних и друштвених послова, стигао да обавља и следеће друштвено-политичке задатке, на које је биран као ретко омиљена и погодна личност бескомпромисног револуционара који при свему том води бригу о људима у сложеним условима смене старих друштвених односа и социјалистичких схватања. Он је осам година био председник Удружења учитеља, наставника и професора Југославије, члан делегације оснивачких конгреса Удружења учитеља и Удружења наставника и професора Југославије,

коју је 29. априла 1952. примио Ј. Б. Тито, којом је приликом Миливоје Урошевић одржао поздравни говор (16). Више година био је члан Председништва Савеза синдиката Југославије, члан Комисије за реформу школства, члан републичког Савета за високо школство, члан Управног одбора Института за експерименталну фонетику, патологију говора и изучавање страних језика у Београду, помоћни старалац Задужбине Симе Андрејевића Игуманова, члан Савезне верске комисије, члан Савезне комисије за преглед филмова, члан Извршног одбора Међународне конфедерације просветних радника, итд. У својству члана Савезне верске комисије добио је деликатан задатак да испита стање српског манастира Хиландара и утврди каква је друштвена помоћ неопходна овом древном културном споменику. Након преписке с братством манастира, Урошевић је боравио у њему током фебруара и марта 1955, па је, на основу његовог извештаја, уследило подмлађивање братства новим члановима — да ова Савина задужбина не опусте, а манастирска библиотека снабдевена је нашим новим енциклопедијама и другим књигама, итд. Урошевић је остао у пријатељској преписци с братством манастира све до 1961. чинећи старешини и монасима разне услуге, културне и личне природе.

Као што се може закључити из докумената његове личне архиве и објављених радова, Урошевић је као републички и савезни функционер често путовао на разне интернационалне конгресе, конференције, студијске боравке и слично, на којима је наступао с рефератима, поздравним речима, учествовао као гост или посматрач, успостављајући културне и политичке везе, преко којих је нова Југославија такође стицала свој интернационални дигнитет. Тако, већ од 8. до 18. августа 1948. Урошевића налазимо као члана делегације на Међународној конференцији радничке омладине у Варшави. Нарочито као синдикални функционер Урошевић је обављао многе друштвено одговорне и значајне, а често и поверљиве, политичке мисије. Овде не можемо наводити називе, већ само места и године неких значајнијих његових учешћа на страним синдикалним и сличним скуповима: налазимо га као учесника конгреса Међународне федерације просветних радника у Копенхагену (1952), Оксфорду (1953), Ослу (1954), Светске конференције наставника у Оксфорду (1953), Ослу (1954), Цариграду (1955), Паризу (1954, 1956, 1958), Греноблу (1956), Риму (1958), Вашингтону (1959), итд. На студијским путовањима, ради упознавања система школства и коришћења страних искустава у реформи нашег школства, у којој је годинама узимао

видног учешћа, Урошевића налазимо у Совјетском Савезу (1955), као шефа делегације просветних радника — прве званичне делегације наше земље која је посетила СССР после 1948; затим у Швајцарској и Белгији (1955—1957), Румунији (1957), Тунису, Гвинеји, Мароку и другим пријатељским афричким земљама (1959—1974); свуда је — благодаревћи своје знању језика — наступао у дијалогу са колегама, држао поздравне говоре, давао информације о нашој земљи, нарочито о систему нашег школства и рада синдиката просветних и других радника. О овим Урошевићевим путовањима и њиховим резултатима, који су захвална тема за једно посебно истраживање и излагање, можемо се обавестити и преко његових стручних чланака и путописних бележака које је публиковао у нашој периодици (/20/, /29/, /30/, /36/, /37/, /48/, /51/—/57/, /63/—/74/, /82/—/83/, /89/, /98/—/100/, /111/—/121/) као и на основу чланака стране штампе (/49/, /50/, /75/, /92/—/94/ итд).

Урошевић је одржавао и друге стручне и друштвено-политички значајне интернационалне везе. У сарадњи са Интернационалном унијом градова и локалних власти при УНЕСКО-у са седиштем у Хагу, учествовао је у раду комитета конференције ове Уније у Луксембургу (1958) и Паризу (1959) исказавши своје мишљење о „васпитању за Европу“ које одговара нашој земљи. Крајем фебруара и почетком марта 1959. боравио је у Тунису као представник Централног већа Савеза синдиката Југославије поводом предаје, преко ове земље, поклона Савеза синдиката Југославије ослободилачком покрету Алжира; успоставио је пријатељске везе са синдикалним и другим функционерима ових пријатељских земаља, информисао их о нашем друштвено-политичком систему и упознао се са животом и проблемима ових земаља, о чему је саопштио своја „лична запажања, предлоге и препоруке“ Централном већу Савеза синдиката Југославије и широј јавности. Имао је преписку и са Удружењем иранских учитеља (Техеран) и другим међународним организацијама и установама. Благодаревћи својој комуникативности, личном шарму, присном односу с људима и изврсном познавању прилика у нашој и другим земљама, успостављао је пријатељске контакте и са људима који нам нису били наклоњени и многе од њих учинио нашим пријатељима. Тако је августа 1958. организовао седмодневни боравак у нашој земљи генералног секретара Међународне конфедерације просветних радника, Вилијама Кара, кога је упознао још 1952. у Копенхагену, и овог конзервативног и нама ненаклоњеног Американца учинио човеком који показује разумевање за наше напоре и помаже нам као

функционер међународних културно-просветних удружења и корпорација. Урошевићев лични архив даје занимљиве податке о великим услугама ове врсте, које је овај добар познавалац људи и прилика у нашој и страним земљама директним контактима — усменим и писменим — на страним језицима, којима је добро владао, учинио нашој земљи. То су били путеви афирмације нашег система у процесу дестаљинизације у светским размерама, када је требало изналазити све могуће начине упознавања стране културне и политичке јавности са суштином нашег социјалистичког самоуправљачког система и независне несврстане политике наше земље и тако изграђивати престиж који СФРЈ данас ужива у целом свету.

6. После одласка у превремену пензију, Урошевић је ступио на дужност директора петогодишњег програма за развитак високог школства у Републици Заир и саветника Владе Републике Заир за питања високог школства. После једногодишњег службовања у Заиру (1971—1972) наставио је још годину дана своју делатност у Паризу као члан екипе европских стручњака за петогодишњи развитак високог школства у Мароку; било му је поверено руковођење организовањем високих и виших школа за образовање наставника у Мароку, пријатељској земљи коју је добро упознао, заволео и њене напоре за еманципацијом надахнуто описао у својим белешкама (/111/ — /120/).

Тако је Урошевић стекао и ову врсту интернационалне афирмације која је била и признање нашој земљи и њеној просвети науци и култури, којој је поверена пионирска мисија у културној еманципацији низа пријатељских несврстаних земаља. Он је био један од изузетно погодних људи за такве делатности и обављао их је са пуном стручном и политичком компетенцијом и савешћу.

7. Међутим, највише стручно-научно признање за свој рад, које је и сјам највише ценио, Урошевић је добио избором (на основу реферата који су са задовољством написали редовни професори Универзитета у Београду Владимир Милановић, Владан Јовашевић и Андрија Б. Стојковић) за редовног професора за предмет основи марксизма на Педагошко-техничком факултету у Чачку, основаном при Универзитету „Светозар Марковић“ у Крагујевцу. На овој дужности је провео три и по године, од 1. јануара 1976. до смрти, 29. јуна 1979.

Богато стручно-научно, педагошко и друштвено-политичко искуство Миливоја Урошевића положено је у основе првог чачанског факултета, у чије је организовање, а посебно у стручно-научни рад и уздизање кадрова на њему, он уложио своје најбоље снаге и пос-

ветио му се с ентузијазмом револуционара који своје најзрелије године посвећује своме завичају. А како је он могао предавати марксизам, може се судити када се поново укаже на ширину његовог образовања и опште културе: поред групе предмета које је дипломирао — а то је југословенска књижевност са посебним обзиром на њену теоријско-естетску страну, он је од 1947. предавао дијалектички и историјски материјализам на Партијској школи ЦК КП Србије, на Вишој школи Управе државне безбедности, Партијској школи Ниша, Вишој педагошкој школи у Београду, Партијској школи у Краљеву, на факултетима за примењену уметност и за ликовну уметност у Београду; најзад, увео је наставу основа марксизма и предмета марксизам и самоуправљање на Педагошко-техничком факултету у Чачку и водио је зналачки, са ерудицијом и уверењем револуционара.

3. На завршетку испитног рока и са своје деканске дужности у Чачку хитајући у Крагујевац на састанак декана Универзитета „Светозар Марковић“, 29. јуна 1979. године у 13 часова, код Бумбаревог брда — у крају у којем је одрастао, политички деловао и ратовао, несрећним случајем, у саобраћајном удесу, прекинути су животни пут и плодна делатност Миливоја Урошевића. Испраћени с дубоком тугом и пијететом из Чачка 30. јуна, посмртни остаци овог нашег истакнутог Чачанина кремирани су у Београду 2. јула, уз учешће великог броја колега и ученика, ратних другова, пријатеља и поштовалаца. Његов пепео почива на београдском Новом гробљу, у парцели Р-IX-77 Розаријума.

9. Рецимо и то да је Миливоје Урошевић одликован Орденом рада I реда (1955) и Орденом заслуга за народ II реда (1960); драга су му била и признања: Плакета Председништва Конференције Савеза социјалистичке омладине Више техничке школе, Више пољопривредне школе и Педагошко-техничког факултета у Чачку (1978) и Плакета Синдиката радника друштвених делатности Југославије.

10. Право је пријатно изненађење за истраживача када схвати да је Миливоје Урошевић, поред толиких друштвено-политичких, организационих и стручних послова на „локалном“, републичком и савезном нивоу, успевао и успео да се још од почетка своје наставничке службе до краја живота (1937—1979) упорно и темељно бави научно-истраживачким, укључујући и пипав архивски рад и да публикује радове из неколико области друштвених наука: марксистичке филозофије и опште социологије, социологије уметности, естетике, теорије и историје књижевности, историје и социологије уметности,

теорије и организације наставног и образовног рада од основног до високог школства. Најзад, али не и на последњем месту, Урошевић је гајио и несумњив литерарни таленат, који је стигао да искаже највише у својим путописним белешкама и донекле у становитим стилским квалитетима свих његових списа. Он је доста и преводио — серије стручних чланака са француског, енглеског и руског језика, којима је највише обогатио нашу стручну педагошку библиографију (/142/—/159/).

Ако хронолошки пратимо Урошевићево јављање у периодици, наилазимо на следеће наслове: „Политика“, „Слободни глас“ (Чачак), „Нови средњошколац“ (Београд), „Просветни преглед“, „Борба“, „Prosvetni delavec“, Просвјетни лист“, „Školske novine“ (Загреб), „Партијски радник“, „Савремена школа“, „Историски гласник“, „Омладина“, „Ослобођење“ (Сарајево), „Просветен работник“ (Скопље), „Настава и васпитање“, „Népoktatás“, „Нови лист“, „Просвјетни рад“, „Ljudska pravica“, „Magyar Szó“, „Нова Македонија“, „Недељне информативне новине“, „Нова Југославија“, „Ревија школства“, „Будућност“, „Рад“, „Вечерње новости“, „Књижевне новине“, „Књижевност и језик“, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, „Кораци“ (Крагујевац), „Повеља октобра“ (Краљево), „Чачански глас“, „Градац“ (Чачак), итд. Поред ова 33 југословенска листа и часописа, Урошевићеве списе публиковали су и следећи страни листови и часописи: „Учительская газета“ (Москва), „Народна просвета“ (Софија), „Крымская правда“ (Севастопол), „Munca“ (București), „Revista de pedagogie“ (București), „Le petit Matin“ (Tunis), „La dépêche tunisienne“ (Tunis), „La presse“ (Tunis) и други.

Библиографија радова (рецензија, критичких осврта, приказа, итд) о Миливоју Урошевићу, о његовим списима и делатности, још није скупљена. Десет библиографских јединица на српскохрватском и руском језику, које смо навели (1954—1979), представљају само скицу такве библиографије којој је један од до сада најобимнијих прилога ова кратка монографија његовог живота и стручно-научног рада.

Анализа Урошевићевих списа даје следеће основне резултате:

II. НАУЧНИК — ИСТОРИЧАР И ТЕОРЕТИЧАР

11. Када се у поратној изградњи земље требало професионално одредити између науке и политике (то је била његова лична алтернатива), Урошевић се није двоумио: у својој партијској биогра-

фији (1948) написао је да се још пре рата бавио научним радом у области лингвистике, да осећа наклоност и способност за научни рад и да жели да му се посвети. То му је на показани начин и омогућено: доласком у Београду био је професор и ректор Више педагошке школе и научни истраживач у многим областима историјске и теоријске науке о књижевности и у граничним областима социологије, естетике и филозофије — али се он успешно бавио и нашом националном историјом и педагогијом; све време је, међутим, био и истакнути републички и савезни друштвено-политички радник. Тако је овај наш Чачанин постао отелотворење срећног споја научног радника и једног од креатора наше просветне и школске политике и не само идеолошки јасно самоуправљачки опредељеног друштвеног радника, већ и даровитог реализатора процеса реформе нашег школства. Отуда код њега стално присутна нота доситејевско-вуковског просветитељства, која тежи демократизацији науке и њеном уношењу у најшире слојеве, нота која ће у нашим условима (када и у Београду има око 10 одсто неписмених) још дуго бити значајна.

Треба одмах истаћи да је Урошевић у духу Марксове дијалектичко-материјалистичке методе као структурно-генетичке анализе — синтезе поларности у подједнакој и срећно нађеној мери био и теоретичар и историчар наука којима се бавио показујући при томе висок степен срећног споја аналитичности и несумњивог талента за синтетичко сагледавање и излагање резултата својих испитивања.

Са научног гледишта посматрано, Урошевић је више дао у науци о књижевности и националној историји рудничко-чачанског краја, па ћемо његове доприносе у овим областима детаљније и изложити.

1. ИСТОРИЈА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

12. Урошевићев синтетички дух прво је изграђивао програме целине истраживања, које је, затим, плански остваривао у деловима обрађујући веће целине — да би на крају дао комплетне замишљене синтезе. Тако је он замислио марксистички конципирану историју југословенске књижевности, али је, нажалост, тај пројекат стигао да оствари у области народне књижевности и књижевности народа Југославије са XVII веком закључно — а у области српске књижевности обрадио је и XVIII век док је аналитичке радове дао и из историје српске књижевности XIX и XX века.

а) Народна књижевност

13.1. Поникао из средине у којој је народна традиција још доста жива, нарочито у ономе што је слободарско и напредно и као такво конститутивни део социјалистичке културе, Урошевић је годинама носио у себи проблеме народне књижевности, свестрано их изучавао и о њима писао. Припремајући свој уџбеник из народне књижевности /136/, Урошевић је посебно, у виду предговора „Антологији“ епских народних песама, још 1959. темељно (/189/, стр. 5—94) обрадио проблеме наших епских народних песама.

Интегралност његовог захвата проблема види се већ из наслова одељака. Урошевић, наиме, анализира време и услове настанка епских народних песама тако што приказује форме друштвеног живота у београдском пашалуку настале на основу својеврсне симбиозе посебног облика сеоске општине (коју су донели сточари у Србију) и жупе (изражених у кнежини), а затим указује на идеолошке норме настале у таквим специфичним односима српског друштва под Турцима. Он, затим истиче специфичан израз национално-ослободилачке мисли у српском друштву у доба турске окупације — нестанак старих, феудалних друштвених односа у српском друштву и настајање нових у условима ропства под Турцима и заоштравање социјалних противречности. Урошевић посебну пажњу посвећује пореклу и генези песама о ослобођењу Србије. По њему, национално-ослободилачка мисао заискрила се у патријархалним формама друштвеног живота српске раје у одређеном периоду кад су објективни услови за развитак националне мисли у ширим, европским размерама већ створени, а антагонистички односи између српске раје и турских феудалаца достигли такав интензитет да су се морали превазилазити, тако да у датим условима пут превазилажења таквих друштвених противречности није могао бити други до национално-ослободилачки. Аутор указује на сличност између Енгелсове анализе јужнословенске патријархалне задруге у књизи „Порекло породице, приватне својине и државе“ и Вукове анализе српске патријархалне задруге у делу „Живот и обичаји народа српскога“.

Своје закључке о времену и условима настанка наших епских народних песама Урошевић проверава и верификује на бугарштинама и неисторијским песмама као најстаријим; затим прелази на песме о догађајима пре косовског боја 1389. године и на песме о косовском боју и Марку Краљевићу, које обрађује с посебним познавањем и топлином. Његову пажњу затим привлаче песме о дога-

ђајима у доба пропадања средњовековних држава, о хајдучима и ускоцима и догађајима за време ропства под Турцима, али највише песме о националном ослобођењу Србије и Црне Горе.

Урошевић поставља и расправља основне претпоставке о пореклу, времену настанка, суштини и чињеничкој верности описа догађаја, уметничкој транспозицији и вредности наших епских народних песама. И док је, на пример, Милорад Панић — Суреџ (1956) изнео да се у песмама о националном ослобођењу Србије налази око 320 идентификованих личности и локализованих географских имена, а по Вуковом тврђењу ове је песме спевао један човек (Филип Вишњић), по Урошевићу — „оне су апсолутни колективни израз, јер су, пре него што су стекле право јавности, издржале ватру народног суда тога доба и показале се као прави израз стремљења свих друштвених група које су учествовале у револуцији па чак и појединаца“ (/89/, стр. 77—78). Треба, међутим, приметити да овим својим тврђењем он уствари прихвата гледиште о индивидуалном стварању народних умотворина, али, на основу претходних задатака које свако друштво у сваком периоду свога развитка поставља на решавање и које ти најистакнутији појединци — ствараоци најбоље схватају и дају њихова решења, која затим друштво у одређеном степену прихвата или не прихвата, већ према томе колико предложена решења одговарају историјским тежњама и конкретним могућностима њиховог остварења у животу датог друштва. Тако се опште, посебно (специфично) и појединачно узајамно условљавају и преплићу у овом као и у свим другим догађајима природе и друштва.

Своје анализе Урошевић највише посвећује уметничким квалитетима наших епских народних песама и — по његовој оцени — оне „достичу висок ниво“.

У општој оцени, Урошевић сматра „да је српска народна поезија изразила најразличитије идеолошке нити српског народа који је живео у патријархалном друштвеном склопу под покорицом турске окупације. Сва идеолошка стремљења српског живља, изражена у народним песмама, морална, филозофска, религијска, правна могу да се сведу на заједничку компоненту — борбу против завојевача — Турака и силну тежњу за слободом. То и представља црвену нит целокупне епске народне поезије. То су били основни интереси и потребе српског народа. Све је то згуснуто и преточено у ванредно лепе уметничке слике“ (/89/, стр. 89—95). Оваква оцена настала је на доградњом оних које су дали претходни истраживачи, али је Уро-

шевићева оцена продубљеније аналитички заснована, а нарочито марксистичком методом друштвено-историјски утемељена.

13.2. Урошевићева схватања поетике народних умотворина /110/ изложићемо у оквирима излагања његових књижевно-естетичких схватања.

14. Значајно Урошевићево аналитичко-синтетичко остварење јесте његова монографија „Народна књижевност“, која је завршена 1974, а штампана постхумно — 1980. Ова обимна и темељна књига о нашој народној књижевности настала је као резултат Урошевићевог рада у два међусобно тесно повезана плана: истраживачког у овој и сродним областима и његовог педагошког рада. Ово дело је настајало годинама из курса лекција држаних студентима Више педагошке школе у Београду и као уџбеник прихваћено за штампу 1974. У својим самосталним истраживањима наш аутор је користио и богат фонд резултата својих претходника који су писали о народној књижевности уопште, а нашој народној књижевности посебно. То су највише југословенски аутори, затим радови на руском, бугарском, француском и енглеском језику.

Иако је специјалних и сажетијих синтетичких радова на ову тему било и раније, одмах треба рећи да је Урошевић дао први синтетички покушај оваквог обима и захвата, који тежи да нашу народну књижевност прикаже као целину. Кажем: први, иако је у међувремену (од усвајања за штампу до публиковања Урошевићеве књиге) изишла књига Мале Бошковић — Стули под насловом „Усмена књижевност“ (Загреб, 1978), јер је Урошевићева књига била завршена и прихваћена за штампу још 1974. и посвећена народној књижевности Срба.

Оправданост принципа који је Урошевић применио дајући нам народну књижевност као посебну целину истакао је 1979. (не знајући за Урошевићев рукопис) и Миодраг Матицки, директор Института за књижевност и уметност у Београду.² Указујући на пример Мале Бошковић — Стули, он се залаже „за посебну историју народне књижевности“ као конституент једне интегралне историје српске књижевности.

Овакви пионирски покушаји, као што знамо, имају право и на промашаје. Објективни оцењивачи, који су Урошевићеву књигу читали у рукопису и они који ће је читати штампану, сложиће се са нашом оценом да у њој већих промашаја нема. Мањих недорађености и спорних решења наравно има и мора имати, јер су, и поред дугог рада низа истраживача током XIX и XX века, остали нере-

шени или спорни многи проблеми наше народне књижевности и у своме постављању и у предложеним решењима. Такви су проблеми: детерминанти, порекла и генезе наше народне књижевности; датирања њеног „златног доба“; могућности прецизне поделе на српску, хрватску, црногорску, муслиманску народну књижевност у условима у којима су најчешће анонимни аутори народне књижевности побројаних и других југословенских народа и народности столећима живели у заједништву и измешани не само у југословенским, већ и балканским земљама и шире; такође и питање мотивације и оправданости такве поделе; питање односа индивидуалног и колективног стваралаштва у народној књижевности; однос националног (тачније — етничког) и општечовечанског у њој; однос усменог народног стваралаштва и његове писане уметничке књижевности и уметности уопште; утицај народне књижевности и њене мудрости на филозофску мисао нашег народа; итд. У околностима недовољне разрађености и отворених многих других питања из ове области, може се и мора дискутовати о тачности и прихватљивости и многих решења која предлаже Урошевић — али му се не може оспорити озбиљност у приступу и аргументованост оцена које даје.

14.1. Такав један неспоран резултат нашег аутора сматрамо да је и његово истицање филозофског значаја наше народне мудрости као целине садржане у народној књижевности — чињеница да је у њој дат и основни поглед на свет једног народа, односно групе сродних народа и у ономе што им је заједничко и општечовечанско и у ономе што им је специфично и самосвојно. Кажемо: то је неоспорно — иако је таквих оспоравања било и данас има. Знамо да је још Хегел делио народе на историјске и неисторијске приписујући само оним првим стваралачку улогу у општечовечанској историји и култури. У то време пронацистички идеолог, значајни немачки филозоф Николај Хартман на Осмом међународном филозофском конгресу у Прагу (1934) негирао је сваку способност „малих народа“ да се уврсте у ствараоце филозофске мисли и упућивао их да уче од великих и „пишу уџбенике“ и тиме своје народе припреме за статус културне, политичке и сваке друге колоније „великих нација“. Сличних покушаја „културтрегерства“ има и данас, па су неки западни приказивачи дискусије на XIII Хегеловом конгресу, одржаном 1979. у Београду, склони да дијалог учесника из преко тридесет народа, укључујући и кинески, заступљених на том конгресу, представе као дијалог неколико „изабраних“ филозофских нација. Значи, дешавало се и дешава се да се и многољудним и најмногољуднијим народима

негира способност филозофског мишљења: тако су Лудвиг Маркузе (1959), Рихард Милер — Фрајенфелс, Берtrand Расел и други филозофи више или мање експлицитно негирали постојање изворне и специфичне североамеричке филозофије док су други филозофску мисао европоцентрички везивали само за наш континент, итд.

Теже је, међутим, објаснити чињеницу да и у редовима немогољудних словенских народа, нарочито код нас, има чак и универзитетских професора филозофије који сматрају да не само Срби и Југословени, већ ни Словени уопште, немају ниједног истинског мислиоца, нити су способни филозофски да мисле. На срећу, већина заступника таквог гледишта јесу самозвани стручњаци без стварне компетенције.

Међутим, огромна већина прогресивних и научно озбиљних истраживача, од романтичара браће Грим, Гетеа и других (иако су они у томе претеривали), преко Вилхелма Јерузалема и Вилхелма Вунта, до Тадеуша Котарбињског, а нарочито одлучно марксистичких историчара филозофије, схватају да су у стварању општечовечанске ризнице мудрости од древних Кинеза, Индуса, Грка, Јевреја и других до данас узели учешће сви народи, без обзира на то да ли су њихова схватања — исказана често ван дискурзивних средстава школске филозофије — призната од званичних историчара филозофије. То се јасно да видети пажљивим изучавањем културне историје човечанства, узете као целина (што је код нас констатовао историчар филозофије и атеизма Шефкија Жуљевић, 1970). То је нарочито јасно из садржаја шестотомне „Историје филозофије“ у издању Института филозофије Академије наука СССР (Москва, 1957—1961), која обухвата развитак филозофске мисли свих народа са свих континентата од најстаријих времена до наших дана, народа који су се филозофски довољно исказали.

Недостатак и тако интегралних приказа генезе и развитка филозофије човечанства јесте међутим у томе што нису (или нису довољно) узели у обзир мисао садржану у „нефилозофском“ облику, нарочито код народа који се, стицајем историјских околности, данас убрајају у неразвијене — а такви су претежно народи несврстаних земаља, који чине већину савременог човечанства. Није могуће да ти народи вековима постоје а да немају свој мисаони идентитет — то је хипотеза која се, сама по себи, намеће и која је на путу да се у скорој будућности потврди. Истакнути историчар наше филозофије Александар Бановић, који је дуго био амбасадор наше културе као професор универзитета у земљама Африке и постао добар познава-

лац њихове културе, указао је да већ сада, у другој деценији откако су се ове земље ослободиле колонијалног ропства, њихови млади интелектуалци дају вредна дела, којима доказују културни и филозофски интегритет народа овога континента. После низа европских етнолога, антрополога и нарочито мисионара, долазе списи афричких интелектуалаца школованих у Европи, као што су радови Муланга, Луфуабоа и других, а нарочито заирског филозофа Едмонда Мужинџе. У својој докторској тези, одбрањеној на познатом европском универзитету у Фрибургу (Швајцарска) 1964. године, Мужинџа је, понижао у тој етничкој групи, поставио себи задатак да рехабилитује човека „Мутну“ и црног човека уопште, „кога су претходне студије“ — инспирисане колонијалном политиком и реакционарном идеологијом — „већином карикирале и деформисале у тој мери да се он не може препознати“. Овај аутор је у уметности, митовима, легендама и пословицама свога народа реконструисао цео његов филозофски поглед на свет, на начин којим су ишли П. Ј. Шафарик (1864), Владимир Јовановић (1866—1870), Милош Н. Ђурић (1914), Јасна Беловић (1927), Душан Недељковић (1925—1980), Ксенија Атанасијевић (1936), Александар Бановић у својој париској тези о религиозној филозофији код Југословена (1940), писац ових редова у књизи „Почетици филозофије у Срба“ (1970) и Миљивоје Урошевић у овом свом делу.

Од страних аутора, нека указивања у томе смислу могла су се наћи нарочито код Вунта (1915), али их он није довољно експликовао на конкретном материјалу, као што је то учинио, на пример, Мужинџа. Пратећи ток првог светског рата, у коме су се показали као значајни и многи „мали“ и до тада „великима“ недовољно познати и од њих непризнати народи, као што је наш, Вунт је морао закључити да су они такве подвиге могли остварити руковођени сопственим погледом на свет и то друге врсте од оних које је официјелна школска филозофија била склона да призна као филозофију. Схватио је да су „за начин испољавања духа једног народа од значаја све области духовног живота“ — „наука као и уметност, песништво као и филозофија“, из којих се конституише „поглед на свет (Weltanschauung)“ сваког народа који стварно постоји и делује интегрално у његовом животу иако га школска филозофија и не познаје и не признаје. Вунт то приказује на стваралаштву италијанског, француског, енглеског и немачког народа остављајући другима да то покажу на мислилаштву других нарочито малољудних народа као што је наш. Вунт је наиме (нарочито у делима „Völkerpsychologie“ — 1900.

ff. и „Die Weltkatastrophe und die deutsche Philosophie“ — 1920) запазио да се „покрети народне душе можда најверније огледају у народној песни“ — не само епској и лирској, већ и оној корачници коју певају војници у маршу и на фронту, и у фолклору једног народа уопште.

И познати пољски филозоф Тадеуш Котарбињски, нарочито у делу „Трактат о добром делању“ (1955), заснива своју „праксеологију, тј. општу теорију ефикасног делања“ као „научну дисциплину“ и истовремено филозофски правац, „на практичном искуству и тековинама труда и напора безбројних радних субјеката“. Он, дакле, полази од „уопштавања практичног искуства“ које се „таложу у виду праксеолошких пословица“ (нпр. „Гвожђе се кује док је вруће“) и „свакидашњих максима техничке животне мудрости“ (нпр. „Све са мером“), затим у баснама, „афоризмима о ефикасном раду“ и другим народним творевинама чији су изданак и многе максиме филозофа од Аристотела, преко Хегела, Спенсера, Лебона, Шпенглера, до Михаила Петровића, Ђорђа Мида (Mead), Т. Парсонса, Е. Ч. Толмена, Џ. Олпорта (Allport) и других наших савременика, које Котарбињски сматра за своје истомишљенике — „праксеологе“. Тиме Котарбињски одговара категорички позитивно на питање скептика — „зар се практично искуство до кога је дошло човечанство у потпуности садржи у пословицама, максимама и изрекама“; ми бисмо додали — ако не у потпуности, а оно свакако у ономе што је за сваки народ и за човечанство као целину, најдубље и најинтимније његово у смислу идентитета, не само психолошког, већ и уметничког и филозофског.

Слично је и мишљење пољског филозофа-марксисте и врсног познаваоца наше филозофије Хенрика Писарека о поступку који је применио писац ових редова у својим књигама о српској филозофији („Почеци филозофије у Срба. Од Саве до Доситеја на основама народне мудрости“, 1970, и „Развитак филозофије у Срба 1804—1944“, 1972).

Mutatis mutandis, горње оцене односе се и на Урошевићев приступ нашој народној књижевности, нарочито у његовом указивању на „филозофски смисао народних пословица“, као и песама, приповедака и загонетки, ствараних у дугом периоду од првобитне заједнице до настанка класног друштва у Срба, у његовом конституисању „поетике народних умотворина“, итд. Наш аутор је целином своје књиге дао и прилог историји и савременом стању наше филозофске мисли и истраживања у овом правцу желео је да настави нарочито када је постао универзитетски професор филозофије и социологије

марксизма. Урошевић је намеравао да своја истраживања настави и анализом најновијих творевина народног стваралаштва.

14.2. Овом својом књигом, која представља допринос и науци о књижевности, и естетици, и филозофији народне књижевности, Урошевић је дао систематску и релативно потпуну слику генезе, друштвено-историјских детерминанти, садржаја, врста, психолошких, идејних, мисаоних и уметничких вредности наше народне књижевности у њеном развоју од првих почетака до настанка класног друштва. Његова излагања садрже низ нових осветљења и оцена нарочито о повезаности народног стваралаштва са радним процесом и целокупним животом народа, о улози ритма у нашој народној уметности, о класификацији појединих врста народног стваралаштва (нарочито епске поезије и приповедака), о поезици, естетици и филозофији наше народне књижевности и њеном месту у југословенској и светској књижевности. Ерудиција и студиозност, научна озбиљност, срећан спој генетичког и структурно-теоријског, затим аналитичког поступка, са јасним и аргументованим синтетичким закључцима и оценама који су вођени суптилном и овој тананој грађи примереном марксистичком методом и — што је посебно значајно — елегантан, смирен и леп књижевни стил излагања обезбедиће овом делу читаоце, не само међу студентима и истраживачима наше народне књижевности и фолклора уопште, већ и у најширем кругу читалаца. Критички му приступајући, стручњаци ће овоме делу морати да признају његове несумњиве вредности и да укажу на даља отворена питања која стоје пред истраживачима.

б) Историја књижевности народа Југославије до XVIII века

15. Значајно Урошевићево остварење у напору реконструисања целине историје југословенске књижевности јесте његово обимно дело (342 стр) **Преглед историје књижевности народа Југославије до XVIII века** (1968). То је уџбеник, настао из његових предавања држаних школске 1966/1967. године на Вишој педагошкој школи у Београду, и обухвата целокупну књижевност југословенских народа од досељавања Словена на Балкан, примања хришћанства, књижевности раног, развијеног и позног феудализма, до књижевности доба ропства, где спада књижевност хуманизма, ренесансе и барока, књижевност у XV, XVI и XVII веку.

Наш аутор приказује структуру појединих периода нашег феудалног друштва (рани феудализам, доба развијеног феудализма и

период позног феудализма) и настанак одговарајућих књижевних форми. Он настоји да укаже на самониклост, оригиналност наше средњовековне књижевности, настале из наших феудалних односа, упркос свим страним утицајима који су нам могли послужити само као грађа за сопствено виђење света, друштва и себе самих у њима. Сматра да је пресудни утицај византијске књижевности на нашем тлу био плодотворан зато што је зрачио из византијских феудалних односа на наше феудално друштво које је било у успону. Такође указује на оригиналност наше ренесансне литературе, настале у Дубровнику и осталим приморским градовима са специфичном друштвеном структуром у којој се, прво, племство (за разлику од западно-европског племства), поред тога што је власник феудалних поседа, бави и производњом и, друго, у којој је грађанство имало такође специфичан положај.

Аутор указује на двоструки карактер наше ренесансне књижевности, што је резултат узајамне испреплетености феудално-хришћанског и новог, буржоаског погледа на свет у XV, XVI па и у XVII веку.

У књизи се говори о друштвеним коренима настанка барокне књижевности и то у својеврсној идеолошкој атмосфери која је прозилазила из погледа на свет две класе (племства и грађанства), које су у тој историјској епоси срастале у својим врховима.

Рађен на основу изворног познавања књижевних дела и друштвено-историјских оквира њиховог настанка, значења и значаја, уз помоћ свих значајнијих претходних обрада (/106/, Литература, стр. 327—334) и уз менторску помоћ реномираних професора књижевности овога периода Драгољуба Павловића и Мирослава Пантића, овај уџбеник обилује подацима зналачки укомпонованим у целину анализа и синтетичког излагања целог овог дугог периода развитка југословенске књижевности. Урошевићеве оцене појединих личности, догађаја и књижевних остварења танано су изнијансиране и марксистички прецизне и излагања се одликују лепим књижевним стилем и језиком. Значај овог дела утолико је већи што је то један од првих покушаја темељније и обимније синтезе овог периода развитка југословенске књижевности са позиција историјско-материјалистичке (марксистичке) методологије.

в) Српска књижевност у XVIII веку

16. На основу предавања на Вишој педагошкој школи у Београду, држаних 1955/1956. школске године, Урошевић је објавио (1957)

обиман уџбеник за више педагошке школе под насловом **Српска књижевност у XVIII веку** (/78/, стр. 236).

И овде, као историјски материјалист Урошевић својим излагањима даје један општи теоријски оквир одређујући „место књижевности у друштвеној надградњи“. Држећи се класичних — и могамо рећи у основи и данас тачних и поузданих — принципа о друштвеној основи и надградњи и њиховом дијалектичком односу у коме је надградња активни и чак релативно независан чинилац у целокупном човековом успону, Урошевић указује да „књижевност представља један део идеологије друштва или одређеног друштвеног слоја у једној епохи“; „заједно са осталим гранама уметности књижевност представља један од облика друштвене свести који се формира под одређеним друштвено-економским условима“. Међутим, као што Урошевић показује на анализи конкретног материјала, „књижевност сваке епохе повезана је веома уско са филозофским, научним или чак религијским схватањима“; а са своје стране „на књижевност не делује само материјална, економска база већ и разни облици идеолошке надградње“, па књижевност у своме развоју не прати, већ често „одступа“ од материјалне основе друштва, која ју је, у крајњој линији, произвела, али не директно, већ веома сложеним посредним путевима — преко осталих облика друштвене свести (/78/, стр. 3, 5).

Поред сложених појава у српској књижевности овога доба, аутор је настојао да прикаже друштвену условљеност српске књижевности у ширем, европском смислу и њену корелацију са друштвеним збивањима у прелазном добу од феудализма ка капитализму и са основним идеолошким схватањима. У том циљу аутор је приказао друштвено-економске прилике у европским земљама тога доба, које су највише утицале на српску књижевност (Енглеска, Низо-земска, Француска, Немачка, Аустрија). Затим је изложио главна „филозофска и друштвена схватања у европским земљама XVIII века“ (рационализам, Декарт, Лок, Волтер, Русо, француски материјалисти XVIII века) и, у вези с њима, магистралне књижевне правце овога доба у Европи (класицизам, псеудокласицизам, просветитељска књижевност, сентиментализам, „Sturm und Drang“). Урошевић је настојао да истакне и објасни повезаност и условљеност књижевних појава са друштвеним збивањима и идеолошким стремљењима, али не мање и активну улогу књижевног стварања у друштвеним збивањима тих историјских раздобља.

Пошто је тако широко марксистичком методом ситуирао српску књижевност у европску, Урошевић исто тако доследно марксистички излаже настанак и развитак наше књижевности XVIII века у целини друштвених односа, „филозофских и друштвених схватања“ Срба тога доба. Он је настојао да покаже да су књижевне појаве у српској књижевности оригиналне, настале као резултат друштвених збивања и идеолошких схватања на нашем тлу. Истакао је, такође, фактор страних идеолошких и књижевних утицаја, настојећи да укаже да је сваки такав утицај био плодоносан онда када је зрачио на наше друштво и његову идеологију само са истоветног или сличног друштвеног тла.

Са тих концепцијских позиција Урошевић темељно анализира све врсте књижевности Срба XVIII века — теолошку, историјску, поезију, драмске покушаје, преводе — да би посебна поглавља посветио централној личности овога доба — Доситеју Обрадовићу. Доситејева схватања он излаже у целини, са нагласком на Доситејев световни рационалистички поглед на свет и његове филозофске погледе, којима „прави раскид са идеолошким схватањима клера“, врши „негацију феудално-хришћанских идеолошких норми и инаугурацију нових облика у свима областима идеологије“, који одговарају младом српском грађанству (178/, стр. 228—229), а посебне су му заслуге у борби за „национални књижевни језик и националну културу“. Урошевић тачно указује да је Доситејеве интенције могао остварити тек Вук Караџић — тако да је Доситеј умногоме његов претходник.

г) Прилози историји српске књижевности у XIX и XX веку

17. Иако као професор Више педагошке школе није предавао историју српске књижевности XIX и XX века, Урошевић се бавио истраживачким радом и у тој области и дао основне резултате у обради Матије Бана и Ђуре Јакшића.

17.1 Бана је наш аутор обрадио монографски, али је у нашим издавачким (не)приликама ову своју књигу поделио у неколико чланака, од којих су неки објављени, а неки остали у рукопису. То је серија расправа, рађених на основу коришћења обимне, до сада у науци о књижевности недовољно коришћене архивске грађе (нарочито из Банове књижевне заоставштине) и богате литературе о Бану и његовом добу.

У уводној расправи **Матија Бан у доба уставобранитеља** (122) Урошевић приказује Банов живот, друштвену и књижевну делат-

ност у периоду од доласка у Београд 1844. па до времена кнеза Михаила. Наш аутор зналачки приказује Банове везе са истакнутим личностима, његову друштвену, политичку и „национално-ослободилачку активност“; затим његову делатност као професора Лицеја, његову дипломатску мисију у Цариграду, поновну делатност у Београду и избор за члана Друштва српске словесности.

Урошевић реално и објективно приказује Банову иначе контроверзну личност и делатност признајући му одређен степен ерудиције и посебно знања језика, као и политичку умешност. Али, приказује и његове мане, нарочито његов политички опортунизам и „прилагодљивост“: иако је одмах по доласку у Србију пристао уз уставобранитеље, дакле режим српске трговачке буржоазије која је разбијањем Милошеве деспотске владавине тежила убрзању капиталистичког развитака, он је 1858. почео да се приближава светоандрејцима, нарочито Јеврему Грујићу, и успео је да се, најзад, уклопи у владавину династије Обреновића и да у Милошево доба постане важан друштвени и политички фактор, полажући велике наде у Михаилову личност у погледу испуњења својих политичких и друштвених идеала.

Овом раду недостаје закључак, у коме би резултати Урошевићевог културно-историјског истраживања били резимирани и Банова личност сажето приказана.

17.2. У расправи **Матија Бан као предавач књижевности** (134) Урошевић приказује Бана као првог предавача наше књижевности на београдском Лицеју. Излаже карактер и оцењује вредност Банових предавања из српске и француске књижевности на Лицеју која је почео 26. фебруара 1852. Указује да је Бан катедру желео да искористи „за много шири домен своје културне делатности“, јер је имао у виду политичку и културну еманципацију Србије и других југословенских земаља. Бан је држао предавања о Дубровнику и његовој књижевности оријентисаној у панславистичком духу и своје Дубровчане сматрао првим панславистима, затим предавања о књижевности XVIII и XIX века као нашој књижевности „народног јединства“. Бан се већ 1845. изјаснио за Вукова језичка начела, због чега је имао неприлика. Већ четрдесетих година XIX века код Срба се панславистички реагује против европске романтичарске књижевности и залаже за „истиниту“, тј. ону књижевност која приказује стварни живот; Бан се с том оријентацијом умногоме слаже (1851) и залаже се за изразито просветитељску поезију, а од 1891. за демократизацију књижевности и њену еманципацију од страних утицаја.

Урошевић закључује да је Бан „добро познавао шекспировску трагедију“, „знао је врхунске домете естетичких поставки свога доба“, али „друга је ствар колико је Бан својим књижевним талентом успевао да оствари у поезији и драми оно што је ванредно добро познавао у теоретском погледу. Од великог је значаја и његово инсистирање на објективној критици и покушај да на свом драмском делу пружи образац такве солидне критике“ (/134/, стр. 39).

17.3. У расправама које су остале у рукопису (/138/, /139/, /140/), Урошевић приказује Баново панславистичко ујединитељско гледиште о „свесловенском језику“, његова релативно прогресивна моралистичка схватања и Банова схватања о ратној вештини, која оцењује као прве покушаје обраде ратне стратегије и тактике код нас, а нарочито партизанског начина ратовања.

17.4. Урошевићева књига о Матији Бану представља темељан и озбиљан допринос, који заслужује да буде објављен у целини. Овом књигом исправљене су многе нетачне и неправичне оцене Банове личности и делатности и дате су оцене које се заснивају на архивским подацима и марксистичкој реконструкцији целог доба и Бановог места у њему.

18. У радвима о Ђури Јакшићу (/31/ и /31а/, /43/ и /43а/, /101/, /102/) Урошевић је од 1953. до 1961. приказао живот и рад и дао естетску и идеолошку анализу Јакшићеве поезије, приповедака и драма.

18.1. У анализи Јакшићеве поезије (/31а/, стр. 5—36) он полази од њене „друштвене подлоге“ и показује како се и овај наш писац борио између грађанске друштвене стварности и социјалистичког покрета Светозара Марковића и да се временом приближавао покрету првог српског социјалисте: „Ђурина поезија је била израз прогресивне левице либерала која се запајала идејама научног прогреса и била моторна снага развитка српског друштва. Хуманизам, слободарство, антиклерикализам јесу битне особине Ђурине поезије. У исто време то су били елементи идеологије левог крила српске либералне буржоазије, коме је Ђура Јакшић увек по своме духу припадао, све до појаве Светозара Марковића. Отуда његова поезија изражава увек активни став према друштвеним збивањима“ (/31а/, стр. 35—36).

У закључку Урошевић, с разлогом, сматра да „можемо слободно рећи да се поезија Ђуре Јакшића уткива у нашу садашњост, у наша револуционарна стремљења, у наше људске патње, у наше одушевљење, у целокупно наше прогресивно стваралаштво“ (/31а/, стр. 36).

Ове закључке Урошевић изводи и верификује својим избором из Јакшићеве поезије, сачињеном са знањем, укусом и мером.

18.2. И Урошевићева анализа Јакшићевих приповедака (/43/, стр. 3—52) јесте темељан рад, у коме се приказује стање српске приповетке до Ђуре Јакшића, књижевност Уједињене омладине српске, друштвена подлога Јакшићевих приповедака, његова сатира, и утврђују се књижевна својства Јакшићевих приповедака, њихове естетске и друге вредности. Као основне одлике Јакшићевих приповедака Урошевић истиче „патриотизам“ без националистичке ограничености, слободарство, „љубав према радном човеку“, затим претежно реалистичку интонираност, и поред романтичарског односа према сељаку. Тај романтичарски однос Урошевић тумачи утицајем „погрешног схватања“ Светозара Марковића о патријархалним формама сеоског живота као полазиштима у преображају српског друштва (/43/, стр. 52), што се, на основу најновијих истраживања Марковићевог покрета, не може сасвим прихватити: Марковић је те форме сматрао само полазном тачком социјалистичког преображаја у нашим условима — преображаја који је код њега основна преокупација; тачна је, међутим, Урошевићева оцена, по којој је Светозар Марковић тим путем наше писце усмерио на реалистичке токове, али не и на романтичарско идеализовање сеоске патријархалне задруге, према чијим је недостацима усмерио оштрицу своје критике.

Урошевићеви закључци и овде су верификовани успешним избором из Јакшићевих приповедака.

18.3. Синтезу и даљу разраду резултата из претходна два рада дао је Урошевић у студији **Ђура Јакшић** (/102.в/, стр. 3—40). И овде наш истраживач као марксист полази од друштвених услова Јакшићевог живота и стваралаштва. Указује на испреплетаност књижевних праваца у Срба XIX века и ту појаву објашњава тиме што се они код нас нису смењивали на класичан начин, као што је у Европи то био случај, док за псеудокласицизам није било друштвене класе (аристократије и аристократизованих слојева) која би га носила, па је овај правац код нас као такав изостао: било је само писаца који су певали у том духу, али нису могли наићи на праву публику која би их прихватила.

Урошевић оцењује Јакшића као „талентованог уметника“ — сликара и песника напредно оријентисаног и под одређеним утицајем идеја Светозара Марковића. Као значајне одлике Јакшићевог књижевног рада он истиче следеће: „Целокупна поезија Ђуре Јакшића оријентисана је према будућности“, а „карактеристика Јакшићевих

приповедака је мржња према реакционарним друштвеним снагама и љубав према угњетеним“. Јакшић је схватио „реакционарну улогу српског високог клера“ 1848. и уопште, клера који је на феудалан начин деценијама глобио народ док је ниже свештенство делило судбину народа; у овоме се Јакшић слаже са Светозаром Марковићем. У приповеткама из живота у Србији Јакшић приказује „прве појаве капитализма у српском селу, рушење патријархалних друштвених односа под утицајем капитализма“ и друге актуелне друштвене појаве тога доба тако да је као приповедач био реалист, док су му драме романтичарски интонитане, али са реалистичком уверљивошћу.

У целини узето, по Урошевићу, „Јакшићево књижевно стваралаштво представља крупан допринос српској књижевности XIX века и значајан уметнички домет тога времена. Он је заједно са Змајем представљао крајњи домет шездесетих и седамдесетих година“ у нашој књижевности. (/102.в/, стр. 19, 26, 27, 39).

18.4. Урошевићева истраживања Јакшићевог живота и књижевне уметности критички усвајају претходне резултате и дају нова осветљења, нарочито у погледу њихове идеолошке, али и чисто естетске вредности.

19. Остали мањи Урошевићев доприноси историји српске књижевности XIX и XX века јесу следећи:

19.1. У студији **Први боравак Стевана Каћанског у Београду /108/**, писаној на основу архивске грађе и литературе о Каћанском, он сажето излаже прилике које су утицале на живот и рад Стевана Каћанског, даје карактеристике његове поезије и разлоге његовог првог боравка у Србији. Анализира архивску грађу која даје различите податке и закључује да је Каћански „дошао у Београд негде 1857. а не 1856, или 1855. године“ (како су тврдили Ј. Скерлић, Војислав Рашић, Милан Кашанин и други).

Урошевић не остаје само на исправљању предњих података о животу Каћанског у Београду (што, само по себи, представља допринос науци), већ излаже целокупан његов рад у Србији, нарочито његова књижевна и друштвено-политичка схватања.

19.2. Поводом стогодишњице „**Историје српске књижевности**“ **Стојана Новаковића /105/**, Урошевић из довољне историјске ретроспективе оцењује ову обимом малу књигу као „значајно дело свога доба“, у коме је „систематски указано на развојне тенденције српске књижевности“ и осветљене многе књижевне појаве. То је дело у коме је Новаковић „указао, и то често сасвим тачно, на узрочности књижевних појава, формирао први пут систематски судове о књи-

жевницима и њиховим делима, од којих су многи остали, запазио и указао на стваралачку тенденцију у српској књижевности којој припада будућност, и одвојио је од оне која је услед слабог уметничког домета осуђена да ишчезне“.³

19.3. Урошевић је 1964. у једном интервјуу изјавио да је његов омиљени савремени писац Крлежа, да радо чита и „младе писце“, али да их све „не разуме“. Предложио је да се наставни програм из књижевности тако подеси да се, уместо обраде писца по писца, наставнику омогући да изложи „повезану слику о књижевним појавама“ /103/.

Племенит и конструктиван дух, какав је био, Урошевић је свуда подстицајно деловао. Према изјави Стевана Јаковљевића (1957), Урошевић је једном приликом, у својству председника Удружења просветних радника Југославије, у Удружењу књижевника предложио да неко од југословенских писаца уметнички рекреира догађаје крагујевачког октобра 1941. и да је он ту поруку испунио својом књигом „Земља у пламену“. (Лит. /8/.)

д) Урошевићеве књижевне покушаји

20.1. Изненадна и рана смрт омела је Урошевића да свој смисао за оригинално стваралаштво, нарочито путописне књижевне врсте, више развије. Прилози ове врсте које се не могу занемарити су његови путописи из Совјетског Савеза, објављени 1955—1956. у 11 наставака (/51—/57/, /63—/67/). Затим, Урошевићеве путописне белешке из Марока из 1974. (/100—/110/) сведоче не само о његовој културно-историјској ерудицији и тананој аналитичности запажања, до којих је дошао на својим путовањима као експерт УНЕСКО-а од 1971—1973. у Мароку и Конгу; јер он је ту показао и леп приповедачки дар и један интимни лирски тон, који његове путописне белешке одваја од многих сличних, у којима наша публицистика не оскудева. У преплитању историје, културе и уметности, садашњих економских, друштвених и културних прилика у тим земљама нађена је поезија, а на своме месту и драма људи тога поднебља.

20.2. Можда најлепши и књижевно најуспелији Урошевићев путопис, из Конга, остао је нажалост у рукопису /142/ иако заслужује да буде објављен.

Указали смо да се лепим књижевним стилем одликују и други Урошевићеве радови, укључујући и његове уџбенике, што их чини привлачним штивом и за ширу публику и везује пажњу сваког читаоца.

ђ) Резултати у области историје југословенске књижевности

21. У закључку овог дела наших излагања о научном раду Миливоја Урошевића морамо поново истаћи да је он планирао да напише уџбеник целокупне југословенске књижевности обухватајући и народну књижевност. Ту замисао он је могао остварити благодарећи својој изворној ерудицији и сигурној марксистичкој методологији којом се изврсно служио, што га је обезбеђивало од идеолошких девијација тако честих на овом вишеструко осетљивом подручју.

Урошевић, на жалост, није стигао да овај свој план доведе до краја, али и оно што је остварио — заслужује признање и дивљење: јер још увек се воде дискусије о томе зашто немамо ни једну интегралну историју српске књижевности (о југословенској да и не говоримо), воде се распре о проблемима аутора (дакле личне природе), методологије, периодизације, итд. и као писци који су остварили бар парцијалне целине помињу имена Стојана Новаковића, Павла Поповића, Милорада Павића, Миодрага Поповића, а и не помиње се име Миливоја Урошевића. Он је, међутим, као што смо доказали, на основу предавања која је као професор Више педагошке школе у Београду годинама држао, дао значајне прилоге остварењу једне интегралне историје југословенске књижевности од почетка до краја XVII века, затим српске књижевности XVIII века, као и допринос разјашњењу естетске и идеолошке вредности књижевног рада Матије Бана, Ђуре Јакшића, Стевана Каћанског и других наших писаца и књижевних појава XIX и XX века.

Да га животни путеви нису одвели прво за експерта УНЕСКО-а у стране земље, а затим у област марксистичке филозофије и социологије као професора Педагошко-техничког факултета у Чачку, Урошевић би своје дело из историје југословенске књижевности довршио. Али, и оно што је остварио — заслужује високу оцену и признање далеко веће него што му је до сада давано.

2. ОПШТА ЕСТЕТИКА, ТЕОРИЈА И СОЦИОЛОГИЈА УМЕТНОСТИ И КЊИЖЕВНОСТИ, ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Широког научног интереса и синтетичког захвата, Урошевић је дао прилоге из низа у наслову побројаних научно-филозофских области, граничних са историјом књижевности, која је била његова основна научна преокупација.

а) Лепо као естетски и друштвени феномен

22.1. У уводном разматрању своје књиге из историје уметности /32/ Урошевић даје опште историјско-материјалистичке оквири настанка, развитка, суштине и значења уметности у целини човековог живота и рада.

У књизи је дата једна теоретска расправа о уметности, која обухвата питања: шта је уметност, њен задатак, однос уметности и идеологије, односно уметности и друштвене стварности; анализирани су проблеми условљености уметничког стварања, релативне самосталности уметности, порекла уметности, суштине и односа лепог у природи, лепог у уметности и уметничког идеала, уметникове идеологије и уметничког стварања, уметничког надахнућа, талента и генијалности.

22.2 У тумачењу социјалне стране уметности, у периоду борбе нашег друштва за изворни марксизам и његову даљу стваралачку разраду у нашим условима, Урошевић не пада у вулгаризације, већ указује да „је узалудан посао настојавати да се у појединостима, у сваком уметничком делу пронађу друштвене противречности, или се трудити да се уметност у појединостима своди на економску структуру друштва и његове противречности“; ово зато што „на уметност не делује само материјална база, већ и разни облици идеолошке наградње“. (/32/, стр. 6). Насупрот вулгарној теорији одраза, примењеној у соцреализму, Урошевић упозорава да су класици марксизма и у њиховој аутентичној традицији настале естетичке анализе показале да „иако уметност одражава стварност“ — „ниједно велико уметничко дело не представља копију стварности“ и да „право уметничко дело не може бити сурогат стварности“. По Урошевићу, „велика уметничка дела представљају увек уметност која у неку руку стоји изнад живота“, али „то никако не треба схватити да она губи везу са животом“, већ да га изражава уметничким средствима и „у концентрисаном облику“ (/32/, стр. 9—10).

22.3. Да би конкретизовао овакве своје погледе на суштину уметничког дела, он указује на однос природно и уметнички лепог. По њему, иако је феномен лепог вредносна област и према томе претежно свет човекове субјективности — лепо итекако има и своју објективну страну. Тако, по Урошевићу, „наши судови о лепом у природи имају објективну подлогу“: „лепо, а то значи складно, хармонично, постоји објективно у природи“. Међутим, „лепо у уметности разликује се од лепога у природи иако имају додирних тачака. Лепо

у природи и у уметности представља оно што изражава најбитније и најзаконитије у животу. Међутим, лепо у уметности има своју специфичност“: она, поред осталог, садржи и своју друштвену и етичку компоненту тако да „лепо достиже највећи домет у уметничким делима која третирају човека као друштвено биће“ (/32/, стр. 12). Даље, у уметничком делу, које у својој суштини „има две компоненте — естетску и етичку“, „етичко се растапа у естетском“ тако да „апсолутизовање етичког у уметности води у дидактизам, у досадно моралисање или јевтину пропаганду а уметничко дело лишава уметничких својстава“ док „апсолутизовањем естетског и лишавањем уметничког дела етичког момента човек се своди на биолошко биће а међусобни односи људи лишавају се друштвеног карактера“ (/32/, стр. 13).

Можемо запазити да Урошевић није сасвим у праву када уметност која је (лишена етичко-друштвеног) схваћена као чисто естетски феномен своди на биологизам — јер има и других, а не само биологистичких естетика ове врсте; али он је несумњиво у праву када захтева јединство естетске и етичке компоненте у уметничком делу са акцентом на првој.

22.4. После ових анализа, враћајући се на проблем уметности као одраза — израза стварности, Урошевић тежи да конкретизује позната схватања Маркса и Енгелса о реализму у уметности.⁴ Он сматра да „уметнички идеал не представља ни чисту копију друштвене стварности нити пак одраз неке измишљене, уображене стварности без везе са садашњицом“, већ је тај идеал „у реалним могућностима будућности која је у елементима већ заступљена у садашњости“: „снаге напретка, према томе, представљају уметнички идеал“. Овакво схватање уметничког идеала стоји на позицијама традиција уметничког реализма о коме су Маркс и Енгелс писали да правог уметника увек води ка изношењу социјалне истине која иде до преласка уметника на позиције напредне класе. При томе појам „снага напретка“ треба схватити у ширем, хуманистичком смислу, нарочито када се имају у виду, на пример, лирска поезија, сликарство, вајарство, архитектура, музика и балет.

22.5. „Садржина уметничког дела“, по Урошевићу, изражава се у „идеји“ уметничког дела, која је у дидактичким списима јасно истакнута, а у правој уметности није, већ се у уметничком делу „скрива“: она се у њему „често исказује у прерушеном облику“ и то је утолико више случај уколико је неко дело веће уметничке вредности. Урошевић овим жели истаћи познато гледиште Маркса и Ен-

гелса о уметничкој поруци („тенденцији“), која је утолико мање експликована уколико је уметничко дело веће.⁵

22.6. Да би још боље истакао специфичност уметничког дела, Урошевић указује да је „за уметничко стваралаштво потребно **надахнуће уметника предметом обликовања**“, затим „општа мисаона слика о свету“ и „емоције“, али пре свега — „**таленат**“, који се састоји у „стваралачкој примени знања“ и који „се развија и долази до изражаја само радом и свестраним развојем разноврсних способности“; ако свих побројаних услова и карактеристика нема, таленат „неминовно закржљава“ (/32/, стр. 17).

22.7. Писана пре четврт столећа, у почецима савременијих естетичких концепција код нас, Урошевићева схватања лепог као естетског и друштвеног феномена значе извесно конкретизовање познатих али тачних схватања Маркса и Енгелса о уметности. И познати историчар уметности и естетичар Сиди Марјановић с правом истиче да је Урошевић успео да читаоцу реконструише „складну целину“ основних ставова марксизма о уметности и уметничком стваралаштву и да, притом, „дефинише скоро све естетичке појмове“ (Лит. /1/). Да је Урошевић био далеко од сваке вулгаризације теорије уметничког реализма а поготову њене догматизације, може се закључити и по томе што је као историчар књижевности и уметности итекако имао пуног разумевања и за све друге уметничке правце и стилове, па му је најомиљенији наш савремени писац био надреалист Мирослав Крлежа.

Пре свега посвећен књижевности и њеној историји, Урошевић своје схватање лепог детаљније развија у овој области.

б) Књижевно лепо

23.1. У основи присталица уметничког реализма али са слухом и разумевањем за све естетски и друштвено значајне и прогресивне уметничке и књижевне правце Урошевић је дао анализу и оцену **Предмета естетичких критика Светозара Марковића** /107/. Сажето речено, аутор констатује да су идеолошко-политичке струје у Србији шездесетих година XIX века, оне исте на чијој основи настају и три естетичке струје — хегеловска (либерална) класицистичко-просветитељска (конзервативна) и материјалистичко схватање Светозара Марковића.

У разматрању овог осетљивог и за савремена књижевно-естетичка струјања значајног питања, Урошевић прво приказује суштину

двају владајућих естетичких схватања у Србији Светозаревог доба, а то су класицистичко-просветитељско и хегеловско, и идентификује њихове носиоце. Затим испитује трећу идеолошко-политичку струју шездесетих година — социјалистичку, са Светозарем као носиоцем, и овде детаљније развија свој концепт који је сажетије изложио у својој докторској тези, концепт о три политичке струје и три њима одговарајуће естетичке концепције тога доба. Указује да је Јован Андрејевић, у својим „Одломцима естетичним“, „не само фишеровац већ и да су главне хегелијанске мисли у том делу послужиле као база не за романтичарска већ за реалистичка књижевна схватања“ и да у нашим условима хегеловска естетика подстиче, не романтичарска, већ реалистичка књижевно-естетичка схватања. Ту појаву Урошевић тумачи овако: „Заостало српско друштво тога доба налази се тек на почетку фазе либералног капитализма коме је у развијеним европским земљама одговарао реалистички књижевни израз. У таквим условима хегелијанска естетичка мисао могла је да иницира у првом реду реалистичко књижевно стварање, што потврђује анализа и естетичке и књижевно-критичке мисли у српској књижевности тога доба. И књижевна критика и естетичка мисао шездесетих година указују да српска књижевност мора да учини одлучан скок из књижевности класицистичко-просветитељског карактера у књижевност критичког реализма засновану на принципима народне књижевности као што је уосталом и српско друштво тога доба, немајући времена за класичне фазе, морало да „скочи“ из веома застарелих форми друштвених односа управо у капитализам“ (107¹, стр. 33—34).

То је узроковало чињеницу да је Светозар Марковић устао против естетичких норми дотадашњих естетичара о „вечитим“ и „непроменљивим“ законима лепоте, о лепом као „урођеном“ својству човека, које нема везе са друштвеном стварношћу, итд. Марковић је, дакле, одбацио принципе класицистичко-просветитељске естетике, које је у гимназији учио по Малетићевој „Теорији поезије“, али која је садржала и нека хегеловска естетичка схватања, која се нису уклапала у претходна. Марковић, међутим, у својој критици ове естетике, коју врши по Писареву у духу реализма, не разликује код Малетића и других наших естетичара покушај спајања ове две естетичке концепције (класицистичко-просветитељске и хегеловске), већ их критикује као исту концепцију. Урошевић то тумачи тиме што је Светозар Марковић тада имао само 22 године и био студент технике, па није могао код Малетића видети електичку смешу ове две естетике, већ је „стрпао у један кош сва естетичка схватања до Черни-

шевског. С правом одбацујући класицистичко-просветитељске естетичке норме, одбацио је у целини и хегелијанску естетичку мисао и не покушавајући да је материјалистички превазиђе“. (/107/, стр. 34).⁶

23. 2. Резултат ове Урошевићеве расправе састоји се, дакле, у образлагању тезе да се Светозар Марковић својим учењем супротставио класицистичко-просветитељској концепцији у уметности и књижевности — а не романтичарској, како се раније сматрало. Овај се закључак може прихватити као тачан уз напомену да су истраживања која су вршена после овог Урошевићевог рада (Драган М. Јеремић, Иво Тартаља, Андрија В. Стојковић и други) прецизирала степен појединачних утицаја западноевропских естетичара на наше овога периода тако да би данас неке Урошевићеве оцене доживеле одговарајућу измену и конкретизацију.

24. Комплементарно двема претходним расправама, које имају савремени значај, са циљем помоћи у марксистичком образовању наставника књижевности, у студији **Марксизам и наука о књижевности** (/124/, стр. 3—16) Урошевић разматра проблем књижевно лепог са естетске и идеолошке стране.

24.1. Наш аутор прво одређује „место књижевности у идеологији“. Он развија познате ставове из ранијих списа, по којима „најопштије поставке науке о књижевности садржане су у учењу о историјском материјализму“. Овде се Урошевић претежно држи познатих решења о пореклу и развоју уметности, о уметности у класном друштву, о реализму у уметности и о суштини књижевног уметничког дела, која су дали Маркс и Енгелс.⁷

У том духу, Урошевић у обради естетичких и идеолошких проблема књижевности користи своје богато знање и искуство. Прво разрађује проблем односа „књижевности и друштвене стварности“ са решењем да је књижевност производ датог друштва, али да она има „релативно самосталан развој“ — тако да увек не прати развитак материјалне основе друштва. „Књижевност, као и остале уметничке форме, представља својеврсну уметнички објективизирану слику природе, друштва или унутрашњег живота људске личности“, што значи да „садржину свих облика друштвене свести, па и књижевности, чини одређена друштвена стварност“; али се та стварност на различите начине изражава у разним облицима друштвене свести, тако да „књижевно дело представља уметнички субјективизирану слику стварности“. Ово је, уствари, гледиште свих великих реалиста од Балзака, Стендала, Флобера, Дикенса, нарочито Лава Толстоја, Томаса Мана и Шолохова до Ива Андрића, Михаила Лалића и Добрице Ћосића,

гледиште које уметничко дело схвата као додуше субјективизирану (са гледишта искуства, сазнања и менталног склопа писца и уметника уопште сагледану), али управо уметничком транспозицијом грубе реалности реалистичнијом, типичнијом и трајнијом сликом стварности од оне која је дата у простом њеном одразу у фотографији, хроници и другим врстама копије постојећег. У оваквом схватању уметничког реализма има места за све стилове и жанрове праве уметности, која управо не може а да нема дубоке релеванције према постојећој или могућној будућој стварности којој човек тежи.

24.2. Овакво гледиште Урошевић на следећи начин ближе одређује. Када се говори о „уметничкој стварности“, наглашава он неуморно и у овом свом спису, треба имати на уму да уметник не приказује појавну слику стварности без икакве транспозиције и субјективне пројекције, јер би то била фотографија, а не уметност; исто тако, право уметничко дело „далеко је од сваког натурализма“. И књижевник као уметник даје уметничку форму материјалу који узима из стварности и обликује га стварајући типичне ликове у типичним ситуацијама. Стога Урошевић не прихвата ни теорију „уметности ради уметности“ као облик хуманизације људске личности. Порекло ове теорије он види у бежању романтичарских уметника од тешке стварности буржоаског друштва и тежњи ка самосталности уметности; Урошевић, међутим, зна да су и романтичари у својим уметничким остварењима сликали боље, будуће друштво и људе и тиме доприносили борби за прогрес — и они су, дакле, у одређеном смислу били уметнички и социјални реалисти — тако да чисте уметности одвојене од друштва, нема.

24.3. Сходно томе, „однос уметности и живота“, по Урошевићу, може се на следећи начин одредити. „Ако уметничко дело није сурогат живота већ израз његове суштине, да ли уметничке слике представљају сâм живот дотичне друштвене епохе? Велика књижевна дела су увек, у неку руку, изнад живота“, јер дају типичне ликове у типичним околностима — како су то истицали Маркс и Енгелс, а на свој начин и сви велики реалисти; али је, управо као таква, уметничка слика стварности дубље реалистичка и повезана са суштином друштвених кретања одређених епоха чију законитост изражава уметничким средствима.

24.4. Проблем „лепог у књижевности и уметности“ Урошевић решава на следећи начин. „Иако је лепо ствар и субјективног укуса, оно не би могло да се сведе само на ту компоненту, већ има и своју

објективну страну“. Он разликује „лепо у природи и добро у друштву“; за њега уопште „складно и хармонично“ „значи добро“.

Однос доброг и моралног у уметности Урошевић овако схвата. „Хармонична људска личност, као уметнички идеал, зависи од степена развоја друштва, односно од владајуће идеолошке оријентације одређеног друштвеног развоја“, али уметнички идеал се не исцрпљује у уметничкој интерпретацији стварности, већ уметник успева да уметнички сагледа и сублимира „ембрионе будућности који су се већ заискрили“. „Према томе, уметнички идеал је у реалним могућностима будућих друштвених односа и настале личности у њима, што је у елементима већ заступљено у садашњости. Другим речима, снаге напретка представљају најадекватнији уметнички идеал“ (154, стр. 11).

24.5. И „тенденција у уметничком делу“, по Урошевићу, мора бити уметнички обликована. „У сваком уметничком делу могу анализом да се открију идеје, мисли, тежње, моралне норме које су инспирисале уметника да их уметнички сублимира. То чини садржину уметничког дела и дубоко је запретано у уметничким сликама, или се, пак, манифестује у прерушеном облику“; у томе је „идеолошка тенденција“ књижевног дела. „Међутим, идеја, односно тенденција није лако уочљива у књижевном, уметничком делу. Она је сливена са поетским сликама онако као што је амалгамисано естетско и етичко у уметничком делу и у суштини је неодвојива, сем у научној анализи“.

Урошевић наводи Марксове и Енгелсове текстове о овом питању и захтева „конкретно прилажење изучавању историјско-књижевних развоја“, чега се увек придржавао као једног од првих историјско-материјалистичких принципа методологије истраживања и у области историје и теорије књижевности и уметности (124, стр. 11—16).

в) Добро у народним умотворинама

25. Као што је Г. В. Плеханов марксистички схватање закона настанка и развоја уметности проверовао на уметности првобитне заједнице, Урошевић се са сличном сврхом 1974. обратио поетици наших народних умотворина (110, 136). Наш аутор испитује схватање доброг у народној поезији и налази да је за народног певача — слично схватањима неких „философа живота“ (нпр. Жан-Мари Гијоа) и идеолога Младе Босне који су се њима инспирисали — „добро оно

што представља живот“: највиши домет лепог видео је у човеку као друштвеном бићу.

Код Урошевића, наравно, као марксисте, ова виталистичко-социолошка естетичка норма модерних позитивиста има други смисао и карактер.

25.1. Урошевић, затим, анализира народне песме, у којима лепо изражава и естетску и етичку страну. Идеал лепог у народним песмама јесте човек са најскладнијим физичким својствима и максималним етичким вредностима према захтевима патријархалног друштва. То је, по његовим анализама, и основа типова поетизације у народним песмама.

25.2. Исти идеал лепоте изражен је и у народним приповеткама. „Запрепашћујућа физичка лепота“ девојке у народним приповеткама редовно је прожета најдивнијим моралним својствима. Урошевић тиме не прихвата панкалистичко тумачење лепоте у нашим народним песмама које даје Лаза Костић јер, иако и по њему основну вредност уметничке лепоте по замисли народног певача морамо ставити у први план, не смемо испустити из вида да она мора садржати морални моменат без кога и сама губи хумани смисао и вредност.

25.3. И етичка идеализација јунака односно јунакиње у бајкама представља својеврсни тип поетизације — сматра Урошевић. То је у неку руку естетичко уопштавање етичких представа важећих на одређеном ступњу развоја друштва. Стога у категорију лепог у народним приповеткама улазе и представе о праведним односима међу људима, о једнакости у друштву, о неограниченим могућностима сиромашног, угроженог и униженог човека.

Емпиријско схватање простора и времена представља једну од карактеристика народних приповедака: јунак приповетке зна само за простор који га окружава у моменту његове акције. Стога у народним приповеткама не постоје два или више терена акције у исто време као, на пример, у савременој приповеци или роману. Исто тако, у народној приповеци може бити говора само о конкретном времену. Такво емпиријско време не мери се бројањем дана и година, већ се обележава само акцијама хероја, односно других личности приповетке. Ова Урошевићева запажања дају доказа о још једном његовом самосталном доприносу поетици наших народних умотворина.

25.4. Аутор приказује народне пословице као поетски најизразитије и најживотније народне умотворине, јер се заснивају на животној стварности и поетски уопштавају свеопшту зависност и уза-

јамну повезаност у природи и друштву и настоје да открију њихове узрочно-последичне и друге везе.

25.5. Загонетка је приказана као једна од најсликовитијих поетских умотворина. За њу је карактеристична изразита визуелна и аудитивна поетска слика.

25.6. Урошевићева реконструкција поетике, тј. естетике наших народних умотворина одликује се уверљивошћу, јер је изведена из темељне анализе и уопштавања поетике свих основних врста народних умотворина. Ова се естетика складно уклапа у целину Урошевићевих схватања о природи и друштвеној функцији лепог у уметности.

г) Естетика српске књижевности од 1860. до 1870. године

26. Дobar познавалац више области уметности и књижевности, а нарочито историје југословенске књижевности, као већ зрео истраживач и педагог, Урошевић је написао и успешно одбранио своју докторску дисертацију из области књижевно-историјске естетике под насловом **Естетичка и књижевно-критичка схватања у српској књижевности (1860—1870) (/104/, /104a/)**.

Урошевић је узео за предмет своје дисертације овај период развитка српске културе зато што се у њему бурно развијају естетичка и књижевно-критичка схватања која су дала печат развитку српске књижевности у наредним деценијама.

Рађено *lege artis*, са темељном документацијом сваког става, ово дело сведочи о Урошевићевој способности да интердисциплинарна истраживања и синтетичка излагања каква су пре њега о другим периодима наше књижевности предузимали Драгиша Живковић, Зоран Гавриловић, Драган М. Јеремић, Славко Леовац, Андрија Б. Стојковић, Иво Тартаља и други.

27.1. Пошто је изложио општи социјално-политички и идеолошки оквир који је детерминисао развитак овог периода српске естетике и критике, а то су главна идеолошка схватања шездесетих година — либерална, конзервативна и весници социјализма са Светозаром Марковићем на челу, Урошевић прелази на **теоретска питања естетике** и књижевне критике која одговарају изложеним главним идеолошким схватањима, па су то класицистичко-просветитељска, хегеловска и материјалистичка схватања Светозара Марковића.

По аргументованој оцени Миливоја Урошевића, прва су значила анахронизам, друга су била теоријско оправдање књижевног реа-

лизма док трећа истичу друштвену улогу књижевности и упућују на реализам у књижевности и уметности — у чему „се претерало“. Наш аутор даље показује да, иако је Светозар Марковић одбацивао хегеловску естетику, у третирању неких битних естетичких категорија он „не само да није превазишао хегелијанска схватања већ је значио чак и корак назад“: такав регрес учињен је са Марковићем у третирању лепог у уметности, односа уметности и живота, слободе уметничког стварања, форме и садржаја уметничког дела, односа уметности и науке, утилитарности у уметности, итд. (/104a/, стр. 319).

27.2. После излагања књижевно-естетичких схватања у Србији овог периода, Урошевић детаљно излаже њихову примену на проблеме **књижевне критике**. Он обрађује општа питања књижевне критике и саму критику од Јакова Игњатовића даље, идући по књижевним родовима. Игњатовићу приписује у заслугу да је нашу књижевност одвратио од имитирања европске и упутио је вуковским путем сопственог развоја, али уз коришћење европских и других култура као инспирација и узора.

27.3. У општем закључку (/104a/, стр. 324) Урошевић изриче следеће тачне и значајне оцене. „Афирмација националне књижевности у свакој земљи манифестује се у тежњи за оригиналношћу, прожимањем националних схватања и мотивима, инспирацијом друштвеним односима и животним потребама свога народа. У српском друштву овакве тежње почињу да доминирају у естетици и књижевној критици тек шездесетих година деветнаестог века, односно у доба кад је у западноевропским земљама капитализам већ увећало на низлазном ступњу развитка“* — Заостало српско друштво тек тада полази путем либерализма. Али је књижевност морала да прескочи из класицистичко-просветитељске фазе у критички реализам уз разумљиве ломове и „девијације“ тако да, на пример, у ово време хегеловска естетика у Срба служи за теоријско оправдање реализма, а не (како је био случај у Европи) романтизма.

28. Узето у целини, ово дело Миливоја Урошевића допринело је бољем упознавању везе књижевног стварања са филозофским покретима епохе у Европи и код нас и растумачило је низ конкретних веза те врсте.

Признати зналац историје наше књижевности и њених теоријско-естетичких основа, Боривоје Стојковић, уз мање критичке при-

* Урошевић је овде погрешно: као што је познато, капитализам ступа у стадијум империјализма као свој највиши и последњи стадијум тек почев од седамдесетих година XIX века.

медбе, врло је позитивно оценио ово Урошевићево дело, његову „научну солидност, сигурност и свестраност метода којима се аутор зналачки и вешто служио“ и дао „озбиљну, врло зналачки и духовито писану књижевну студију, која представља значајан прилог проучавању идејности и покрета у српској књижевности“ (Лит., /9/). Оно је итекако и прилог истраживању развитака српске књижевне естетике и средних области.

д) Историја уметности

29.1. Као што смо указали (чл. 22), Урошевић је зашао и у област опште историје уметности да би што свестраније марксистички осветлио развитака књижевности као значајне гране уметничког стварања. У овој области, наравно, није могао имати већих претензија од стручних, што он у књизи „Из историје уметности“ (1954: /32/) и сâм указује. Солидно упознат са суштином и развитаком низа уметности, у доба увођења наставе уметничког васпитања у наше школе Урошевић је тежио да помогне напоре у стварању приручне литературе за уметничко образовање, не само ученика, већ и ширих слојева. У том циљу он чини доста успео покушај да на популаран начин прикаже значајнија дела класичне уметности (архитектуре, вајарства и сликарства) у односу на остале облике друштвене свести који се развијају у процесу узајамног утицаја и деловања на развитака целине друштва, укључујући и његову материјалну основу.

29.2. После естетичког увода о природи лепог и његовој друштвеној детерминацији и функцији (видети чл. 22), Урошевић излаже суштину египатске, грчке (архитектура и вајарство), римске (архитектура и вајарство), византијске, арапске, романске, готске, ренесансне и барокне уметности. Свако раздобље уметничког стварања третирао је у вези са одговарајућим друштвеним односима и идеолошким схватањима, са намером да покаже самосталност уметничког стварања ових земаља и епоха, али без кидања свих нити са друштвеним збивањима и идеолошким струјањима. Излагања су богато илустрована и анализе повезане са тим илустрацијама и претходним естетичким оквиром тако да се конкретизују на самим уметничким делима из којих су и изведена.

Може се рећи да је Урошевић у својој намери успео и да је ова његова књига одиграла своју улогу у уметничком васпитању не само ученика већ и ширих слојева читалаца.

29.3. Ову нашу оцену потврђују мериторни критичари и школска пракса. У свом приказу ове Урошевићеве књиге (Лит., /1/), Сида Марјановић (1954) замера писцу непотпуност у избору материјала, али закључује да „ипак, оно што је основни циљ књиге то је доследно спроведено“ и изложено са разумевањем и ентузијазмом који се преносе и на читаоце. Зато је овај критичар оценио Урошевићеву књигу „Из историје уметности“ као „вредну“ и „писану солидно прву такве врсте књигу“ код нас.

Средња школа за примењене уметности у Пећи, с потписом директора Ристе Отовића, 15. марта 1955. написала је Урошевићу службено писмо са следећом оценом његове књиге: „У току ове школске године примењивали смо Вашу књигу 'Из историје уметности' при извођењу наставе историје уметности у овој школи. — По нашем мишљењу ова књига може добро да послужи и у смислу правилног посматрања ликовних уметности, јер још немамо на нашем језику сличне књиге која би у потпуности одвојила не само ученике, него и наставнике, од буржоаског и идеалистичког третирања овог предмета. Према томе, мишљења смо, да би било добро, кад би обрадили и II део ликовних уметности од барока до савремене“. (Писмо се налази у Урошевићевој заоставштини).

На жалост, Урошевића су дужности одвеле другим путевима и он се више није враћао на ову тему.

3. ИСТОРИЈА СРБА

30. Као историчар књижевности и уметности, Урошевић је дао вредне прилоге — добрим делом архивски и теоријски изванредно утемељене — у разради историје српскога народа XIX и XX века, а посебно је задужио свој завичај радовима из историје рудничко-чачанског краја од Милошевог доба до народноослободилачког рата. Ову врсту Урошевићевих списа класификоваћемо по темама.

а) Историја школства

30.1. У студији **Српски студенти у Бечу и Шемницу 1839. године /131/** на новим архивским подацима Урошевић приказује опште услове и судбину сваког појединачног српског стипендисте који су 1839. послати у Беч и у Шемниц (Мађарска) на студије. Реч је о 11 таквих младића, који су показивали доста воље за учењем и усавршавањем да би одговорили потребама младе српске грађанске

државе. Аутор истиче и њихову жељу да продуже студије на либералнијим европским универзитетима, јер им „бечка односно аустријска друштвена атмосфера није представљала идеал“.

30.2. Слична је тема и Урошевићевог, такође архивског, рада **Сима Милутиновић Сарајлија као путовођа српских питомаца у Кијев 1846. године /135/**. После увода, у коме показује да смо у то време имали студената у свим већим европским универзитетским центрима и то за најразличитије струке, Урошевић указује да је и Српска православна црква желела да пошаље неколико даровитих младића у Духовну академију у Кијев. Шесторицу таквих повео је Сима Милутиновић и свој пут описао укратко, износећи своје утиске о људима и догађајима и руској земљи и култури. Међу тим питомцима био је и доцнији митрополит српски Михаило, који је, такође, описао тај пут и боравак у Русији. Сарајлија је, одушевљен Русијом у сваком погледу и у томе некритичан; и, уместо да се из Кијева врати у Београд, наставио је пут до Москве и Петрограда. По повратку у Београд није могао оправдати учињене трошкове, а ускоро је и умро.

30.3. Потекло из слободарског бунтовног краја, Урошевић је и као борац и као марксист посебан афинитет имао према историји устанка и буна. Његову пажњу привукла је **Реакција лицејаца на забрану рада „Дружине младежи србске“ 1851. године /126/**. На основу архивских података, аутор приказује настанак, ток и угушење четворомесечног отпора лицејаца (међу којима је био и каснији идеолог Омладине и српског либерализма Владимир Јовановић) против забране рада Дружине.

30.4. Ова три Урошевићева рада уносе нову светлост у историју нашег школства средине XIX века. Тек када се на сличан начин архивски и теоријски компаративно буду испитале све битне појаве, личности и догађаји, моћи ће да се пише једна аутентична историја нашег школства и педагошких идеја.

б) Отпори и буне у рудничко-чачанском крају

31. Најважнији Урошевићев допринос у овој области свакако је његова књига **Трећа чета — традиција рудничких отпора, буна и устанка /137/**, у којој је научном историографском методом приказана слободарска традиција ширег завичаја нашег истраживача. У резултату обимног научног подухвата, уз коришћење пре свега богате архивске грађе из неколико наших архива, затим преиспитивања досадашњих резултата о овом питању у периодици и књигама, као

и на основу казивања учесника, међу које спада и наш истраживач, Урошевић је на чињеничком фонду од 501 фусноте приказао најглавније моменте борбе за национално ослобођење у рудничком крају у доба Кочине крајине, Карађорђевог и Милошевог устанка. Затим су изнесени нови моменти о разним друштвеним збивањима у XIX веку у рудничком крају, као што су Милошеве глобе, борбе Милошевих присталица и противника у овом крају, завере против Милоша, карановачка завера из 1843. године, одјеци катанске буне 1844. године, глобе и злоупотребе клера, политичко убиство посланика Павла Грковића седамдесетих година, отпор сељаштва осамдесетих година, учесници у тимочкој буни из овога краја, напредњачко груписање општина, хајдучија у овом крају као вид политичког отпора сељаштва, итд. — дакле отпори терору последњих Обреновића. Затим је показао бунтарство и херојство Рудничана у првом светском рату и између два светска рата да би, као природни наставак тих светлих слободарских традиција, приказао борбени пут Треће љубишке чете Чачанског народноослободилачког одреда „Др Драгиша Мишовић“ од самог почетка устанка 1941. и за време окупације све до коначног ослобођења ових крајева 1944. године.

Ова темељно документована, научно озбиљна, али, при том, живо и надахнуто писана историја отпора и буна једног дела љубишког среза — Урошевићевог завичаја, — ускоро ће бити публикована.

Низ поглавља из овог свог дела Урошевић је објавио у облику следећих чланака.

32.1. **Глобе у Милошево доба у рудничко-чачанском крају** /127/ као друштвену појаву теоријски је протумачио наш аутор на новом архивском материјалу. Највећи глобација у нашем крају био је Јован Обреновић, али је становништво (поред плаћања пореза и харача) морало кулучити и књазу Милошу и његовим чиновницима, што је све изазивало народне бунтове и буне.

32.2. У студији **Завера кнеза Максима Коломбаћа** /109/ аутор је, посредством архивске грађе, утврдио да је у доњем крају љубишког среза, са центром у Мрчајевцима, дошло (новембра 1824. године) до завере против књаза Милоша, што је претходило Ђаковој буни. До завере је дошло због Милошевог терора и терања народа на кулучење. „Мрчајевци су били центар за припрему буне“ и план за њено извођење припремљен је у кући кнеза Максима Коломбаћа, који је био и њен организатор. Ова завера мрчајевачког кнеза је откривена и главни завереници су повешани.

32.3. Студија **Борба Милошевих присталица и противника од 1839. до 1844. године у рудничко-чачанском крају** /123/ представља већим делом на архивским подацима заснован истраживачки рад, који детаљно осветљава борбу присталица књаза Милоша, са господаром Јованом на челу, и уставобранитеља (међу којима су водећи били Милосав Перуничкић, Стефан Ерић и ужички владика Никифор). Аутор описује и тумачи удео сваког појединца и ових група као целина у њиховој борби. Априла 1839. књаз Милош, уз помоћ брата Јована, организује буну у крагујевачком, ћупријском и крушевачком гарнизону, али га саветници привољевају да Томи Вучићу Перишићу повери смиривање те буне, која је захватила и руднички крај, где је буну организовао Јован Обреновић са Илијом Поповићем — Прелинцем, Радојем Бинићанином, Танаском Михаиловићем, Марком Ракићем и другим. Главни ослонац уставобранитеља у чачанском крају био је окружни начелник Милосав Перуничкић. Вучић је сузбио бунтовнике, натерао Милоша да преда оставку митрополиту Петру и 3. јуна 1839. године оде у Влашку.

Вучић је тада осудио Јована Обреновића, Радоја Бинићанина, Марка Ракића и друге бунтовнике. Међутим, борба се продужила — Милошев брат Јеврем и жена Љубица боре се против уставобранитеља, настављају се народне буне, међу којима аутор посебну пажњу посвећује карановачкој завери из 1848. и одјецима Стојанове („катанске“) буне из 1844. године у нашем крају. Те су буне биле час за Обреновиће — час против њих и те појаве наш аутор конкретно тумачи од случаја до случаја стварним њиховим условима и узроцима.

в) Револуционарни социјалистички покрет

33. Урошевић је посветио знатну пажњу и проучавању водећих српских социјалиста XIX века — Марковића, Ценића и Пелагића — и њихових покрета, с посебним освртом на одјеке њихове делатности у рудничко-чачанском крају.

33.1. Текст **Присталице Светозара Марковића у Скупштини 1874, 1875. и 1876. године** јесте обимнији истраживачки рад, делимице архивски, са оригиналним теоријским тумачењима. Наш аутор приказује делатност знатне групе посланика у Народној скупштини Србије у годинама 1874—1876, окупљене око Адама Богосављевића и Милије Миловановића, која се инспирисала идејама Светозара Марковића. Анализирајући делатност ове групе у поређењу са Марко-

вићевим социјалистичким програмом, Урошевић закључује да је она само по социјалном пореклу људи који су је водили сељачка, али да је по идеологији и садржају рада социјалистичка, са ослањањем на програмска начела Светозара Марковића и донекле Париске комуне. Основа програма ове групе јесте самоуправна демократија која сузбија бирократију, уређује школство, финансије и законодавство на социјалистичким основама народног суверенитета. Урошевић налази и извесну сличност овога програма са Лењиновим захтевом за свођењем моћи функционера на просте извршиоце директива народне скупштине.

Урошевић указује да се ова група временом „растопила“, јер још није било довољно многобројног свесног пролетаријата да настави њен рад (осим преко таквих његових вођа као што су били Мита Ценић и Васа Пелагић) док крајем XIX века није социјализам у Србији прерастао у социјалдемократски класни покрет Радована Драговића, Димитрија Туцовића и Душана Поповића, који наставља и делатност ове групе. Она је тежила да формира социјалистичку политичку партију са одговарајућим програмом. Један део присталица Светозара Марковића пришао је осамдесетих година Радикалној партији, која је као ситнобуржоаска партија у почетку задржала декларативно неке пароле сличне Марковићевом социјалистичком програму, али га је садржински напустила и укључила се у буржоаске режиме.

Овај Урошевићев рад улази у његове најбоље и највредније научне прилоге.

33.2. У политичко-историјској расправи **Мита Ценић у борби с радикалима** /21/ Урошевић приказује како је Радикална странка постала ренегат идеја и покрета Светозара Марковића задевајући се и даље социјалистичким паролама, јер су оне биле блиске народу, док је Мита Ценић, као доследни следбеник Светозара Марковића, водио беспощедну борбу против радикала. Он је указивао (нарочито 1881—1882) да Радикална странка може успети под условом „да се јавно одрече социјализма и да пође колосеком људи од поретка“, јер ће тада њени вођи бити принципијелни и подржани од династије и буржоазије, а овако су као између чекића и наковања, с подозрењем гледани од стране израбљених маса, а неприхваћени од владајућих без изгледа на успех.

Затим су изложена Ценићева схватања о револуцији, о производњи и расподели, о религији, бирократији, итд. Ценић је (1882) упорно истицао да је социјализам неодвојив од револуције док су

радикали као ренегати социјализма револуцију заменили еволуцијом и реформом. Урошевић, с разлогом, указује на Ценића као искреног и доследног револуционара, али са заблудама условљеним степеном развитка српског друштва и губљењем револуционарних перспектива Марксове Интернационале у Европи у деветој деценији XIX века, у којој је Ценић стајао на челу борбе српских социјалиста.

33.3.1. У студији **Васо Пелагић као кандидат за народног посланика у рудничко-чачанском крају /132/** Урошевић износи у литератури готово непознату чињеницу да се Васа Пелагић 1890. године кандидовао за народног посланика у чачанском изборном округу.⁸ Пелагића су, по Урошевићевим истраживањима, прихватили пре свега учитељи, који су још живели у социјалистичким идејама, док су се радикали из редова трговаца и сеоских газда само китили социјалистичким перјем, а у пракси спроводи политику ситних сопственика. Пелагић је, такође, кандидован на листи Радикалне странке, добио је најмањи број гласова од три кандидата и није изабран.

Урошевић доноси оригинална документа са тих избора и објашњава зашто Пелагић није могао победити иако је добио релативно знатан број (542) од укупног броја (3.334) гласача, а само 12 гласова више (554) добио је други с листе — богаташ из чачанског краја Михаило Чебинац.

33.3.2. У студији архивско-теоријског карактера, као што су и две претходне, под насловом **Сукоб Васа Пелагића са високим клером, /128/**, Урошевић показује како је, због својих књига, које су масовно растуране по Србији тога доба, Пелагић дошао у непремостив сукоб са митрополитом Михаилом и епископима, нарочито жичким Савом и тимочким Мелентијем. Пелагић је због тога оптуживан, извођен на суд, затваран у лудницу, теран у прогонство и осуђиван на робију, на којој је и умро. Епископ Мелентије је, анализом Пелагићевих списа, утврдио да он „проповеда космополитизам и социјалистичко-комунистичка начела“ и затражио је од Архијерејског сабора да спасава Српство од ове „страшне духовне заразе“, коју „разноси изверг рода српског, ученик сатане, безумни Пелагић“. Михаило је, на гнусан начин, 1. фебруара 1895. јавно рашчинио Пелагића у цркви иако је Пелагић давно пре тога био сам збацио мантију и раскрестио с религијом и у то време већ прерастао у свесног Марксовог следбеника.

33.4. Урошевић је и друге своје списе — нарочито из области просвете и школства и из педагогике — проткивао историографским

подацима и уопште примењивао генетичко-структурну методу у решавању свих важнијих практичко-теоријских питања. Леп прилог у томе смислу дао је 1959. у чланку **Четрдесет година са Партијом /91/** у коме пише о улози просветних радника у делатности КПЈ/СКЈ, у револуцији и послератној социјалистичкој изградњи.

34. Историографски радови Миливоја Урошевића, настали стваралачком применом методе историјског материјализма (која није тако блиска многим нашим историографима од специјалности) и засновани на новим архивским и другим чињеницама, уз коришћење научно релевантних претходних резултата, представљају озбиљне научне прилоге историји српског народа XIX и XX века. Они су од посебног значаја за рудничко-чачански крај, јер већим делом имају за предмет истраживање његове историје.

4. ПРОСВЕТА, ШКОЛСТВО, ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА

35. Ова врста Урошевићевих радова настала је у непосредном продужетку његовог практичног рада као професора више школе, а затим као републичког просветног и републичког и савезног синдикалног функционера, за кога су новинари забележили (1955: /44/) да је као председавајући показивао у вођењу једног конгреса пуно смисла за демократско, али притом енергично и зналачко руковођење и вештину да избегне и „стрампутнице“ и дигресије.⁹ Талентован педагог-практичар, он је био научни дух који је педагошку праксу теоријски осмишљавао, а у њему је стално живео и модерни просветитељ у најпозитивнијем смислу речи. Његови радови о просветно-школским и педагошким питањима — који више, који мање — садрже ове детерминанте и компоненте.

Детаљна анализа и излагање Урошевићевог рада ове врсте прелази оквире ове наше студије, а и квалификацију њеног аутора: остаје, дакле, задатак на историчарима наше педагогије и школства да ове његове радове испитају и оцене његову улогу и место у социјалистичком преображају нашег школства. Ми ћемо моћи томе дати само почетни скроман прилог.

а) Просветитељске културне и економско-социјалне акције

36.1. Као истински народни просветитељ, који као марксист схвата да просветно-културних реформи нема без економских и социјалних, Урошевић је почео своју плодну журналистичку делатност са своја два чланка у „Политици“ 1937. и 1938. године.

У првом од њих /1/, пишући о **Борби против сифилиса у Хо-мољу**, Урошевић указује на распрострањеност сифилиса у Хомољу и на низак културни ниво становништва ове средине који је од пресудног значаја за ту социјалну болест са вишеструко негативним последицама. То се види из чињенице да су отворене амбуланте за венеричне болести са бесплатним лечењем дале половичне резултате, јер се људи лече само када дође до видљивих симптома болести, а када њих нестане — више се не лече. Предлаже систематски рад на лечењу ових социјалних болести, уз здравствено и опште просвећивање становништва и његово економско и културно уздизање.

36.2. У другом чланку (**Млава вапије за културним и економским подизањем нашег села**, /2/, Урошевић констатује да, поред свих природних богатстава, Млава не даје ни у сточарству ни у пољопривреди оно што би могла. Узроке томе он види у високом натали-тету, експлоатацији од стране прекупаца, великим издацима за одржавање застарелих народних обичаја, који су и на друге начине штетни, па их треба потиснути културнијим облицима духовног живота; ти су узроци затим алкохол и сифилис, рани малолетнички бракови, нехигијенски начин живота становништва, итд. Овим је Урошевић имплицитно истакао цели један програм преображаја нашег села, који се могао остварити само радикалним — а то значи револуционарним мерама које собом доноси социјализам.

36.3. Посебно поглавље Урошевићевог рада ове врсте односи се на период његове делатности у Чачку после ослобођења, када је био главни и одговорни уредник „Слободног гласа“ (фебруар 1945. — јуни 1946). Из његовог пера потекли су многи непотписани уводници, директивни чланци, оцене друштвено-политичке и културно-просветне делатности у почецима конституисања социјалистичких односа у нашем крају. Десетак његових потписаних чланака расправљају сличне теме (/3/ — /13/) са готово свуда присутном нотом хуманистичких перспектива будућности — и када пише о значају Кримске конференције за словенске народе, о 27. марту 1941. као „народном празнику“, о доприносу просветних радника нашег краја победи Револуције, о снабдевању наше индустрије сировинама, о раду органа народне власти, итд. Не треба посебно наглашавати колико је то признање било постати први уредник једног недељног листа у тек ослобођеној земљи и колико је одговорно било уређивати га. И тај задатак Урошевић је обавио успешно.

36.4. Урошевић се као просветитељ и социјални реформатор (где је реформи било места у нашем револуционарном времену) по-

нашао током целог свог живота. Тако је он и **Борбу против алкохолизма** 1959. схватао као „саставни део наставничког позива“ /90/, истицао „друштвену улогу учитеља и професора“ /17/, итд.

б) Реформа школства

37. Фрагментарно и сажето приказан, Урошевићев рад на спровођењу, али и креирању реформе наше социјалистичке школе, даје следеће основне резултате:

37.1. У доба форсирања метода социјалистичког такмичења Урошевић је још 1947. схватио да је **Нови систем у оцењивању — најбоље мерило напора у такмичењу** /14/. Сходно томе, он се залаже за формирање радних навика код ученика, јер оне воде „систематском и упорном раду“, који једино даје праве резултате. „Показало се да приличан број ученика просто не уме да учи“, и ту наставници треба да им пруже свесрдну помоћ, а омладинске организације да се старају о спровођењу планова рада. Слаби ученици треба да су брига целог одељењског колектива и школе, па њима треба да помажу и бољи ученици. Штета што Урошевић као педагошки писац и просветно-школски функционер није већу пажњу посвећивао и најбољим ученицима и формама рада с њима.

37.2. Већ 1953. Урошевић се залаже за **самоуправљачки делегатски систем** организације Савета за просвету и културу /27/ и овом савету ставља у задатак даљу демократизацију школства и културе — усавршавање „јединствене народне осмогодишње школе“, мреже школа ученика у привреди, формирање самоуправљачких савета по школама „на принципу делегирања“, итд. /25/. Он се годинама борио за усмеравање и Удружења просветних радника ка остваривању самоуправљања у школском систему и самим школама /40/.

37.3. Занимљиво је да је борба за **трансформацију „гимназије као застарелог облика школе“**, коју је започео наш земљак Урошевић 1954. године, тек пре неколико година дала релативно задовољавајуће резултате. Са уверењем марксисте и комунисте, спроводећи ову страну демократизације наше школе, поводом дискусије на заједничком пленуму Удружења професора и Удружења учитеља Југославије, Урошевић у том смислу доказује: „гимназија је одиграла своју улогу у току последњих четири до пет векова и данас представља анахронизам у целом свету, а поготову у нашој земљи“ те „у социјалистичком друштву њој нема опстанка“: уместо чиновника, „бирократа, интелектуалних и моралних снага за спровођење разних видова експлоатације“, новом друштву је потребна школа која при-

према за непосредну производњу и самоуправљање /33/, /34/. Борећи се за „средњу школу новог типа“, окренуту непосредном животу и будућности /44/, и у другим својим радовима на ову тему — као што је реферат на Конгресу просветних радника маја 1955. године — Урошевић расправља о степену нашег друштвеног развоја који је дошао у сукоб са застарелим школским системом и покушава да укаже на путеве превазилажења тих противречности. Аутор указује да је гимназија застарела школска институција, која образује само један део омладине усмерене према високом школству. Треба тражити школску институцију, сматра аутор, која ће обухватити сву омладину пружајући јој такво образовање и васпитање које ће моћи да је усмерава у исто време и према производњи и према високом школству, а да је, при том, формира у самоуправљачком духу. (/42/; видети и Урошевићев говор у Књажевцу, Лит. /6/).

Међутим, насупрот крајности пролекултства Урошевић се истовремено бори за „**позитивне традиције наше културне револуције**“ /39/, као што се у својим приказаним историографским радовима борио за признавање и укључивање у наше позитивно наслеђе свега што је прогресивно и слободарско у нашој политичкој, културној и научној историји. Не треба посебно истицати да је стваралачки марксистички и комунистички приступ овог нашег научног и друштвеног радника културама свих народа свих времена и меридијана био, такође, у складу са нашом политиком равноправности и поштовања свих правих вредности човечанства и њиховог укључивања у ризницу ослобођеног човечанства у комунизму као „оствареном хуманизму“ (Маркс).

37.4. И као **критичар**, Урошевић је поступао као конструктиван стваралачки марксист. Тако, на Трећем пленуму Централног одбора Удружења учитеља, наставника и професора Југославије, у дискусији о „Приједлогу система образовања и одгоја у ФНРЈ“, Урошевић је дао уводну реч и у предлогу нашао низ позитивних страна, које треба критички прихватити. То је борба за даљу деетатизацију школе, „ликвидација једностраног начина регрутовања стручњака у нашем друштвеном животу“, приближавање школе друштву и њена демократизација; налази да је прихватљив појам општег образовања, по коме производне снаге утичу на богаћење овог образовања у правцу политехнизације, захтев за „свестрано развијеном личношћу и формирањем слободне личности“ ученика, свестрано повезивање школе са свим токовима друштвеног живота; захтев да наставник буде прво васпитач, а не само да се стара о образовању ученика, итд.

Урошевићеве примедбе на овај Приједлог не иду за тим да се он одбаци, већ да се поправи и доради. У том циљу он предлаже да се прецизније одреди категорија учења у школи; да се слобода ученика одреди адекватно марксистичком схватању односа нужности и слободе; да се унесу „јасно формулисане друштвено признате норме понашања у школи и у друштву уопште“; да се методе сазнања света преточене у дидактичке принципе у Приједлогу заснују „на научним поставкама“ (што у тексту није случај) и изведу из целине природе и друштва. Урошевић посебно указује да је у Приједлогу запостављена улога наставника у васпитању и образовању, чиме се наставник дезангажује и скида са себе одговорност за процес васпитања и образовања (/84/, /85/, /86/). Ове и друге примедбе Миливоја Урошевића несумњиво су биле умесне и далековиде, што се може тврдити са дистанце од преко две деценије (1957—1980) када поново оживљава деловање самоуправљачких моралних норми понашања у целини нашег друштва, а тиме и у школи.¹⁰

38. У духу Лењиновог принципа по коме школски „програм — то је наставник“ и Марксовог по коме и „васпитач мора бити васпитаван“, Урошевић неуморно указује на неопходност **прогресивног идеолошког и моралног преображаја васпитача младих генерација нашег друштва.**

38.1. На Сабору просветних радника среза Сомбор децембра 1956. Урошевић је заступао тезу да „само идеолошки формиран и стручно узиднут наставник може суштински мењати дух школе“, што су многи подржали /77/, а затим у програмском чланку **Друштвени рад учитеља, наставника и професора** (1957) он пише о потреби идеолошког образовања просветних радника као сталном задатку. Ово зато што „млади учитељи, наставници и професори не стичу у школама за наставнике онакво идеолошко образовање какво је непходно за школску и уопште друштвену делатност усмерену на хуманизирање односа међу људима“, затим, „друштвени рад постао је елемент професионалног морала учитеља, наставника и професора“ и то треба све више да постаје у садашњим условима. Али то, по Урошевићевом умесном запажању, никако не значи да наставник сме да запостави школу ради друштвеног рада, већ такав рад мора спроводити пре свега у школи и „садржину друштвено-јавног рада треба обогатити у првом реду солидном стручно-научном спремом, неопходним идеолошким образовањем и рационалном пословношћу човека који уме да се у својим јавним функцијама усредреди на најбитнијем не чекајући да га неко други 'растерети' послова“ /80/.

38.2. У расправи /96/, писаној 1959. поводом реформе основног и средњег школства педесетих година, Урошевић је, у својству председника Централног одбора Синдиката просветних и научних радника Југославије, приказао степен развитка нашег друштва који захтева **реформу школства**. Поред снажног акцента на изградњи новог моралног лика наставника наше социјалистичке школе, он указује да у процесу научно-техничке револуције у нашим условима долази до крупних промена и у области школства и да је демократизација школства велики корак напред, јер је омогућено свим радним људима да уче на свим врстама школа за које имају способности. Тиме се уклањају класне и друге баријере између људи, ствара се интелигенција из редова радника и сељака већ укључених у процес рада, тако да се таква интелигенција неће издвајати из радничке класе, већ је она, напротив, „неодвојиви део радничке класе“. Затим, ствара се могућност школовања одраслих у школама и ваншколским условима. Значајна је тековина и општетехничко образовање као компонента општег образовања.

Урошевић, даље, показује како услови научно-техничке револуције воде и код нас сталним променама у свим областима живота. Мења се и структура општег образовања, у које се укључује и општетехничко. Међутим, и поред великог значаја научно-техничке револуције, мора се стално имати у виду да техника није сама себи циљ, већ да је она „само једна од компонената хуманизације човека“ и да треба да служи друштвеном прогресу — а не обратно.

Урошевић на чињеницама показује да омладина прихвата нашу нову школу, радну школу, у којој она све више постаје субјект наставе док наставник у условима самоуправне школе губи апсолутни ауторитет положаја, али га стиче својим знањем и понашањем (/95/, стр. 8—13, 17).

Хуман и трезвен марксист, Урошевић указује на путеве **одумирања религије** без административног притиска на религиозна убеђења људи (/96/, /62/). Он је **противник и „лакировке“** у приказивању резултата нашег развитка: „човеку уопште, а поготову младом човеку, треба указивати да ово друштво, без обзира на постигнуте резултате, није задовољно са постигнутим и у вези с тим отворити му перспективе да ће се путем рада и залагања постићи још бољи резултати, још лепши живот, још хуманији однос међу људима и да ће се превазићи и тешкоће које обременују наше друштво на овом степену развитка“ (/96/, стр. 29—31).

38.3. Као свестрано образовани педагог, Урошевић је годинама деловао и на **реформи вишег и високог школства**. Дао је значајан прилог формирању Педагошко-техничког факултета у Чачку, показавши примерну спремност и способност за колегијалну интердисциплинарну сарадњу и повезивање универзитета са производним радом у друштвеним кретањима у целини. У Саопштењу Педагошко-техничког факултета у Чачку припремљеном за Стручни скуп одржан у оквиру Смотре народне технике у Чачку маја 1978. године, под насловом **Прилог разматрању процеса образовања педагошко-техничких кадрова — проблеми и перспективе**, веома аргументовано и разложито Урошевић је са групом сарадника изложио процес формирања и развика организационог и педагошког профила Педагошко-техничког факултета у Чачку, организацију и проблеме научно-истраживачког рада на њему, концепт изградње и опремања нове зграде, досадашња искуства у раду, тешкоће и проблеме на које ова веома значајна грана нашег високог школства наилази /130/.

Колико је значајан Урошевићев допринос раду наши виших школа за образовање наставника који је дао у својству ректора Више педагошке школе у Београду током седам година и у својству руководиоца Синдиката просветних и научних радника Србије и Југославије током више година, остаје да испитају позванији и обавештенији. Из приложене Библиографије Урошевићевих радова и његове биографије, међутим, већ се може закључити да је тај допринос вредан посебног испитивања.

в) Размена педагошких и културно-просветних искустава с иностранством

39. Благодаречи независној несврстаној политици нове Југославије и њеној отворености у односима према свим државама и народима на основама равноправности, Урошевић је у својству професора више школе и руководиоца републичке просвете и школства, као и синдиката просветних и научних радника, имао задатак — упознавање и обостране размене педагошких искустава с иностранством. Тај је задатак веома успешно обављао годинама, проучавањем система страног школства у низу земаља у којима је у том циљу боравио као члан наших делегација или самостално, а и превођењем серије написа о страним педагошким искуствима и њиховим објављивањем код нас.

40.1. Од **источноевропских социјалистичких земаља** Урошевић је у том циљу посетио СССР и Румунију.

У серији краћих чланака које су објавили **совјетски** листови августа и септембра 1955, а нарочито у дужем чланку о школама у Југославији данас, Урошевић као шеф наше делегације приказује развитак и организацију нове социјалистичке основне и средње школе у ФНРЈ, наставне планове и програме, марксистичке идејне основе и конкретне садржаје; посебну пажњу обраћа на зачетке самоуправљања у нашим школама као самосталном доприносу наше педагошке праксе и теорије савременој борби за преображај школе у свету.

У циљу даљег усавршавања школског система, наши специјалисти су посетили француске, енглеске, западнемачке, белгијске, холандске и скандинавске земље и најзад школе у СССР-у, ради размене искустава и прихватања страних тековина које одговарају нашим специфичностима (/49/, /50/, /75/; Лит. /2/ — /5/). Своје утиске и сазнања из посете низу градова и историјских места (Москва, Горки, Јалта, Кијев, Лењинград и других) Урошевић је описао у облику путописних бележака и стручних приказа (/51/ — /57/, /63/ — /67/). Аутор нас зналачки и на књижевно успео начин води по совјетској земљи, приказује њене знаменитости, систем школства, живота и рада, не заборављајући да прикаже и споменике октобарске револуције које је посетио и места у којима је живео и радио Лењин, како раде основне и средње школе, како се припремају и даље стално усавршавају наставници за њих, итд. Ови његови написи су, не само документ времена, већ и степена коришћења страних искустава у процесу реформе наше школе тога доба.

40.2. У чланку објављеном у румунској штампи /82/ Урошевић износи утиске о **румунској** земљи и школству приликом посете (1957) у својству председника Синдиката учитеља и професора Југославије. Тачна су и његова поређења система школства ових двају земаља /83/.

41. С не мањим познавањем, Урошевић је пренео искуства школа, просветних и културних установа низа западних земаља. Као члан делегације Удружења учитеља, наставника и професора Југославије и као стипендист УНЕСКО-а, током 1955. Урошевић је био у **Швајцарској, Белгији и Француској** и упознао рад свих нивоа школа у тим земљама. Иако су у источноевропским и овим западним земљама различити друштвени системи, он запажа да им је заједнички висок ниво свих школа и то што се свуда води рачуна о идеолошкој оријентацији будућих наставника — не мање у буржоаским него у социјалистичким земљама. На основу свих ових искустава, он се залаже за повећање идеолошког, педагошког и друштвеног образовања

будућих наставника и код нас и њиховог сталног даљег усавршавања /68/. У серији чланака „Из страног школства“ (/67/-/74/), наш аутор се опширније задржао на швајцарским и белгијским школама и култури уопште, које је упознао 1955. и 1956. Он преноси искуства Женевског кантона у школовању наставника средњих и учитељских школа, школа у Берну, Базелу, Цириху и Више педагошке школе у Берну, наглашавајући да швајцарски наставници, поред високог стручног, морају имати и педагошко-психолошко образовање и низ других подобности — да би после дужег проверавања успеха у раду добили стално постављење. Урошевић у виду путописа приказује живот у Берну у односу на Женеву, са низом значајних запажања.

42.1. Своје упознавање школства у земљама **Африке** Урошевић износи у облику описа рада Међународног конгреса просветних радника (1960) у **Конакрију**, на коме је говорио и Секу Туре. Он приказује борбу прогресивних снага на том конгресу за ослобођење колонијалних народа, мир, економски, национални и културни развитак и равноправност, разоружање и свестран развитак личности. С познавањем њених економских, политичких, културно-просветних проблема, наш аутор, с љубављу, описује и пут **Гвинеје** од колоније до независне републике, у којој се, с одушевљењем и полетом, креће у нови живот са многим карактеристикама социјализма посебне врсте. (/98/ — /100/; /156/).

42.2. Иако је тамо ишао по политичком задатку, Урошевић је нашу јавност упознао са приликама у **Тунису** и **Алжиру** — друштвено-политичким, културно-просветним, научним (/81/ — /83/).

42.3. У својим путописним белешкама из **Марока** (1974) Урошевић је писао о основној школи у афричким земљама и тешкоћама да се спроведе и обавезна основна настава у њима, затим о проблемима средњошколског образовања у Мароку, где се, такође, ученици осипају и о напорима да тамошњи људи схвате неопходност перманентног образовања у савременом свету. Писао је и о мароканском најстаријем универзитету на свету, Карауину, који непрестано ради од 772. године до данас (/111/ — /120/).

42. **Општи закључак** о суштини културно-просветних и друштвених промена у афричким земљама Урошевић је 1974. године исказао у наслову: **Руше се универзитет 19. века** /110/. Он указује да се у афричким земљама руше стари универзитети, стварани у доба колонијалне владавине са привилегијама универзитетских професора и другим недостацима, нарочито у наставним програмима и садржају наставног и научног рада — недостацима због којих универзитет не

може одговорити потребама ни у развијеним земљама света. Многи напредни специјалисти, позвани преко УНЕСКО-а, остварили су у Африци реформе које нису успели у својим земљама, почев од виших школа за образовање наставника као школа-матица које ће даље формирати нове кадрове са профилима који одговарају афричким потребама. Те реформе мораће имати реперкусија и на реформе универзитета у развијеним земљама — уверљиво закључује Урошевић. Такав процес реформе универзитета у целом свету, па и код нас, убрзано се догађа пред нашим очима.

43. Други начин преношења страних педагошких и културно-просветних искустава остварио је Урошевић као уредник часописа „Ревизија школства“ превodeћи серију студија и мањих књига о најактуелним проблемима реформе школства (/143/ — /160/). Искуства Истока и Запада о политехничком образовању, организацији и раду педагошких центара за образовање наставника и педагошких факултета, образовања техничких и научних кадрова, односа између васпитања и привреде, о специјалном васпитању и образовању (емоционално поремећено, наглуво, слабовидо дете), припреми наставника за орално извођење наставе страних језика и настави страних језика у основној школи, о новим методама и средствима у настави (радио, телевизија, машине за учење, програмирана настава) итд. — то су теме које су и данас актуелне, а Урошевић је о њиховим решењима у страним, развијенијим земљама пренео искуства и указао на могућности њихове примене код нас.

Наравно, овде треба додати и цео садржај часописа „Ревизија школства“, који је годинама значајки и веома савесно и одговорно уређивао дајући малу енциклопедију страних искустава о школству и просвети.

г) Значај ове стране Урошевићеве делатности

44. Богатство идеја и иницијатива, ерудиција, висока професионална и општа култура, отвореност за све што је прогресивно и слободарско и смелост са правом мером у одбацивању преживелог и увођењу новог истински самоуправно-социјалистичког у наше школе, просвету и културу као и науку — то су несумњиве одлике ове стране Урошевићеве делатности.

А колика је научна вредност његових предлога и самостални удео у реформисању наше школе — то ће проценити специјалисти ових области компаративним анализама, Урошевићево педагошко дело у том погледу стоји пред њима и чека одговор.

5. ФИЛОЗОФСКО-СОЦИОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ

45. У широкој области филозофских и друштвених наука Урошевић се кретао интердисциплинарним захватом широких погледа једног истинског стваралачког марксисте. Он је познавао плурализам данашњих оријентација у марксизму, али се није поколебао, нити пристао уз неомарксисте и апстрактне хуманисте, већ је до краја заступао критички дијалектички и историјски материјализам — концепцију КПЈ/СКЈ, која представља даље, према искуствима југословенске револуције и изградње самоуправљачког социјализма, развијено учење Маркса, Енгелса и Лењина, отворено за све што је прогресивно и слободарско и са Запада и са Истока, али што одговара нашим специфичностима, могућностима и потребама.

Урошевићева изучавања историјских, културноисторијских, књижевноисторијских, уметничких и сродних појава садрже филозофске и социолошке анализе као своје значајне компоненте. Све друштвене појаве тежио је да осветли и са њихове филозофско-социолошке и политиколошке стране. Неколико пута је имао прилику да се прихвати и обраде специфично социолошко-друштвено-политичких и филозофских тема и тај је задатак обавио на задовољавајући начин.

а) Социолошко-друштвенополитичка питања

46.1. Најзначајнији Урошевићев рад из ове области свакако је књига о постанку државе и њеној улози /22/. Аутор прво третира питање значаја изучавања теорије о држави с обзиром на стаљинистичку ревизију марксистичког схватања државе, по којој је снага државе мерило снаге социјализма у једној земљи, а не степен њеног одумирања у процесу самоуправљања. Затим су изложени услови настанка државе, теорије о њеном постанку и историјској улози у разним периодима до Маркса (Платон, Аристотел, средњовековна схватања, Хобс, Лок, Русо, Диринг, Кауцки, Гумплович, Хегел, Мита Ценић у нашим условима и други). Централни део књиге чини излагање марксистичке теорије о настанку државе, њене функције у појединим друштвеним раздобљима, типови државе и њене форме у различитим друштвено-економским формацијама.

Писана у почецима нове етапе развитка нашег самоуправљачког система (1953), започетог још у народноослободилачким одборима 1941. године, ова се књига одликује солидним стручним нивоом, си-

гурном марксистичком позицијом и самоуправљачким опредељењем. Оно је читаоцу доказано на тај начин што га је Урошевић, не само теоријски, већ и историјско-генетички засновао: изложио је, као што смо указали, основне, претежно грађанске теорије о настанку и суштини државе као наводно надкласне творевине да би марксистичко схватање о настанку, улози, функцијама, типовима и формама државе приказао као највиши домет друштвене науке, које ту друштвену појаву тумачи у њеној класно-експлоататорској суштини, при томе превазилазећи класно-идеолошке заблуде буржоаске теорије.

Иако је остао претежно у оквирима учења класика марксизма-лењинизма о држави, Урошевић је отворио перспективе њеног самоуправног одумирања у нашим условима „на путу потпуног ослобођења непосредних произвођача од ма чије зависности“ (/22/, стр. 7).

Намењена слушаоцима партијских школа и ширем кругу читалаца, ова је књига по начину излагања прилагођена тој сврси.

46.2. У ову област спада и Урошевићева студија о улози интелигенције у друштвеном животу (1954: /38/, стр. 337—343). У доба појачане борбе нашег друштва за изградњу самоуправљачких односа у свим областима, Урошевић као социолог и педагог, колико и као друштвено-политички радник, разматра питање суштине интелигенције уопште као друштвеног слоја — да би указао на значајну улогу интелигенције у нашој Револуцији и изградњи социјализма, на специфичан карактер њене друштвене улоге у нашем самоуправљачком друштву као дела радних људи. Урошевић, наиме, показује да, на супрот мањем броју интелектуалних радника, још увек блиских грађанском свету, који се пасивно односе према напорима целог друштва у социјалистичкој изградњи или им се, чак, у ређим случајевима противстављају, огромна већина права „народне интелигенције“ увиђа да нема неке посебне интересе, већ се, заједно с радницима и сељацима и другим друштвеним слојевима, бори за изградњу социјализма.

46.3. Иначе, од првих својих радова о социјално-политичким питањима нашег села (1937—1938), преко својих многобројних реферата о просвети и школству код нас и у свету, о раду синдиката и других друштвених асоцијација, преко суптилних анализа друштвено-политичких услова настанка и развитка низа књижевно-уметничких и културно-историјских појава, које налазимо у свим његовим књижевноисторијским и сродним радовима, до радова из наше националне историје, а нарочито из естетике — свуда је Урошевић видно и социолог и политиколог, једном речју — целовит марксист.

б) Марксистичка филозофија

47.1. Теоријске проблеме марксистичке филозофије, за које је, иначе, имао доста смисла — нарочито за јасно излагање и најсложенијих филозофских питања, Урошевић, на жалост, није стигао да обрађује на истраживачком, већ претежно на стручно-педагошком нивоу — са циљем марксистичког образовања слушалаца партијских школа и шире публике. Међутим, несумњива вредност његових радова из ове области јесте сигурна концепцијска позиција југословенске варијанте изворног марксизма — дакле познавање класичног и савременог марксизма и иновација које је донео наш развитак од Светозара Марковића до данас, иновација које је он, не само добро познавао, већ им је дао и свој допринос.

47.2. Основни његов рад ове врсте јесте приручник **Супгина материјалистичког погледа на свет**, који је доживео два издања (1960. и 1961). Овај приручник /97/ долази одмах после Зихерловог (1951) и Косановићевог (1956), а пре публикавања Шешиневог и Стојковићевог (1962) — дакле, међу првим је самосталним покушајима ове врсте у нас. Без већих претензија на оригиналност, али са низом самосталних конкретизација основних схватања класика марксизма о филозофији, које су резултат, не само изучавања литературе, већ и дугогодишњег сопственог стручно-научног и педагошког рада и урођене склоности за мисаоно разматрање природе и друштва и положаја човека у њима, Урошевић је прво указао на јединственост дијалектичког и историјског материјализма као филозофске позиције сва три класика марксизма и њеног обогаћивања током протеклог столећа у функцији указивања пролетаријату и целом савременом човечанству на путеве ослобођења од експлоатације и духовног ropства у капитализму. Он затим указује на јединство система и методе у марксистичкој филозофији, излаже марксистичко схватање материјалности света, основне принципе марксистичке гносеологије и методологије и основне законе и категорије дијалектике — ово последње претежно држећи се Енгелсове „Дијалектике природе“. Од значаја је и то што је у овим оквирима тежио да бар означи решења неких битних антрополошко-хуманистичких питања, нарочито проблема слободе у односу на нужност природе и друштва, што је у време писања овога приручника била иновација коју су код нас концепцијски развили Шешин и Стојковић у својој књизи „Дијалектички материјализам“ (писана током универзитетских предавања 1957—1959, објављена 1962. и 1967).

Ма колико после две деценије оваква синтетичка излагања, каква налазимо у овој Урошевићевој књизи, изгледала оскудна у поређењу са богатством савремених достигнућа марксистичке филозофије, треба истаћи да је овај приручник у своје време, не само код нас, већ и у марксизму уопште стајао на нивоу књига своје врсте и да се одликовао јасним, леним и доступним стилем и језиком. Тако је он одговорио својој намени. Његова оригиналност је у композицији излагања, неким конкретизацијама и погодним аргументацијама до којих је аутор дошао током свога развитка као марксисте и педагога.

48. Када се после деценију и по вратио настави марксистичке филозофије као универзитетски професор, Урошевић је припремао уџбеник **Основи марксистичке филозофије**. Стигао је, међутим, само да остави један његов нацрт у облику ауторизованих скрипата (1976: /125/). Већи део текста посвећен је друштвеним претпоставкама настанка марксизма и његовим теоријским изворима, одредби дијалектичког материјализма као погледа на свет радничке класе у односу на остале врсте савременог материјализма и идеализма и сличним општим филозофским проблемима. Аутор, затим, излаже марксистичко схватање материјалности света, основне гносеолошко-методолошке принципе дијалектичког материјализма и основне законе и категорије дијалектике.

У односу на претходни приручник, уочава се да је Урошевић знатно напредовао у општој филозофској култури и конкретним знањима из области низа наука и друштвених делатности, из којих изводи филозофски поглед на свет марксизма. Излагања му се одликују јасношћу и приступачношћу, документованошћу типичним чињеницама и законима из свих области наука и праксе и тежњом за новим осветљавањима и решењима. Можемо само зажалити што овај рукопис није могао бити дорађен до нивоа уџбеника, јер у тексту има наговештаја извесних иновација од ширег концепцијског значаја.

49. Иако објављен као критички осврт на Зихерлову књигу о **егзистенцијализму**, Урошевићев текст (1954: /35/) показује да је он био, не само добар познавалац, нарочито француског егзистенцијализма, већ и да је надоградио и конкретизовао неке Зихерлове негативне оцене егзистенцијализма, приказујући овај тада веома утицајни грађански филозофски правац као декадентан и реакционаран и у области књижевности, преко које је у то доба највише почео код нас и продирати. Тако је Зихерл у Урошевићу нашао, не само правог

тумача, већ и саборца и настављача и можемо зажалити што се није касније темељније вратио овом питању.

Ово стога што је он могао — благодарећи добром познавању историје и савременог стања књижевности — допринети разјашњењу дилеме око егзистенцијалистичког хуманизма и прогресивности, а посебно његове блискости марксизму. Четврт века после објављивања овог Зихерловог текста и Урошевићевог приказа многа питања су се поставила јасније и Урошевићеви закључци били би сада још уверљивији.

в) Етика и морално васпитање

50. Хуманист, дубоко принципијелан и честит у односу према свима, Урошевић је носио у себи још из најмлађих својих дана, испуњених борбом за опстанак и самосталан развитак, један морални кодекс стихично социјалистички и хуманистички заснован. Тај кодекс он је током живота дограђивао и теоријски изграђивао као борац и марксист. Није онда нимало случајно увек истицао значај морално-етичке компоненте нашег развитка, посебно развитка младог поколења, истицао га и у времену када се та значајна компонента почела занемаривати, потиснута технократским и бирократским кратковидостима свакидашњег живота, које губе из вида перспективе будућности.

Моралистичке теме обрађивао је још 1945. године, у чачанском периоду своје делатности. Он је указао на моралну осуду народа нашега краја над покољем који су четници 1943. године извршили над припадницима НОП-а у Горњој Горевници и на чин одавања „поште жртвама терора четничких банди“ /4/. Осудио је „трговање крвљу рођене деце“ — морално нечастан чин једног представника сеоске народне власти, који је „за 10 литара ракије опраштао злочинцима“ /6/, као што је осудио покушај једнога индустријалца да извуче личну корист представљајући се као „адвокат из нашег покрета“ /10/, итд.

Наш моралист је рано (1952) указивао на „васпитну улогу професора и наставника Југославије“ (/15/, /18/). Залагао се за „етичко васпитање у средњим школама“ (1952: /19/) и „морално васпитање у школама“ (1953: /23/), за „слободну личност ученика“ (1953: /28/), итд. У својој „Речи“ на скупштини удружења професора и наставника (1953) истакао је нарочито да „друштвено-моралном васпитању треба прићи са више сигурности и ослањати се на наше васпитне традиције“ /26/. На питање: какве примедбе стављају просветни радници

на Предлог система образовања у ФНРЈ (1957), у једном интервјуу Урошевић упозорава: да су на Пленуму Централног одбора Удружења учитеља, наставника и професора Југославије расправљали о Предлогу за образовање и васпитање и предложили да се он побољша пре свега у томе што ће да се „јасно формулишу друштвено признате норме понашања у школи и у друштву уопште“, јер „из страха од моралисања“ у том документу нема јасно формулисаних друштвено признатих норми понашања у школи и друштву, као што су скромност, трудољубивост, дисциплина, итд. Дакле, „не говори се о таквим моралним нормама које се не могу испустити из вида у овим условима, а да се слобода не претвори у своју супротност. Из ових разлога закључено је да слобода личности у предлогу није саздана на темељу научне категорије противречног јединства слободе и нужности“. (185/; слично /84/, /86/).

51. Умногome систематски, у студији **Морално васпитање у школама** (1953: /23/) Урошевић поводом увођења наставе „друштвеног и моралног васпитања“ у наше основне и средње школе указује на њене задатке: „да допринесе јачању позитивних карактерних особина ученика, да им развије унутрашњу потребу за радом, да заједно са осталим факторима формира радне навике код ученика како би се у што већој мери развило њихово осећање дужности и друштвене одговорности“. Затим, да допринесе „развијању љубави према радном човеку, радничкој класи као ствараоцу свих друштвених вредности; затим васпитању у духу југословенског социјалистичког патриотизма; схватању да су револуционарне тековине нужан предуслов слободе и независности наших народа и напретка социјализма; неговању љубави према народима који су извојевали право да сами располажу својом судбином; учвршћењу убеђења да је одбрана независности земље и слободе непосредних произвођача да управљају производњом највећа част и прва дужност грађанина наше земље“. Најзад, „ова настава ће још више ојачати и поштовање борбе осталих народа за слободу и независност и учврстити осећање солидарности са прогресивним друштвеним снагама у међународном опсегу“. Урошевић не заборавља да укаже да ће се овом наставом „начети један озбиљан и сложен проблем — сексуално васпитање омладине“.

Као марксист и искусан педагог, Урошевић добро зна да васпитава друштво у целини, нарочито породица и школа и да целокупна настава и живот школе морају деловати васпитно.

Добро замишљена, настава моралног васпитања у школама није дала жељене резултате, па је укинута. После готово три деценије,

занимљиво и не само научно-филозофски, већ и идеолошко-политички значајно, било би научно испитати узроке тога неуспеха. Прелиминарно, могло би се указати да је марксизам заиста противник сваког, нарочито буржоаског морализма („лоповања“) као наметања појединцу општих вредности класног друштва као његових сопствених, које он као такве не осећа и не прихвата, већ им се обично, из опортунизма, покорава. Ову чињеницу нарочито истичу антрополошки марксисти и неомарксисти, па из Марксове критике буржоаског морала и морализма изводе закључак о непостојању морално-етичке компоненте у марксизму уопште — што никако није тачно: марксизам је управо као конкретни хуманизам у теорији који се практички остварује ходом револуције која ствара пре свега материјалне основе за његов расцвет, целокупан смисао савремених револуционарних промена нашао управо у остваривању „категоричког императива“ из Марксових „Економско-филозофских рукописа из године 1844“ и Марксовог и Енгелсовог „Манифеста“, по коме се друштво класних антагонизама замењује асоцијацијама, у којима је слободан развитак сваког појединца услов слободног развитка за све. То је Урошевић добро знао и зато се упорно борио за афирмацију норми самоуправљачког морала, које се развијају са целином нашег друштва.

52. Пишући 1959. године о месту и улози просветних и научних радника у процесу демократизације друштвеног живота код нас, Урошевић посебну пажњу посвећује **преображају класног морала наметнутог ауторитета у друштву и школи, чије су традиције још снажне иако су изгубиле своју друштвено-класну основу, преображају који значи укидање преживелих норми експлоатације и доминације и изградњу самоуправљачког моралног кодекса социјалистичког хуманизма.**

Урошевић полази од крупних промена насталих у нашем друштву од победе Револуције до 1959. године указујући пре свега на „предају средстава за производњу радничким колективима на управљање“, што доводи до крупних промена у друштвеном животу, укључујући и моралне односе. „У механизму социјалистичке демократије засноване на принципима друштвеног управљања и самоуправљања почиње да се решава и **проблем друштвеног и личног** који је био акутан у свима периодима друштвеног живота па и у овом у коме ми живимо“, — тачно констатује наш моралист, указујући, даље, да се „у условима социјалистичке демократије засноване на друштвеном самоуправљању решава проблем друштвеног и личног таквим начином усклађивања да појединац ствара за друштво и исто-

времено побољшава и свој материјални положај. У таквим односима стварају се услови за расцветавање индивидуе на вишем нивоу без штете по остале појединце или друштвену заједницу у целини. То је у исто време и даљи процес хуманизације човека“, јер техника није само циљ већ „само средство — једна од компонената хуманизације човека“ (196/, стр. 3, 6, 8).

Овај подужи цитат оправдан је тиме што се из њега јасно види да је Урошевић још 1959. јасно схватао однос између технизације и хуманизације и решавао га у аутентично марксистичко-хуманистичком духу, и то чинио пре не само источноевропских марксиста (који су у томе били спречени стаљинизмом), већ и пре многих југословенских антрополошких марксиста и тачније од њих.

У вези с тим, Урошевић указује и на израстање „нових моралних норми“ просветних радника. „Ако бисмо тражили најсвеобухватнију норму прогресивног морала у нашим редовима уочи рата и у току рата, онда би то несумњиво био патриотизам радног народа, заснован на дубокој мржњи према ненародним режимима и анационалном ставу крупне буржоазије и дубокој вери и љубави према демократском, новом, прогресивном“. Урошевић је дубоко у праву када полази од наших револуционарних традиција да би из њих извео данашње моралне норме — то је поступак којим су ишли Ј. Б. Тито и други вођи наше Револуције, а теоријски га оправдао Милан М. Миладиновић у својим студијама социјалистичког морала и етике наше Револуције од 1941. до 1945. и све до данас. Урошевић је на правом путу када закључује: „Моралним нормама овакве врсте руководе се и данас најбољи људи нашег позива“ — просветних радника; „основни критеријум морала у нашем друштву представља несумњиво изградња социјализма и нових, хуманих друштвених односа. У том моралу једна од основних норми свакако је преодолевање старог новим — прогресивнијим. У школском и просветном животу једна од најбитнијих моралних норми је формирати и одгајати младе људе не да би управљали другима већ да би умели да раде што боље и целисходније по друштво и себе и управљају сами собом“; а „то значи васпитавати их у смелости, у стваралаштву, у љубави према земљи и њеним друштвеним тековинама, у свесној дисциплини, тачности, радозналости у сазнавању итд.“

Просветни радници су се, уз то, руководили нормом „све се може“ постићи — отерати снажнији непријатељ, изграђивати социјализам и у најтежим условима, изводити настава у свим условима, итд. Поред тога, прокламује Урошевић, треба се борити против „сит-

нобуржоаских норми“, које се карактеришу себичношћу и неспремношћу за жртву за друштвено добро, итд, протекционаштом, итд. Малограђанска свест, поред тога, сматра да је „психички склоп људи“ непроменљива категорија и да су људи из разних наших крајева по психичком склопу различити — негде радљиви и рационални, а негде нерадни и ирационални, итд. и да се васпитањем те особине не могу променити. Против ове варијанте нативизма Урошевић наводи чињеницу да нпр. Немци у XVIII веку „нису били оличење тачности, брижљивости, дисциплине, рационалности“ и да су то постали у процесу индустријализације током XIX века, а слично су и Руси доживели преображај у стварању радних навика после октобарске револуције у процесу изградње социјализма; сличних доказа прогресивних промена у „психичком склопу“ народа могуће је навести већи број. Уколико је тачна констатација о постојању региона у нашој земљи чији људи стицајем историјских (не)прилика нису изградили особине које захтева модерни живот, Урошевић је уверен да ће се „психички склоп нашег човека под објективним упливом индустријализације у нашој земљи променити, али ми треба да водима рачуна и о субјективном доприносу“, тј. педагози морају деловати у правцу формирања младих људи који ће се руководити етиком социјалистичког хуманизма (/96/, стр. 21—27).

Што се тиче борбе с религиозним погледом на свет и верским моралом, Урошевић као истински марксист прокламује: „неопходно је увек имати на уму да религија није измишљотина попова, како је веровао Волтер и остали рационалисти већ друштвени производ, резултат практичног материјалног живота људи, огледало стварног света“. Зато у борби за научни поглед на свет просветни радници не смеју ићи за административним притиском, „јер би то био најбољи начин учвршћивања верског фанатизма и везивања људи за реакционарне политичке снаге. Према томе, непотребно заоштравање односа са религиозним убеђењима људи представља поступак који иде објективно на руку непријатељима изградње социјалистичког друштва“. „Преодолевање тих предрасуда“, а тиме и религиозног морала, „постиге се постепеним процесом развитка социјалистичког друштва и у њему човека ослобођеног свих заблуда. Наравно, друга је ствар са злоупотребом верских убеђења у реакционарне политичке сврхе“, против чега се морамо борити. (/96/, стр. 29—30; /51/).

г) Резултати

53. Најважнији Урошевићеви резултати у овој области састоје се у сагледавању целине развитка нашег самоуправљачког социјализма са гледишта револуционарно-хуманистичких перспектива изградње комунизма као „оствареног хуманизма“ (Маркс) — тежња да се у решавању текућих питања социјалистичке изградње (одумирање државе у процесу самоуправљања, изградње марксистичког погледа на свет, а нарочито моралног лика наших људи итд.) не падне у практицизам и прагматизам а да се не одлети у свет утопијских сањарења заборављањем да је прокламовање идеала друштвеног развитка једно, а њихова стварност друго.

Посебну пажњу заслужује Урошевићево конципирање конкрет-ног самоуправљачког моралног кодекса нашег друштва, кодекса који треба да буде, не канон, већ органон самоуправљачких односа са којима се стално развија. Ово нарочито треба истаћи данас, када наше друштво преживљава извесну кризу рашћења у процесу нестајања застарелих класних и настајања нових самоуправљачких моралних односа. У овом погледу Урошевић заузима лепо место међу далековидим идеолозима нашег друштва, који су се борили за нове моралне односе у новој Југославији, нарочито од 1945. до 1960, као што су Ј. Б. Тито, Е. Кардељ, В. Влаховић, Б. Зихерл, Вуко Павићевић, Милан М. Миладиновић¹¹ и други.

III ЗАКЉУЧАК

Пошто смо оцене резултата до којих је Урошевић дошао у појединим областима дали као закључке одговарајућих одељака, остаје нам да изведемо још и општи закључак о целини Урошевићевог рада.

54. Миливоје Урошевић је један из плејаде предратних марксиста и револуционара који је цео свој живот и делатност повезао са револуционарном борбом КПЈ/СКЈ и током народнослободилачког рата и у периоду изградње самоуправљачког социјализма у нашој земљи заузимао истакнуте и одговорне друштвене, политичке и стручне функције на нивоу свога родног села, чачанског краја, републике Србије и Југославије. Све је те функције и задатке Урошевић са успехом, ентузијазмом и одговорношћу обављао и за свој рад био одликован.

55. У науци, био је историчар и теоретичар који полази од праксе и са њом стално верификује резултате свога рада. Дао је истраживачке радове универзитетског нивоа из области историје југословенске књижевности, опште и књижевне естетике, теорије и социологије уметности и књижевности, из историје уметности, историје Срба (нарочито рудничко-чачанског краја) XIX и XX века, из марксистичке филозофије и социологије, а нарочито нормативне етике социјалистичког хуманизма. Посебну област чине његови радови из проблематике просвете, школства, културе, педагогије и методике.

Његови главни научни и стручни радови били су запажени и високо оцењени од стране наше стручне и културне јавности и критике. Највиши домет и најтрајније резултате оставио је у историји српске (нарочито народне) књижевности и историји српског народа XIX и XX века.

56. Урошевићево богато наставничко и педагошко искуство, стицано на свим врстама и нивоима школа од средњих и виших до високих, од општеобразовних до партијских, и његове изразите организаторске способности дали су богате плодове у дугогодишњим пионирским напорима реформе наше самоуправљачке социјалистичке школе и на међународном плану у пријатељској Африци и у низу европских земаља у којима је деловао као експерт УНЕСКО-а и наш просветни и синдикални функционер. Он је у својим међународним контактима био истински амбасадор наше културе, који је широм света пронео истину о предностима нашег друштвеног система и о величини наше Револуције.

57. Урошевић је говорио течно француски, руски и немачки, а служио се и енглеским и чешким језиком. Са свим ових језика користио је информације за свој научни и друштвени рад. Преводио је са француског, руског и енглеског обогативши фонд наше стручне литературе.

58. Као човек, Урошевић је морао оставити утисак изузетне личности на све са којима је сарађивао. Имао је стабилан и позитиван карактер, био је дубоко принципијелан и доследан иако, при том, изузетно благ и хуман. Поседовао је сигурна марксистичка мерила вредности, по концепцији је био критички стваралачки марксист — дијалектички и историјски материјалист. Имао је и литерарних склоности, а био је рођени оратор, чије су јавне речи и предавања студентима били посебни доживљаји за слушаоца. Једном речју, био

је умногоме узорни тип личности самоуправљача — демократе и борца за изградњу вредности комунизма као оствареног хуманизма.

59. Судбински везан за наш раднички покрет, своју делатност завршио је у рудничко-чачанском крају, у коме му се и живот уга-сио. Са Миливојем Урошевићем отишао је један изузетан човек, стваралачки марксист и истински комунист, научни истраживач чији ће резултати служити науци и пракси и инспирисати на нове истраживачке напоре. Са њиме наш град на Морави и цео чачанско-руднички крај губи једну светлу фигуру, која је још дуго могла узимати видног учешћа у његовом свестраном научном и културном успону.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА МИЛИВОЈА УРОШЕВИЋА

И поред помоћи коју је састављачу свесрдно указивао Зоран М. Урошевић, ова библиографија није могла бити потпуна.

І. Оригинални радови

1937.

1. Борба против сифилиса у Хомољу, „Политика“, 1937.

1938.

2. Млава вашије за културним и економским подизањем села, Поред свих природних благодети, стање села и сељака у овом крају доста је тешко, „Политика“, 17. IV 1938.

1945.

3. Значај Кримске конференције за словенске народе, „Слободни глас“ (Чачак), 23. II 1945, I, 4.
4. Народ одаје пошту жртвама терора четничких банди, „Слободни глас“, 23. II 1945, I, 4, стр. 6, (о покољу у Г. Горевници 1943).
5. 27 март — народни празник, „Слободни глас“, 23. III 1945, I, 8, стр. 1.
6. Трговање крвљу робене деце, За 10 литара ракије Здравко Крупеж из Ракове, опрашта злочинцима, НОО помагао му је у овом прљавом послу, „Слободни глас“, 5. IV 1945, I, 10, стр. 1.
7. Пред скупштину просветних радника, Просветни радници из нашег округа дали су завидан допринос у великом отаџбинском рату, „Слободни глас“, 18. V 1945, I, 16, стр. 1.
8. Братство и јединство јужнословенских народа, Бугарски књижевници у Београду, „Слободни глас“, 8. VI 1945, I, 19, стр. 1.
9. Окружно привредно планирање, Планске мере за оживљавање наших тржишта, „Слободни глас“, 8. VI 1945, I, 19, стр. 3.
10. Са суђењу Миљку Петровићу „Рижи“, индустријалцу из Краљева, Адвокат из „нашег покрета“, „Слободни глас“, 8. VI 1945, I, 19, стр. 5.
11. Поводом кампање за откуп вуне и сакупљање старог гвожђа, Уложимо крајње напоре да би нашу индустрију снабдели сировинама, „Слободни глас“, 20. VII 1945, I, 25, стр. 4.

12. Фабрика хартије у Чачку ради пуним капацитетом, „Слободни глас“, 4. VIII 1945, I, 27, стр. 2.

13. Плодан рад Градског одбора у Чачку, „Слободни глас“, 27. XI 1945, I, 39, стр. 3.

1947.

14. Нови систем у оцењивању — најбоље мерило напора у такмичењу, „Нови средњошколац“ (Београд), 26. III 1947, II, стр. 1.

1952.

15. Васпитна улога професора и наставника Југославије, Извод из реферата на Оснивачком конгресу Удружења професора и наставника Југославије одржаном 28. и 29. IV 1952. у Београду, „Просветни преглед“, 19. V 1952, VIII, 10—11; „Борба“, 29. IV 1952, XVII, 102; „Просветни делавец“, 16. V 1952, III, 9—10; „Просветни лист“, 16. V 1952, I, 3; „Школске новине“, 9. V 1952, III, 10.

16. Поздравни говор Миливоја Урошевића Маршалу Титу/. У чланку: „Маршал Тито примио делегате Конгреса Удружења професора и наставника и Удружења учитеља“, „Борба“, 30. IV 1952, XVII, 103, стр. 1—2.

17. Друштвена улога учитеља и професора, „Партијски радник“, 15. V 1952, V, 83.

18. Васпитна улога учитеља и професора, „Борба“, 20. V 1952, XVII, 119.

19. О етичком васпитању у средњим школама, „Борба“, 7. VII 1952, XVII, 160.

20. XXIII конгрес Међународне федерације професора и наставника средњих школа (F.I.P.E.S.O.). (Коаутор Мира Кекић), „Савремена школа“, 1952, VII, 5—6, стр. 106—109, (осврт на Конгрес одржан у Копенхагену од 26. VII до 2. VIII 1952).

21. Мита Џенић у борби с радикалима, „Историски гласник“, 1952, 1—4, стр. 129—140.

1953.

22. Постанак државе и њена улога, Београд, Народна књига, 1953, стр. 92, /библиотека „Политика и друштво“/.

23. Морално васпитање у школама, „Борба“, 17. I 1953, XVIII, 16, стр. 1.

24. Говор Миливоја Урошевића, у чланку „Прва годишња скупштина Удружења професора и наставника средњих школа Народне Републике Србије“ одржана 28. и 29. I 1953. у Београду/, „Просветни преглед“, 5. II 1953, IX, 5.

25. Савет за просвету и културу и друштвене организације, Разговор са председником Савста професором Миливојем Урошевићем, „Политика“, 15. III 1953, /интервју водио А. Н./.

26. Ријеч претседника Централног одбора друга Миливоја Урошевића, „Просветни лист“, 15. III 1953, II, 18, стр. 3—4.

27. Неопходно је да савети за просвету и културу у срезовима буду формиран и на принципу делегирања... — рекао је у свом интервјуу за наш лист друг Миливоје Урошевић, „Просветни преглед“, 26. III 1953, IX, 12.

28. Слободна личност ученика, „Омладина“, 17. VI 1953, VIII, 25.

29. XXIV Конгрес Међународне федерације професора и наставника (F.I.P.S.O.). „Савремена школа“, 1953, VIII, 7—8, стр. 709—710, /осврт на Конгрес одржан у Оксфорду од 28. VII 1953/.

30. Конгрес Светске конфедерације наставника (V.K.O.T.P.), „Савремена школа“, 1953, VIII, 7—8, стр. 704—708, /осврт на Конгрес одржан у Оксфорду од 30. VII до 5. VIII 1953/.

31. Бура Јакшић, Песме, приредио и предговор Поезија Буре Јакшића (стр. 7—53) написао Миливоје Урошевић, Београд, Знање, 1953, стр. 211, /Школска библиотека, 50/.

31а. Друго издање, Београд, Нолит, 1958, стр. 155, предговор, стр. 5—36, /Школска библиотека, 50/.

1954.

32. Из историје уметности, Београд, Знање, 1954, стр. 143, /илустровано/.
33. Гимназија — застарели облик школе, „Борба“, 11. IV 1954, XIX, 86.
34. /Уводна реч и дискусија Миливоја Урошевића/ У чланку: „Трећи плеарни састанак централних управа Удружења учитеља и Удружења професора и наставника средњих школа Југославије“, „Ослобођење“, 6. и 7. IV 1954, стр. 4; »Prosvjetni list«, 15. IV 1954, III, 39, стр. 1—2; »Prosvetni delavec«, 20. IV 1954, V, 8; „Просветни радник“, 28. IV 1954, II, 23, /одржан 5. и 6. IV 1954. у Сарајеву/.
35. Борис Зихерл, „О егзистенцијализму и другим савременим појавама идејне декаданције“, „Настава и васпитање“, 1954, III, 4, стр. 266—267.
36. Конгрес Међународне федерације професора (FIPESO) у Ослу, „Савремена школа“, 1954, IX, 5—6, стр. 412—413. /Одржан од 29—31. VII 1954/.
37. Конгрес Светске конференције организација просветних радника (СМОРЕ) у Ослу, „Савремена школа“, 1954, IX, 5—6, стр. 410—411, /одржан од 31. VII до 4. VIII 1954/.
38. Улога интелекције у друштвеном животу, „Настава и васпитање“, 1954, III, 6, стр. 337—343.
39. Позитивне традиције наше културне револуције, „Ослобођење“, 29, 30. XI и 1. XII 1954, XII, 2545.

1955.

40. Наша удружења у идућој години, „Школске новине“ (Загреб), 13. I 1955, VI, 1—2, стр. 1—2.
41. Реформа наставе, Предлог усвојен једногласно на Конгресу федерације француских просветних радника у Паризу 1950. године, „Савремена школа“, 1955, X, 1—2, стр. 129—138.
42. О неким проблемима у вези са реформом школства, „Савремена школа“, 1955, X, 1—2, стр. 23—35; посебан отисак, стр. 13; »Népoktatás«, 1955, VIII, 4, old. 192—203; „Нови лист“, 14. V 1955, VIII, 112 (2390); „Просвјетни рад“, 1. VI 1955, II, 6, стр. 1—2, /реферат поднесен на Конгресу просветних радника одржаном од 13—15. V 1955. у Опатији/.
43. Бур Јакшић, Приповетке, приредио и предговор: Приповетке Буре Јакшића (стр. 3—52) написао Миливоје Урошевић, Београд, Нолит, 1955, стр. 278, /Школска библиотека, 77—78/.
- 43а. Друго издање, Београд, Нолит, 1958, стр. 265, /Школска библиотека, 77—78/.
44. /Реферат Миливоја Урошевића/. У чланку: „Други конгрес Удружења професора и наставника Југославије, Други конгрес удружења учитеља Југославије и Заједничко заседање учитеља, професора и наставника Југославије“, „Борба“, 14. до 16. V 1955, XX, 111—113. Пренели часописи и листови: »Ljudska pravica«, »Magyar Szó«, „Настава и васпитање“, „Нова Македонија“, „Нови лист“, „Ослобођење“, „Просветни преглед“, „Просвјетни рад“ и др., /конгрес је одржан у Опатији од 13—15. V 1955/.
- 44а. За некои проблеми во врска со реформата на школството, „Просветно дело“, 1955, XI, 5—6, стр. 225—241, /реферат на Другом конгресу Удружења професора и наставника Југославије/.
45. О неким задацима после Конгреса Удружења учитеља, наставника и професора Југославије, „Просветни преглед“, 16. VI, 1955, XI, 24—25, /о друштвеном управљању у школама и другим питањима/.
46. После Конгреса Удружења учитеља, наставника и професора Југославије, „Настава и васпитање“, 1955, IV, 6, стр. 321—324.
47. Splošno in strokovno izobraževanje, »Prosvetni delavec«, 10. VI 1955, VI, 11.
48. После Конгреса светске конфедерације учитеља и професора у Цариграду, „Политика“, 14. VIII 1955, LII, 15211, /конгрес је одржан од 28. VII до 5. VIII 1955/.

49. Школа Југославије сегодня, „Учительская газета“, 14. IX 1955 г., № 74, (3992), стр. 4.
50. /Бугарски превод:/ Училището в днешна Југославија, „Народна просвета“, Месечно педаг. списание, Софија, 1956, XII, 5, стр. 52—56.
51. Са пута наше делегације по Совјетском Савезу, „Просветни преглед“, 29. IX 1955, XI, 30.
52. Са пута по Совјетском Савезу (II), Празник почетка школске године, „Просветни преглед“, 6. X 1955, XI, 31.
53. Са пута по Совјетском Савезу (III), Десетољетка, „Просветни преглед“, 13. X 1955, XI, 32.
54. Са пута по Совјетском Савезу (IV), Крстарица „Аурора“ — музеј Октобарске револуције, „Просветни преглед“, 27. X 1955, XI, 33—34.
55. Са пута по Совјетском Савезу (V), Институт за усавршавање наставника, „Просветни преглед“, 10. XI 1955, XI, 36.
56. Са пута по Совјетском Савезу (VI), Агробиолошке станице младих природњака, „Просветни преглед“, 17. XI 1955, XI, 37.
57. Са пута по Совјетском Савезу (VII), У штабу Октобарске револуције, „Просветни преглед“, 22. XII 1955, XI, 42.
58. Какве и које школе?, „Недељне информативне новине“, 24. VII 1955, V, 238. /О предлогу реформе школства/.
59. Дискусија на Скупштини Удружења учитеља, наставника и професора НРС, „Просветни преглед“, 27. X 1955, 33—34.
60. Из страног школства, Школовање наставника средњих школа у Женевском кантону, „Просветни преглед“, 24. XI и 1. XII 1955, XI, 38—39, стр. 2.
61. Из страног школства, Педагошко образовање наставника средњих школа у Женевском кантону, „Просветни преглед“, 15. XII 1955, XI, 41—42, стр. 7.
62. Однос цркве и државе, „Нова Југославија“, 1955, стр. 74—76.

1956.

63. Са пута по Совјетском Савезу (VIII), Школовање наставника десетољетке, „Просветни преглед“, 19. I 1956, XII, 3.
64. Са пута по Совјетском Савезу (IX), У Лењиновом „Зеленом радном кабинету“, „Просветни преглед“, 2. II 1956, XII, 5.
65. Са пута по Совјетском Савезу (X), Лењин у Кремљу, „Просветни преглед“, 16. II 1956, XII, 7.
66. Са пута по Совјетском Савезу (XI), Овде је престало да куца Лењиново срце, „Просветни преглед“, 8. III 1956, XII, 10.
67. Из страног школства, Школовање учитеља у кантону Женева, „Просветни преглед“, 1. I 1956, XII, 1—2, стр. 2.
68. образовање наставника у неким страним земљама, Интервју са другом Миливојем Урошевићем, „Просветни преглед“, 26. I 1956, XII, 4, стр. 1.
69. Учитељске школе у романском делу Швајцарске, „Просветни преглед“, 26. I 1956, XII, 4.
70. Настава педагошке секције Гимназије у Нојшателу, „Просветни преглед“, 9. II 1956, XII, 6.
71. Из страног школства, Виша педагошка школа у Берну, „Просветни преглед“, 15. III 1956, XII, 11, стр. 2.
72. образовање наставника у Циришском кантону, „Просветни преглед“, 29. III и 5. IV 1956, XII, 13—14.
73. Семинар за педагошко образовање наставника у Базелу, „Просветни преглед“, 12. IV 1956, XII, 15, стр. 3.
74. Више учитељске школе у Белгији, „Просветни преглед“, 26. IV и 3. V 1956, XII, 17—18.
75. /Изјава Миливоја Урошевића/ Дружеске везе између трудящимся Крима и Југославије, „Крымская правда“, 6 јуна 1956 г., № 110 (10030).
76. На путу напора за мир у свету, „Просветни преглед“, 28. VI 1956, XII, 26—27. /О Титовом боравку у СССР/.

77. **О реформи школства**, „Други сабор учитеља, наставника и професора Среза сомборског“, Сомбор 1956, стр. 11—19.

1957.

78. **Српска књижевност у XVIII веку**, Београд, Научна књига, 1957, стр. 236, /Више педагошке школе НРС/.

78а. Друго издање, Београд, Завод за издавање уџбеника НРС, 1961, стр. 242.

79. **У раду на реформи треба шире користити позитивна искуства наших школа**, „Просветни преглед“, 1. I 1957, XIII, 1—2, стр. 1—2, (предавање на Другом сабору просветних радника Среза Сомбор. /Извод дао Милан Пошић/.

80. **Друштвени рад учитеља, наставника и професора**, „Просветни преглед“, 1. I 1957, XIII, 1—2.

81. **Поводом пленума Савеза комуниста Србије**, „Просветни преглед“, 18. IV 1959, XIII, 16, /о проблему осмогодишњих школа и др/.

82. **Impresii culese în țara noastră de tov. M. Uroșevici**, »Munca«, București, 19. VII 1957, Anul XIII, nr. 3026, Pag. 3-a.

83. **De peste hotare**, »Revista de pedagogie«, București, nr. 12, 1957, Pag. 62 — 63.

84. /**Уводна реч и Реч у дискусији Миливоја Урошевића**/. У чланку: „Трећи пленум ОО Удружења учитеља, наставника и професора Југославије о Приједлогу система образовања и одгоја у ФНР Југославији“, „Просветни преглед“, 19. XII 1957, XIII, 42, стр. 1—2, /одржан у Београду 6. и 7. XII 1957/.

85. Дискусије о реформи школског система, **Какве примедбе стављају просветни радници на предлог система образовања у ФНРЈ**, разговор с претседником Удружења учитеља, наставника и професора Југославије Миливојем Урошевићем, „Политика“, 28. XII 1957, /интервју водио М. К./.

1958.

86. /**Уводна реч** (стр. 1—13) и **Дискусија** (стр. 91—92) Миливоја Урошевића о Предлогу система образовања и васпитања у ФНРЈ/. У чланку: „Трећи пленум Централног одбора Удружења учитеља, наставника и професора Југославије“. /одржан 6. и 7. XII 1957/, „Ревизија школства“, 1958, I, 4, стр. 1—92.

87. **Непоколебливи револуционар — пример пожртвованости, хуманости и скромности**, „Просветни преглед“, 29. V 1958, XIV, 22, /поводом смрти Буре Салаја/.

88. **Конгрес Интернационалне федерације удружења учитеља (FIAI)**, „Ревизија школства“, 1958, II, 2, стр. 66—69, /одржан у Риму од 28—31. VII 1958/.

1959.

89. **Антологија**, Епске народне песме, За штампу приредио и **Предговор** (стр. 5—94) написао Миливоје Урошевић, Београд, Народна књига, 1959, стр. 723.

90. Интервју са проф. Миливојем Урошевићем, **Борба против алкохолизма саставни део наставничког позива**, „Будућност“, орган Југословенског савеза друштава за борбу против алкохолизма, 15. II 1959, IV, 16, стр. 1—2, /интервју водио Радул Јовановић/.

91. **Четрдесет година са партијом**, „Просветни преглед“, 10. II 1959, XV, 6, „Школске новине“, Загреб, 20. II 1959, X, 8.

92. /**Изјаве Миливоја Урошевића**/. У чланку: »Nouvelle manifestation de solidarité internationale. Un changement de médicaments, vêtements et produits alimentaires envoyé aux réfugiés algériens par la Yougoslavie est arrivé hier«. »Le Petit Malin«, (Tunis), 1 Mars 1959, N. 5.498.

93. /**Поздравни говори Миливоја Урошевића**/. У чланку: »Don yougoslave aux réfugiés algériens«, »La dépêche tunisienne«, 1 Mars 1959, p. 3.

94. **Les liens existant entre les syndicats tunisiens et yougoslaves sont traditionnels**, »La presse«, (Tunis), 4 Mars 1959, p. 2.

95. О народном хероју Вељку Дугошевићу, „Просветни преглед“, 24. XI 1959, XV, 39—40, /говор одржан приликом откривања његове бисте у Београду 8. XI 1959./

96. Место и улога просветних и научних радника у процесу демократи-
зације друштвеног живота, Београд, Графичко предузеће „Академија“, 1959, стр.
35.

96а. Место и улога просветних и научних радника у процесу демократи-
зације друштвеног живота, „Просветни преглед“, 15. XII 1959, XV, 42—43, стр.
5—7; „Просвјетни лист“, 15. XII 1959, IX, 148; „Школске новине“, 18. XII 1959,
X, 41, /реферат као под 96/.

96б. Први конгрес Синдиката просветних и научних радника Југославије,
Крупне друштвене и економске промене у нашој земљи снажно су утицале на
развој просвете и школства, „Просветни преглед“, 15. XII 1959, XV, 42—43, стр.
3—4; „Просвјетни лист“, 15. XII 1959, IX, 148; „Просветен работник“, 26. XII
1959, V, 128, /одржан у Београду од 10—12. XII 1959. Са изводима из реферата
као под 96/.

1960.

97. Суштина материјалистичког погледа на свет, Београд, Нолит, 1960, стр.
100.

97а. Друго издање, Београд, Нолит, 1961, стр. 100.

98. Међународни конгрес просветних радника у Конакрију, „Рад“, 3. IX
1960, 35, стр. 9.

99. С пута по Гвинеји, Од колоније до независне републике, „Рад“, 17. IX
1960, 38, стр. 8.

100. С пута по Гвинеји, Земља одушевљења и полета, „Рад“, 24. IX 1960,
39, стр. 8.

1961.

101. Бура Јакшић, Приповетке, приредио и Предговор написао Миливоје
Урошевић, Београд, Савремена школа, 1961, стр. 315, /Школска библиотека,
св. 48/.

102. Бура Јакшић, Београд, Рад, 1961, стр. 45, /Раднички универзитет: Књи-
жевност, Коло III (Предавање 9)/ ћирилица.

102а. Издање латиницом, Београд, 1962, стр. 41.

102б. Друго редиговано издање, Београд, Рад, 1964, стр. 43, /Раднички уни-
верзитет: Књижевност, Коло IV, (Предавање 2)/, ћирилица.

102в. Издање латиницом, Београд, 1964, стр. 40.

1964.

103. Професор књижевности, „Не разумем све младе писце“, „Вечерње
новости“, 4. III 1964, /интервју са Миливојем Урошевићем/.

1965.

104. Естетичка и књижевно-критичка схватања у српској књижевности
(1860—1870), Београд, 1965, стр. 682+32 (дактилогр.), Београд, Универзитет, Док-
торска дисертација, /Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ у Бео-
граду, сигн. РД 2598/.

104а. Естетичка и књижевно-критичка схватања у српској књижевности
(1860—1870), Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1968, стр. 358, /ре-
зиме на француском језику, Библиографија, стр. 337—349/.

1967.

105. Трајне визије, Значајно дело свога доба, Уз стогодишњицу Историје
српске књижевности Стојана Новаковића, „Књижевне новине“, 23. XII 1967,
XIX, 317; стр. 6—7.

1968.

106. Преглед историје књижевности народа Југославије до XVIII века, За више педагошке школе, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1968, стр. 342.

107. Предмет естетичких критика Светозара Марковића, „Књижевност и језик“, 1968, XV, 4, стр. 25—34.

1970.

108. Први боравак Стевана Каћанског у Београду, „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“, 1970, XXXVI, 3—4, стр. 293—304.

1972.

109. Завера кнеза Максима Коломбаћа, „Кораџи“ (Крагујевац), 1972, VII, 7—8, стр. 452—456.

1974.

110. Нека питања поезике народних умотворина, „Настава и васпитање“, 1974, XXIII (IX), 2, стр. 145—169.

111. Рабат — бели град на Атлантику, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 20. II 1974, XXX, 7.

112. Два града из „Хиљаду и једне ноћи“, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 27. II 1974, XXX, 8.

113. Краљица Шемса Доха — лепота јутарњег сунца, Путописна белешка, „Просветни преглед“, 6. III 1974, XXX, 9—10.

114. Модерни урбанизам у шарму традиције, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 20. III 1974, XXX, 11.

115. Мекнес — град минарета и жалосних врба, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 3. IV 1974, XXX, 13.

116. Основна школа у афричким земљама, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 10. IV 1974, XXX, 14.

117. Велики градитељи и окрутни тирани и ратници, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 27. IV 1974, XXX, 16—17.

118. Проблеми средњошколског образовања у Мароку, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 9. V 1974, XXX, 18.

119. Караџин — најстарији универзитет на свету, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 15. V 1974, XXX, 19.

120. Маракеш — бисер Марока, Путописне белешке, „Просветни преглед“, 3. VI 1974, XXX, 22.

121. Култура и земље у развоју, Руси се универзитет 19. века, Оно што се данас догађа у Африци у области високог школства неће остати без реперкусија на школство развијених земаља, „Политика“, 27. VII 1974.

1976.

122. Матија Бан у доба уставобранитеља, (I-), „Повеља октобра“, 1976/1977, VI, 1—2 (18/19), стр. 63—75, 95—115.

123. Борба Милошевих присталица и противника од 1839. до 1844. године у рудничко-чачанском крају, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, 1976, VII, стр. 93—129.

124. Марксизам и наука о књижевности, Београд, 1976, стр. 16, /„Просветни преглед“, Едиција „Марксизам и образовање“, 33/.

125. Основи марксистичке филозофије, (Ауторизована предавања), Чачак, /Педагошко-технички факултет/, 1976, стр. 187, /умножено циклостилом/.

1977.

126. Реакција лицејаца на забрану рада „Дружине младежи србске“ 1851. године, „Настава и васпитање“, 1977, XXVI, 5, стр. 623—637.

127. Глобе у Милошево доба у рудничко-чачанском крају, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, 1977, VIII, стр. 5—15, /са резимеом на француском језику/.

128. Сукоб Васа Пелагића са високим клером, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, 1977, VIII, стр. 77—89, /са резимеом на француском језику/.

129. Изводи из говора Миливоја Урошевића/, М. С. Пантовић, Са извора слободе потекла вода, Спомен-чесму у Доњој Трепчи открио народни херој Средоје Урошевић, а о борбеним традицијама Трепчана говорио Миливоје Урошевић, „Чачански глас“, 15. VII 1977, стр. 5.

1978.

130. Прилог разматрању процеса образовања педагошко-техничких кадрова — проблеми и перспективе, /Миливоје Урошевић и сарадници/, Чачак, Педагошко-технички факултет, 1978, стр. 21.

131. Српски студенти у Бечу и Шемницу 1839. године, „Настава и васпитање“, 1978, XXVII, 2, стр. 242—257.

132. Васо Пелагић као кандидат за народног посланика у рудничко-чачанском крају, „Градац“, Чачак, 1977/1978, VI, 19/20, стр. 68—77.

133. Присталице Светозара Марковића у скупштини 1874, 1875. и 1876. године, „Зборник радова Народног музеја“, Чачак, IX, 1978, стр. 5—57, /са резимеом на француском језику/.

134. Матија Бан као предавач књижевности, Покушај отварања Катедре историје књижевности словенских народа, „Повеља октобра“, 1978, (I), 1—2, стр. 63—84; (II), 3, стр. 27—43; (III), 4, стр. 31—41.

135. Сима Милутиновић Сарајлија као путовођа српских питомаца у Кијев 1846. године, „Настава и васпитање“, 1978, XXVII, 5, стр. 658—668.

1980.

136. Народна књижевност, Предговор /Поглед на свет наше народне књижевности стр. 3—10/, написао А. Б. Стојковић, Београд, 1979.

II. Рукописи

137. Трећа чета — традиција рудничких отпора, буна и устанака, Чачак, 1969, стр. 522 (дактилограф.)+стр. 7 Литература+стр. 34 фусноте, /примљен за штампу у издању Историјског архива — Чачак/.

138. Матија Бан о свесловенском језику, припремљено за штампу.

139. Банова морална схватања, припремљено за штампу.

140. Матија Бан о ратној вештини, припремљено за штампу.

141. Професор Милош Марковић, учесник у Тимочкој буну 1883. године, стр. 8+2, припремљено за штампу.

142. Путопис из Конга /10 наставака/, припремљено за штампу.

III. Преводи

1957.

143. Kairov, I. A., О неким резултатима politehничког образовања и путевима његовог развоја, превели с руског Cveta Šitћ и Mиливоје Урошевић, »Revija školstva«, 1957, I, 2, стр. 1—22.

144. Organizacija i rad pedagoških centara за образовање професора средњих школа у Francuskoј, превео с francuskог Mиливоје Урошевић, »Revija školstva«, 1957, I, 2, стр. 55—63.

1958.

145. **Kongres Svetske konfederacije nastavne struke**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1958, I, 2, str. 1—69.
 146. Verbist, P., **Univerzitetska nastava pedagoških nauka u Belgiji**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1958, I, 3, str. 72—81.

1959.

147. **Preporuke Ministarstvima prosvete XXI Međunarodne konferencije za javnu nastavu održane u Ženevi jula 1958. godine**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1959, II, 3, str. 41—52.

1960.

148. Gall, Roger, **Srednjoškolska nastava prema savremenom svetu**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 4, str. 1—9.
 149. Coulon, Marion, **Mere koje treba preduzeti da bi se ubrzalo obrazovanje tehničkih i naučnih kadrova**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 4, str. 10—28.
 150. Brunsvick, Yves, **Odnosi između vaspitanja i privrede**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 4, str. 62—64.
 151. **Emocionalno poremećeno dete**, preveo s engleskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 5, str. 135—141.
 152. Benson, Robert M., **Nagluvo dete**, preveo s engleskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 5, str. 142—146.
 153. Galisdorfer, Loren, **Dete sa slabim vidom**, preveo s engleskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 5, str. 155—159.
 154. Brezinka, Wolfgang, **Novi tip učiteljske škole**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 6, str. 76—83.
 155. Gončarov, N. K., **Savremeni problemi obrazovanja i međunarodna saradnja**, preveo s engleskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1960, III, 7, str. 31—53.

1961.

156. Touré, Sécou, **Govor održan na Svetskog kongresu nastavnika**, preveo s francuskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1961, IV, 1, str. 83—92.
 157. O'Connor, Patricia — Twaddell, W. F., **Intenzivno pripremanje nastavnika za oralno izvođenje nastave stranog jezika (I)**, preveo s engleskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1961, IV, 2, str. 28—70; 3, str. 40—67.
 157a. P. O'Konor i V. F. Tvedel, **Intenzivno pripremanje nastavnika za oralno izvođenje nastave stranih jezika**, preveo s engleskog i »Uvodnu napomenu« napisao Milivoje Urošević, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, izd. »Savremena škola«, Beograd, 1963, str. 94.

1962.

158. **Nastava stranih jezika u osnovnoj školi**, preveo s engleskog Milivoje Urošević, »Revija školstva«, 1962, V, 5, str. 104—119.

1963.

159. **Međunarodne preporuke za tehničko obrazovanje**, preveo s francuskog Milivoje Urošević (od 10 poglavlja preveo 7), »Revija školstva«, 1963, VI, 3, str. 19—100.
 160. **Nove metode i tehnička sredstva u nastavi**, /Études et documents d'éducatons, No. 48. UNESCO 1963/, preveo s francuskog Milivoje Urošević, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd, 1963, str. 108, /umnoženo ciklostilom/.

ЛИТЕРАТУРА О МИЛИВОЈУ УРОШЕВИЋУ

1. Сида Марјановић, **Миливоје Урошевић: „Из историје уметности“**, (I издање, Зпаше, Београд 1954), „Ослобођење“, 25. IX 1954.
2. **Југославске работници просвешћенија в Москве**, „Правда“, 25. VIII 1955 г, № 237 (13535).
3. **Иностранне делегации в Советском Союзе**, „Правда“, 27. VIII 1955 г, № 239 (13537).
4. **Пребивание в СССР работников просвещения Югославии**, „Ленинградская Правда“, 9. IX 1955 г, № 214 (12323); и 10. IX 1955 г, № 215 (12324).
5. **Југославске работници просвешћенија в Москве**, „Труд“, 14. IX 1955 г, № 218 (10557).
6. Милорад Пешић, **На конференцији у Књажевцу о основним питањима реформе говорио је друг Миливоје Урошевић**, „Просветни преглед“, 10. V 1956, XII, 19.
7. М. П. Б., **Галерија истакнутих, Миливоје урошевић**, „Рад“, 26. XII 1959, 45, стр. 10.
8. М. С. Павковић, **Нова трилогија Стевана Јаковљевића, „Земља у пламену“** описује догађаје од марта до октобра 1941, „Вечерње новости“, 20. III 1961, стр. 5.
9. **Боривоје Стојковић, Миливоје Урошевић: Естетичка и књижевно-критичка схватања у српској књижевности (1860—1870)**, Београд, „Политика“, 3. VIII 1969, стр. 18.
10. Р. П., **Погинуо Миливоје Урошевић — декан Педагошко-техничког факултета у Чачку**, „Политика“, 30. VI 1979.
11. **Погинуо Миливоје Урошевић**, „Чачански глас“, 4. и 7. VII 1979, 25—26.

НАПОМЕНЕ

1. Подаци су узети из докумената Досијеа Миливоја Урошевића (Педагошко-технички факултет, Чачак): извод из матичне књиге рођених општине Мрчајевци, стр. 392, текући број 783 (Месна канцеларија Доња Трепча, М. Бр. 62 од 20. априла 1962); партијска биографија Миливоја Урошевића, датирана 18. септембра 1948; радна књижица Бр. 108424, НР Србија, Народни одбор „Немар“ — Београд; диплома о докторату књижевних наука Универзитета у Београду, Бр. 786/1 од 16. фебруара 1966; решење о продужењу радног односа, Педагошко-технички факултет у Чачку, Бр. 1561/2 од 23. децембра 1977; записник лекарске комисије о смрти, 29. јуна 1979, Крагујевац; извод из матичне књиге умрлих Скупштине општине Чачак за годину 1979, 2. јула 1979. под бројем 291.

Документа (преписку, сертификате, итд) Урошевићевог личног архива ставио је писцу на располагање Зоран М. Урошевић, који му је дао и низ документованих података.

Низ података и сугестија аутору је дао Владан Јовашевић, професор Београдског универзитета, а о Урошевићевом раду у „Слободном гласу“ Миле Мојсиловић, публициста и новинар.

2. Податке о цитатима, наведеним у овом одељку, видети у нашем Предговору овој Урошевићевој књизи (125, стр. 3 — 10)

3. Нека нам је допуштено да овде укажемо да Новаковићева лична и државна рукописна заоставштина још није доступна научном испитивању, јер се налази у поседу његових потомака. Крајње је време да се та заоставштина (чији је саставни део и доста обимна књижевна заоставштина Милана Кујунџића Абердара) откупи и стави на располагање истраживачима у неком од наших централних архива.

4. К. Маркс, Ф. Енгелс, **О књижевности и уметности**, Београд, 1946. стр. 55 — 99.

5. Исто, стр. 59 — 61

6. Сложена преплитања и борби различитих и супротних естетичких кон-

цепција у Срба овога доба видети у нашој књизи *Развитка философија у Срба 1804 — 1944*, Београд, 1972, стр. 55 — 67.

7. К. Маркс, Ф. Енгелс, *О књижевности и уметности*, Београд 1946, стр. 11—206.

8. О томе даје само кратку информацију Ристо Бесаровић у књизи *Васо Пелагић*, Сарајево, 1951, стр. 26

9. Просвјетни рад, 1 VI 1955, стр. 2

10. Видети о томе дискусије које су вођене о књизи Војана Руса *Етика ин социализем* (Љубљана, 1976) 13. V 1977. у Бледу (часопис „Anthropos“, 1977) и прилог А. Б. Стојковића: *За конституисање нормативне етике удруженог рада и самоуправљачких друштвених односа*, „Градина“, 1977“ 6, стр. 119 — 129.

11. Видети: А. Б. Стојковић: *Библиографија књига, брошура и чланака југословенских аутора из области етике штампаних од 1945 до 1960. године*, „Савремене филозофске теме“, 1961, 1. стр. 139 — 152.

12. Аутор срдечно захваљује проф. Владану Јовашевићу на колегијалној помоћи око коначне редакције овога текста за штампу.

RÉVOLUTIONNAIRE MARXISTE MILIVOJE UROŠEVIĆ (1912—1979)

Urošević était communiste et marxiste yougoslave d'avant-guerre, combattant de la révolution et dans l'édification du socialisme dans la RSFY il était professeur de l'Ecole Normale Supérieure à Belgrade, professeur et doyen de la Faculté Pédagogico-Technique à Čačak, ministre de l'instruction publique de la RS de Serbie, président du Comité Central du Syndicat des travailleurs dans les domaines de l'éducation et de la science de Yougoslavie, expert de l'UNESCO qui a mis en pratique la réforme des systèmes scolaires en nombre de pays de l'Afrique amie et qui prenait, pendant des années, une part active à une série de conférences internationales scientifiques, pédagogiques, culturelles, syndicales, etc.

Dans le domaine de la science, Urošević a fourni d'importants travaux de recherche relatifs à l'histoire de la littérature yougoslave, à l'esthétique générale et littéraire, à la théorie et à la sociologie de l'art et de la littérature, à l'histoire des Serbes aux XIXe et XXe siècles, à la philosophie et à la sociologie marxistes et surtout à l'éthique normative de l'humanisme socialiste. Un domaine à part est constitué de ses travaux relatifs aux problèmes de l'instruction, des écoles, de la culture, de la pédagogie et de la méthodique. Il a atteint le sommet de son activité scientifique dans le domaine de l'histoire de la littérature serbe (surtout littérature populaire) et dans celui de l'histoire du peuple serbe aux XIXe et XXe siècles. Il a donné une importante contribution à la réforme du système scolaire de la RSFY. Il a donné aussi une série de traductions du français, de l'anglais et du russe. Il était un excellent orateur et il avait également des travaux littéraires.

НОВАК ЖИВКОВИЋ

ГРАНИЧНИ СУКОБИ У СТАРОМ ВЛАХУ 1875. ГОДИНЕ

(Избор докумената)

Немиран и ратни период између 1875. и 1878. године на подручју југозападне Србије, иако о њему постоје бројна документа, још није довољно проучен. Документа која се, овом приликом, обелодањују треба да допринесу расветљавању тадашњих прилика у овом делу земље. Та документа не говоре о ратним подухватима, ратним операцијама, тактичким и стратегијским потезима, војним успесима и неуспесима. О тим темама се писало доста у тадашњој штампи, у посебним студијама и књигама историографског карактера. Документа, која доносимо, говоре преваходно о животу народа, догађајима ван фронтоске линије и на граници, где нису вођене борбе. Грађа, такође, треба да допринесе осветљавању народних тегоба и страдања у једном већ поприлично заборављеном рату.

Документа публикујемо уз незнатне правописне интервенције, које су, понегде, нужне ради бољег разумевања. Пропратне примедбе дају се само на местима где су стварно неопходне.

Оваквим начином презентовања грађе, надамо се да допринесимо бољем познавању једног минулог раздобља, јачем осветљавању ратних прилика и тешкоћа које су поднели наши преци у напорима да потомству обезбеде сигурнију будућност. А та њихова будућност — наша је савременост.

3. МАЈ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА МО-
РАВИЧКОГ: РАСПИС О ПОСТУПКУ ПРЕМА БЕГУНЦИМА ИЗ
ТУРСKE И О ЊИХОВОЈ ИМОВИНИ.¹

Начелнику Среза Моравичког

Г. Министар Унутрашњи дела предписом своим од 27. гр. мца П№ 4484. наредио је: да се са новим бегунцима из Турске, који у нашу страну пребегавају, поступи онако као и са досадањим, а што се тиче говеди, да се по одпуштеном распису г. Министра на састанке пограничне има поступати.

Предпис овај саопштавајући Начелство ово, препоручије вам, да у даним приликама односно пребегавања народа из Турске у нашу земљу, по истоме поступите.

У исто време препоручује вам се, да према постојећем распису г. Министра, пребегше људе и њине фамилије шаљете у внутренос(т) Србије, далеко од границе 12 сати али свагда, кад који у нашу страну пређе, да га протоколарно саслушате: по којој нужди и да ли с намером насељавања пребегава у Србију и да списак имена одакле је који бегунац у ком и године његове треба означити, сочините, па ове као и протоколе њиховог саслушања са своим извешћем куд је који ради насељења са фамилијом или без ове отишао, пошаљете.

№ 4686.

3. Маја 1875. год.

у Ужицу

Писар

Димитрије Симић

АС-НОУ-1875. нср. гр.

Начелник окр.

М. Сарић

7. МАЈ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ:
ПРОТОКОЛАРНА ЗАВЕЛЕШКА О ЈЕДНОЈ ПОРОДИЦИ КОЈА
ЈЕ ПОБЕГЛА ИЗ ТУРСКЕ

КН^о 3275.

Писано 7. Маја 1875. год.
у Ивањици

Милун Ковачевић из Луге у Турској,
45. год. стар, побегао је 5. овог месеца уз
оне у нашу страну да овди стално живи. Он
је са собом превео жену Јасну 43 год. ста-
ру и 6-ро деце; једно мушко и 5-ро женских
и то Милића од 13, Бојану од 16. Ђурђију од
11, Јовану од 10, Радосаву од 8 и Станију од
6 год. Он је, вели, пребегао од турског зулу-
ма, јер су му Турци хтели да потурче најстари-
ју ћерку.

Он је, вели, рад да се ове настани и
да живи, јер није у стању на другу страну ићи.

+ Милун Ковачевић

(Предмет спроведен
Окружном начелству)
АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

14. МАЈ 1875. ГОДИНЕ
ВРШИЛАЦ ДУЖНОСТИ КОМАНДАНТА УЖИЧКЕ БРИГАДЕ —
РАСПОРЕД О ИЗВРШЕЊУ ВОЈНИХ СМОТРИ.

Р а с п о р е д

По коме се имају извршити почетне смотре над пешацима I и
II класе са својим коморама на својим четним збориштима. Са пе-
шацима I класе имају доћи на дотично четно збориште и коњаници
са својим коморцијама и то они, који су из села, из којих је чета
састављена. Смотре ове биће овим редом.

18.	маја	над	четама	Пожешског	батаљона	II	класе.
24.	„	„	„	Црногорског	„	I	класе.
25.	„	„	„	„	„	II	класе.
2.	Јуна	над	четама	Моравичког	„	I	класе.
3.	„	„	„	„	„	II	класе.
7.	„	„	„	Ариљског	„	I	класе.
8.	„	„	„	„	„	II	класе.
14.	„	„	„	Златиборског	„	I	класе.
15.	„	„	„	„	„	II	класе.
22.	„	„	„	Рачанског	„	I	класе.
24.	„	„	„	„	„	II	класе.

Према горњем распореду војници сваке чете у означено време да дођу на своја зборна места зором, гди ће поједини од Госпoде официра тога дана и у исто време доћи, како би се једнога дана и над њима могла смoтpa издржати.

За време овог скупа народњи војници раниће се од својих кућа, пошто ћеду се истoга дана скупити и растурити.

Треба наредити да се војници и коморције I-ве и II-ге класе, који су из једног среза придодати батаљону другoга среза, упуте тамо оној чети која припада баталијону, коме су војници придодати. Ово се може без сметње извршити, јер је свакој обштини дат списак од војника њиoви из који се може видити, којој чети које класе и коме баталијону војници припадају а и срески начелници били су у регрутним комисијама две године членoви, па им је ова ствар позната.

Баталијони командири I-ве и II-ге класе ићи ће означеног дана на збориште I чете свога баталијона а ађутанти њиoви на зборишта III чете истoга баталијона и ставиће се на расположење тамо дошавшем официру.

К.№ 1026.

14. маја 1875. год.
у Ужицу

Вр. дужност Команданта бригаде
арт. капетан М. Катанић

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

13. ЈУНИ 1875. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — ПРОТОКОЛАРНА ЗА-
БЕЛЕШКА О ПОРОДИЦИ ПРЕБЕГЛОЈ ИЗ ГОЊА КОЈА ЈЕ
ЗА ГРАНИЦОМ ОСТАВИЛА СВУ ИМОВИНУ

№ 4283.

13. јуна 1875. г.
у Ивањици

Продан Пешић, из Гоња нахије сјеничке у
Турској, пребегао је 31. маја ове године преко
границе у нашу страну са фамилијом и намером
да живи стално у Србији. Он је стар око 36 го-
дина, а од фамилије има: жену Мару од 35 годи-
на, синове: Ђорђа од 4 и Мирка од 2¹/₂ и кћери,
Даницу од 10 и Станику од 6 година. Пребегао је
вели, зато што му се већ досадило сносити турс-
ки зулум, па и ако је своје имаће оставио у Тур-
ској.

Моли, да се са фамилијом упути у Крагу-
јевац, јер тамо најволи да живи.

† Продан Пешић
Тврди Јеврем Новаковић

Начелништву округа ужичког

Продан Пешић из Гоња у Турској, пребегао је 31 пр. м. преко
границе у нашу страну са фамилијом, с намером да у Србији стално
живи. Чим је амо прешао упућен је у Крагујевац по његовој жељи,
и сада шиљем Начелству овај ./.. списак његове фамилије са под
./.. протоколом саслушања, из ког ће се видети, шта га је принудило
да овамо пребегне.

№ 4283.

17. јуна 1875. г.
у Ивањици

Начелник
Ј. В. Новаковић

14. ЈУНИ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА РАЧАНСКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА ДА СЕ СКОРО СВА ХЕРЦЕГОВИНА
ДИГЛА НА УСТАНАК

Почитајемо Господине!

Булјубаша Карауле Запољске јави ми у нижесљедујућем ово:

а. да је се Јерцеговина скоро сва отурила противу Турака, у планине и бију се.

б. да су са Јерцеговцима отурили се и Турци противу опет Туроака и зулума никовог, и да Мостар стоји у опсадном стању.

в. да су на Невесиње и Требиње ударили Јерцеговци и ове вароши попалили и главне друмове да су Јерцеговци свуд скоро позатварали.

О преднаведеном не пропуштам и вас учтиво у знање поставити.

14-ог Јуна 875. год.
у Б. Башти

Ваш понизни
Ђ. Марковић

(На спољној страни:)

Началнику Округа Ужичког
Господину
Мијаилу Сарићу
Президијално
У Ужице
Началник Среза Рачанског

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

15. ЈУНИ 1875. ГОДИНЕ
ИЗВЕШТАЈ ИЗ МОКРОГОРСКОГ КАРАНТИНА О ТУРСКИМ ТРАНСПОРТИМА МУНИЦИЈЕ У САРАЈЕВО И О НЕМИРИМА У ХЕРЦЕГОВИНИ

Почитајемо Господине!

12. овог мца прошло је друмом за Вишеград од Митровице за у Сарајево 400 товара муниције у сандуцима, а 14 истог опет 300 товара и говори се да ће са ово 700 још кроз који дан потерати се свега 1500 товара. Уз ову муницију само по један старешина турски иде и по неколико војника и са овог краја узели су троицу онбаша који ће пратити муницију до Сарајева, а да ли ће та муниција бити у Сарајеву или ће се по Босни растурити нисам могао сазнати.

У Невесињу има 40 турака што се одметнуло у ајдуке са две буљубаше, и на две чете иду и зулум по селима цраве; једнога Србина медлиза што је у Суду турском заседавао кад што Србима суде, убили су га крај Невесиња у селу.

Ово што сам сазнао са поуздане стране јављам вам ради вашег знања.

15. јуна 875. г.
у М. Гори

Поштујући вас
Јесам покорни
Сава Лекић
прак. и амбар.
Карантина М. Горе

(На спољној страни:)

Начелнику окр. ужичког
Господину
М. Сарићу
у Ужице

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

16. ЈУНИ 1875. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА О ВЕЛИКИМ ТУРСКИМ ТРАНСПОРТИМА
МУНИЦИЈЕ ИЗА ГРАНИЦЕ

Господин Начелник!

Од пре 10 дана једнако транспорт за транспортом барута иде у Сарајево, и у четири пута, од кога сам последњу пут видо прошло је преко 1800 товара.

Овај барут сами Турци носе без иједног Србина, али опет од Срба одузимају коње ради кулука, са којима сами Турци иду.

Ово вам ради знања вашег јављам.

16. Јуна 1875. год.
у Чајетини

Ваш поштоватељ
О. И. Мићић

(На спољној страни)
Начелнику округа ужичког
Господину
Мијаилу Сарићу
Од Начелника Среза Златиборског
Президијално у Ужице

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

20. ЈУНИ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА ЗЛАТИБОРСКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ ЈАВЉА ДА СЕ ПРОДУЖУЈЕ ТРАНСПОРТОВАЊЕ МУ-
НИЦИЈЕ А УЗ ОВО ИДУ И ТОПОВИ

Господин Начелник

Барут за који сам вам јавио да се у Сарајево носи то се чини и сад једнако и стражари са караула турски отишли су, те исти пропраћају.

Поред барута почели су пролазити и топови на Вишеград па да ли ће ту остати или се даље јекспедирати то не знам, јер јошт нисам дознао.

20. Јуна 1875. год.
у Чајетини

Ваш Поштоваоц
Обрен И. Мићић

(На спољној страни:)

Начелнику Округа Ужичког
Господину
Мијаилу Сарићу
Од Нач. Ср. Златиборског
Президијално
Президијално у Ужице

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

3. ЈУЛИ 1875. ГОДИНЕ
МИНИСТАР ГРАЂЕВИНЕ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА УЖИЧКОГ:
О ПОТРЕБИ ИЗГРАДЊЕ ПУТА ОД ИВАЊИЦЕ ДО РАШКЕ;
ОДРЕЂУЈЕ КОМИСИЈУ ЗА ИЗРАДУ ТРАСЕ.

Начелству округа ужичког

Одавно се опазила потреба у народу да се саобраћај у колико преко нуждан између Рашке и Ивањице отвори те у томе народу тога краја олакшица учини и рад производни увећа.

О потреби овој покретано је питање и на народној скупштини, те се према томе више не може одлагати грађење нужног пута између Ивањице и Рашке нити се може изчекивати да ову потребу подмири друм државни који води уз Ибар и који је намењен да преко Рашке земљу нашу веже са Старом Србијом, јер као што је познато и као што извешћују и сами инжињери који на том путу раде, грађење је тога пута скопчано са великим препонама у кршевитом пределу од Лопатице па готово све до Ушћа Студенице још се за дуго време неће моћи извршити, пошто се у том пределу стеновитом мора врло много стена и камена разбијати и просецати што ће дуго потрајати, те би изчекујући на довршење тога пута, да он потребу давно опажену подмири, веома штетно било по народ дотични и његову економију.

Према свему томе дакле пошто се као врло нужно појављује да се Рашка и горњи предео Ибра што пре доведу у свезу са долином моравском (преко Ивањице) те се тако и саобраћај нуждан између Рашке и Ивањице народу отвори и олакша. Министар је Грађевина у тој цељи решио да нужну линију тога пута одреди и пронађе ко-

мисија, која ће се састојати од г. Јована Клинара инжињера Министарства Грађевина, г. Јустина Штитовца, под-инжињера округа чачанског и г. Стевана Чађевића под-инжињера тога округа — и то тако да оба последња сваки само у своме округу са г. Клинаром ради.

Комисији овој биће у задатку, да предео између Рашке и Ивањице што брижљивије рекогносцира, промотри и проучи, па линију нужну у главном одреди имајући при том раду у виду две могућности: Или да се Ивањица најпречом линијом колског пута непосредно са Рашком веже — или ако би туда великих тешкоћа било а пут не би (туда) много краћи испао, да се од Ивањице пут сведе у Студеничку реку, па низ ову до на Ушће а одатле опет да се пут Ибарски од Карановца до на Рашку употреби.

С' тога се препоручује Началству томе да на захтев г. Клинара пошаље поради наведене цели свога под-инжињера онамо и у оно време кад и куда г. Клинар означио буде и да осим тога средним полицијским властима свога подручија наложи да оне својим познавањем терена преко својих срезова буду у помоћи и на руци комисији како би она одређени јој посао што пре и што корисније извршити могла.

И№ 1175/74

Зг. Јула 1875. год.
у Београду

Министар Грађевина
М. Марић

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

11. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ
ДЕЛА:
О ОБАВЕШТАЈНОЈ СЛУЖБИ; ТУРСКА ВОЈСКА СЕ СКУПЉА ДУЖ
ГРАНИЦЕ ЗЛАТИБОРСКОГ И МОРАВИЧКОГ СРЕЗА

(Концепт)
(Начелник окр. ужичког)
11. август 1875. год.

Министру унутр. дела

Наредио сам, те ми погранични срески началници сваки трећи дан подносе извештаје о граници осим онога што отлагања не трпи.

Данас ми началник среза златиборског јавља: да је дознао да је ноћас у Турској једна варош изгорела недалеко од наше границе. А која је, и ко је запалио да не зна, да Турци беже од границе са пртљагом унутра Турске, а у осталом да је ред само што је осетио да ће и наши стражари и сељаци неки придружити се самовољцима ако им се не забрани.

Началник пак моравичког среза јавља ми: да турска војска долази у Нови Пазар и Сеницу и да је на онај крај границе к Новом Пазару и Сеници велико движење међу Турцима. А шта он јоште у појединости о граници и Турцима јавља, видећете из под /' извешћа президијалног његовог.

Самовољци вечерас крећу се одавде и ноћас ће бити близу границе, а сутра на вече мисле прећи границу. О прелазу том ја ћу поднети вама извештај.

Сутра и ја идем на границу

У осталом овамо је мир и ред на свом месту.

АС-НОУ-1875.

---

12. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ УНУТРАШЊИХ ДЕЛА: ЈАВЉА О ГОМИЛАЊУ ТУРСKE ВОЈСКЕ У СЈЕНИЦИ

(Концепт)

(Начелник окр. ужичког)

12/8. 875.

у Ужицу

Г. Министру унутр. дела

Капетан моравички депешом јавља, како је синоћ с границе извештен, да је у Сјеницу стигло 4 табора редифа и 2000 коњаника и да неки Ха-

ци бег путује у Сјеницу са 14000 Арапа, један табор већ одмарширао Колашину а друга војска која ће мјеста заузети није се могло дознати.

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

12. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ; ЈАВЉА ДА ТУРСКА ВЛАСТ НАОРУЖАВА СЕЛА
ПОРЕД ГРАНИЦЕ. ТУРСКА ВОЈСКА ОДЛАЗИ ИЗ СЈЕНИЦЕ.

Време предаје 12/8. 1875. у 4 часа и 10 мин. по подне у Ивањици.
Време доласка 12/8. 1875. у 6 час. — мин. по подне у Ужицу

Телеграм

Г. Началнику Окружном Ужице

На граници овога среза и сада влада мир и поредак. Осим само што ми је сада јављено, да је раздато оружје и барут Турцима, кои живе у: Кладници, Лакотићима, Сугубини, Вијуљи и Даришићу поред наше границе.

А што се тиче војске, за коју сам јуче јавио, она је одмарширала за Беране и Колашин.

Президијално

Началник ср. моравичког
Је. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

12. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА О НЕМИРИМА КОД НОВЕ ВАРОШИ;
СРБИ ИЗА ГРАНИЦЕ ЖЕЛЕ ОРУЖЈЕ.

Ивањица 12. августа 1875. год.

Високопоштовани Господине.

Данас ми каза г. ђумрукција с Јавора, да у Ту-

рској, а нарочито у Новој Вароши влада велики немир и страх у народу и да су свуда око Нове Вароши постављене страже, које варош чувају, јер се, вели, Нововарошани боје, да на њих не ударе чете самовољничке састављене од Црногораца и Ерцеговаца, које пролазе из наше у турску страну и које иду у помоћ усташама христијанским, да им варош не попале, јер су већ пре неку ноћ и покушавали.

Неки пак Периша Ђоковић кмет села Дивље Реке у Турској, која постоји баш до саме границе наше, говорио је неком Милутину Азањцу из Васиљевића овога среза да му је само добри правитељствени пушака и барута па би вели и сам са своим сељанима, којима би се још сељана из других турских села придружило, ударио на Турке Кладничаре и остале, јер то вели сви они једва чекају само што не могу што немају добрих пушака и барута.

Ово и вам учтиво јављам ради вашег знања.

Ваш
Понизни поштоватељ
Ј. В. Новаковић

АС-НОВ-1875. нср. гр.

ПОМОЋНИК НАЧЕЛСТВА В. Т. РАДОВИЋ - НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ДОСТАВЉА ДЕПЕШУ ИЗ ИВАЊИЦЕ О НЕРЕДУ КОД
НОВЕ ВАРОШИ, ТУРСКОМ НАПАДУ У БУКОВИКУ И БЕЖАЊУ
НАРОДА ПРЕКО ГРАНИЦЕ

Господине Начелниче

Начелник Моравичког Среза синоћ депешом јавља ми ово:

„До пола три по подне, још је владао мир и поредак на нашој граници. И надежда је да ни до сада није поремећена, а што се тиче у Турској, овога часа дође вијест да је се ово збило: Зато што се прошле ноћи десио неки неред у Новој Вароши, Турци данас напали на хришћане у Буковику. И они што су избегли ту ватру почели су пребегавати, и непрестано пребегавају на нашу страну на Тисовици

само ради спасења живота. За предохрану овога часа одређене су чете братљевске да се нађу око Јавора и Тисовице где и ја одох".
Ово што јавља срески старешина и ја вам достављам до знања.

16/8. 875.

Ужица

Помоћ. Начелства
В. Т. Радовић

(На спољној страни:)

Началнику округа ужичког
Господину
Мијаилу Сарићу
у Чајетини
или гди буде
Од помоћника
Начства ужичког
Президијално

АС-НГУ-1875. нср. гр.

---

16. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА ДА ТУРЦИ СКЛАЊАЈУ ЧЕЉАД У
СЈЕНИЧКИ ГРАД И СПРЕМАЈУ СЕ ДА НАПАДНУ

Време предаје 16/8. 1875. у 9 час. 55 мин. пре подне у И-
вањици.

Време доласка 16/8. 1875. у 10 час. 20. мин. пре подне у У-
жицу

Т е л е г р а м

Г. Началнику окр. ужичког
Ужице

Са Васиљевића јављају, да су Турци ноћас
своју чељад сместили у град Сјеницу, и да се спремају

да нападну на нас. А и то јављам да има у Сјеници доста
војске.

Президијално

Писар ср. моравичког
Јанко Марковић

АС-НОУ-1875.

---

16. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАЈ О НЕРЕДУ КОД НОВЕ ВАРОШИ, О
ТУРСКОМ НАПАДУ У БУКОВИКУ; СРПСКЕ ЧЕТЕ ПРИМАКНУТЕ
ГРАНИЦИ.

На Јавору 16. августа 1875. год.

Високопочитајемо Господине.

Ваш президијал од јучерањег дана, коим ме позивате, да вам
ради неког споразумљења у Кућане јутрос дођем, тек сада овог часа,
а то је у 12 саати, примих.

Синоћ сам добио извештај, да се је неки неред у Новој Вароши
ноћу између 14. и 15. ов. м. догодио и за то да су Турци јуче код
цркве у Буковику напали на Србе, кои су код те цркве на сабору
били, па да су Срби из Тирске почели бегати и да непрестано беже
само да живот свој испод погибије спасу.

Чим ми је ово јављено, — ја сам се са капетаном г. Стани-
шићем кои је у Ивањици на учењу био, споразумео, да одмах народ-
њу војску овога среза, која се на учењу на своим зборним местима
налазила, — к ближе граници за сваки догодити се могући случај
повучемо, што је већ и учињено, а ја сам јошт ноћас овде дошао, што
смо вама, а г. Станишић г. команданту бригаде, депешом јошт синоћ
јавили ради вашег знања, коју сте — депешу — држим досад и при-
мили, јер могли смо само мислити, да ће Турци при бјежању тих срб-
ских фамилија, које овамо на нашу страну пребјегавају, — на нашу
границу навалити и тиме врло лако произвести какав сукоб и неред.

Кад сам пак овде дошао, дознао сам, да је овако у ствари било:
да су јуче Срби коморције, које је пратило 60 коњаника турске вој-
ске, терали барут из Нове Вароши некуда к Ерцеговини, те да су их
неки ниже Нове Вароши у Мангурама, у путу пресрели, панали и
отели им 60 товара барута и зауставили код себе неке коморције,

а неки да су побегли заједно са коњаницима у Сјеницу, па оне коморције, које су побегли, да су за то казивали Србима, кои си код цркве у Штиткову у Буковику јуче на сабору били, као и да ће Турци Кладничани, кои су све у Сјеницу испратили, на њих ударити те их све изсећи, и тако да су се све од тога уплашили и од њих из Тисовице још три фамилије овамо на нашу (страну) пребегле, а после опет да су се у Турску вратиле говорећи, да они и не смеду никако своим кућама ићи, већ да се морају које куда по планинама скривати, па ако би им на случај какове поћере из Турске били, да ће опет овамо на нашу страну бегати, и тако да сада нема нико до бегунаца амо на нашој страни, а тако исто да нема за сада ни турске војске близу наше границе, јер као што горе реко, Кладничани су сви побегли у Сјеницу, а у Сјеници има само толико војника колико је нужно за чување града и краја, и то је од прилике до 2000 хиљаде,² јер сва она остала војска, која се у Сјеници налази, а, — отишла је Колашину, Пријепољу и Беранима, граници црногорској и ерцеговачкој и Новој Вароши.

А осим тога овамо се чује, као да је Нова Варош ноћас од некога запаљена и да су се Срби и Турци некоме незнако коме и како предали, јер се је овамо и нека ватра од прилике око Нове Вароши угледала. Из разговора пак овдашњи турски ђумрукција сазнао сам, да су поменути барут од коморција отели Срби из Турске кои су овамо пребегли били.

Сад дакле очекујем овде на Јавору, гди се налази сакривен један вод коњаника, кои је са мном нићас из Ивањице дошао и чета братљевска, — г. Станишића, кои је синоћ кад сам ја овамо дошао из Ивањице остао и кои је рекао, да ће мени амо доћи, — ради даљег споразумљења, т. ј. оћемо ли и према оваквом стању ствари војску на окупу поред границе и даље држати или ћемо је опет на своја зборишта ради продужења учења повратити, јер од војника, кои се овде налазе немогуће ми је без и једног од нас двоице саме оставити пошто г. Станишић јошт није амо приспјео.

Све ово учтиво вам ради вашег знања јављам и очекујем овде и од вас упутство ускоро како ћу имати поступити, и очу ли к вама и гди доћи, или не?

Ваш
понижно поштоватељ
Ј. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

18. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
АРСЕНИЈЕ ПОПОВИЋ СА ДРУЖИНОМ — НАЧЕЛНИКУ
СРЕЗА АРИЉСКОГ: ИЗВЕШТАВА О СТАЊУ КОД НОВЕ
ВАРОШИ И О УСТАНИЧКОЈ БОРБИ.

К о п и ј а

Господину
Началнику ср. ариљског

Доле подписани вам јављам целу истину да у Новој Вароши никакве турске војске нема само Турци грађани.

Истом дошло је из Сјенице у Нову Варош 180 коњаника — катана турске — и пошли су у Босну по заповести њине власти, па чим су ји самовољници упустили на бусије и цаду им пресекли они су се вратили у Нову Варош и сада не смеју да прођу. Србе подморавају да ји преведу а Срби не смеју ни да им дођу но беже по шумама с робљем. А исте више речене турске катане изговарају се да немају јемера т. ј. заповести да се бију ни с ким пак и сада седе у Новој Вароши и о злу њином мисле како ће проћи у Босну.

А ми смо цаду сјеничку ухватили и телеграф пресекли смо и већ много чекасмо више Нове Вароши у Златару на цади кад се поп Жарко ударити на Нову Варош па чим ни до данас нема да удари ми смо сишли иза Варош(и) преко Каменице те смо дошли у Радоињу те смо се састали са Вуком Јоловићем и његовим друством те смо потом (питали) куди је поп Жарко пак нам Вук каза да иде Жарко јуче 17. тек. м. ударио на Прибој и бије се са Турцима на Прибоју све једнако.

18. августа 875. год.
у Амзићима

Ваш покорни јесам
са свом мојом дружином
Арсеније Поповић

Копију тврди
Сав. Ђ. Јанковић
Писар срески

АС-НОУ-1875. вср. гр.

21. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: О СТАЊУ НА ГРАНИЦИ; ГЛАСИНА О НАПАДУ;
УСТАНИЦИ И БОРБЕНЕ АКЦИЈЕ.

Ивањица 21. августа 1875. г.

Високопоштовани Господине.

Када сам 17. ов. м. дошао са једном четом народње војске и нешто коњаника, на Васиљевиће, гди се је дознало, да ће Турци ноћу између 16. и 17. ов. м. на нашу границу изненадно ударити и напасти, — стражари турски са њиове карауле некако су нас спазили, па су одмах дигли своју црвено-белу заставу на њиову караулу, коју досад, по казивању наших стражара, никако дизали нису, и том приликом састао сам се са јузбашом, мулазимом и стражарима турским, кои су на истој караули, па између осталог разговора дознао сам од њих јошт и ово:

1. Да је та њиова застава на караули дигнута зато, што је наша војска онде наспрам границе дошла гди веле досад никад није долазила, осим што је јошт пре неко неколико година нек пок. Илија поп из Лопиже, са неком његовом војском туне излазио, те су са њом у Сјеницу дали знак, да је наша војска дошла и да треба и њина војска наспрам границе да се изашаље, која је веле одмах истог дана и изаслата удаљено од наше границе за 2 сата и то 3000 пешака и 1000 коњаника са топовима.

2. Да су Турци похватили нека писма која су код писмоноше у опанцима сакривена била и која је веле књаз црногорски нашем књазу писао, да и он по њином договору са војском својом на њих одовуд, на Госпођиндан непремјено удари и да се та писма већ у рукама њине власти налазе.

3. Да су они кад су та писма похватили, одмах на Госпођиндан своју војску близу наше границе, из Сјенице изаслали која је вели туна била на Госпођиндан и сутрадан у суботу, јер у вели били дознали, да је наша војска од Новог Пазара па до реке Лима, сву границу опасала и да ћемо их ми одовуд, а Црногорци и Ерцеговци одонуд, наједанпут сложски напасти и склопити, те су веле морали се поплашити, бегати и ствари које су скупоценије, у земљу закопавати, па кад су веле видели, да одовуд са наше стране никакве војске нема, да се је војска њиова у суботу вече опет у Сјеницу на траг повратила.

4. Да је за похватана писма телеграфом и у Цариград цару јављено и да је цар одмах заповедио главном војсковођи Дервиш-паши, који је веле са 150.000 царске војске и неколико хиљада Ценијех Арапа на Црну Гору и Ерцеговину ударио, да никако не одступа до тле, докле год Црну Гору и Ерцеговину, која их је веле са четири стране склопила, не покори и књаза црногорског Николу жива не ухвати и везана к њему у Стамбол не доведе, а вели све седам краљева дали су своје мурове и дигли руку од њега и сваку му помоћ од њиове стране одказали, па шта цар са њиме учини.

5. Да су Турци и једног устаничког барјактара жива са нешто устаничке војске ухватили, који се веле и сада код њих живи налазе.

6. Да истина јошт нису никаквих писама нашег књаза ухватили, премда се веле поговара, да ће и он усташе да подпомаже, што они веле не верују.

7. Да су веле неки и одовуд из Србије наши Србијанци, или Брђани, који су у Србији живили, на Госпођиндан у Турску прешли и на Нову Варош напали и убили једног јузбашу и једног чауша, које су они пре неки дан закопали и отели један товар азне — новаца и запалили један турски ан под Златаром, а веле, да у тој чети има 1711 војника, које они веле све по имену знаду, јер имају их све у тевтеру пописате.

8. Да је као бајаги Дамјан Кубуровић трговац тамошњи, писао писмо неким трговцима из Нове Вароши, и јавио им да се заиста Србија спрема, да на њих удари и да је то писмо ухваћено и да се већ у рукама турске власти налази, зашта је веле и у Цариград јављено.

9. Да је веле цела ова буна по Турској учињена од онда, од када је наш књаз од цара руског испросио девојку говорећи „ваљда га је он т. ј. цар руски на то наговорио“.

Осим овога кад сам их ја бог зна како уверио, да наша војска ни у каквој другој цели туне није изашла, него само ради учења, као што то обично и до сад сваке године бива, и да они слободно с наше стране могу подпуно спокојни бити и проче, они су му казали, да се је услед тога она њиова војска, која (је) услед изласка наше војске 17. ов. м. из Сјенице на спрам наше изаслата, опет у Сјеницу на траг повукла тако, да се сада нигде око наше границе њиове војске не налази да и ми ништа од њиове стране сумњати немамо, а да се веле ја с њима састао нисам, њиова би се војска баш на саму нашу границу искрцала и чадори би били разапети, а да би се с пашама

ма и не с њима лакрдију имао и да би веле одовуд с наше стране нашу војску на спрам њине војске на граници искрцао, но да је овако боље што то није било, али им као Турцима опет није веровати.

Иначе на граници овога среза за сада влада подпуни мир и по-редак.

Све ово по дужности мојој и вама ради вашег знања овим понизно јављам.

Ваш
понизни поштоватељ
Ј. В. Новаковић

III. Трговци овдашњи имају по више стоке на паши близу границе, па би ради били стоку од границе одклонити, ако се баш тако озбиљне околности наступиле, па са тога вас молим за скоро ваше упутство у овој ствари.

Горњи.

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

---

22. АВГУСТ 1875. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА АРИЈСКОГ — НАЧЕЛНИК ОКРУГА УЖИЧКОГ: О БОРБАМА ИЗА ГРАНИЦЕ; ТУРСКА НАСИЈА.

Поштовани г. Началник

Јуче из јутра осванула је караула турска на Дебељи на „Горјанце“ сагорела. За овом и то одмах после подне, дошло је код карауле турске на Вранешима постојеће из Нове Вароши 30 — 40 Турчина на коњима, сем што је онде било више посаде него обично. Ови коњаници око карауле окренули су се тамо и амо — пак се њих неколико спустило до Сињца близу и спровоју карауле наше Кокина брода, ту избацили по једну пушку, а с овим наше стражаре узнемирили — па побегли к турској караули. — Онди су се мало бавили па навише отишли — јошт се под брдом с неком малом масом састали и на ниже џадом отишли, а том истом приликом кад су они на ниже, видло се другим путем по све уз планину доста пешака — турскијех војника; уз то ови коњаници равницом и шумом искрсла је и турска (војска) у плазину „Црном вр'у“. За овим а у времену од

1¹/₂ сат почели су Турци палити села који су кренули...* изашли — те у село: Амзиће запалили неколико кућа и одма пошав наниже цело село Вранеше и одма село Радоињу — све ово у једном сату. — За овим горњи Турци у планин(и) „Црни вр“ ударли су на усташе — добровољце — те и озбиљна битка била је и трајала је 2 — 2¹/₂ сата тако да који ју је слушао држао је да одонуда нико главе неће изнети да каже шта је било. — На усташе су и коњаници турскји с десне стране ударили — да је жесток бој био. Ја тврдим тиме што кажем да је преко 10.000 пушака изметнуто и ја (сам) собом слушао. Но богу фала јурос дознадо да од усташа нико погинуо није, а од Турака да јест.

Од јутрос осванула је изгорела караула турска на Вранешима — те и овде нико није од усташа погинуо.

22/8. 1875.
у Ојковици

Ваш понизни
Сава Ђ. Јанковић
писар

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

---

18. СЕПТЕМБАР 1875. ГОДИНЕ
ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛНИКУ СРЕЗА АРИЉСКОГ: О ТУРСКОМ НАПАДУ НА ТРУДОВАЧКУ КАРАУЛУ; УСТАНИЧКЕ БОРБЕ; НАПАД НА КАРАУЛУ КОКИН БРОД; СЕЉАЦИ ПОМАЖУ ГРАНИЧНЕ СТРАЖАРЕ.

Господин Капетану

Између 15. и 16. тек. мца њих 70 Турака Кладничана приближили су се нашој граници — те њих 20 на Горње Трудово покушали ударити — а 50 на караулу трудовачку. — На ово што се дознало од лјуди из Дебеље и мени буљубаша јавио учинио сам што ми је требало те на први појав Турака на Трудову око 4 — 5 саата ноћи — наши на њи одпочели пуцати — а то буде у ма и код карауле и с

* Оштећено у оригиналу.

овим сузбијени буду — оду уз границу 1¹/₂ сата па у село Љепојевиће у Турској и тамо од прилике сусретну се са неким усташама те и бог зна колико пушака једни на друге испале.

Ови исти Турци 15. тек имали су ужину у селу Божетичима у Турској код Милисава и Ивана Поповића.

Јуче пре подне њих 100 низа, а из шатора познатих вам изашло је и најпре на караулу Кокина брода ударе са пуцањем — па одатле отрче на караулу волујачку те тамо увативши бољу позицију једнако пуцали — докле год сељани с оружјем дотрчали нису и стражарима помогли — те јих сузбили. Овди је наш стражар Миле Милићевић рањен.

Одавде кад су Турци побегли нису хтели право у своје чадоре — но опет су се вратили на Кокину караулу те пуцали — када је већ више било људи с пушкама те иј сузбили.

Од позване народње војске да овди дође само је дошло 24 војника шта ће се и како ће се бог би га знао. — Ово још да знаду Турци па зло велико.

18/9. 875. год.
у Б. Реци

Ваш понизни
Сава Б. Јанковић

(На спољној страни:)

С границе извешће
Началнику ср. ариљског
г-ну Петру Поповићу
у Ариљу

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

---

22. СЕПТЕМБАР 1875. ГОДИНЕ
ПОТПУКОВНИК ЧОЛАКАНТИЋ, ИЗ ИВАЊИЦЕ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА УЖИЧКОГ: О НАСИЉИМА И ЗЛОУПОТРЕБАМА КОЈЕ ЧИНЕ НАШИ ЉУДИ; ТРАЖИ ДА СЕ УСТАНИЧКЕ ЧЕТЕ ПОВУКУ СА ГРАНИЦЕ; ЖАЛИ СЕ НА СЛАБ ОДЗИВ НАРОДНИХ ВОЈНИКА.

Госп. Начелник.

Обилазећи границу моравичку приметио сам многе злоупотребе и крађе које се чине од стране оних обитоаца, на рачун чета и неке војничке цели. Био сам сведок једнога случаја, где је један сељак из Турске с муком одузео своју кобилу, коју су му неки наши људи украли и другом препродали. Овакви случајеви непрестано се догађају, и имало је примера да су људима волове из јармова отимали, бедећи их да су то волови турски; и они људи плачући долазе амо власти тражећи своју стоку, и говорећи: како они од једнога зулума беже, а други их стиже у овој земљи у којој заштите траже.

Истима је оваким злоупотребама много било узрока, што су чете слободне прелазити овамо и онамо преко границе, и с тога, а с погледом на иначе доста нејако дејство ових, ја сам наредио да се све чете, које су биле од устаца око наше границе, — поврате натраг. Последњу од чета Риста Ракоњца, вратио сам натраг јуче, и тако сад нема нигде ниједне чете одаслате, и сви који би се за такве одавали, само су пљачкаши и ваљало би с њима по закону поступити. Људи су се доста деморалисали и потребно је сада више строге и озбиљне мере предузети да се силеције застраше и у ред доведу. У овом смислу нарочито се одликују сељани из села поред Јавора а понајвише ариљско село Мочиоци, где имаде формалних дружина, које испадају у Турску и одводе турску или српску стоку. Ово су именом та лица: Ђуро Јовановић (Ђорави Ђуро) међу најважнијима; затим по достави буљукбаше с Кадине стјене Мочиочани: Благоје Мићовић, Недељко Курћуба, Милан Ђурка, Милош Лелековић и Павле Варкашевић слуга код Милана Ђурке. Они прелазе махом међу караулама витлџшком и Кадијиним стијеном.

Сељаку Ивану Поповићу из Божетића из Турске украден је коњ и сад га он боз зна како тражи и тужи да му се даде, што би и ваљало да му се учини. Томе истоме човеку одвели су Мочиочани преко 70 брава оваца, и он их је нашао у Мочиоцима но само 57-ро. Њих је купио неки Марко Кувекаловић од Илије Бакалића. Писар ариљски пресудио је да се врате сајбији, но кметови и људи одрекоше после дати и сад човек не зна шта да ради. О свему вас овоме извештавам да бисте изволели учинити корак да се људима узета стока поврати и крађа се са свим прекине.

Осим овога народни војници на довлим (? — пр. пр.) збориштима врло су слабо дошли, опет половина од чете је на месту. И у овоме смислу молио бих вас, да бисте се постарали преко среских начелника да се људима у време заказује долазак, — да се заостали

НОВАК ЖИВКОВИЋ

дотерују и одмах војничкој власти упуте. Колико је ово важно, не сумњам да ви и најмање сумњате, и с тога се надам да ћете највећом строгошћу и бригом настати да се војници боље сазивају.

22. Септем. 1875.

Ивањица

Ваш поштоватељ
потпуковник
Л. Чолак Антић

(На спољној страни:)

Потпуковник Чолакантић
Начелнику окр. ужичког
Госп. Мијаилу Сарићу
Ужице

Службено Хитно

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

25. СЕПТЕМБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: О БОРБИ КОД СЕЛА ВИЛОВА; УСТАНИЦИ СЕ
ПОВЛАЧЕ КА ГРАНИЦИ; ЈЕДНО УБИСТВО МЕЂУ УСТА-
НИЦИМА.

Поштовани Господине,

Као новост за коју сам данас сазнао могу вам јавити да се једна чета устаника у којој је било око 90 друга, сударила са Турцима 20. пр. м. у једној шуми између Вилова и Нове Вароши, — али од устаника нико није погинуо и ако је бој трајао 2 — 3 сата, а од Турака било је неколико мртви и рањени. Кад је ноћ примакла се и Турци побегли у Варош — не зна се колико их је било, онда су се и устаници повукли српској граници ближе ка Сињцу, где се састаје река Тисовица и Увац.

У недељу 21. ов. м. у тој дружини усташкој нешто су се посвађали Павле Зјаић, родом из Турске но у доцније време живећи у Ужицу, и Ристо Терзијћ из Амзића у Турској и у тој свађи Зјаић убије из пушке Терзијћа.

ГРАНИЧНИ СУКОВИ У СТАРОМ ВЛАХУ 1875. ГОДИНЕ

Као што се види ово се догодило на земљишту турском у атару села Амзића.

По извршењу овог дела друштво Зјаићево предало је њега нашој власти истога дана пошто су га разоружали и у нашу страну превели, и сад је Зјаић у притвору и под ислеђењем.

25. Септем. 1875. г.
у Ариљу

Ваш понизни
П. Ђ. Поповић
начал. ср. ариљског

(На спољној страни:
Началнику окр. ужичког
г. Мијаилу Сарићу

АС-НОВ-1875. нср. гр.

---

29. СЕПТЕМБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ НА КАРАУЛУ
ПРЕКО БРДО. НАПАДАЧИ СПАЛИЛИ КАРАУЛУ И ЈЕДАН АМБАР.

Време предаје 29/9. 1875. год. у 9 час. 6. мин по подне у Ивањици
Време доласка 29/9. 1875. год. у 9 час. 20 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелништву ужичком
Ужице

Ноћас на 3 сата пред зору више од 300 наоружаних Турака кордун прескочише, на нашу караулу „Преко Брдо“ и стражаре мучки напали, ове пушкама растерали, караулу и један амбар, који је био до ове, запалили, и до саме зоре са стражарима се пушкарали. Но срећом ниједан од стражара није повређен. Обе зграде сасвим су изгореле. Ово је други случај само у четири дана како Турци осведочавају своју самовољу.

Ако ми нашу границу не осигурамо побоље, бојати се да Турци не учине и што више на и око границе.
Случај, овога часа саобштен и г. Терзићу.

№ 7129.

Началник ср. мор.
Ј. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нес. гр.

---

30. СЕПТЕМБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА ДА СУ ТУРЦИ РАНИЛИ ПОГРА-
НИЧНОГ СТРАЖАРА; ТУРСКА НАСИЉА ПРЕКО ГРАНИЦЕ,
НЕРЕДИ; ТУРСКИ ЛОГОР ПОРЕД ГРАНИЦЕ: БЕГУНЦИ И
ВЕСТИ О УСТАНИЦИМА.

Високопоштовани Господине,

Као важно на граници повереног ми среза, догодило се ово:

Анђелко Брадић, стражар карауле јаворске, — ишао је 25. ов. м. од карауле тисовачке к Јавору, око 5 сати после подне, због обилажења линије, и дошао је до места Врела, а ту су га Турци, кои су сакривени били, у оној страни, а до самога кордона, из 11 пушака гађали и лако ранили.

Пошто су Анђелка обранили, они су ишли све низ кордун Тисовици, а стражари опет тисовачки чувши пуцање пушака, отрчали су одмах у Врела к Анђелку у помоћ, те тако сретну се они с Турцима, па и на ове стражаре Турци из оне стране у ову страну, пуцали, но срећом нису ни једног ранили; но на против стражари су у одбрани свога живота, као што кажу ранили два Турчина и то: неког Мумина Насузовића и брата Адема Н. из Кладнице, кои су са осталим Турцима били и које су они познавали, па потом Турци су отишли у Буковик и свратили се код неког Миладина Сајдовића из Буковика, па му узели шал и ране рањеним Турцима завијали, а затим су за осветити се напали на неког Ивана Поповића — Шекељу — опленили и на месту убили.

Турака, кои су их напали, имало је око 20 међу којима је био и јошт неки Мумин најмлађи син Заира Тарива и Алитара, које су они такође познали, а имало их је од прилике јошт толико ако не и

више на једном брегу, као подпора оних, који су их напали, а иза ових опет било је као што је поп Чакар причао 400 низама и до 150 Кладничана...

... ..

Сем овога, као што ми јавља буљубаша са карауле „Кадине стјене“, од прекјуче Турска један табор војске на свом земљишту распоредила спрам ове и витлишке карауле, којој је стан у Буковику, Божетићу и Штиткову, а докучио је и то, како им из Нове Вароши долази као подпора и други табор војске.

Србске фамилије из Турске непрестано амо на нашу страну пребегавају од насиља и зулума турског.

И ово сам вам данас депешом јавио.

Но од ових пребегших фамилија Турци Кладничани уватили су неког Андрију Иванковића са 1 коњем и одвели у Кладницу, а и неког Милију Дражевића и Гаврила Маринковића, који су са коњима пошли били, да раане одонуд амо пренесу, ухватили су Кладничани, те им коње и по једну малу пушку отели, а њих пустили, говорећи им, ако се врате у Турску, да ће им коње повратити, и тако дознаје се да су ови нарочито онамо и отишли, да им Турци коње одведу, те да им то служи као узрок, да се опет у Турску поврате, као што и многи од пребегших то мисле, па шта више и шпијоне Турцима, због чега би врло добро било, да се од границе удаље; али опет и то је незгодно, јер би им се и иначе њиов тежак положај, и коме се они саде налазе, са тим јошт већма отежао и они у огорчењу довели.

Даље, дознао сам, да су Турци отварали цркве: у Буковику и Штиткову, те тражили у њима нашу амуницију — барут — и тако исто дознао сам и то, да су неки Срби из Турске, који су се били придружили устаницима и којима су наше пушке III класе раздате, око 60 пушака однели у Нову Варош и предали Турцима, а ови опет да су их заједно са неким фишецима I класе, које су негде покупили у Цариград послали.

Многи пак од Срба нововарошки из Турске долазе сваке среде као у пазарни дан на Јавор ни з'ашта друго него само да шпијоне Турцима па и кад пређу онамо неће да мирују, него су 24. ов. м. у повратку као успркос избацили око 30 пушака; али их усташа пресретну у турској Тисовици те им отму 11 коња, 3 товара ракије, 3 товара соли, 3 товара брашна, 16 пиштоља, нешто од руажине и 1 саат, и све то између себе поделе: но добро би било ако се икако може,

да им се сместа бар за ово време забрани у пазарни дан на Јавор прелазити, тим још пре, што се тиме ништа не добија, него се на против са политичне стране много губи, јер све што амо уводе и сазнаду, — Турцима казују и откривају.

Из овога дакле можете видети, каквих нас на жалост има.

Од устаца опет за сад се нико око границе овога среза, не појављује, осим само једини Симо Лојаница, који је као што сам дознао од осталих устаца, кад му је казано да иде у Бранешце, — одбегло и не стои ни у каквој свези са осталим усташама, него сам час пређе у турску и онамо пљачка, а час упада у нашу страну; но да би се и овоме крај учинио, — ја сам наредио, да се он чим овамо на нашу страну пређе, увати и обезоружа; али се он кад је ту неки дан у нашој Тисовици нађен и терат, да се ухвати, — није дао ухватити говорећи, да он никога не признаје и да жив власти у руке никако не пада, па да се одупро на оружје и са онима који су га терали, пушкарао се, па побегло у Турску претећи, да ће опет овамо прећи и неке сељане Тисовчане попалити.

На случај ако би Лојаница опет амо на нашу страну прешао, и не би се дао ухватити ни обезоружати, већ би се ба оружје одупро, — молим да ми дате ваше скоро упутство, како ћу и том случају поступити.

23. Септембра 1875. год.

У Ивањици

Началнику округа ужичког
Господину Мијаилу Сарићу

АС-НОУ-1875. исп. гр.

---

1. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ НА ПО-
ГРАНИЧНОГ СТРАЖАРА СА КРЊАЧЕ.

Време предаје 1/10. 1875. у 9 час. 00 мин. у Ивањици

Време доласка 1/10. 1875. у 9 час. 35. мин. у Ужицу

Т е л е г р а м

Г. Началнику округа ужичког
Ужице

22. септембра тек. год. између Муовице и Одвраћенице, пуцали су из турске стране турски жандари и војници стајаће војске, на нашег стражара са Крњаче, Стевана Божовића, но срећом нису га обранили.

Президијално
1. Октобра 1875. год.
у Ивањици

Началник ср. моравичког
Је. В. Новаковић

АС-НОВ-1875. нсп. гр.

2. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ

2. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ УНУ-
ТРАШЊИХ ДЕЛА И ДРЖАВНОМ САВЕТНИКУ Р. АЛИМ-
ПИЋУ: ИЗВЕШТАВА ДА ЈЕ ТУРСКА ВЛАСТ ОБРАЗО-
ВАЛА ОДРЕД ЗА ПАЉЕЊЕ СРПСКИХ КАРАУЛА.

(Концепт)

Депеша

Президијално

2. Октом. 875. Ужице

Г-ну Министру унутрашњих дела

Београд

Саветнику г. Ранку Алимпићу

Београд

Начелник среза моравичког јавља ми да су турске власти образовале од Турака једну својевољачку чету да триста људи, којој је цел једино да пали наше карауле.

Први случај вели срески старешина у-

чинише они на караули преко брдској, и да је садањи број стражара који се налази по караулама мали за давање одпора толиком броју Турака и одржање реда на граници, предлаже да се свакој караули додаду најмање још по 30 народни војника помоћи.

Јављам вам ово ради знања за наредбу.

Начал. окр.
М. Сарић

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

2. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛСТВО ОКРУГА УЖИЧКОГ — МИНИСТРУ
УНУТРАШЊИХ ДЕЛА: ЈАВЉА КАКО СУ ТУРСКИ
СТРАЖАРИ ОТЕЛИ НЕКУ СТОКУ НА ГРАНИЦИ.
ИЗВЕШТАЈ Р. АЛИМПИЋУ.

(Концепт)
(Начелство окр. ужичког)
№ 11686.

2. Октом. 875. г.
Ужица

I Г-ну Министру унутрашњих дела
II Саветнику г. Ранку Алимпићу
Београд

Депеша:

Началник среза моравичког депешом данас јави: да су турски стражари на караули спрам Васиљевића 27. пр. м. прескочили у нашу страну и испред Јеврема десетогодишњег синчића Вукадина Мартиновића из Васиљевића уграбили 31 козу па отерали у Сјеницу.

I

Моли се господин министар да изволи учинити корак да се оштећеном козе поврате.

Тужба је од оштећеног узета и по
њој ће се даље радити шта треба.

II

Ово се јавља ради знања.

Помоћник Нтва

Ек. 2/10. 1875.

С. М. Пројовић

АС-НОВ-1875. мср. гр.

---

5. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ДЕПЕША О НАПАДУ НА КАРАУЛУ ВУЧЈА
ПОЉАНА; ТУРЦИ ЈЕДНОМ СТРАЖАРУ ОТСЕКЛИ ГЛАВУ;
ПАЉЕВИНЕ И ПЉАЧКЕ.³

Време предаје 5/10. 1875. у 10 час. 30 мин. пре подне у Ивањици

Време доласка 5/10. 1875. у 11 час — мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелству округа ужичког

Ужице

Турци остају Турци — створења која су у Јевропу дошли само
ради утамањивања Христијана. Сад што смо неутрални и што их не
нападамо, они не престају чинити нам зла. Ноћас око 11 сахати ноћи
опет мучки нападоше на нашу стражару „Вучију пољану, стражару
запалише те сва изгоре, једноме нашем стражару осекоше и однесоше
главу, 2 куће у Лисичаку запалише и неколико оваца отераше.

Ако се ми ма како не осигурамо, или ако се не ојачају страже
на граници, које ће бити у стању, да дају отпора непрестаном тур-
ском нападању, — Турци ће да нам почине недогледна зла.

№ 7413.

Начелник среза
моравичког
Је. В. Новаковић

(Концепт на истој депеши:
(Начелник окр. ужичког)
5. октобра 1875. г.

Началнику ср. моравичког
Сазнајте и јавите ми одма: одкуд су Турци до-
шли те учинили оно што ми сад јависте, да ли је то
редовна војска или какви лопови учинили.

Време предаје 6/10. 1875. у 6 час. 15 мин. пре подне у Ивањици
Време доласка 6/10. 1875, у 10 час. 30 мин. пре подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Начелству окр. ужичког

Ужице

По добивеном извештају, Турци што су запалили караулу и осекли главу нашем стражару, дошли су од Кладнице. Број је био велики и састојао се из редифа и војника у низамским аљинама. Ти исти нападали су и ноћас. Нису мировали већ око 12 сахати напали су опет на „Радешковину“ караулу, али су силом одбијени и ову нису запалили, нити су кога ранили, били су запалили једно сено на нашој страни код карауле, али је ово отето.

Као што се види, из овога, Турци никада не мирују него не-престано нападају и то тако прорачуњиво и тако тактично да се мора мислити, да ове нападаје комбинира некакав војени чиновник.

№ 7435.

Начелник срески
Ј. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

7. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ДЕПЕША О НАПАДУ НА КАРАУЛУ СТУПСКА
ЧЕСМА. НАПАД ОДБИЈЕН УЗ ПОМОЋ ВОЈСКЕ.

Време предаје 7/10. 1875. у 11 час — мин. пре подне у Ивањици.
Време доласка 7/10. 1875. у 12 час 10 мин. по подне у Ужице

Т е л е г р а м

Начелству округа ужичког

Ужице

Овога часа добих извешће, да су Турци јуче на ноћ прелазили кордон и „код Ступске чесме“ на караулу и стражаре напали ову сву изрешетали, и би потукли све стражаре, како су ови били испалили муницију, да им нешто наше војске није притекло у помоћ. Турака је било 250. Ово је оцењено по ономе што је сутрадан нађено, да су били заузели дужину од 250 корака са које дужине скупљена је пуна торба чаурица од испаљених острагуша, са којима је турска војска наше стражаре нападала. Даље, нађена је једна мала пушка и две шипке од турских острагуша.

И ако је било жестоког нападаја, срећом од наших нико није ни рањен.

И ово је доказ, да Турска упркос нашој неутралности и преко поштовања њеног земљишта, мучки редовно на нас напада и сваку ноћ у нашу земљу упада.

Према овоме нужно је, да се стражарима даде што више муниције, те да имаду са чиме да се бране.

№ 7504.

Нач. среза моравичког
Је. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

---

9. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ЈАВЉА О МНОГОЈ ТУРСКОЈ ВОЈСЦИ КОЈА
ПРОЛАЗИ. ТУРЦИ ПОДИЖУ ШАНЧЕВЕ ПРЕМА ГРАНИЦИ.

Време предаје 9/10. 1875. у 9 час. 36 мин. пре подне у Ивањици.
Време доласка 9/10. 1875. у 10 час. 15 мин. пре подне у Ужицу.

Т е л е г р а м

Г. Начелнику округа ужичког
Ужице

Од многе турске војске, која непрестано пролази за Босну и Ерцеговину на Беране, Пљевље и Нову Варош и тако даље, као што се види са наше границе, један табор задржат је између Кладнице и Лесковца са нешто кавалерије, кои је ушанчен, један према Кокиној караули близу Нове Вароши, а иза овога у десно к нашој граници неколика табора, два код Урсула, један код Борова и један између Сјенице и ови мјеста, као подпора споменутим таборима. Па и око Сјенице виђа се велики број чадора но да ли има војске и под њима још нисам сазнао.

По доста поузданом дознању ови табори спремају се да ударе на нас код Сувог рта, Ступске чесме и Јавора.

Президијално.

Началник срески
Ј. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

---

10. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ДОСТАВЉА ГЛАСИНЕ СА ТУРСКЕ СТРАНЕ О
ПРОДОРУ КА БЕОГРАДУ И ЗАУЗИМАЊУ СТАРОГ ВЛАХА.

Време предаје 10/10. 1875. у 2 час. 10 мин. по подне у Ивањици.

Време доласка 10/10. 1875. у 4 час. 7. мин. по подне у Ужицу.

Т е л е г р а м

Г. Начелнику округа ужичког
Ужице

Дознао сам, да Турци, што се налазе спрам Витлишта, јавно говоре, да ће њихова сила, што је у Видину, да удари водом те силом да продре до Београда, а војска што је на овоме крају, да ће да уда-

ри на Стари Влах, и да догна бар до Лисе, докле је била пређашња граница.

Истина је, да се за сада у Турској са наше границе невиђа никакав необични и нови покрет, осим онога што сам вам делешом од јучерашњег јавио, али и преко тога, та њина претња мора бити да није неоснована.⁴

Президијално

Началник срески
Ј. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нср. гр.

---

11. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИВЕШТАВА О ТУРСКОМ НАПАДУ НА КАРА-
УЛУ РАДЕШКОВИНУ И УПАДУ У ВАСИЉЕВИЋЕ.
ДОПУНСКИ ИЗВЕШТАЈ.

Време предаје 11/10. 1875. у 1 час 5 мин. по подне у Ивањици
Време доласка 11/10. 1875. у 2 час. 20 мин. по подне у Ужице

Т е л е г р а м

Г. Начелнику окр. ужичког

Ужице

Бадава је, што ми избегавамо све, што би дало повода Турцима да упадају у нашу земљу, то ништа не помаже. Они готово сваке па и предпрошле ноћи, кордон мучки прескочише, караулу Радешковину нападоше у Васиљевиће упадоше, па и тамо запалише две куће, 5 разних зграда и 7 штала, у којима изгоре све што су имали газде ови: Вукашин Мартиновић и Велиша Дмитровић онд.

Напад живо је одбијен, али се није могло одбити без поменуте штете. А друге штете није било.

11. окт. 1875. год.

Ивањица
Президијално

Нач. ср. моравичког
Је. В. Новаковић

Време предаје 11/10. 1875. у 7 час. — мин. по подне у Ивањици
 Време доласка 11/10. 1875. у 7 час. 25 мин. по подне у Ужицу

Т е л е г р а м

Г. Началнику округа ужичког

Накнадно данашњој депеши, имам вам јавити да се нападајућа турска чета састојала из 200 низама помешаних са турским стражарима, са погорелих караула. Они су се скупили и са трубним знацима. И приликом нападања на Васиљевиће, пуцали су на наше кордонске стражаре и сами турски стражари што су на караули спрам Васиљевића.

Дознао сам, да осим оне, која је изложена у карти г. Илијћа послатој има турске војске и у Јевику. На кратко, сва наша граница, само на 1¹/₂ до 2 сахата удаљено, формално је поседнута, са турском војском, које су трупе само на 2 сата једна од друге удаљене.

Турцима, који највише нападају на нас, Турска. . . .

(даљи текст изгубљен.)

АС-НОУ-1875. нср. гр.

14. ОКТОБАР 1875. ГОДИНЕ
 ПИСАР СРЕЗА АРИЉСКОГ — НАЧЕЛНИКУ ОКРУГА
 УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА О ЗЛОЧИНУ У СЕЛУ АМЗИЋИМА
 КОЈИ СУ ТУРЦИ ИЗВРШИЛИ НАД ИЗБЕГЛИЦАМА

Господине,

На граници овога среза нема ништа ново. Турци нису још ниђе насртали на границу, нити чине каке покрете војничке већ се баве на досадашњим мјестима.

Само 11. ов. м. рано у зору десио се овај грозан догађај.

Милован Мршовић, из Амзића који је поодавно пребегао и настанио се у село Ојковицу, отишо је 10. ов. м. и преко забране власти у Турску у Амзиће да отуд пренесе неки берићет што му је остао. Са њиме су отишли и Ристо и Милан браћа Марјановићи такође досељеници.

Сви су они заноћили у кући Јевђа и Илије браће Марјановића из Амзића, који нису у нашу страну никако ни бежали, а кад буде 11. у зору дође тамо њих око 20 Турака па их ту затекну.

Ристо и Милан, чим осете Турке одма побегну и Турци, који су за њима пуцали не могу им ништа.

А Милован и поменута браћа Јевђо и Илија не шћедну богати, него остану у кући, те тако Турци Милована одма посеку, а једног од браће Марјановића закољу. Другога нема, а на сваки начин и он је убијен.

Турци нису примили преклињање Марјановића да њих, као своју рају не дирају.

Тада су им узели 5 коња, још неке стоке и све што су тамо нашли.

Ови зликовци нису низами него нововарошки Турци.

Као што видите ово се догодило 11. ов. м. ујутру, али пре се није могло сазнати шта је у ствари било те стога вам ово сад јављам.

14. окт. 1875.

Мочиоци

Ваш поштоватељ
Мих. Миловановић
писар срески

(На спољној страни:)

Началнику окр. ужичког
Господину Мијанлу Сарићу

Званично   у Ужицу

Од писара среза ариљског

АС-НОУ-1875. нсп. гр.

---

21. ДЕЦЕМБАР 1875. ГОДИНЕ

НАЧЕЛНИК СРЕЗА МОРАВИЧКОГ — НАЧЕЛСТВУ ОКРУГА
УЖИЧКОГ: ИЗВЕШТАВА ДА ИЗБЕГЛИЦЕ ИЗ ТУРСКЕ НЕ
ЖЕЛЕ ПОВРАТКА У СВОЈ ЗАВИЧАЈ

Началничеству округа ужичког

Према предпису Начелништва, од 24. новембра ове године №
13239. ја сам данас саопштио захтев Портин, који је изложен у исто-
ме претпису, — свима онима људима, који су из Турске у овај срез

пребегли, али се они на тај захтев нису хтели склонити, већ су дали своју изјаву, коју сам ја ставио на овоме / протоколу.

№ 8395.

21. децембра 1875. год.
Ивањица

Началник ср. моравичког
Је. В. Новаковић

№ 8395.

21. децембра 1875. год.
у Ивањици

Према претпису Начелништва округа ужичког, од 24. новембра ове године № 13293. и према наређењу г. министра иностраних дела, позвани су данас сви они људи, који су из Турске амо пребегли и који живе у овоме срезу, па сходно захтеву Портином упућени су да се поврате у Турску; али они одговорише:

Ми нисмо пребегли отуда од добра, него смо побегли од турскијех зала и нечувених чуда, што су нам чинили и чине. Побегли смо од претераних и несразмерних дација, од прекомерно неправедно од нас одузимајућег се десетка и осталих небројених намета; а и од тога, што зулумћари не сматрају у нама царску рају, као што то цар сматра, него нас држе за праве своје робове, па нам грабе оно, што трудом и знојем зарадимо и безобзирце нападају на част и поштење наших женскиња и младих деака, па чак и силом турче нашу децу.

С тога не смемо у Турску да се повратимо донде, докле нам се не ујамче праведна права и не осигура живот, част и имаће. Осим тога докле нам се не укаже какав удео у правосудству и у свему овоме не изравнамо са мухамеданцима. Јер докле се год ово не учини, дотле са ничим нисмо сигурни. Но да ће нам се ово учинити, ми хоћемо да нам гарантују стране силе, јер у самој Турској немамо поверења,

пошто се она хиљадама пута обећавала, па ни једном није своје обећање испунила, већ смо напротив све више и више од њених власти и мухамедана гоњени. А учинили се ово и дадну ли нам се онака права, кака човечанство осећа, не само што ћемо радо се повратити, него ћемо као раја вечно покорни бити нашем племенитом султану.

+ Милан Курђуба	из Божетића
+ Мића Минић	из Буковика
+ Милисав Курђуба	„ „
+ Томо Минић	„ „
+ Арсеније Перошевић	„ „
+ Миладин Перошевић	„ „
+ Петар Дилпарић	„ „
+ Алекса Стојић	„ „
+ Милован Симовић	Љепојевићи
+ Василије Басара	„ Тисовице
+ Тодор Корићанац	Буковика
+ Мијаило Чкуљевић	Љепојевићи
+ Периша Корићанац	Тисовице
+ Радојица Басара	из Тисовице
+ Јеврем Басара	„ „
+ Млађен Басара	„ „
+ Миладин Басара	„ „
+ Паун Кокић	„ „
+ Борисав Кокић	„ „
+ Перо Куселић	„ „
+ Милисав „	„ „
+ Лука „	„ „
+ Никола „	„ „
+ Никола Петрић	„ „
+ Јован Петрић	„ „
+ Тијосав Куртић	„ „
+ Љубисав „	„ „
+ Лука Драшковић	из Јевика
+ Лука Дудовић	„ „
+ Марица удовица	„ „
+ Милан Ђинђић	„ Дивље Реке

+ Новак	„	„	„	„
+ Периша Бијочанин		из	Брњице	
+ Ново Пешић		из	Дивље Реке	
+ Томо Вућићевић		из	Фијуља	
+ Радул	„	„	„	
+ Лука Мијатовић		из	Дунишића	
+ Милун Ђинђић		из	Сјенице	
+ Василе Михаиловић		из	Чипања	
+ Ђорђе Нешовић		из	Вишњева	
+ Драго Рајчевић		„	„	
+ Јова Шошкић		из	Чипања	
+ Миладин Кнежевић		„	„	
+ Милош Ракоњац		из	Бачија	
+ Мило Драгутиновић		из	Љепојевића	
+ Милан Чкуљевић		из	Буковића	
+ Милоје Јанковић		„	„	
+ Мијаило Маринковић		из	Љепојевића	
+ Димитрије Спасојевић			Љесковића	
+ Стојка удовица		из	Штиткова	
+ Мића Савковић			Љепојевића	
+ Милан Вуковић		из	Сјенице	
+ Милић Саковић		из	Н. Вароши	
+ Периша Басара		из	Тисовице	
+ Милан Јанковић		из	Буковика	
+ Мићо Чкуљевић		„	„	
+ Крсман Поповић		„	„	
+ Стеван Ђурчић			Љепојевићи	
+ Станисава Ђинђић		из	Дивље Реке	
+ Сара Марка Пауновића			Буковика	
+ Миле Петрићевић		из	Тисовице	
+ Нико Корићанац			Љепојевића	
+ Луко	„		„	
+ Борисав Петрићевић			Буковика	
+ Никола Ђинђић		из	Дивље Реке	
+ Павле Савковић			Горачиће	
+ Никола Татовић			Тисовице	

Оверава

Начелинк ср. моравичког

Ј. В. Новаковић

АС-НОУ-1875. нср. гр.

НАПОМЕНЕ

1) Избор ових докумената, необјављиваних и прилично непознатих, извршен је у Архиву Србије из фонда несрећене грабе Начелства округа ужичког. Ишло се за тим да се прикаже, у заокруженој целини, стање око старовлашког дела државне границе у 1875. години. Документи се објављују уз незнатне правописне интервенције, и то само ако се ради о личним или географским именима и звањима у погледу почетног великог или малог слова. Тамо где у наслову нема имена коме се шаље уписиване су допуне са спољне стране дотичног документа. Сви датуми су по старом јулијанском календару.

2) Овде се очевидно ради о писарској омашци при писању извештаја.

3) Турски напад на караулу Вучја пољана имао је снажан одјек у српској јавности и изазвао запрепаштење. О њему је изашло више новинских написа. Бура Јакшић посветио је овом случају своју, у тадашње време врло популарну, родољубиву песму „Караула на Вучјој пољани“ и једну уметнички врло успелу слику. Убијени стражар, чија је глава однета, као трофеј у Сјецицу, звао се Илија Ковачевић.

4) Такве претеће гласине биле су саставни део ондашње турске политике и врло често се тих година срећу убациване на разне начине како би изазвале узнемирења или панику. Оне ће се нарочито појављивати наредне 1876. године непосредно пред избијање рата и током њега.

LES CONFLITS FRONTALIERS DANS LE STARI VLAH EN 1875

Le choix de documents présenté ici a l'intention d'illustrer les circonstances troublées qui régnaient dans la partie sud-ouest de la Serbie et plus particulièrement dans la Stari Vlah en 1875. Cet état de choses précédait en réalité au déclenchement de la guerre qui éclata l'année suivante et porte en lui des signes précurseurs du conflit armé qui opposera la petite principauté au puissant empire ottoman.

De l'autre côté de la frontière s'enflammait la lutte armée des insurgés contre l'Etat ottoman. Cette lutte était connue dans la région sous le nom de «Balinska buna» (révolte de Balin), appellation locale du large mouvement populaire connu sous le nom de Insurrection de Herzégovine. Le gouvernement serbe respectait officiellement sa neutralité, mais secondait les insurgés, leur donnait des armes et des munitions, permettait la formation de camps sur son territoire, favorisait leur organisation et ouvrait ses frontières. L'Etat ottoman répondit à ces procédés par des sévissements et des provocations. L'état de guerre s'était déjà établi ici, sans que la guerre ait été déclarée. La Serbie se gardait encore d'entrer ouvertement en lutte, mais elle s'efforçait de se préparer à la défense.

Les documents de ce choix nous parlent des luttes des insurgés près de la frontière, de l'incendie des postes frontaliers turcs, du ralliement des troupes de l'armée populaire, mais aussi des déplacements de l'armée turque et du rassemblement des forces armées près de la frontière, comme aussi des provocations de l'autre bord et des attaques contre les stations frontalières serbes. Tout ceci créait une atmosphère de guerre imminente, guerre qui ne manquera pas d'éclater.

ИМПЕРАТОРСКО-РОССИЙСКОЕ ТЕЛЕГРАФИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ

№ 187

№	Класс	Время приема	Время доставки		Замечания о доставке и отправке
			дней	часов	
	1				
	2				
	3				
	4				
	5				

ТЕЛЕГРАМ

Ваше письмо от 21/10/875. с. 187
 получено. В ответ на него сообщено,
 что по указанию Высочайшего
 повеления в отношении дел
 по делу о турецком нападении на караулы
 Преко брдо, 29. септембар 1875.
 в отношении дел по делу о турецком
 нападении на караулы Преко брдо,
 29. септембар 1875. в отношении дел
 по делу о турецком нападении на караулы
 Преко брдо, 29. септембар 1875.

Ст. 3. Начелник среза моравичког, начелнику округа ужичког: Изве-
штава о туреком нападу на караулу Преко брдо, 29. септембар 1875.

Државо: _____

Ваше письмо от 21/10/875. с. 187
 получено. В ответ на него сообщено,
 что по указанию Высочайшего
 повеления в отношении дел
 по делу о турецком нападении на караулы
 Преко брдо, 29. септембар 1875.

Ваше письмо от 21/10/875. с. 187
 получено. В ответ на него сообщено,
 что по указанию Высочайшего
 повеления в отношении дел
 по делу о турецком нападении на караулы
 Преко брдо, 29. септембар 1875.

Ваше письмо от 21/10/875. с. 187
 получено. В ответ на него сообщено,
 что по указанию Высочайшего
 повеления в отношении дел
 по делу о турецком нападении на караулы
 Преко брдо, 29. септембар 1875.

Ваше письмо от 21/10/875. с. 187
 получено. В ответ на него сообщено,
 что по указанию Высочайшего
 повеления в отношении дел
 по делу о турецком нападении на караулы
 Преко брдо, 29. септембар 1875.

Ст. 4. Начелство округа ужичког, министарству унутрашних дела
и државном саветнику Р. Алимичу: Делеша о отману стоке на
границци, 2. октобар 1875.

ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ

ЧАЧАНСКИ КРАЈ У 1916. ГОДИНИ
(СТАНОВНИШТВО, ПОЉОПРИВРЕДА И СТОЧАРСТВО)

Догађаји из, историјски гледано, не тако давне прошлости, из првог светског рата, обрађивани су са разних аспеката. Сви ти радови углавном, можемо рећи, имају једну заједничку особеност: политичке, војне и економске догађаје обрађивали су као синтезу. Веома је мало оних који се баве завичајном историјом тога времена.

Истражујући грађу из првог светског рата, наишли смо на значајне податке који се односе на историјат тадашњих округа Чачак и Горњи Милановац. У једном од прошлих Зборника радова публиковали смо податке о интернирцима из ових крајева. Настављамо, ево, новим подацима — о становништву, пољопривреди и сточарству у 1916. години. Надамо се да ћемо у наредним светскама Зборника радова моћи да презентујемо и неке нове податке — како би завичајној историји овог краја пружили још више нових и непознатих чињеница.

СТАНОВНИШТВО

Подаци о становништву у 1916. години необично су важни. Из њих се, с обзиром да су прављени половином те године (10. јула) виде сва ратна разарања са последицама које су оставила на ове крајеве. Ако се ти подаци упореде са оним из 1910. године, слика постаје још импресивнија.

Чачански округ имао је на дан пописа 1916. године укупно 114.783 становника: 49.130 мушкараца и 65.653 жена.¹ Ако се зна да је овде 1910. године живело 138.911 становника, онда је јасно да недостаје 24.128 житеља. У процентима, то је 17,4 одсто. Тај податак је још поразнији ако се посматра мушко становништво, које је поднело главни терет ратних операција. Жена је, наиме, мање за 2.069 (65.653:67.722), а мушкараца чак 22.059 (49.130:71.189). Значи, мушкараца је, у поређењу са стањем у 1910. години, мање за 31 одсто.

Слично је стање и у округу Горњи Милановац.² Овде је на дан пописа било 70.029 становника: 28.985 мушкараца и 41.044 жене. Када се то упореди са стањем у 1910. години, када је пописано 85.340 житеља, долази се до података да недостаје 15.311 становника. У процентима, то је 17,9 одсто. Овде је стање у погледу мушког дела становништва поразније него у округу Чачак. Жена је, наиме, мање 513 (41.044:41.557), а мушкараца чак 14.798 (28.985:43.783), што је мање за 33,8 одсто.

Ову ситуацију још боље илуструју подаци о браковима који су склопљени од 1. јануара до 31. децембра 1916. године:

У овом периоду склопљено је 1.668 бракова у чачанском округу.³ У брак су ступали младићи и девојке, удовци и удовице, али и други. Приликом склапања брака 992 мушкараца било је старије од жена, 359 млађе, а 317 истих година. Преовлађивали су они до 20 година (646), па они до 25 година (430), до 40 година (373) и до 50 година (135), али је било и старијих (84). Код жена ситуација је била следећа: до 20 година — 887, до 25 година — 451, до 40 година — 280, до 50 година — 49, а старијих — једна.

У округу Горњи Милановац⁴ брак је склопило 2.166 лица (1.083 брака). И овде је стање било слично оном у чачанском округу. Женили су се и удавали младићи и девојке, удовци и удовице, али и други. Од мушкараца који су ступили у брак 584 је било старије од жена, 357 млађе, а 142 истих година. Преовлађивали су они до 20 година (516), а затим — до 25 година (280), до 40 година (188), до 50 година (53), али и старији (46). Код жена стање је било следеће: до

20 година — 501, до 25 година — 370, до 40 година — 126, до 50 година — 23, а преко тога доба — три.

У току 1916. године рођено је у чачанском округу 1.931, а у горњомилановачком 921 дете. У чачанском: 997 мушких и 934 женских, а у горњомилановачком: 487 мушких и 434 женска.

Деца су се рађала законито и незаконито. Од законитих, мушких је било 963 (Чачак) и 464 (Горњи Милановац), а женских 898 (Чачак) и 414 (Горњи Милановац). Незаконитих је било у чачанском округу 70 (мушких — 34, а женских — 36), а у горњомилановачком 43 (мушких — 23, а женских 20).

Чачански округ неповратно је изгубио 2.436 људи. Умрло је 1.168 мушкараца и 1.268 жена. Заразне болести покосиле су 743 особе, туберкулоза 277, а старост 184. Други узроци били су код свих осталих случајева — 1.162, у шта се убраја и 56 самоубиства.

Горњи Милановац је изгубио 1.234 особе. Умрло је 597 мушкараца и 637 жена. Инфективне болести покосиле су 270 лица, а туберкулоза 202. Од последица старости умрло је 90 мушкараца и жена. Други узроци били су код смрти 618 осталих који су неповратно изгубљени.

ПОЉОПРИВРЕДА

На простору од 5.367 квадратних километара (Чачак — 3.798, Горњи Милановац — 1.569) било је 379.977 хектара у чачанском и 156.955 хектара у горњомилановачком округу.⁵ У чачанском округу било је засејано 89.846 хектара: на државном поседу — 3.889, црквеном — 590, општинском — 7.637, разних фондација — пет, а у приватном власништву — 77.725. Шуме и површине под дрвећем уопште обухватале су 106.158, а слободног, ничим необрађеног земљишта — 183.973 хектара. Слична је ситуација била и у округу Горњи Милановац. Можда и тежа, јер је површина необрађеног двоструко већа од површине обрађеног земљишта. Разним културама било је засејано: на државном поседу — 397, на црквеном — 199, на општинском — 6.542, на земљишту разних фондација — два, а у приватном власништву на 56.320 хектара. Шуме и земљиште под другим дрвећем захватале су 28.110, док је необрађеног земљишта било 65.385 хектара.

Ако се посматрају поједине културе — кукуруз, пшеница и јечам — које су најважније за људску исхрану, онда је ситуација у

вегетационом периоду (од сејања до жетве) у 1916. години била следећа:

Кукурузом, том најважнијом биљком за прехрану, било је засејано 10.300 хектара у чачанском и 10.880,74 хектара у горњомилановачком округу. Остале културе биле су мање заступљене. Пшеницом је било засејано 2.298,38 хектара у чачанском и 5.038,80 хектара у горњомилановачком округу. Јечма је било још и мање: на 1.446,35 хектара у округу Чачак и 293,75 хектара у округу Горњи Милановац.

Ако употребимо податке које је и сам окупатор користио за ранију производњу, може да се уочи поражавајућа чињеница. За окупатора, наравно. Те чињенице говоре превасходно о снази народног отпора, јер се настојало да се много што — шта прикрије да би осиромашени и опљачкани људи остали у животу.

О овоме најречитије говоре поређења са 1910. годином. Односи код засејаног кукуруза 1910:1916. су следећи: Чачак — 15.834,81:10.300, а Горњи Милановац — 14.877,80:10.880,74. Још је горе стање у погледу приноса. Док су они у 1910. години са засејане површине износили 148.669 квинтала за Чачак и 172.710. квинтала за Горњи Милановац, у 1916. достигли су 55.255,40 за Чачак и 49.773,28 квинтала за Горњи Милановац. Пад производње се још лепше уочава упоређивањем просечних приноса по хектару: 9,39:5,36 квинтала у чачанском, односно 11,61:4,59 квинтала по хектару у горњомилановачком округу.

Приноси пшенице и јечма битније се не разликују, бар у односима, од кукуруза. Стање је можда и драстичније. Тако је однос засејаних површина (1910:1916) следећи: пшеница — 4.885,63:2.298,38 у округу Чачак и 9.258,83:5.038,80 у округу Горњи Милановац, јечам — 1.56,10:1.446,36 (Чачак), односно 1.105,59:293,75 (Горњи Милановац). У погледу приноса стање је било следеће: 23.324:8.338,81 (Чачак), 87.892:22.026,59 квинтала (Горњи Милановац).

Од произведених житарица окупатор је „сакупио“ за своје потребе у чачанском округу 117 метричких центи пшенице, 35 метричких центи јечма, 820 метричких центи кукуруза у клипу и једну метричку центу у зрну.⁶ Горњомилановачки округ више је страдао. Тамо је узето: 1.295 метричких центи пшенице, четири метричке центе јечма, 905 метричких центи кукуруза у клипу и 18 метричких центи у зрну.

Окупатор није сакупио само житарице. Реквизицијом су узимани: сирове и суве шљиве, јабуке, вино и пекмез. Тако је у чачан-

ском округу узето 112 вагона (вагон — 10 тона) пекмеза, 39 вагона сувих шљива и два вагона јабука, а у горњомилановачком шест вагона сирових и 152 вагона сувих шљива и 40 вагона пекмеза.⁷

СТОЧАРСТВО

Према попису стоке, који је окупатор сачинио, стање сточног фонда (говеда, коњи, биволи, магарци и мазге, свиње, овце и козе) било је следеће:

Врста стоке	Округ Чачак	Округ Г. Милановац
Говеда	68.133	40.079
Коњи	3.679	507
Биволи	7	1
Магарци, мазге	21	1
Свиње	33.526	36.519
Овце	96.377	46.178
Козе	13.589	4.335 ⁸

Сем ове гломабле поделе, приликом пописа прављена је и детаљна подела на поједине врсте. Тако су говеда дељена на следеће подгрупе: телад до шест месеци, говеда од шест месеци до три године, затим бикови, па старији волови и краве.

Готово поражавајући подаци добијају се поређењем броја стоке према површини земљишта или у односу на број становништва.⁹ Поређења опет правимо са 1910. годином.

Чачански округ, који се простирао на 3.798 квадратних километара, имао је у 1910. години, рачунајући на један квадратни километар: два коња, 18,2 говеди, девет свиња, 10,1 козу, 54,5 оваца, а у 1916. години: 0,9 коња, 17,6 говеда, 6,8 свиња, три козе и 25,3 овце. Горњомилановачки срез, који се простирао на 1.569 квадратних километара, имао је 1910. године на једном квадратном километру: 1,5 коња, 24,1 говече, 24,3 свиње, 3,5 козе и 79,3 овце, а 1916. године: 0,4 коња, 25 говеди, 19,2 свиње, 2,5 козе и 31,4 овце.

Ту праву слику ратних разарања и пустошења употпуњују и неки други подаци:

У чачанском округу са 138.911 становника у 1910. години на 1.000 лица долазило је: 53 коња, 498,4 говечета, 247,6 свиња, 277,5 коза и 1.490 оваца, а у 1916. години, при смањеном броју становника (114.783): 10 коња, 581,5 говечета, 224 свиње, 101,3 козе и 855,3 овце. Горњомилановачки округ са 85.340 становника 1910. године на 1.000 становника имао је: 28 коња, 343 говечета, 447,6 свиња, 63,7 коза и 1.457,7 оваца, а у 1916. години, са мање становништва (70.029) 8,7 коња, 560,7 говеди, 430 свиња, 56,4 козе и 702,6 оваца.

Ситуација није била боља ни у 1917. години, када је настављено даље исцрпљивање, односно експлоатација народа од стране окупатора.

ИЗВОРИ

1. Архив Србије, Београд, ВГГ — XIV — 85.
2. Исто.
3. Архив Србије, ВГГ — XIV — 70.
4. Архив Србије, ВГГ — XIV — 71.
5. Архив Србије, ВГГ — XIV — 82.
6. Архив Србије, ВГГ — XIV — 49.
7. Исто.
8. Архив Србије, ВГГ — XIV — 81.
9. Исто.

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
ТОМИСЛАВ ПРОТИЋ

ЗЛОЧИНИ ЧЕТНИКА У ДРАГАЧЕВУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1941. ГОДИНЕ

У лето 1941. године у Драгачеву су најпре формиране партизанске, а потом и четничке јединице. Њихови међусобни договори о сарадњи у заједничкој борби против окупатора и носилаца њихове власти у почетку су углавном поштовани, мада је било јасно, судећи по неким поступцима, да се једна струја у четничком покрету дистанцира од устаничких акција, заговара политику „чекања погоднијег тренутка“ и саботира политичку и војну активност. На челу те струје, уз неке Пећанчеве четнике, који су тада вршљали и кроз овај део Србије, био је Милоје Мојсиловић,¹ заменик команданта Јеличког четничког одреда, родом из околине Крагујевца, док је командант те јединице Јован Бојовић искрено сарађивао са комунистима и партизанима. Прва тенденција, чији је Мојсиловић био инспиратор и носилац, коначно је преовладала након Бојовићеве погибије на Краљеву средином октобра. И, од тада се Јелички, касније Јеличко-

-моравички четнички одред више окреће сарадњи са нацистичким окупатором и издаји народног устанка. Зверства, која ће, потом, учинити његови припадници била су беспримерна.

БРАТОУБИЛАЧКИ РАТ ЈЕ ПОЧЕО

Последњих дана октобра 1941. године четници, који су се окупљали по селима горњег Драгачева, почели су да ометају рад народноослободилачких одбора. У неким насељима (Горачићи, Каона и Котража) дошло је и до мањих сукоба оружаног карактера између четника и одборника НОО. У доњем Драгачеву четнички „војвода“ Милутин Јанковић³ такође је отворено претио припадницима НОП-а. Он се већ показао и на делу: 21. септембра је на Руји између Дучаловића и Негришора убио Војислава Пајића из Вирова, заменика политичког комесара Драгачевске партизанске чете Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“.

У таквој ситуацији, Срески комитет КПЈ, партизанска Команда места и Срески народноослободилачки одбор у Гучи тражили су могућности да се спрече овакви сукоби и постигну договори у духу важећих споразума између врховних партизанских и четничких команди. У том циљу су из Гуче упућени Раденко Броћић, Јеремија Јечменић, Петар Ђуретић и Милан Броћић да посете Горачиће, Милатовиће и Каону како би пружили помоћ одборницима НОО и евентуално изгладили неспоразуме с четницима.

За време седнице НОО у Каони, која је одржавана у школској згради, у учионицу је изненада упао један вод четника, чији је командир Мико Пурић наредио да присутни дигну руке увис, а потом их разоружао и повео у жандармеријску станицу. Успут их је претресао, тражећи новац. У жандармеријској станици био је четнички штаб, у коме се затекао и свештеник Драган Шолајић, који је био један од организатора четничког покрета у Драгачеву. Када га је прибрано Раденко Броћић запитавши шта значи ово хапшење, Шолајић је одговорио да је братоубилачки рат почео. На то је Броћић приметио да су четници започели тај рат.

Било је то 3. новембра. Партизани нису знали да је Шолајић управо стигао са Венца у Лиси, одакле је писао ултиматум партизанским снагама у Ивањици. Ипак, затвореници су брзо схватили озбиљност ситуације у којој су се нашли, па су тражили начина за споразум са четницима. Четници су претили, па их је Милан Броћић опоменуо да има петорицу браће, који ће га, ако га четници убију,

осветити. Расправа није дала резултата, па су похватани партијски радници и одборници затворени у некакав подрум. Потом су пуштени одборници НОО, а само задржани партијски радници из Гуче. Када је пала ноћ, и њима је саопштено да су слободни и да могу напустити Каону, али су ови схватили варку: ноћ је, па ће четници успут моћи лако да их ликвидирају. Задржали су се у затвору, а сутрадан су, при поласку, тражили од четника да им врате оружје. То време је Раденко Броћић искористио да телефоном разговара са партизанском Командом места у Гучи. Сазнао је да је Драгачевски партизански батаљон претходних дана имао жестоке окршаје против четника око Ужица, на Трешњици и око Пожеге и да је погинуло више бораца, међу којима и Богдан Капелан, командант Драгачевског батаљона. Пошто им је враћено оружје, партијски радници из Гуче су журно напустили Каону, а непун час касније четници су за њима упутили потеру.⁴

Тих првих новембарских дана почетак братоубилачког рата као да је наговештавао потпун прекид заједништва у борби против Немаца. Револуција и контрареволуција су кренуле својим једино могућим путевима. Једна војска, партизанска, окренула се своме народу и слободи. Друга, четничка — издаји и сарадњи са окупатором.

Четници, који су се окупљали на Венцу у Лиси, учествовали су 2. новембра у нападу на партизане у Ивањици. Ту су четничке формације разбијене, али нису мировале. Већ сутрадан поп Шолајић је у штабу капетана Милића Милићевића у Лиси написао већ поменути ултиматум партизанима у Ивањици. Потписао је „војводу“ Мојсиловића, који се тада налазио са четницима на Здрављаку (планина Јелица) или још ближе Чачку. Ултиматум је карактеристичан по претњама, које су највероватније израз немоћи:

„Команданту партизанских трупа — Ивањица.

Ако братоубилачки рат не будете прекинули и оружје бацили, са целим својим одредом наступам. Све стављам у року од два сата по пријему овог телеграма под нож. У 7 часова и 5 минута.

За Јелички четнички одред војвода Мојсиловић.

Овај телеграм важи по пријему за два сата. Евентуални одговор доставите хитно.

Мојсиловић⁵

Веома смирено одговорио је Венијамин Маринковић:

„Вођи Јеличког четничког одреда — Венац.

На ваш телеграм одговарамо следеће: нисмо ми ти који смо изазвали братоубилачки рат, већ они које ви мислите да браните, да узмете у заштиту. Ми смо били нападнути и морали смо се бранити. Ако ви мислите да нас нападнете, ми ћемо се бранити до последњег човека, јер одлагање оружја ионако за нас значи смрт. Али ви зато сносите одговорност пред српским народом за невино пролиvenu крв братску. Прилажемо текст споразума који је са нападачем на дан пре напада, 1. новембра 1941. године, постигнут.

За команданта оперативних трупа — командант места.

В. Маринковић“.⁶

У Ивањици је, после овог ултиматума, појачана будност.

Шолајић на Венцу није остао, већ је однео Маринковићев одговор у Каону, куда је пошао са својим људима у сусрет „војводи“ Мојсиловићу, који се налазио на прилазима Чачку.

ЧЕТНИЦИ СЕ ОКУПЉАЈУ НА ВЕНЦУ

У најсудбоноснијим тренуцима устаничких јуриша на Краљево, Мојсиловић, који је заменио погинулог Јована Бојовића, команданта Јеличког четничког одреда, наредио је, по директиви Драже Михаиловића, повлачење својих снага према Чачку, кога су четници намеравали да преотму од партизана.

И заиста, Чачак је нападнут 7. новембра, али су четници претрпели потпун неуспех. Тада се готово распао Јелички четнички одред. Пред сам упад у град, Гвозден Шипетић, командир Грабске четничке чете, отворено се изјаснио против братоубилачке борбе и са својим људима се повукао са опсаде. На гребену планине Јелице он се сукобио са четницима Чедом Вујовића из Граба.

После пораза на Чачку, Мојсиловић је наредио деловима свога одреда да нападну партизана у Гучи. Међутим, партизани су их предухитрили. Посадна чета у Гучи, по наређењу партизанске Команде места, у акцији која је била муњевита, разоружала је, 8. новембра, четнике и ухапсила: Богдана Марјановића, команданта четничке Команде места у Чачку, Исидора Драмлића, љотићевца и четовођу Гучке четничке чете, и неколико других официра који су кренули у четнички штаб на Венцу у Лиси. Марјановић и Драмлић су упућени према Ужицу, али је овај други успут, по пресуди партизанског суда, стрељан. Код њега су, наиме, пронађени спискови комуниста и пар-

тизана које је намеравао да преда Немцима. На списковима је било назначено и кога треба убити.⁷

У међувремену, после четничког напада на Ивањицу, четници поручника Пурића и Гвозденовића из моравичког краја повукли су се у село Луке, а одатле отишли на Венац, доминантан вис у Лиси, где су копали ровове и правили земунице. Снабдевао их је Милић Милићевић, командант села, насилно узимајући храну и друге потребе од сељака. Нарези су били велики, јер су на Венац непрекидно пристизале нове групе четника. Део тих четничких снага се, затим, упутио у Каону, где се очекивао долазак „војводе“ Мојсиловића и његових људи. Шта се с њима збило претходних дана, сведочи један непотписани документ који се чува у чачанском Историјском архиву:

„Те ноћи Мојсиловић је држао положај на венцу планине Јелице, јер се очекивао напад једног комунистичког батаљона, који се, пошто је разбијен у селу Жежевици, поново формирао у селу Трнави. Када је Мојсиловић сазнао да је напад пропао, издао је наређење да се Јелички чет. одред повуче у правцу села Каоне. Ово наређење брзо је достављено и штабу одреда, који се налазио у селу Атеници, на месту зв. „Здрављак“. У међувремену ту је стигао и Чачански штаб на челу са мајором Ђурићем. И један и други штаб са неколико стотина војника из разних одреда кренули су преко Јелице у правцу Каоне. На самој планини одвојила се Миросалачка чета и кренула у правцу Миросалача, док је мајор Ђурић отпутовао за Р(авну) гору из села Горачића“.⁸

У Горачићима су четници ухватили Илинку Милошевић — Обреновић и Илију Јањића, одборнике НОО. У свом штабу на планини Јелици Мојсиловић је наредио да се учитељица Илинка Милошевић — Обреновић стреља као комуниста, али казна, заузимањем неких четника, који су је познавали, није извршена. Одборници из Горачића су поведени према Каони, где су злостављани. И ту се учитељица из Горачића једва спасла.⁹

У Каони је извршена реорганизација четничких јединица. Формиран је Јеличко-моравички четнички одред, у који су ушли делови Чачанског, Јеличког и Моравичког одреда. За команданта је изабран Милоје Мојсиловић. Његов избор није био случајан: он се и пре устаничких јуриша на Краљево одлучно супротстављао ставовима Јована Бојовића, команданта Јеличког четничког одреда, и осталих који су, устаничких дана, били за заједничку борбу партизана и четника против Немаца. Мојсиловић је у Драгачево дошао са Равне горе, из штаба Драже Михаиловића, а за команданта изабран на предлог

Чеда Вујовића, председника општине у Грабу (који је, такође, претходно боравио на Равној гори). Истомишљеници у бирању новог команданта били су му и неки други представници руководства грађанских партија.¹⁰

Када је изабран за „војводу“, Мојсиловић је написао писмо Кости Пећанцу и молио да и овај одред буде стављен под Пећанчеву команду. Одређена је делегација која ће тај захтев да однесе Пећанцу: начелник штаба Милинко Милутиновић из Живице, свештеник Драган Милутиновић из Иваљице, неки адвокат Милцо из Београда и један наредник БЈВ из околине Врњачке Бање. Делегација је трагала за Пећанцем, али контакт није остварен. Он ће, нешто касније, бити успостављен преко „подвојводе рашког“ Машана Ђуровића, Пећанчевог четника и команданта.¹¹

Из Каоне је Мојсиловићев одред отишао на Венац у Лису водећи са собом и одборнике из Горачића. Ту је учитељица Илинка Милошевић — Обреновић требало да буде и прва жртва. С њом вероватно и Илија Јањић. Ипак, обоје су успели да спасу живот.¹²

На Венцу су се окупљале све бројније четничке јединице. Придружили су им се и неки истакнути припадници предратних грађанских странака, али и други отворени сарадници окупатора из чачанског, драгачевског, моравичког, студеничког, рашког и ариљског краја. Савременици тврде да су се ту најпре окупили они официри, активни и резервни, БЈВ који су, и поред споразума између Тита и Михаиловића, непоколебљиво били против сарадње с комунистима. Практично, ту је Дража Михаиловић организовано стварао значајан пункт контрареволуције. Овај део Драгачева одабран је јер представља стратегијски значајан рејон, који није много удаљен и од моравске и ибарске долине, а лако га је обезбедити. Са одређеним задацима и улогом у моменту немачке офанзиве на слободну територију у западној Србији, ту су се нашли и појединци који су радили за окупаторску обавештајну службу. Око Мојсиловића су се тако окупили сви они који су се дистанцирали од борбе против Немаца и настојали да безрезервно служе нацистима.

Нове четничке јединице, по пристизању на Венац, наставиле су да проширују и утврђују фортификацијске објекте које је градила Пурићева и Гвозденовићева четничка група. Према путевима су постављене страже и претходнице, а у одређеним правцима упућиване су патроле.

Постепено, на Венцу се окупило између 600 и 800 људи. Међу њима било је око 60 официра и стотинак припадника руковод-

става предратних грађанских странака. Мојсиловићу су се придружили још неки четнички команданти: Ђуро Смедеревац (иначе Станојевић, таљигаш из Београда), Божидар Ђосовић — Јаворски и Машан Ђуровић. Они су формирали „Штаб сложне браће“, у коме је прву реч водио Мојсиловић, који је себе прозвао Свети Илија. У тај злогласни штаб ушли су или су се око њега окупљали још и: Милинко Милутиновић, начелник штаба, иначе бивши народни посланик из Живице (Драгачево), потпуковник Милисав Бојовић из Доње Трпче код Чачка, Јово Караклаја, агент из Чачка, Радојица Страњанчевић — Страњанац, носилац Карађорђевог звезде из првог светског рата из Бањице, капетани Богдановић из Чачка, Јовић из Врања, Драгутин Мајер из Чачка и Драгољуб Недељковић из Вирова, затим неки други истакнути четници: Боро Петковић из Чачка, Радисав Вујовић из Трнавe код Чачка, Драгиша Милосављевић, председник општине у Миросављима, Чедо Вујовић, председник општине у Грабу, Средоје Бркић, бивши сенатор из Доње Краварице, капетани Милојко Обренић и Станојле Плазинић из Котраже, Јовица Царевић из Горачића и Милојко Благојевић из Церове, па Радиша Милићевић из Драгојевца, потпуковник др Томо Албаба, капетан Милић Милићевић, са сином Миланом, из Лисе. Да, касније, све буде и „у знаку крста“, своју улогу у овој дружини имали су и свештеници: Миодраг Драган Шолајић из Горачића, Кићо Милутиновић из Чачка, Драган Милутиновић из Ивањице и неки други. Постојала је и Чета смрти, којом је командовао Момир Марковић из Латвице код Ариља. Она је непрекидно крстарила по околним селима, стизала до Западне Мораве, пљачкала, тукла и убијала, а у повратку — доводила на Венац нове групе припадника НОП-а.¹³

На Венцу је формиран и преки суд, у коме је иследник био Радомир Рашо Шипетић, агент из Атенице код Чачка, а судије — „војводе“ из „Штаба сложне браће“. „Легалност“ суда обезбеђивали су један сенатор, један бивши народни посланик, грађански политичари и свештеници.

Прва жртва на Венцу био је Живота Дмитрић, члан КПЈ од 1928. године из Белог Камена, председник Општинског НОО у Котражи. Петар и Милић Маџаревић, са још једним четником из Лисе, довели су га у „Штаб сложне браће“. Код Дмитрића је пронађена партизанска легитимација, коју су потписали Богдан Капелан, командант, и Милојко Ђирјаковић, комесар Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“. Њега су четници заклали, а породици је јављено да је „упућен на Равну гору“.¹⁴

Од Дмитрићеве смрти, до средине децембра 1941. године, у два затвора на Венцу увек се налазило по двадесетак припадника НОП-а. Управник затвора био је капетан Јовић, а његов заменик капетан Драгутин Мајер.

СТРАДАЊЕ РУДАРА

У Каони је, пошто се с Краљева вратио контузован, боравио Милија Перуничкић, командир једне чете у Драгачевском партизанском батаљону. Њему су четници забранили кретање: практично је био у кућном притвору. Он је, ипак, успео да се јави Краљевачком НОП одреду, у коме се већ знало да четници хватају и злостављају партизанске борце. Због тога су према Каони упућене две чете Копеоичког НОП одреда, предвођене Савом Божовићем и Александром Ђорђевићем, са задатком да разбију четнике и ослободе заробљене партизане. Покрет је уследио 18. новембра. Чете су стигли у Каону у раним јутарњим часовима, разбиле четнике и ослободиле Милију Перуничкића. Заробљено је више четника. Док су они саслушавани, четници су се прикупили, убили стражаре Јоју Јајчанина и Новака Вујачића, који су са пушкомитраљезом обезбеђивали своје другове, и напали партизане, који су се повукли према Рођевићима. У том налету четници су заробили 18 партизана, међу којима и Сава Божовића и Мила Лабуса, командира и заменика командира Треће чете Копеоичког НОП одреда, комесара Пете чете овог одреда Свету Петровића и командира те јединице Александра Ђорђевића. Петровић је био рањен у обе ноге.

Чим је Оперативни штаб на Краљеву обавештен шта се догодило у Каони, наређено је да се четници у том селу поново нападну и одроби ухваћени партизани. Пошле су Прва и Пета чета Копеоичког НОП одреда, са Душаном Томовићем и Светиславом Трифунчићем на челу, и Чибуковачка чета Краљевачког НОП одреда, којом је тада командовао Павле Јакшић. Напад је изведен 19. новембра. Четници су имали једног погинулог, па су се разбежали, а велика група је заробљена. Нису пронађени дан раније заробљени партизани. Четницима је понуђена размена: да се за 18 заробљених партизана пусти 30 четника. Али, од размене није било ништа, пошто су четници одговорили да су заробљени партизани већ стрељани. Пета чета је тада пошла према Венцу, али се вратила, јер је било очигледно да не може постићи успех.

Заробљене партизане је на Венац спровео, са својим људима, Сима Митровић, командир Каонске четничке чете. Везане партизанске борце он је успут страховито мучио. Када су стигли на Венац, партизани су постројени. Испитивао их је и тукао капетан Милић Милићевић. Затим је сачињен списак, у који су унесени: Илија Берјан и Мато (у списку Марко) Живковић, рудари Трепче; Драги Живковић, рудар из Белог брда, родом из Невесиња; Илија Вуковић, рудар из Белог брда; Ђорђе Миловић, поштански радник из околине Косовске Митровице; Благоје Лаковић, земљорадник из Косовске Митровице; Страхиња Томашевић из Вучитрна; Светомир Андријевић, лимар из Призрена; Љубомир Јалатовић из околине Дренице; Александар Шане Ђорђевић, студент из Баљевца; Бошко Живковић, рударски радник из Бинића; Мирослав Миловановић, пекар из Новог Пазара; Машан Вулетић, радник из Берана; Љубо Јанковић из Јарчујака код Краљева; Никола Пештерац из Врдила код Краљева, и Милић Главинић из Глијече код Ивањице. Од заробљених у Каони нема Сава Божовића, ни Свете Петровића, који је као рањеник пребачен у болницу у Гучи. Приликом саслушавања, која су праћена батинама, поједини партизани нису давали о себи тачне податке, јер су тако желели да заварају или одуже четничку истрагу. Мато Живковић је говорио да му је име Марко, плашећи се да четници не примете да је Хрват, док је Ђорђе Миловић прећутао да је студент и поштански службеник.

Ислеђивања и мучења су завршена, а потом су заробљеници стрељани. Драги Живковић и Милић Главинић су успели да побегну са стрелишта. Међутим, Главинић је одмах ухваћен, па га је недалеко од Венца ликвидирао Милан, син капетана Милића Милићевића. Живковић је поново изведен на стрељање, али је опет побегао и стигао до Каоне. Премрзлог, четници су га ухватили и предали „војводи“ Мојсиловићу. Овај му је, уз напомену „да га и Бог неће“, „опростио“ живот и наредио да га пребаце у гучку болницу. Али, то је било само одлагање смрти.¹⁵

НАПАД НА ГУЧУ

Са Венца су четници отворено претили партизанима у Гучи. Чак су, да би застрашивали народ у околини и партизане, експлозивом пунили некакве цеви и изазивали заглашујуће детонације, „стављајући до знања“ партизанима у Гучи да „располажу и то-

повима“. Партизанска Посадна чета у Гучи имала је неколико сукоба са четницима у то време. Хвалишући се успесима, непознати четнички командир то је овако забележио у свом дневнику:

„14 XI

Једна ком(унистичка) чета пошла је за Вичу. Наш први вод припуцао је на њих и разбио их.

У Гучу се врши пребацивање из Чачка јер се плаше нашег напада. . .

Први бомбашки одред има задатак протеривања ком(униста) из околине Виче, Губереваца, Живице, Горачића. Седма чета — Протић врши појединачне нападе из Каона на Жеж(евицу), Трnavу и Атеницу. Лучка чета има задатак да врши напад и штити пут према Рашкој.

Прва трнавска чета има задатак да напада на Гучу да би спречила удаљавање партиз(ана) из Гуче да се не би удаљавали из Гуче...

15 XI

У 11,30 сати котрашка чета примила борбу са 50 партизана на једном и по км. од Котраже. Послата помоћ са пор. Страњанцем од 10 људи. (Пос)ле краће борбе парт(изани) су побегли п(онев)ши са собом 3 мртва и 3 рањена партизана.

З(адатак): ноћно бацање ракетли на Гучу да би се изазвале партизан(ске) снаге. Једна тројка има специјални задатак да из заседе убије лице Н. Н.

Чета смрти на овом сектору разоружала 8 па(ртизана) па их побила. . .

16 XI

У Вичи пор. Бабић напао је једну групу партизана. Четворица су убијена. . . тешко рањена. Ноћас три тројке у разним правцима отишле су ради скидања појединих. У Ртима је један убијен. . .

Положај у Котражи не промењен.

Стрељана су 2 партизана.

У непосредној близини штаба батаљона су 6 партизана који су ухваћени.

У Грабу је убијен партизан Жика Димитријевић после збора...

Наредник Белобрк в(ише) Гуче разоружао једну партизанску тројку“.¹⁶

Партизански губици о којима говори овај четнички документ нису познати. Једино се зна да су у Вичи били похапшени неки одборници НОО и борци, али су успели да побегну. Сам документ сведочи какву су атмосферу унели четници у драгачевска села, сејући страх, не презајући од убистава.

У то време Драгачевски батаљон Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ водио је борбе против четника ван Драгачева. Због тога је партизанска Команда места у Гучи, заједно с Среским комитетом КПЈ и Среским НОО, настојала да окупи што више бораца и да их наоружа. У Гучу су позвани делови Вировске резервне чете. Сузбијана је четничка пропаганда, која је била таква да су поједини грађани Гуче напустили варошицу и склањали се у села. Због тога је Команда места 15. новембра издала две наредбе, које је потписао командант Раде Прелић. У првој се наређује да сва лица која нису борци партизанских одреда одмах предају оружје. Затим се позивају нови борци да ступе у јединице, а они који су на одмору код својих кућа — да се одмах јаве својим командама; у противном, биће сматрани за дезертере.¹⁷ Другом наредбом позивају се сви мушкарци из Гуче који су напустили место боравка да се одмах врате, а наређује се сопственицима трговинских, занатлијских и угоститељских радњи да их одмах отворе; за неизвршење ове наредбе следиле су строге казне.¹⁸

Сутрадан, 16. новембра, четници са Венца обратили су се партизанској Команди места у Гучи, пишући уједно и свим другим партизанима:

„Постоји само један излаз на који можете спасти своје животе и своје породице, а то је: **ДА ОДМАХ НАПУСТИТЕ ТО ДРУШТВО, ПОЛОЖИТЕ ОРУЖЈЕ И ПРИЂЕТЕ К НАМА А МИ ЋЕМО ВАМ ОПРОСТИТИ ЗАБЛУДУ, ПОКЛОНИТИ ЖИВОТЕ И ВРАТИТИ ВАШИМ ДОВОМА.**

РОК ВАМ ЈЕ ЗА ОВО 48 ЧАСОВА.

После овога нећемо имати милости ни према коме који припада тој организацији.

Упамтите да вам је ово једини начин да спасете себе, своју породицу и своје домове.

Схватите ово као последњу опомену и не мислите да је ово само претња на којој треба да се заврши.

Упамтите и то да после овог рока већ отпочињемо са вашим коначним истребљењем. . .“¹⁹

Истовремено је „Штаб сложне браће“ упутио проглас партизанима, у коме се каже, поред осталог, да су се комунисти одрекли Бога и славе, крста, краља и своје породице, „цркве и свега што је Србима најсветлије и најмилије“. Рачунали су на то да је народ овог краја привржен традицијама и цркви. Комунисте су називали најпогрднијим именима и претили им камом.

Команда места у Гучи, позивајући се на споразуме између партизана и четника, одговорила је „Штабу сложне браће“ и захтевала да се настави заједничка борба против окупатора. Истовремено, Раденко Броћић је на неким скуповима у Чачку тражио помоћ — да би разбили четнике на Венцу.²⁰

У таквој ситуацији трајале су припреме за Окружну партијску конференцију. ОК КПЈ за Чачак упутио је циркуларно писмо свим среским комитетима КПЈ и члановима партијских организација, у коме се говори о успешним борбама и уједно циљевима Окружне партијске конференције. Припреме за тај скуп у Чачку трајале су и у Драгачеву. У Гучу је дошао и Милан Бата Јанковић, инструктор ОК КПЈ за Чачак, да присуствује састанку Среског комитета КПЈ. Али, уследио је четнички напад на Гучу.²¹

У Команди места Јанковић је заноћио са командантом Радом Прелићем. Била је ноћ између 18. и 19. новембра.

У зору 19. новембра, око 400 четника са Венца, предвођених „војводом“ Мојсиловићем, некако је заобишло партизанске страже и ушло у варошицу. Двадесетак бораца партизанске Посадне чете (са командиром Мијаилом Протићем и комесаром Станојем Пантелићем) налазило се на одмору у згради Основне школе, у самом центру Гуче. У Команду места четници су најпре упали и заробили Бату Јанковића и Рада Прелића. Нашли су их на спавању. Затим су стигли до поште, из које је Милић Бугарчић, секретар Среског комитета КПЈ, успео да се, под кишом куршума, пребаци у школску зграду, а четници су ухватили партизана Душана Главоњића. Након тога развила се оштра и неравноправна борба: двадесетак партизана против 400 четника.

Борба је трајала дуго. Узалуд су четници јуришали. Кад то није помагало, „војвода“ Мојсиловић је позвао партизана на предају „дајући им часну официрску реч“ да никоме неће бити ништа. Међутим, браниоци су на то одговорили још већом ватром. Није их поколебало ни то што су рањени Миодраг Достанић, Драгољуб Тошић и Милан Икодиновић.

Приликом уласка у Гучу четници су заробили партизана Милана Ђерића, па су по њему послали и ултиматум браниоцима. Нападаци су покушали да присиле и заробљеног команданта Прелића да позове своје саборце на предају. Ипак, све је то било узалудно. Посадна чета, добро наоружана, успешно је одолевала.

Пуцњаву у Гучи чула је и једна група бораца Посадне чете која је била упућена према Каону да би помогла краљевачким и копаоничким партизанима који су у том селу имали окршаје (и губитке) са четницима. У Каону су они касно стигли, а у повратку ишли су преко Горачића. Када су били у том селу, чули су пуцњаву у Гучи, па су Јеремија Јечменић и Андрија Главоњић наредили покрет. Када су стигли на домак варошице, схвативши да четници нападају Гучу, ови борци су припуцали са брда Гуштеровица. Баш тада се почела дизати и магла, иначе четнички савезник. Нападаци су се уплашили, мислећи да је на Гуштеровицу стигла нека већа партизанска јединица, па је Мојсиловић наредио повлачење својим људима уз Белицу, према Котражи и Венцу.

Четници су у овој борби имали двојицу мртвих. Погинуо је и командир њихове Чете смрти — Момир Марковић из Латвице.

Од партизана, погинуо је Мијаило Томовић.²²

Приликом повлачења четници су са собом повели и заробљенике: Рада Прелића, Бату Јанковића, Душана Главоњића, Борисава Ивановића, Страјина Јовашевића и Миломира Бугарчића. Осим бораца, повели су на Венац и Тихомира Бугарчића, оца Милића Бугарчића, секретара Среског комитета КПЈ, док је Миленко Протић мобилисан са запрегом да им вуче плен, заједно са неким другим рабацијама. Четници су, наиме, приликом бављења у Гучи опљачкали магацине Команде места и домове неких партизанских породица. Са рабацијских кола четничка пратња је успут узимала со, шећер, пиринач и суве шљиве, остављајући то по кућама својих истомишљеника. Миленко Протић је, због тога, саслушаван и мучен на Венцу, па је пуштен. Схватајући у каквој се ситуацији налази, Тихомир Бугарчић је по Протићу упутио својој породици цепни часовник, говорећи да себе већ види као мртвог човека.²³

У међувремену на Венац су доведени и Крсто Росић, члан Срескон комитета СКОЈ-а из Ртију, и још један борац.²⁴

После четничког напада на Гучу, сви поштени људи у Драгачеву коначно су схватили да су четници издајници и да је био у праву Гвозден Шипетић, командир Грабске четничке чете, када је своје борце још са Чачка, 7. новембра, вратио кућама.

НОВИ ЗЛОЧИНИ НА ВЕНЦУ

Три дана по нападу на Гучу, „Штаб сложне браће“ је са Венца упутио још једно претеће писмо партизанској Команди места у Гучи. Потписали су га Милоје Мојсиловић—Свети Илија, Божо Јаворац, Ђуро Смедеревац и Машан Ђуровић. Себе су назвали „заштитницима Српства“. Писали су:

„Пређашњи напад на Гучу био је само опомена да та банда напусти Гучу. Добро се узмите у памет шта радите, коме служите... јер ће вас све скупа то главе стајати.

Налазимо се у непосредној близини, тј. тамо где вам је познато, па ако сте толико силни, скупите целу банду у Србији — ми вас чекамо. Отворен наш план јесте да све... комунисте без икаквог даљег коментара ставимо под нож, печемо и вешамо, јер нам је свега доста... Пазите добро на рок који вам је стављен да напустите Гучу као и цело Драгачево. Ово толико. А ако и једном четнику или члану четничке породице буде шта фалило... онда улази у програм свих одреда да све... куће запале, са живљем који се у кући налази...“²⁵

Ово није једино писмо у коме четници измишљају најцрње епитете и најгора имена за сваког комунисту, партизана и поштеног човека који се бори против окупатора и издајника. За њих су „бандити“ истински родољуби и највернији синови овог народа. Извесно је да су сва писма тако интонирана — израз немоћи. Јер, четници су у свим дотадашњим борбама против партизана трпели поразе и губитке.

На Венцу је дуго вођена истрага над похватаним у Гучи. Од њих је тражено да кажу ко је убио Радивоја Хајдуковића и Николу Скрипкина, познате сараднике окупатора из Гуче, петоколонаше, које је партизански суд почетком септембра осудио на смрт. Желели су да знају и ко је палио општинске архиве, а потом инсистирали да се открију чланови КПЈ и СКОЈ-а. „Иследник“ Рашо Шипетић и „војводе“, заједно са осталим, увек су знали да смисле нове сурове методе мучења. Када су једном сакупили целу групу похватаних у Гучи и почели да туку младиће Страјина Јовашевића, Душана Главоњића и Миломира Бугарчића, обратио им се Бата Јанковић желећи да спасе младе партизане:

— Ако је неко крив, онда сам то ја, Милан Јанковић, син Комунистичке партије Југославије. Удрите мене, а не ову децу!

После овога Јанковића су толико тукли да су га онесвешћеног однели у затвор.²⁶

Дошла је и страшна ноћ између 24. и 25. новембра. Група мештана је, после рата, о томе сведочила:

„Седмог дана пошто су доведени на Венац, једне ноћи су их извели из затвора. . . Ускоро су се чули повици: „Живела Комунистичка партија!“, „Живео Совјетски Савез!“, а затим је један пуцањ прекинуо све гласове. Према сећању људи, то су биле Јанковићеве речи, а то је потврдио и Милан Милићевић, син Милићев, командир чете која је учествовала у клању Рада Прелића. Јанковића је заклао четник Милош Бојовић, звани Чаруга из Прилика. . . После завршеног клања, кољашци су отишли да се похвале „војводама“ које су тада биле на пијанци, јер је, наводно, неко од „војвода“ славио тога дана. Приликом рапортирања, један од кољаша олизао је нож, који је био крвав. Сутрадан су их закопали под контролом четничке страже и тада је Ђурђе Петковић из Горачића скинуо часовник са Рада Прелића, а Гвозден Шулубурић из Лисе — прстен са Батове руке. Један четник је скинуо панталоне са Рада Прелића и обукао их. . .“²⁷

Према једном четничком документу, било је покушаја да Раде Прелић и Бата Јанковић побегну са Венца, али им то није успело.

Када су они убијени, иста судбина требало је да задеси Душана Главоњића, Борисава Ивановића, Страјина Јовашевића и Миломира Бугарчића. Они су такође осуђени на смрт, али су им четници привремено „опростили“ живот. Ипак, Бугарчић и Ивановић нису успели да се ишчупају из четничких канџи. Предати су Немцима и, касније, стрељани код Војно-техничког завода у Чачку.²⁸

Иза четничког напада на Гучу, штаб Чачанског НОП одреда упутио је у ово место једну чету Трнавског батаљона под командом Димитрија Писковића — Трнавца да помогне Команди места. После тога четници нису смели да нападају Посадну партизанску чету, чије су патроле упућиване и даље у поједина места да сузбијају четничке акције.

Тако је 27. новембра према Горачићима упућен један комбиновани вод трнавских и драгачевских партизана. После кратког окршаја, четници су успели да заробе Здравка Јаковљевића Буцка из Вапе код Чачка и Бранислава Луковића из Котраже, док је Здравко Новаковић из Гуче, иако рањен, умакао. Сутрадан су Јаковљевић и Луковић одведени на Венац, где су тучени.²⁹

Под притиском Немаца, љотићеваца и четника, са Краљева су се повлачили делови партизанских јединица. У Горњем Дубцу чет-

ници су заробили амбулантно особље Краљевачког и Копаоничког НОП одреда. Двадесетак рањеника тешко се кретало од планине Јелице, па је лако постало плен. На Венац су доведени: Даница Кока Јаснић, професор из Краљева, и њена ученица Милка Трајиловић, Миљуша Ђуровић, супруга рудара из Белог брда; Срђан Стојановић, апотекарски лаборант из Новог Пазара; Тодор Роквић, рудар, родом из Босанске Градишке; Драгољуб Органић (Мурганић?), трговачки помоћник из Вучитрна; Петар Дамљановић, земљорадник из околине Пећи; Миле Лабус и Дане Бркљач (партијски руководиоца Копаоничког НОП одреда), рударски радници Трепче; Ђоко Павлић, механичар у Јарандолу, родом из Вуковара; Владислав Радошевић, земљорадник из Трнавe код Рашке; Слободан Матовић, земљорадник из Врачева; Драгомир Кучевић из Трнавe код Рашке; Урош Ђурић, рударски радник родом из Лике; Бранко Дамњановић из Косовске Митровице; Миодраг Миловановић из Бруса; Милорад Арсовић, келнер из Жиче; Живојин Јовановић, ученик из Краљева; Драгомир Радовић, граничарски поднаредник из Новог Пазара; Сречко Франко, ђак из Марибора (настањен у Краљеву); Драгутин Чапкуновић, земљорадник из Конарева код Краљева; Живорад Рудњанин, земљорадник из Ковача код Краљева; Богосав Вукашиновић, рудар из Глеђице код Ивањице; Драгутин Благојевић, железничар из Врбице код Орашца. .³⁰

Дивљања четника према овим људима била су готово несхватљива. У Јоловића кафани у Лиси, трпећи муке и злостављања, ова група је чекала одлуку четничких главешина. Кока Јаснић и Милка Трајиловић су осуђене на смрт. Пресуду им је изрекао „војвода“ Божо Јаворац. Убијене су наочиглед веће групе четника и заробљених партизана. Пред стрељање, Кока Јаснић се обратила партизану Здравку Јаковљевићу Буцку:

— Ако преживиш, друже, поздрави команданта Јакшића и реци му да је наш санитет заробљен у Дубцу.³¹

Професорку Јаснић убио је Радиша Милићевић, благајник Јеличко-моравичког четничког одреда, а Милку Траиловић — неки Јово Циганче, четрнаестогодишњи дечак из Срема, кога је са собом водио зликовац Милан Вукосављевић, познатији под именом Милан Ваљевац и Милан Звер.³²

Није јасна судбина осталих из ове групе. Изгледа да је већина неколико дана касније одведена у Гучу и предата Немцима, који су их спровели за Чачак и стрељали код Васовића циглане недалеко од Војно-техничког завода или у Мишовића гају у Кулиновцима.

Неки су одведени у логоре. Да би се прикрили, Франко и Роквић су се пријавили у четнике.^{32a} Мурганић је постао Пећанчев четник.³³

Када су четници полазили у сусрет Немцима, 29. новембра, са Венца је успео да побегне Здравко Јаковљевић Буцко. Умакла је, уз помоћ неких познаника, и учитељица Илинка Милошевић — Обреновић из Горачића, док је Илија Јањић вођен у Ивањицу и тамо мучен пре него што је пуштен. Са Венца је побегао и Боривоје Савић Јатаган, борац Моравичке партизанске чете Ужичког НОП одреда.³⁴

Последњих дана новембра борци Копаоничког НОП одреда и даље су се повлачили са Краљева и залазили у планину Јелицу. Једна немачка и љотићевска колона ишла је од Краљева преко Каоне за Гучу, а друга долином Западне Мораве према Чачку, с очигледном намером да, поред осталог, опколе планину Јелицу. Једна већа група копаоничких партизана стигла је у село Трnavу код Чачка, а друга до села Рајца. Прва је присуствовала распуштању Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, па се и она разишла. Бошко Вујанац, командир Четврте чете Копаоничког НОП одреда, желео је да се врати у Ибарску долину. Негде код Каоне, како пише у монографији „Студенички срез у НОР-у и револуцији“, ухватили су га четници, нашли му еполете, „наредили му да зине... и пуцали у уста“.³⁵ Није јасно шта се догодило са Николом Степановићем, који се са Вујанцем такође враћао у Ибарску долину. Нигде између Рајца и Каоне ухваћени су Мартин Виријевић, Љуба Жарковић и Илија Мараш. У Каони су прикључени већој групи бораца Копаоничког НОП одреда, које су четници похватили. Када су поведени на стрељање, неки четник је донео немачки летак у коме је писало да се дају награде за сваког ухваћеног партизана: пет, односно десет хиљада динара, а „за комесара и 20 хиљада“.³⁶ Када су то чули, четници су све партизане вратили у затвор, а потом их у Горњој Жежевици предали Немцима. Група копаоничких партизана која је била у Рајцу, оставила је у овом селу рањеног Рајка Шотру, свога друга, па је кренула у Драгачево, с намером да се пребаци до Дебелог Јасена. Предводили су их руководиоци копаоничких партизана Света Трифуновић и Душан Томовић. Водич им је био Властимир Милекић, родом из драгачевског села Милатовића, иначе борац Краљевачког НОП одреда. У Милатовићима им је одборник НОО Драго Зечевић дао нешто хране, па су продужили. Ова партизанска група имала је мањи окршај са четницима у Дубцу. Том приликом заробљена је партизанка Цана Радовановић.³⁷ Она је одведена у Каону, где је мучена, али је успела да умакне и стигне у Ибарску долину.

На другој страни Драгачева, у Горачићима, четник Ника Јеринић са својом дружином, ухватио је 12 партизана, који су предати Немцима.³⁸ И остале јединице Мојсиловићевог Јеличко-моравичког одреда организовале су прави лов на партизанае.

МАСОВНЕ РЕПРЕСАЛИЈЕ

Немци су 28. новембра бомбардовали Гучу. Делови Драгачевског батаљона, који су се налазили на одмору, и друге партизанске јединице у варошици имале су губитака. Више бораца је рањено, па су смештени у болницу.

Сутрадан су јаке моторизоване немачке и љотићевске снаге надирале према Драгачеву од Чачка и Краљева. У сусрет су им, са Венца, водећи са собом заробљене партизанае, хитали четници „војводе“ Мојсиловића. Пре поласка са Венца, Мојсиловић је својим људима одржао говор, у коме је истакао да је основни задатак Јеличко-моравичког четничког одреда да хвата партизанае који се преко Драгачева повлаче у Санџак. У сусрет непријатељским јединицама које су ишле од Чачка упућене су две групе партизана из Гуче. Једном је командовао Десимир Ђирјаковић, иначе командир Прве чете Драгачевског батаљона, а другом Љубиша Тодоровић, комесар Драгачевског батаљона. Прва није успела да заустави Немце на марковичком путу, па се пребацила у Дучаловиће. Друга је стигла на Караулу (планина Јелица), али се морала повлачити. Ишла је преко Ртарског поља, где се, на месту Вељов гроб, сукобила са четницима. Погинуо је у тој борби Света Глигоријевић, партизан из Жаркова, више бораца је рањено, а најтеже Љубиша Тодоровић. После борбе и партизани и четници су се повукли. Партизанска група је оставила у једној сеоској кући тешко рањеног Љубишу Тодоровића, а затим кренула према планини Јелици. Опкољена је од четника из Придворице, па се склонила у једну кућу у Ртарима. Четници су стегли обруч и захтевали да се партизани предају. Пошто није било излаза, партизанска група се предала. Разоружана је, па је пуштена. Одатле се упутила према Вирову, па се, пошто није нашла друге партизанске борце, разишла. Група којом је командовао Десимир Ђирјаковић имала је 30. новембра у Зеокама сукоб са четницима, па се повукла у Вирово. Ту се кратко задржала, осипала се, а на крају су је четници разбили.³⁹

У Гучу су, 29. новембра, Немци и љотићевци стигли пре четника. Ту су, у болници, љотићевци убили Драгомира Пајовића, борца

Драгачевског партизанског батаљона из Каоне, Свету Петровића и Сава Божовића, борце и руководиоце Копаоничког НОП одреда, и још неколико партизана, чија имена нису позната.⁴⁰ У самој Гучи убијен је Миладин Чворовић, борац Драгачевског батаљона, док је Милојко Икодиновић, партизан из Гуче, ликвидирао после страховитог мучења.

У Гучи је одмах успостављена нова „власт“. Ту се задржао вод љотићеваца, који је успоставио своју команду места, на чијем челу је био Атанасије Таса Јуришић, „збораш“ из Смедерева. У тој команди иследник је био Милан Вукосављевић Звер. Пошто је одмах постигнут споразум с четницима, и четници су формирали своју команду. Командант је постао капетан Обренић из Пшаника, а командир оружане четничке јединице Крста Бабић, подофицир БЈВ из Виче.⁴¹

Првог децембра 1941. „Штаб сложне браће“ штампао је проглас, у коме се обраћа народу срезова „трнавског, драгачевског, моравичког, јаворског, пожешког и ариљског“ истичући да су „једини спасиоци“ „браћа војводе МОЈСИЛОВИЋ (Свети Илија), ЈАВОРСКИ И ЂУРА СМЕДЕРЕВАЦ“, јер су, наводно „у најкритичнијим моментима спасли Ваше главе, домове жене и децу“. У прогласу се сви позивају да проказују комунисте, а онај ко то не буде урадио „биће убијен и цела породица биће му уништена и кућа запаљена“. Права поента овог прогласа гласи:

„НЕ УБИЈАЈТЕ БРАЋО НЕМАЧКЕ ВОЈНИКЕ...“⁴²

„Спасиоци Српства“ наступали су у знаку каме.

Они су, долазећи у Гучу, довели са собом, са Венца, велику групу партизана. Друга је доведена 3. децембра. Претучени су нарочито били Гвозден Костић из Ртију, одборник Среског НОО, Ђорђе Ђока Ђорђевић, предратни комуниста из Гуче, и Леон Шаубах, заменик командира једне чете у Драгачевском батаљону, Словенац, који је живео у Каони. Само је Милан Јањић из Гуче задржан у варошици, јер га је познао и заштитио неки љотићевац из Јуришићеве групе. Остали, њих око 120, боси, претучени и искрвављени, предати су Немцима код Перишића кафане у Рогачи. По свој прилици они су продати окупаторским јединицама, јер су се четници после тога хвалили да имају много оружја и гомиле новаца. Ови борци су стрељани у Чачку 4. децембра код Васовића циглане и у Мишовића забрану у Кулиновцима. Вероватно се на њих односи из-

вештај 717. немачке пешадијске дивизије из Чачка, у коме се каже: „У планини код Гуче, после саслушања стрељано је 47 устаника које су разоружали четници. Ухапшено је још 11 устаника који су се били вратили у своја села“.⁴³

Нове групе бораца одашиљане су према Чачку. Међутим, Милан Јанковић Амица из Зеока убијен је крај моста преко Белице, 4. децембра, после страховитог мучења. Љубиша Тодоровић, иако тешко рањен, доведен је из Ргара, у колима повезен према Чачку, али га је 5. децембра успут исекао секиром љотићевац Милан Вукосављевић — Милан Звер. Сутрадан, на гробљу у Гучи он је исекао још једног борца Драгачевског партизанског батаљона — учитеља Радишу Новаковића из Гуче. Удружујући се са љотићевцима, четници су 7. децембра на планини Јелици стрељали и Богосава Броћића, одборника Среског НОО из Гуче.⁴⁴

Преко Драгачева су и даље пролазиле мање групе партизанских бораца из разних одреда.

Један део Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ предводио је у току повлачења кроз Овчарско-кабларску клисуру Миленко Никшић, партизански командант места у Чачку. Али, његова група није могла да настави повлачење, па је свратила у Драгачево. Једну ноћ провела је у селу Дљину, а у Дучаловићима, код манастира Тројице, ноћ и дан. Другог децембра кренули су у Зеоке, где су стигли у само свитање. Ту је организована исхрана бораца и одмор. Преко својих обавештајаца, четника, Немци и љотићевци су сазнали за боравак партизана у Зеокама и пошли да их ликвидирају. Борба је била жестока. Немци су у њој употребили и минобацаче. Једино нису контролисали правац према Белом брду на планини Јелици, па је Никшић наредио повлачење у том правцу. Немци и љотићевци су ухватили партизана Душана Гудурића. Код зеочке школе погинула су тројица партизанских бораца: Радош Васовић из Зеока, Душан Бојовић из Чачка и Јеремија Сандић из Чачка. На Белом брду пале су нове жртве: Велизар Радовановић, родом из Босне, и двојица младића из околине Кнића. Једног партизанског борца, родом из Груже, који је био рањен, касније су пронашли четници, одвели у село Парменац и стрељали.⁴⁵

Са Јелице су се ови борци Чачанског НОП одреда упутили преко реке Западне Мораве, али су за њима четници организовали праву хајку. Миленко Никшић отишао је у Трnavу, а потом прешао у своје село Милићевци. Но, убрзо је откривен и ликвидираан.

ЧЕТНИЧКИ ЗАТВОРИ — САРАДЊА С НЕМЦИМА

Првих дана децембра у Горачићима су четници похапсили и затворили у зграду Основне школе партизанске борце из овог села: Андрију Главоњића, Сава Главоњића, Миодрага Главоњића, Радоја Петровића, Серафима Ђоковића, Божидача Ђуровића и неке друге, затим Димитрија Митју Хрибовшека, Словенца који је живео у Рогачи, Душана Драговића и Крстомира Јелушића из Рогаче, Драгомира Јечменића Цандрка из Губереваца и неке друге.

Кроз Горачиће је пронесен глас да ће они бити спроведени на Венац, у Лису. Њихови родитељи су тада сакупили велики број мештана и одвели их у Лису да јемче за похапшене. Тамо није било „војводе“ Мојсиловића, који је сишао у Гучу. У четничком штабу Горачанцима је постављено питање зашто нису побили све оне који су отишли у партизане, па им је наређено да се врате у своје село. По њима је упућено и писмо четничкој чети у Горачићима, у коме је, како су касније сазнали, писало да похапшене партизане не треба водити на Венац, већ ће им бити суђено ту где су и затворени.

У међувремену, у Горачиће је изненада упала једна група четника Божа Ђосовића — Јаворца, која је тукла ухапшене. После њих стигао је неки четнички капетан Бранко Лазаревић, који је наредио да се партизани не смеју злостављати. На крају је дошао и лично „војвода“ Мојсиловић, који је тражио да се сазове збор грађана. Када је то учињено, људима се „војвода“ обратио и рекао да све партизане треба стрељати. Затражио је од присутних да изаберу тројицу грађана који ће, заједно с четницима, судити затвореним партизанским борцима. Тако је образован „Суд часних (честитих) људи“, на чијем челу је био управо „војвода“ Мојсиловић. Тај суд је радио на неуобичајен начин: пре саслушавања оптужених одређивана је висина казне. Мојсиловић и поп Шолајић захтевали су да сви партизани буду стрељани, док је другачије мишљење имао капетан Лазаревић. Ово је охрабрило „судије“ из редова грађана, па су и они били одлучно против смртних казни. Тек после тога започело је саслушавање, праћено батинама. Сви партизани су добили по 25 батина, а највише Серафим Ђоковић. Наиме, сваки борац је морао гласно да броји сваку батину коју добија, али се несрећни Ђоковић у мукама забројао, па су четници почели од почетка.

После батинања, сви су пуштени кућама, уз обавезу да се сваког дана јављају четничкој команди места у Горачићима.⁴⁶

Након суђења у Горачићима, Мојсиловић се са својом пратњом, упутио према Каони. Са собом је водио партизана Митју Хрибовшека, рачунајући да ће успут да га придобије за своју јединицу.⁴⁷

Ту, у Каони, већ је била похапшена већа група припадника НОП-а из тог и суседних села: Војимир Капларевић, Драго Зечевић, Коста Вукићевић, Кузман Вукићевић, Властимир Милекић, Радојко Радичевић, Петар Станишић, Паун Пајовић, Драган Пајовић, Тиосав Радичевић, Милутин Радичевић, Паун Радичевић, Светозар Пајовић и Бошко Радичевић. Њих је похватала група четника Божа Јаворца и ставила под стражу Каонске четничке чете командира Сима Митровића. Под стражом су извођени да по цичи зими поправљају пут, а увече су љуштили кромпир за четничку кухињу.

Када је стигао у ово село, поучен искуством из Горачића, Мојсиловић није хтео да формира „Суд часних људи“, већ је судио сам, са својим сарадницима, и без саслушавања похватаних партизана. Без икакве дилеме, све је осудио на смрт. Пресуда је саопштена осуђенима, па је око затвора појачана стража. Но, каонски четници су направили узбуну, јер су сматрали да су казне преоштре, а радило се о њиховим комшијама и сродницима. Мијаило Ђурчић из Милатовића рекао је тада Миливоју Костићу, председнику општине у Каони, да поведе рачуна о томе шта ће бити са осуђеним, јер, како је нагласио, четничке вође ће отићи из Каоне, а он ће остати ту да живи са овим људима, односно њиховим породицама. Рекао је Костићу да може доћи време да и он од ових људи тражи милост.

После овога, четници из Каоне и суседних села су се окупили и са оружјем упутили у Мојсиловићев штаб. Безусловно су тражили да се смртна пресуда повуче. Мојсиловић, у почетку, није хтео да попусти, али је после претњи каонских четника и савета неких својих људи, ипак одустао од извршења смртне казне, а похапшене препустио „месним властима“, заправо каонским четницима.⁴⁸

У Каони су припадници НОП-а и даље задржани у затвору. Радили су на поправци пута, припремању дрва и хране за четничку команду. Али, та група је увећана, јер су доведени и тучени и припадници НОП-а из Дубца: Спасоје Тадић, Богдан Ђендић, Видосав Тадић, Драгомир Марковић, Радисав Тадић, Душан Тадић, Андрија Тадић и неки други. У самом селу тучена је и злостављана Драгојла Тадић, сестра Јеремије Јечменића, члана Среског комитета КПЈ из Губереваца.⁴⁹

Мојсиловић је из Каоне, водећи партизана Хрибовшека, отишао у Трnavу, где је, код Протића бунара, 6. децембра, стрељао Об-

рена Живковића, командира Прве трнавске чете Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда, и борца Богдана Суботића.⁵⁰ Остали похватани партизани су тучени, а потом је Мојсиловић написао писмо команданту немачке оружане силе у Чачку: „Молим пошаљите 2 камиона за превоз заробљених комуниста које треба одмах стрељати без икаквог изговора односно даљег проверавања“. Уз печат, на писму је и његов својеручни потпис. .⁵¹

По разбијању последње групе бораца Драгачевског партизанског батаљона у Вирову, четници су блокирали ово село и похватили већи број бораца. Све су их најпре претукли, посебно Богдана Бошковића и Милица Пајића, који су били у завојима, јер су задобили ране приликом експлозије у трезорима Народне банке у слободном Ужицу, где су обезбеђивали радио-станицу Врховног штаба и ЦК КПЈ. Похватани су стражарно спроведени у Чачак, где им је судио преки љотићевско-немачко-четнички суд. Осуђени су на смрт и стрељани, углавном 7. децембра: Милисав Пајић, Богдан Бошковић, Срећко Пајић, Велимир Недељковић, Миленко Недељковић, Драгиша Шендековић, Добривоје Шендековић, Војислав Јовановић, Јерослав Марић, Милић Марић, Рисим Марић, Илија Шендековић и Витомир Милинковић.⁵²

То је, уједно, и највећа група из једног драгачевског села која је стрељана код Војно-техничког завода у Чачку.

Осим Вироваца, ту су стрељани још неки партизани из Драгачева, које су ухватили четници и предали Немцима: Миодраг Петровић из Горачића, Живота Радичевић из Горње Краварице, Радомир Васиљевић из Доње Краварице. . . Стрељани су и неки други борци Драгачевског партизанског батаљона, који, иначе нису били из Драгачева: Спасоје Вукчевић из Црне Горе, Милоје Јевремовић, Радомир Јосиповић, Радослав Марковић и Славомир Стефановић из Јездине, Милутин Грујовић и Милисав Петровић из Парменца, Мирко Мирковић из Придворице, Славко Јовашевић Дуле, Душан Станковић и неки други из Чачка.⁵³ Углавном су сви довођени у Чачак после хватања од стране четника.

Хватани су, мучени и злостављани партизански борци практично из свих драгачевских насеља.

Тако су у Миросаљцима похапшени и затворени: Владе Милосављевић, Радован П. Савић, Слободан Плазинчић и Манојле Стојић, из Миросаљаца, Јован Радовановић из Трешњевице и Радоје Симоновић из Драгојевца, а потом и одборници из ових села: Светозар Вранић, Владомир Стојић, Срећко Јојић, Тадија Весовић и Радован Ми-

лосављевић. Заједно с њима, у четнички затвор у подруму општинске зграде у Миросаљцима затворени су Љубо Плазинчић и Обрад Врањић.⁵⁴

Рано изјутра 4. децембра четници су блокирали Церову. Ухватили су и свезали: Милана Целебџића, Радосава Ичелића, Здравка Цветића, Андрију Ковачевића и Миломира Пеливановића, одвели у Миросаљце и затворили. Два дана касније Церова је поново блокирана. Четници су тада ухватили: Спасоја Мајсторовића, Љубинка Благојевића, Вукашина Ковачевића, Михаила Цветића, Радована Мајсторовића, Милисава Цветића, Мићу Благојевића и Тодора Недељковића. И они су одведени у миросаљачки четнички затвор. Приликом трећег упада четника у Церову, 10. децембра, заробљени су и одведени у исти затвор: Миломир Ковачевић и његов отац Богдан, Радомир Ковачевић, Здравка Ковачевић, Љубиша Ковачевић, Милован Ковачевић, Витомир Ристић са кћеркама Персом и Љубицом, Миломир Ристић, Петроније Целебџић, Ђорђе Јеросимић, Срећко Пеливановић, Милојко Цукавац, Драгољуб Б. Цветић и Драгиша Терзић. Терзић је са Богданом Ковачевићем пуштен, а остали су задржани. Само, Терзић је поново ухваћен, предат Немцима и стрељан код Војно-техничког завода у Чачку. Четници су затвореницима узели одећу и обућу, а дали им поцепане рите у замену. Припадници НОП-а су свакодневно испитивани, тучени и злостављани на друге начине. Припреме су вршене да буду спроведени на Венац.⁵⁵

Док су они чамели у затвору у Миросаљцима, на Венац је доведена група од око 40 припадника НОП-а из Ивањице. „Иследник“ Рашо Шипетић увек је налазио нове методе за мучење. Ипак, из ове групе нико није убијен. На Венцу више није било Мојсиловића, Смедеревца, Јаворца и Ђуровића. Њихов штаб се преместио у Котражу, док је капетан Милић Милићевић сишао у Ивањицу, где је постао командант места.

Међутим, на Венцу је и даље било мучилиште, кроз које су прошли и заточеници четничког затвора из Миросаљаца. Њих је, једног по једног, групу по групу, тамо упућивао Драгиша Милосављевић, председник општине из Миросаљаца, уз препоруке патролама и спроводницима како треба поступати са припадницима НОП-а. Телефонском је на Венац јављао и како треба кога казнити. Свога брата Радована и синовца Влада Милосављевића послао је на Венац, али их је отуда пустио. Као противуслугу, Радован Милосављевић је био приморан да писмено потврди како и његов део заједничке воденице припада Драгиши Милосављевићу. На Венцу су сви ови партизани

страховито мучени. Већина их је, ипак, уз јемство грађана, пуштена. Слободан Плазинчић, Обрад Вранић и Владомир Стојић су спроведени у Гучу, одакле су, после шиканирања, пошто им је судио „Суд часних људи“, пуштени кућама, такође уз јамство грађана и наредбу да се редовно јављају четничкој команди у Миросалцима. Најтеже је прошао Светозар Вранић: пошто је премлаћен, са Венаца је бос, по великом снегу и мразу, привезан за санке, вођен до Чачка, одакле је пуштен. Драгиша Милосављевић се тако светио Вранићу за неке раније личне размирице. Иначе, Вранић није био борац, већ одборник НОО. У Чачак је доведен и Радоје Симовић из Драгојевца, суђено му је, па је упућен у Бањички логор, где је задржан до априла 1942. године. Радован Мајсторовић је стрељан код Војно-техничког завода, 17. децембра.⁵⁶

На Венац су вођени, мучени и злостављани, и припадници НОП-а из Котраже: Властимир Лале Вујовић, Миломир Зељо Миливојевић, Крста Вујовић, Миодраг Јанковић, Милорад Миливојевић и свештеник Чедомир Константиновић. Видећи какав су терор завели четници, људи су страховали за своје животе. Али, било је и пркосних. Тако је изгнаник из Словеније Иван Журман, чији је пасторак Иван Венгуст погинуо као борац Драгачевског партизанског батаљона и Словеначке партизанске чете „Иван Цанкер“, пред кафаном у Коражи рекао да је и он комуниста и да се четника не плаши. Четници су га ухватили, заједно са још једним изгнаником из Словеније — Јосипом Хертишем и њиховим супругама, одвели на Венац, тукли и претили им убиством. Грађани Котраже су то осуђивали, па су отишли у Лису и гарантовали да похапшени Словенци нису комунисти и партизани. То је ове људе спасло.⁵⁷

На Венцу је мучен и Милован Поповић, члан КПЈ из Губереваца.

Првих дана децембра припаднике НОП-а из Пилатовића, Лопаша и Прилипча похапсио је неки четнички капетан Гачић и затворио у школску зграду у Прилипцу. Од њих је тражено да предају оружје. Ко је то учинио, одмах је пуштен док су остали задржани и злостављани. Највише је тучен Драго Радојевић, коме су четници разбили главу. Убрзо је Гачић напустио са својим људима овај терен, а његов посао преузели су Десимир Николић, активни подофицир БЈВ као командант, и Милован Васиљевић, активни граничарски наредник БЈВ, као његов заменик на подручју прилипачке општине. Они су одмах похапсили већину партизанских бораца и одборника и одвели их у Гучу. Успут су, у Доњој Краварици, претукли Крсто-

мира Седлића, борца Драгачевског батаљона из Пилатовића. У Гучи су ови припадници НОП-а затворени, а затим им је суђено. Тучени су: Илија Алексић, Стојан Целебџић, Миодраг Бајић, Радојко Бајић, Вучета Бајић, Гвозден Гордић, Видоје Ђоковић, Војин Јотић, Миломир Јотић, Бранко Јанковић, Урош Луковић, Радисав Маркићевић, Матије Вујовић, Драгомир Маслаћ, Драгомир Мијатовић, Милун Павловић, Драго Павловић, Крстомир Седлић, Живота Чолић, Коста Чолић и неки други из Пилатовића, Илија Голубовић, Милисав Босић, Светозар Ђорђевић, Војимир Мијаиловић и неки други из Лопаша, Драго Радојевић и остали из Прилипца. Поједини су се бранили да су „заведени“ и да је за њихов одлазак у партизане највећи кривац Средоје Маркићевић, активни капетан друге класе из Пилатовића, који је био командир Пилатовачке чете пре формирања Драгачевског батаљона, потом начелник штаба Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ и војни стручњак у техничкој служби Врховног штаба НОП одреда у Ужицу. Ипак, Драго Радојевић и неки други су отворено казали да су свесно отишли у партизане да се боре против окупатора, па су им четници запретили смрћу. Уследила је интервенција грађана из Пилатовића, Лопаша и Прилипца, па нико није убијен. Мањи кривци су добили по 12, а већи по 25 батина, па су пуштени кућама. Гвозден Гордић, учитељ, касније је упућен у Бањички логор.⁵⁸

И у Марковици су првих дана децембра четници извршили масовна хапшења припадника партизанског покрета. У затвору су се нашли борци и одборници из овог села, Дучаловића, Ртара и Негришора: Витомир Вуловић, Милорад Миле Митровић, Станоје Цане Пантелић, Душан Илић, Милета Станић, Живорад Ковачевић, Светислав Недовић, Десимир Радојичић, Милорад Пантелић, Миросав Пантелић, Радисав Ковачевић, Милорад Судимац, Милојко Милосављевић Јанго, Ненад Ружић, Боривоје Пантелић, Миљко Томовић, Видоје Томовић, Светомир Томовић, Војимирка Јовашевић, Јосиф Јосо Јовашевић, Славко Ђунисијевић Кабалерос, Милоје Пантелић, Јела Петровић, али и неки други припадници НОП-а: Станислава Цала Терзић и Зора Сарага из Чачка, Спасоје Вукчевић из Црне Горе, Трифун Маћић из Папратишта. . .

Похватани су у четничком затвору у Марковици свакодневно тучени.

У Дучаловиће су 4. децембра дошли и Немци. Тражили су партизане. Попалили су неколико кућа и ухватили партизана Тимотија Радојичића. Повели су га према Чачку, али је он на планини Је-

лици успео да побегне из камиона. Тада су га, као и Ратка Шибинца, ухватили четници и прикључили групи припадника НОП-а у затвору у Марковици. Похапшенима су четници претили говорећи им да их очекује судбина оних бораца који су већ ликвидирани. Већ се знало да је четник Мито Ђебић из Дљина убио у Дучаловићима младу партизанку Росу Алексић из Чачка. У Росуљама, између Марковице и Ртара, четници су убили партизана Драгутина Крстића, иначе ковача из Умке. Милоша Шћепановића из Љумбарде у Црној Гори заклао је, недалеко од општинске зграде у Марковици, Сретен Ковачевић, четник из Дучаловића. Савића Савићевића, партизана из Жаркова код Београда, преузели су у Марковици четници самозваног „војводе“ Милутина Јанковића из Дљина и стрељали на Потајнику, у Негришорима.⁵⁹

Похапшеним и затвореним у четнички затвор у Марковици придодати су нови припадници партизанског покрета, међу којима и Љубиша Митровић, борац Драгачевског батаљона из Негришора, док је Данило Митровић Аврам успео да умакне. Свим похапшеним су одузете личне ствари: новац, часовници, бољи делови одеће и обуће. После мучења и саслушавања, једна група бораца и припадника НОП-а пуштена је из овог затвора. Наређено им је да се редовно јављају четничкој команди места. У Гучу су спроведени: Милорад Миле Митровић, Станоје Цане Пантелић, Светислав Недовић, Душан Илић, Живорад Ковачевић, Славко Ђунисијевић Кабалерос, Тимотије Радојичић, Десимир Радојичић, Спасоје Вукчевић и Витомир Вуловић. Ђунисијевић и Вукчевић су стрељани код Војно-техничког завода у Чачку, а остали спроведени у Бањички логор, одакле су депортовани у Норвешку Милорад Миле Митровић и Живорад Ковачевић, који је тамо и страдао. Остали су после злостављања, на јемство грађана, пуштени кућама.⁶⁰

После 5. децембра четници су блокирали Горачиће, Губеревце, Граб, Рогачу и Зеоке. Похватили су и затворили у зграду Основне школе у Горачићима велики број припадника партизанског покрета: Андрију Главоњића, Сава Главоњића, Радоја Петровића, Миодрага Главоњића, Андрију Петровића, Момира Петровића, Гвоздена Узуновића, Радисава Главоњића и Здравка Петковића из Горачића, Јелисавету Вујиновић, Марију Лепу Плазинић, Нику Николића, Драгомира Јечменића Цандрка, Рада Ђокића — Плазинића, Ранка Плазинића и Милутина Вујичића из Губереваца, Ђорђа Богдановића, Душана Драговића и Крстомира Јелушића из Рогаче, Витомира Васовића и Драгутина Васовића из Граба, Слободана Ранђића, Александра

Ранђића и Војислава Ранђића из Зеока. Похватани су и затворени и неки борци из Гуче: Петар Ђуретић, Милош Станишић, Милан Броћић, Радисав Броћић, Светозар Броћић, Милосав Броћић и Радисав Рашо Јањић. Пронео се глас да ће доћи Немци да преузму ове партизане.

Довођене су нове групе партизанских бораца који нису из овог дела Драгачева. У Петровићима је, у Горачићима, ухваћено пет партизана из Чачка, међу којима је био и Милојко Васић. Постепено, четничке патроле које су крстариле планином Јелицом, хватајући партизане из разних јединица, пуниле су четнички затвор у Горачићима. Тако се у овом месту нашло затворено преко 30 људи које мештани нису познавали. Они су отпремљени у четнички штаб у Каону, одакле су пребачени у Жежевицу, па у чачански Војно-технички завод, где им је суђено. По сведочењу Милојка Васића из Чачка, мало је ко успео да се спасе.

Четници из Горачића доводили су неке своје сараднике из других места да злостављају похапшене.

Тако је једна патрола четника „војводе“ Божа Ђосовића Јаворца извела из затвора у школи све похапшене партизане; њихов вођа, неки Милан, одузео је борцима прстење, новац, документа и личне карте, а потом их тукао. Радници су добили по два шамара, а сељаци више, јер су, по четничким речима, „дозволили“ да буду заведени од радника и интелектуалаца.

Нарочито се на партизане околио свештеник Миодраг Драган Шолајић из Горачића, који је претио да ће „сваком комунисти направити петокраку на потиљку“.

Затворенике су посетили и љотићевци, нудећи им да се пријаве у добровољачке јединице. Позив нико није прихватио.

Припадници партизанског покрета овде су сазнали и да је Настас Спасојевић, четник из Горачића, учествовао у хватању Ратка Митровића, политичког комесара Чачанског НОП одреда, који је, потом, 11. децембра, обешен у Чачку. Четници су се хвалили успехом у тој акцији, коју су извели у селу Жежевици, заједно са четницима Божа Ђосовића Јаворца.

Из Горачића су партизани родом из Гуче упућени у своје место. Преосталим је суђено.

Претходно су пуштени сви Губеревчани, изузев Драгомира Јечменића Цандрка, борца Драгачевског партизанског батаљона. Пуштени су и Радисав Главоњић и Здравко Петковић из Горачића.

На „суђењу“ су поново прву реч водили „војвода“ Милоје Мојсиловић и свештеник Драган Шолајић. Било је то 8. или 9. децембра. Похапшени партизани су претучени, па враћени у затвор. Иако су се једва кретали, свезани су Андрија Главоњић, Саво Главоњић, Драгомир Јечменић Цандрк и Драгутин Васовић. Очекивало се да ће бити стрељани. Смртна казна била је намењена и Гвоздену Узуновићу, како је овом борцу саопштио Милинко Милутиновић, начелник штаба Јеличко-моравичког четничког одреда, иначе предратни посланик из суседног села Живице. Ипак, смртне казне нису извршене, а Драгутин Васовић и Војислав Ранђић су некако успели да умакну из затвора. Сутрадан по суђењу сви су пуштени на јемство грађана да се неће „одметнути у шуму“ и под условом да се сваког дана јављају четничкој команди места у Горачићима.

Само два дана после овог суђења поново су ухапшени: Ника Николић, Јелисавета Вујиновић, Марија Лепа Плазинић, Раде Плазинић и Раде Ђокић — Плазинић. Саслушавани су, опљачкани, али нису тучени.

Ново су ухапшени и Ђорђе Богдановић и Душан Драговић из Рогаче, Гојко Вујовић из Граба и неки други припадници НОП-а. После саслушавања пуштени су под условом да се сваког дана јављају четничкој команди у Грабу, где су рибали и чистили општинску зграду, секли дрва четничким командирима и трпели свакојака малтретирања.

Борци из Горачића су након овога вођени да раде на поправци путева.

У четничком затвору у Горачићима најдуже су задржани Стојан Драшковић, партизан из Чачка, и Гвозден Узуновић, борац из Горачића. Тај затвор је постао само општински. Узуновић је у њему остао до марта, а Драшковић до априла. Јемство за првог потписали су људи из Драгачице (заселак Горачића), а за другог Милисав Јевремчевић и Милорад Јевремчевић, који је био старешина села. Код Јевремчевића се Драшковић задржао све до коначног ослобођења земље. Живео је правећи опанке, мучен је и киџен, али није прекидао везе са припадницима НОП-а.⁶¹

Четнички затвор у Горачићима требало је најпре да постане велико губилиште. Међутим, сељаци су бранили своје борце и успели да их сачувају. Ту нико крајем 1941. године није убијен, али су сви хапшени тучени и злостављани на друге начине.

„Војвода“ Мојсиловић је 11. децембра издао још једну своју наредбу, карактеристичну по томе што више не говори о обрачунима

са комунистима и партизанима, већ о томе да се његов одред легализовао код Недићеве владе. У наредби се, поред осталог, каже:

„Пошто сам од председника владе и главнокомандујућег немачких власти добио сектор командовања, односно чишћења од комуниста, у истим секторима имам завести ред и поставити власт са својом браћом Јаворцем и Ђуром Смедеревцом и то у срезовима: трнавском, драгачевском, ариљском, моравичком, пожешком и жичком. . . Да се у погледу постављања власти не може нико мешати већ само доле ми потписани, а свако друго лице биће на лицу места стрељано без икаквог даљег суда. . . По потреби за чланове преког суда одређујемо: једног од потписаних, потпуковника Милисава Бојовића, Пера Лукачевића, Средоја Бркића и Станојла Плазанића. Седиште преког суда биће у Ивањици и исти ће заседати сваке недеље у 8 часова у среској сали у Ивањици. . .“⁶²

Истог дана управа Дринске бановине из Ужица доставила је свим подручним установама наредбу председника министарског савета Милана Недића, којом се прописује како треба да раде власти, војска и становништво. Забрањује се, најкраће, свако политичко деловање. Изузетак су, наравно, љотићевци, недићевци и четници. Среско начелство у Гучи, заједно са општинским управама, уз помоћ четника, управо тако наставља и да делује. Општинске управе сачињавају спискове припадника НОП-а. Потере за борцима су свакодневне. Преки четнички судови заседали су широм Драгачева. Нико није био сигуран за свој живот.

У таквој ситуацији крајње неизвесности, убистава и терора, из Крушчице код Ариља је у Драгачево стигао део бораца Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“, предвођен командантом Момчилом Молом Радосављевићем, који се враћао на свој терен. Управо, стигао је из Крушчице и покушао, 15. децембра, да пређе Моравицу на Дивљаци. Међутим, ту је мост био поседнут, па се преко њега није могло. Због тога су борци прегазили Моравицу у Клисури и преко Градине дошли у Трешњевицу. Четници су на партизане повремено отварали ватру. После застанка у Котражи, Радосављевић је своје борце повео преко Горње Краварице и стигао у Тијање, где је требало да преноће. Ту је Радосављевић нашао неког свог познаника, иначе четничког официра Васића, који је испричао шта се последњих дана догодило на овом терену: после вешања Ратка Митровића, погинуо је и Миленко Никшић. То је на команданта Одрета поразно деловало, па је наредио покрет према Јелици. Убрзаним маршем борци су стигли у Зеоке, где је наређен одмор да би се испитало

стање. Из Зеока партизани су кренули преко Белог брда, где су их напали четници и љотићевци. Жесток окрцај трајао је пуна три часа, па су се четничке и љотићевске снаге повукле. Заробљено је петнаестак четника, погинула су два љотићевца, а један је рањен. Партизани су у овој борби имали тројицу мртвих. Рањен је и командант Радосављевић. После борбе појединци и мање групе бораца напустили су Одред с намером да се повуку у илегалност. Преостали су у ноћи између 16. и 17. децембра прешли преко Западне Мораве код Парменца, али су наредног дана разбијени. Са Јелице, односно са Белог брда, Момчило Радосављевић је отишао у свој крај — у село Липницу.⁶³

Партизански борци су убијани широм Драгачева. Судбину Станоја Радичевића, борца Драгачевског партизанског батаљона из Горње Краварице, кога су четници убили још 26. новембра у Котражи, доживели су и други. Тако су четници, рецимо, 1. децембра стрелићали у Грабу партизана Душана Илића, а 13. децембра у Миросалџима Милорада Миленковића, партизана из Чачка. Четири дана касније у Гучи они су убили и Слободана Средојевића, партизана из Чачка. Неки борци су побијени по планини Јелици или код својих кућа: браћа Ковачевићи у Придворици 4, а 15. децембра на гребену планине Војислав Ђоковић Окета, партизан из Чачка. Нешто касније ухваћен од стране четника и љотићеваца Сретен Плазинчић председник НОО у Миросалџима, одведен је у Ариље и убијен.⁶⁴

Они нису били једини. Вести о убиствима муњевитом брзином шириле су се по селима Драгачева.

На Венцу су трајала нова суђења. Ту су највише довођени припадници НОП-а из Ивањице и околине. Четницима је у том затвору нарочито пркосила Коса Паџић, звана Комитера, учесник у првом светском рату, затим адвокат Анте Грубишић, за кога се говорило да је био члан Покрајинског комитета КПЈ за Македонију. Он је са Венца доведен у Гучу, где је вероватно убијен, док је Петроније Перонијевић из Котраже, борац Моравичке чете Ужичког НОП одреда, спроведен на Бањицу.⁶⁵

У гучком затвору првих дана децембра било је доста партизанских бораца, нарочито Чачана, које су четници хватали широм Драгачева и предавали недићевцима и љотићевцима. Партизани из Гуче углавном су били под присмотром код својих кућа. Неки су, под стражом, радили на рашчишћавању путева, док су жене морале да рибају намештај у љотићевским, недићевским и четничким уста-

новама. Оне су посебно малтретиране и понижаване. За мештане су масовније репресалије наступиле нешто касније.

Наиме, у раним јутарњим часовима 17. децембра Немци и четници су блокирали ово место и наредили да сви грађани старији од 15, а млађи од 70 година дођу код моста преко Белице на улазу у Гучу од Чачка. Када су први Гучани почели да стижу на то место, приметили су неколико камиона и немачке војнике. Прикупљање људи трајало је до испред подне. Тада се Милан Вукосављевић Звер, агент, са пушкомитраљезом нашао испред народа и наредио да пређу на другу страну пута сви они који су били у партизанима или су, на било који начин, помагали партизане. У противном, рекао је, они који не послушају — биће стрељани. Најпре су се издвојили старији људи, а за њима и млађи. Чак и они који су покушавали да остану међу грађанима нису у томе успели, јер су четници показивали ко је све био партизан. Пошто је извршено такво подвајање, немачки официр је тражио да напред изађу комунисти. Пошто избора није било, изашао је судија Петар Ђуретић, поздравио другове стиснутом песницом, и рекао да је комниста. Тада је официр питао да ли има још комуниста. Изашао је радник Момчило Сталовић, стиснутом песницом поздравио другове и рекао да је комуниста. Додао је да ту више нема комуниста и да је он, заједно са другим комунистима, силом мобилисао ове младиће у партизанске јединице. Немачки официр питао је о чему се ради, па када му је објашњено, он је наредио да се издвоје они који су у партизанским јединицама били са оружјем. Док је трајало и то подвајање, присутни су се дивили Сталовићу. Знали су да он није члан КПЈ и да све ово чини да би, дајући свој живот, спасао другове. Али, у томе није успео. Тада су четници образовали и своју „комисију“, поред које су морали да прођу сви грађани. Они су ту имали задатак да евентуално издвоје и остале партизанске борце. Када су се грађани удаљили, Немци су покупили групу бораца, потоварили их у камионе и отишли према Чачку. У Војно-техничком заводу они су придружени раније похватаним. Ту су осуђени на смрт и стрељани борци из Гуче: Живорад Броћић, Милосав Драмлић, Петар Ђуретић, Војислав Рајић и Видоје Рајић. Миљко Станић, Танасије Протић и Томислав Рајић су одведени у Бањички логор, заједно с Милорадом Драмлићем, који је спроведен у Норвешку, где је страдао 10. марта 1942. године.

Када су Немци отишли из Гуче, код места преко Белице задржани су преостали партизани, које су четници претукли. Највише батина добили су: Момчило Сталовић, Славо Дуњић, Раде Ружић. . .⁶⁶

Док је трајала борба код зеочке школе, 1. децембра, партизанима су пошли да се придруже и неки борци Драгачевског батаљона, који су се налазили претходно на одмору и нису стигли 28. новембра да дођу у Гучу у своју јединицу, попут многих других. Међутим, њих су похватили четници и љотићевци и одвели у Чачак. У тој групи били су: Бранко Станић и Филип Јешић из Гуче, Милош Кулашевић, Миломир Милутиновић, Милијанко Николић, Адам Грујовић и Драган Зељовић из Тијања. Из Чачка су спроведени у Ужице, где им је суђено и где су злостављани, па су упућени у Бањички логор. У Пожеги су им прикључени још неки борци и сарадници НОП-а, које су четници похватили: Миладин Марковић, Радојко Марковић, Милојко Марковић, Срећко Милосављевић, Савле Милосављевић, Милан Обрадовић и Василије Ђебић из Дљина, Сретен Милосављевић Лисац из Крстаца, Раденко Живановић, Милан Јоковић, Милун Јоковић и Недељко Кукић из Лисица, али и неки таоци из Пилатовића. Претходно су ове борце четници, љотићевци и Немци претукли, па су пустили само малолетног партизана Богољуб Чантрића, док је Селомир Алемпијевић из Лисица, ратник из првог светског рата, стрељан.⁶⁷ У Бањички логор доведена је и Радојка Ђирјаковић из Вирова, чији се муж Гвозден Ђирјаковић скривао у Доњој Краварици.

Ухваћен је и Стојан Ђоковић из Трешњевице, борац Љубићког батаљона, предат Немцима и стрељан на планини Јелици. Тешко повређеног и непокретног Милојка Марковића и Војина Маћића, борце Друге пожешке партизанске чете из Дљина, четници су такође злостављали, а потом их предали Немцима, који су их стрељали у Пожеги 30. децембра.⁶⁸

Четничка злодела у то време била су беспримерна. Нашавши се у дубокој илегалности, Милић Бугарчић, секретар Среског комитета КПЈ за Драгачево из Гуче, касније је стиховима овако осведочио то време:

„Грбовима села окитише
и градове крвљу обојише
виновници плаћене издаје
— све преваром, мучки, из потаје. . .“⁶⁹

Четници су, у суштини, деловали у духу „Инструкције“ Драже Михаиловића од 20. децембра 1941. године: „Са комунистима — партизанима не може бити никакве сарадње, јер се они боре против ди-

настије и за остварење социјалне револуције, што не сме никада бити наш циљ. . .“

То своје опредељење четници ће непрекидно доказивати све до краја рата. У Драгачеву су били посебно жестоки, јер су ово подручје настојали да учине некаквим својим бастионом. Зато су овде били бројни, јер су се окупљали из готово читаве Србије. Примери њиховог терора и њихове издаје које смо истакли само су најмаркантнији. Било их је знатно више. . .

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

1. Мојсиловић је био родом из околине Крагујевца, а у Драгачево га је упутио Дража Михаиловић. После новембра 1941. године његов одред вршио је полицијску службу у Гучи, Ариљу и Ивањици за рачун Недића и Немаца. Почетком октобра 1942. године, када су Немци разоружавали неке четничке одредс, и Мојсиловић је ухваћен и одведен у логор на Сајмиште у Београду, али су га припадници НОП-а ликвидирали.
2. Јован Бојовић, официр бивше Југословенске војске, био је родом из драгачевског села Ргара. Сарађивао је са партизанима. Погинуо је у борби против Немаца на Краљеву 15. октобра 1941. године, али се верује да су га сами четници убили због тога што је био противник братоубилачког рата.
3. Милутин Јанковић, самозвани четнички војвода, био је жандарм, родом из драгачевског села Дљина. Починио је бројна злодела. Због неких међусобних сукоба у четничким редовима, четници су га, по наређењу Драже Михаиловића, ликвидирали у лето 1944. године у Рашкој.
4. Реконструкција са Раденком Броћићем и припадницима НОП-а из Каоне.
5. Др Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић и Милан Бујошевић, „Ивањица“, хроника моравичког краја, Београд, стр. 370. Документ је сачувао Никола Шуљубурић из Лисе, који је радио у штабу капетана Милића Милићевића и после рата предао га Витомиру Буловићу, а овај Милки Милић.
6. Архива Народног музеја у Титовом Ужицу, бр. 7900.
7. Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, „Драгачево“, хроника у рукопису, код аутора.
8. Историјски архив у Чачку (у даљем тексту: ИАЧ), оригиналан документ у четничкој архиви.
9. Илинка Обреновић — Милошевић, Сећања из НОР-а, рукопис код аутора овог рада.
10. Као под 7.
11. Исто.
12. Као под 9.
13. Илија Вратоњић, Светозар Мићовић, Никола Шуљубурић, Радомир Златић и Славо Обреновић, Сећања, рукопис код Николе Шуљубурића из Лисе код Ивањице.
14. Исто; реконструкција аутора у Лиси и Котражи.
15. Исто; Бранислав Божовић, „Рударска чета“, Београд, 1974, стр. 335—345.
16. ИАЧ, четничка архива, текст писан оловком, непотписан.
17. ИАЧ, сачувани оригинални документ.
18. Исто.
19. ИАЧ, Грађа за монографију чачанског ратног округа — Делатност непријатеља, елаборат.
20. Реконструкција са Раденком Броћићем из Београда.
21. ИАЧ, Ф I НОБ, рег. бр. 73, препис.
22. Као под 7.

23. Исто.
24. Исто.
25. ИАЧ, четничка архива, несигнирано.
26. ИАЧ, Душан Главоњић, Сећања из НОР-а, несигнирано.
27. Као под 13.
28. „Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве“, Чачак, 1977, одељак Драгачевци.
29. Изјаве Здравка Јаковљевића Буцка из Чачка и Бранислава Луковића из Котраже ауторима овог рада.
30. Спискове је направио Никола Шуљбурић из Лисе. О томе нешто више има у „Рударској чети“ Бранислава Божовића, стр. 359—366.
31. Изјава Здравка Јаковљевића Буцка из Чачка ауторима овог рада.
32. Даница Јаснић Кока покушала је пре убиства, да би се некако спасла, да се представи као Дринка Петровић, чиновница Министарства правде у Београду. Тако је унесена у списак, а тек после рата откривено је да се ради о професорки Јаснић из Краљева.
- 32а. Реконструкција аутора овог рада. У сачуваном Амбулантном дневнику бановинске болнице у Гучи из 1941. године пише да је Франко четник, настањен у Горачићима.
33. О томе има запис у већ поменутом Амбулантном дневнику бановинске болнице у Гучи из 1941. године.
34. О томе има нешто више у „Ивањици“, хроници моравичког краја.
35. Деса Пешић, „Студенички срез у НОР-у и револуцији“, Београд, 1977, стр. 150.
36. Исто, стр. 151.
37. Исто, стр. 157; Властимир Милекић, Сећања из НОР-а, рукопис код аутора овог рада.
38. Реконструкција аутора овог рада са припадницима НОП-а из Горачића.
39. Као под 7.
40. Мирослав Миле Мојсиловић, Радован М. Маринковић, „Здравство чачанског краја“, Чачак, 1979, стр. 153.
41. Као под 19.
42. Преузето из „Ивањице“, хроника моравичког краја.
43. ИАЧ, препис документа у немачкој архиви.
44. „Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве“, одељак Драгачевци.
45. Као под 7.
46. Реконструкција са припадницима НОП-а из Горачића. То су писана сећања: Гвоздена Узновића из Гуче, Милице Главоњић и Радоја Петровића из Горачића и неких других.
47. Сећања Митје Хрибовшека из Љубљане, рукопис код аутора овог рада.
48. Реконструкција са припадницима НОП-а из Каоне и суседних села.
49. Исто.
50. „Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве“, одељак Трнавци.
51. ИАЧ, четничка архива, оригиналан документ.
52. „Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве“, одељак Драгачевци.
53. Исто, одељци Трнавци и Чачани.
54. Слободан Плазинчић, Сећања из НОР-а, рукопис код аутора овог рада.
55. Петроније Целебџић, Хроника Церове, рукопис код аутора.
56. Исто.
57. Као под 7.
58. Казивања Радована Маркићевића из Чачка, борца Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ из Пилатовића.
59. Као под 7.
60. Исто.
61. Реконструкција са припадницима НОП-а из Горачића.
62. Архива Народног музеја у Титовом Ужицу, бр. 437.

63. Као под 7.
 64. „Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве“, одељци о Драгачевцима и Чачанима.
 65. Као под 7.
 66. Ранисав Раши Јањић, Сећања из НОР-а, рукопис код аутора овог рада; више у рукописној хроници Драгачева (као под 7).
 67. Као под 7.
 68. „Чачански крај у НОБ — пали борци и жртве“, одељак Драгачевци.
 69. Рукопис у Народном музеју — Чачак, непотписано. Мишић Бугарчић каже да је то његов текст.

LES CRIMES DES TCHETNIKS A DRAGAČEVO DANS LA PREMIERE MOITIE DE L'ANNEE 1941

Terrifiés par l'ampleur et la force du mouvement des partisans dans la seconde moitié de 1941, les tchetniks ont abandonné aussi à Dragačevo, vallée de la Bjelica, la lutte commune contre les Allemands. Ils devinrent les proches collaborateurs de l'occupant, traîtres de leur pays et protagonistes de la contre-révolution.

Dès le début de novembre, les tchetniks, campés sur le Venac, montagne dominant Ivanjica, harcelaient de leurs attaques incessantes le territoire libre des partisans. Ils torturaient et mutilaient non seulement les combattants partisans et les militants du parti, mais aussi tous les hommes honnêtes et de bonne foi qui s'engageaient dans la lutte contre l'occupant nazi.

C'est aussi à Venac que furent effectués à l'époque les premiers grands massacres de partisans, dans cette partie de la Serbie.

Pendant la première offensive ennemie contre le territoire libre de la Serbie occidentale, vers la fin de novembre 1941, les tchetniks se sont efforcés, en fidèles serviteurs des buts de l'occupant, à liquider autant que possible le mouvement des partisans. Ils attaquaient les unités partisans, entravaient l'activité des Comités de Libération nationale, et finalement recoururent aussi à des assassinats en masse, au meurtre et à la remise des membres du Mouvement de Libération nationale entre les mains de l'ennemi. Pendant les premiers jours de décembre 1941 ils organisèrent une arrestation en masse des partisans. Ils avaient des prisons dans plusieurs endroits. On yregistra des horreurs inouïes. Pour donner au tout un aspect »légal«, leur »tribunal« se composait de membres connus des partis bourgeois d'avant guerre des autorités momentanées, des commandants de tchetniks, et même de quelques prêtres. On torturait et maltraitait non seulement les soldats des unités partisans, les militants du parti et les membres des comités de libération nationale, mais aussi des paysans paisibles qui s'étaient opposés aux crimes des tchetniks et à la collaboration avec l'occupant.

En se basant sur la documentation authentique disponible, cet article met en lumière ces crimes et apporte un nouveau témoignage de la collaboration des tchetniks avec l'occupant.

Вођи Јеличких Четничких одреда

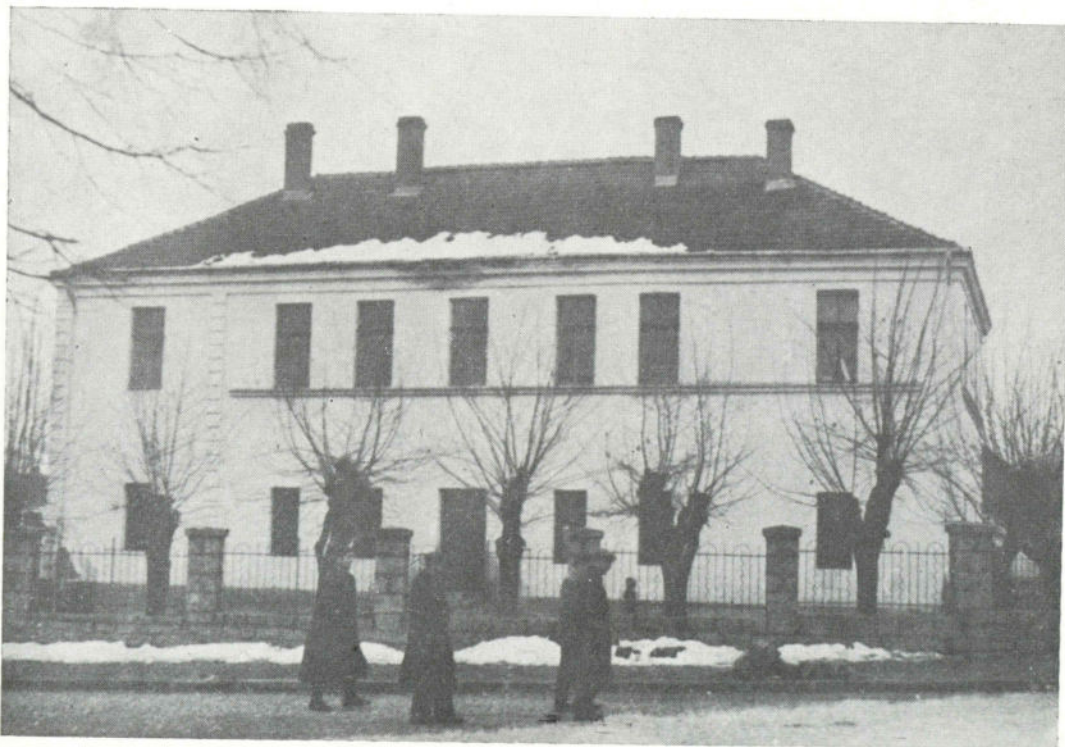
Београд

На Ваш телеграм одговарамо следеће:
Нисмо ми ти који смо изазвали братоубилачки рат, они које Ви мислите да браните (да узмете у заштиту), ми смо били нападнути и морали смо се бранити. Ако и Ви мислите да нас нападнете ми ће мо се бранити до последњег човека јер одлагање оружја и онако за нас значи смрт. Али ће га Ви зато сносити одговорност пред Српским народом за навина проливано братску крв.
Прилажемо текст споразума, који је са нападачем на дан пре напада субота 1. новембра 1941 године постигнут.

Ивањина 3, новембра 1941 године

За Команданта одреда
Венијамин Маринковић

Сл. 1. Одговор Венијамина Маринковића на четнички ултиматум

Сл. 2. Зграда Основне школе у Гучи из које су борци Посадне чете успешно одбили напад четника 18. новембра 1941. године

1187

1187

— К о м а н д а
Јеличког Моравичког Одреда Југ. В ојске
22 новембра 1941 године
П о л о ж а ј

Команданту Тиманског Јучког Батаљона

М и л а

Како сам саопштен из поузног извора, да ће ју
Јанковић Бата и Прелић Раде, оба Партизани, покушати бекство ст
ога предузмите мере да се исти воју и поставити енергичне чет
тнике, као и то најстрожије забранити разговор на скине.

Ово предузети одмах и извести пописатог

шеф Обавештајне службе

Сл. 3. Четнички документ о покушају бекства са Венца Милана Бате Јанковића
и Рада Прелића

Сл. 4. Гвозден Шипетић, командир
Грабске четничке чете, противник
братаубилачке борбе коју су на-
метнули четници

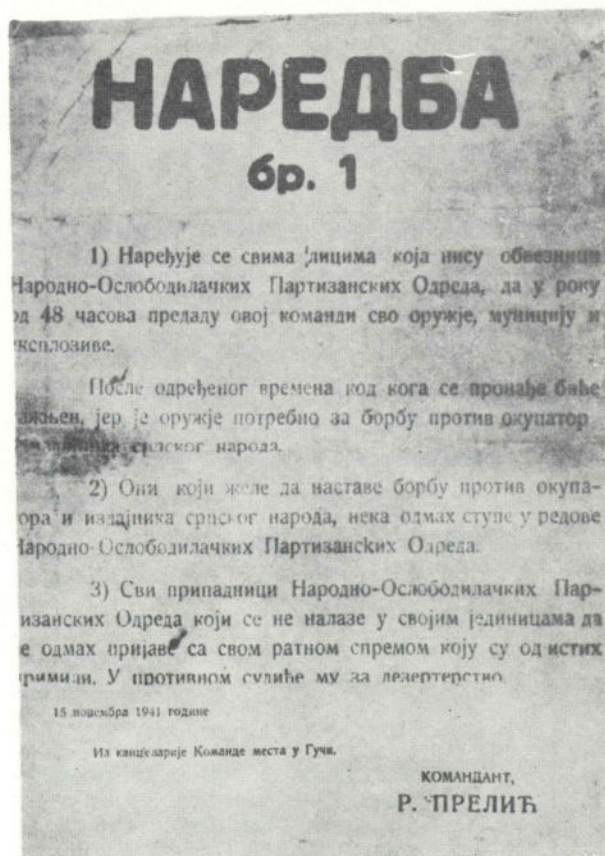
Сл. 5. Живота Дмитрић, председник НОО у Котражи, прва жртва на Венцу

Сл. 6. Милан Бата Јанковић, инструктор ОК КПЈ за Чачак, убијен на Венцу новембра 1941. године

Сл. 7. Раде Прелић, партизански командант Гуче, убијен на Венцу новембра 1941. године

Сл. 8. Наредба бр. 1 партизанске Команде места у Гучи

СРПСКИ НАРОДЕ:

СРЕЗА ТРНАВСКОГ, ДРАГАЧЕВСКОГ, МОРАВИЧКОГ, ЈАВОРСКОГ, ПОЖЕШКОГ и АРИЉСКОГ

Једини спасоци ваши то су чувена браћа војводе **МОЈСИЛОВИЋ (Свети Илија) ЈАВОРСКИ** и **ЂУРА СМЕДЕРЕВАЦ** који су у најкритичнијим моментима спасли Ваше главе, домове, жене и децу, а који Вас сада позивају да банде комуниста проказујете и исте не скривате а сваки онај који буде обо урадио биће убијен и цела породица биће му уништена и кућа запаљена.

Сваком је јасно шта су те банде направиле и о томе не треба прећи Срби да говори, већ само да нас потпомогне на чашћењу банана комуниста.

Не убијајте браћо немачке војнике јер тиме сте убили за

1 немачког војника **100** срба и опет тиме нисте ништа урадили.

Ваша браћа Св. Илија, Јаворац и Смедеревац воде Вас правим путем а зато сте се и уверили а у нас немојте сумњати.

Сваки онај који буде прикрито комуниста или негово оружје као и оружје топите биће заглав.

Ово не сматрајте шалом већ узмите као озбиљно, а Вама је познат наш страшни суд који је наступно погле баше наших опомена.

Позивамо Вас да јуначки ступите у борбу против обих банана који ће у најкраћем року платити за своја медала.

БРАЋА ВОЈВОДЕ

МИЛ. МОЈСИЛОВИЋ (пилот)
ЂУРА СМЕДЕРЕВАЦ
и **ЂУРА СМЕДЕРЕВАЦ**

Сл. 9. Проглас „Штаба сложне браће“ — сведочанство четничке издаје

Немојте Немачке оружја
не сачувати;
Молим начелника
у команди за брзоз
заробљених комуниста
који треба оружја сачува
ваши без икаквог
изговора односно
давати заробљенима
Војвода
Милоје Мојсиловић

Сл. 10. „Војвода“ Милоје Мојсиловић тражи од Немаца да преузму заробљене партизане

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

Првих дана рата и по окупацији наше земље окупатор је у чачанском крају многе производне капацитете уништио или оштетио, а неке демонтирао и отпремио у своју земљу. Разарања су била присутна на сваком месту, уз велике материјалне и људске жртве. Из дана у дан, за све време рата, овај крај Србије бивао је све сиромашнији. Привредни и друштвени живот је замро. Окупатор је индустријске и друге материјалне потенцијале, до којих је могао доћи, усмерио у правцу снабдевања своје ратне машине. И не само то. Он је, са својим помагачима порушио, попалио и опљачкао многа насеља у чачанском округу, убијајући уз то, недужно становништво и вршећи масовна стрељања грађана. Само у Краљеву је за неколико дана 1941. стрељано око 6000 људи. Сваког дана, све до краја рата, материјални и људски губитци били су све већи. Окупатор је и при оступању 1944. године још више рушио и уништавао материјалне и културне вредности, уз велики терор над становништвом.

Чачански округ је после жестоких борби, које су трајале од септембра па до почетка децембра 1944. године, коначно ослобођен.

Од ослобођења појединих насеља и градова почела је да функционише народна власт. Пред изабраним народнослободилачким одборима били су крупни и одговорни задаци. Међу првима: исхрана становништва и збрињавање незбринутих породица. И окружни народнослободилачки одбор нашао се у деликатној ситуацији. Требало је дати максималну помоћ и подршку нашим и јединицама савезника у борбама за коначно ослобођење, уз учвршћивање народне власти у ослобођеним местима, и обезбедити што нормалније услове живота грађана у опустошеним градовима и насељима.

Више докумената указује на уску повезаност народнослободилачких одбора по вертикалној линији. Главни НОО Србије је комуницирао са окружним НОО и обратно, а окружни са среским НОО и тако надаље до — градских и месних одбора.

Главни народнослободилачки одбор Србије у свом саставу имао је, и Одељење за обнову. Оно се својим „Општим одредбама за организацију и извршење радова обнове округа“ од 25. септембра 1944. године обратило свим окрузима, па и чачанском Окружном НОО. Овим документом, управо, дате су детаљне инструкције одборима како да започну обнову наше земље, односно својих округа.¹

„Опште одредбе за организацију и извршење радова обнове округа“ сачињене су у форми правног акта, односно представљају један од првих правних аката после рата, којим се регулишу живот и рад на подручју Србије. У њима се истиче захтев да окружни одбори изврше потпуну анкету „по свим питањима обнове округа“ и да, на основу тога, израде план за обнову. Затим, предвиђа се да се у сваком среском одбору оформи отсек за обнову. Истовремено, налаже се окружним одборима да израде правилник за извршење плана обнове округа, с тим да воде рачуна о променама које ће наступити ослобођењем нових територија округа. Тада је наложено одборима да овим правилником морају бити решена сва питања која се односе на општу организацију радова, набавку и расподелу материјала за радове, регрутовање и издржавање радне снаге, организацију књиговодства и вођење администрације, као и евиденције о извршеним радовима, начин финансирања радова у прелазном периоду и друго. Инсистира се да правилником треба предвидети делокруг радова на утврђивању најхитнијих потреба народа. Плановима је требало утврдити: рејоне за обнову, објекте или групе објеката за обнову. Посебно је пледирано на обнови рејона који су највише опустошени и чије се становништво највише жртвовало у народнослободилачком рату. Затим је требало приступити обнови об-

јеката који служе општем јавном интересу: електричне централе, млинови, фабрике црепа и цигле, фабрике салуна, рудници угља, воденице, ваљалице и друго. Такође, наводе се објекти чија ће се обнова изводити под непосредним руководством окружног отсека за обнову, а који под надзором средњих народних одбора.

У „Општим одредбама за обнову“ децидирано су дати задаци и градским НОО у вези обнове предузећа, болница и других објеката.

Овим веома значајним документом, који је имао велику правну снагу, истовремено, дата су одређена права и овлашћења окружним НОО у погледу организације рада и руковођења привредним предузећима. Као илустрацију, наводимо чланове 15. и 16:

„Производња материјала потребног за радове има се активизирати до крајњих могућих граница. У ту сврху ће Окружни НОО, преко својих отсека за привреду и обнову, предузимати према потреби и нахођењу следеће мере:

1. Постојећа државна, средња и општинска предузећа способна за производњу узимају под пуно руководство своје или подређених органа народне власти, уколико нису потпала под оделење за обнову при Главном НОО-у.

2. Постојећа приватна предузећа, способна за производњу, узима под руководство и контролу, ако њихови власници нису присутни.

3. Постојећа приватна предузећа, чији су власници присутни, али показују извештан отпор у саглашавању са потребама народа и народно-ослободилачке борбе, могу Окружни НОО одлукама својих седница узети под пуно контролу па и руководство своје или подређених органа народне власти.

4. За потребе производње материјала могу окружни НОО одлукама својих седница одредити подизање и нових предузећа или организацију производње на извештан примитиван начин, на пример: ручно стругање дасака и летава, изради цигаља, организација каменолома, израда ковачких ексера и клинаца и тсл.

5. У духу самопомоћи, која је изражена у тачци четвртој овог члана, могу Окружни НОО-и предузимати и друге мере саобразне потребама и могућностима свог округа.

Чл. 16.

Код примене случајева предвиђених у члану 15, тачки 1, 2, 3 преузимање предузећа има се извршити комисијски. У комисијама одређеним за то треба да има чланова вештака који су приватна лица из народа, по могућству стручна лица. Преузимање мора бити засновано на одлуци седнице Окружног НОО-а. Комисија врши преузимање протоколарно, инвентаришући том приликом све покретности и непокретности и оцењујући при том степен похабаности или одржаности појединих органа предузећа“.

Као што се види, дато је право окружним НОО да изврше секвестрацију појединих предузећа, односно да преузму руковођење са многим привредним потенцијалима.

Може се рећи да су „Опште одредбе о обнови“ један од првих правних норми у још неослобођеној Србији 1944. године о секвестрацији приватне имовине и њеном извесном подруштвљавању, са изузетком што су биле донесене одлуке о секвестрацији и национализацији неких предузећа и фабрика 1941. године од стране Народноослободилачког одбора Чачка за време постојања слободне територије.

Даље, у овом правном акту наводи се како треба организовати радне јединице — десетине и чете и како вршити њихов распоред за радове. Од окружних НОО тражи се да свим средствима пробуде опште интересовање народа за обнову и да у њима учествују сви народни слојеви са развијањем духа такмичења и пожртвованости.

Окружни НОО су овлашћени да могу за рачун обнове предузимати или вршити реквизицију материјала на свом подручју и на име тога издавати одређене потврде. Ова права су се могла пренети и на среске НОО. Предвиђено је да ће се протувредност примљеног материјала исплаћивати по ослобођењу земље.

Овим прописима, на крају, инсистира се на уредном вођењу књига о свим радовима на обнови. Требало је организовати књиговодство и благајну, уз увођење свих података о утрошку материјала и радне снаге. За сваки објект морала се водити грађевинска књига, каже се у „Општим одредбама обнове“.

Као што се види, ове правне норме биле су урађене пре ослобођења већег дела Србије, па и чачанског округа.

У својој даљој активности Главни НОО Србије сагледавао је и друге проблеме и тешкоће у рату опустошене Србије, па се обратио окружним НОО са захтевом да учине максималне напоре на успостављању друмског саобраћаја.² Утврђено је да су многи мостови, пропусти, коловози и други путни објекти порушени или оштећени. Траже се извештаји од окружних одбора да поднесу извештај Главном НОО и да наведу за коју врсту саобраћаја и за коју тежину је сваки пут оспособљен. Приоритет су имали путеви који су били најпотребнији народноослободилачкој војсци.

Такође, Главни НОО Србије је од свих окружних одбора тражио и посебне извештаје о томе:

„а) колико је уништено домова, колико душа је остало без крова над главом и у ком насељу (место и срез).

б) колико треба материјала за њихово подизање: цигле, црепа, грађе, креча, цемента, стакла и друго, а са колико се располаже.

в) колико има квалификоване радне снаге у појединим срезевима (тесара, зидара, столара, ковача).

г) колико има циглана и црепана и са којим капацитетом по срезовима, да ли се и у којем срезу може пећи креч, да ли се грађа може добити сечом, у којој количини и у ком срезу“.³

Главни НОО Србије је учествовао и у организацији радног апарата у области шумарства; инсистирао је на правилном газдовању шумским фондом, тражио податке о власништву и земљишној површини под шумом и о штетама у току рата. Посебно се интересовао за рудно богатство, а нарочито за угаљ, као и штетама за време рата у овој области.⁴

КОНСТИТУИСАЊЕ ОКРУЖНОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА

Формирање и конституисање Округног народноослободилачког одбора 1944. године било је могуће пре ослобођења Чачка. Међу првим деловима чачанског округа ослобођен је таковски срез. У Горњем Милановцу, средином октобра 1944. године, формиран је Округни народноослободилачки одбор за Чачак.⁵

По ослобођењу Чачка, председник Округног народноослободилачког одбора Саво Протић дао је, 3. децембра 1944, писмен налог шефу отсека за обнову да изврши све припреме за селидбу ОНО у Чачак.⁶

Прва скупштина Округног НОО одржана је 31. децембра 1944. године у Чачку. На седници је било 450 делегата из срезова. Тада је извршен избор и конституисање Округног народноослободилачког одбора: председник Саво Протић, свештеник и народни посланик из Гуче; први потпредседник Душан Јовичић, кројач из Краљева; други потпредседник Милош Рафајиловић земљорадник из Врбе; секретар Благоје Богавац, народни посланик из Краљева; одборници: Драгослав Урошевић, учитељ из Чачка; Душан Митровић, судија из Чачка; Драго Драгићевић, земљорадник из Ивањице; Бисенија Поштић, инжењер из Љубића; Димитрије Радосављевић, рудар из Чачка; Милорад Срећковић, земљорадник из Павлице, срез студенички; Стеван Недељковић, земљорадник из Леушића, срез таковски; Миодраг Живковић, инжењер из Чачка; Велисав Анђелковић, трговац из Чукојевца, срез жички; Михаило Бошковић, лекар из Чачка; Радисав Ђирић, земљорадник из Горње Горевнице; Богдан Гојковић, земљорадник из Прислонице, срез љубићски.⁷

Како је који крај округа био ослобађан, тако је у њему и уз помоћ Округног НОО организована народна власт по срезовима и

месним одборима. Почетком децембра 1944. читав округ био је ослобођен. Овај округ је првобитно обухватао територије више срезова: љубићски, трнавски, драгачевски и моравички. Касније су чачанском округу припојени срезови: качерски, таковски, жички и студенички. У вези са овим, Народноослободилачки одбор среза таковског у Горњем Милановцу, на својој седници од 8. децембра 1944. године, донео је одлуку да се овај срез одвоји од крагујевачког округа и припоји чачанском.⁸ У образложењу ове одлуке наводи се велика повезаност народа из таковског и чачанског подручја, као и чињеница да железничка пруга спаја ова два краја. У вези са даљом организовањем чачанског округа, Повереништво за унутрашње послове Србије својим дописом бр. 79/44 од 12. децембра 1944. обавештава народноослободилачке одборе у Чачку и Краљеву да је Председништво АСНОС-а под бр. 138 од 9. децембра 1944. доставило своју одлуку о укидању краљевачког округа и да се срезови жички и студенички припајају чачанском округу.⁹ Од тада је чачански округ у свом саставу имао осам срезова:¹⁰

- Драгачевски, седиште у Гучи, са 15 општина;
  - Качерски, седиште у Белановици, са 17 општина;
  - Љубићски, седиште у Љубићу, са 15 општина;
  - Моравички, седиште у Ивањици, са 14 општина;
  - Таковски, седиште у Горњем Милановцу, са 16 општина;
  - Трнавски, седиште у Чачку, са 9 општина;
  - Жички, седиште у Краљеву, са 31 општином и
  - Студенички, седиште у Рашкој, са 17 општина.
- Укупно: 321.710 становника и 56.999 домаћинстава.

ПРВИ ПОСЛЕРАТНИ ПОПИС СТАНОВНИШТВА

У склопу низа активности и мера Окружног НОО у Чачку за утврђивање послератног стања свих потенцијала и потреба, извршен је и попис становништва.

Попис је обављен по селима, месним народним одборима и срезovima у другој половини 1945. године.¹¹ Обухваћено је осам срезова: драгачевски, качерски, љубићски, моравички, таковски, трнавски, жички и студенички. Пописан је само број домаћинстава и становника, без детаљније демографске структуре, без које се не може замислити савремени попис. У то, послератно, доба није се могло чекати на де-

таљније утврђивање и разраду методологије за попис и свеобухватност, већ се на једноставнији и бржи начин, преко одобрника и месних народних одбора, морало доћи до најосновнијих података, неопходних за утврђивања стања и потреба грађана, ради доношења планова обнове, у циљу утврђивања односа код избора органа народне власти и органа друштвено-политичких организација и других потреба.

Тада је утврђено да је на подручју чачанског округа живело 321.710 становника или више за 95.748 у односу на стање из пописа обављеног 1931. године.

У наредним табелама дајемо приказ овог пописа:

СРЕЗ ДРАГАЧЕВСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	ГУЧА	Гуча Рти Турица Гуча (село)	4.607	789
2.	ГОРАЧИЋИ	Горачићи Губеревци	7.529	803
3.	ГРАБ	Граб Рогача	2.016	302
4.	КАОНА	Каона Милатовићи Властељице Брезовице	2.909	135
5.	ДУБАЦ	Горњи Дубац Доњи Дубац Толишница	2.126	356
6.	ВИЧА	Вича Кривача	2.602	374
7.	КОТРАЖА	Котража Вучковица Бели Камен Пшаник	4.428	492
8.	ДЉИН	Дљин Лучаји Берач	3.745	424

1	2	3	4	5
9.	ДУЧАЛОВИЋИ	Дучаловићи Негришори Марковица Ртари	3.461	424
10.	ТИЈАЊЕ	Тијање Пухово	2.514	215
11.	ЛИСИЦЕ	Лисице Крстац	1.328	209
12.	ЛУКЕ	Луке	2.020	222
13.	ОСОНИЦА	Осоница	1.787	171
14.	ЛИСА	Лиса	2.371	301
15.	Г. КРАВАРИЦА	Г. Краварица	1.103	165
16.	ЗЕОКЕ	Зеоке	693	135
17.	ЛОПАШ	Лопаш	720	137
18.	ПРИЛИПАЦ	Прилипац	401	67
19.	ПИЛАТОВИЋИ	Пилатовићи	1.335	180
20.	ТРЕШЊЕВИЦА	Трешњевица	1.902	194
21.	ДРАГОЈЕВАЦ	Драгојевац	558	108
22.	ЛИС	Лис	847	166
У к у п н о :			51.002	6.369

СРЕЗ КАЧЕРСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинства
1	2	3	4	5
1.	БЕЛАНОВИЦА	Белановица	300	137
2.	БОЉКОВЦИ	Бољковци	1.300	200
3.	БОСУТА	Босута	1.466	254
4.	БРАНЧИЋИ	Бранчићи	806	148
5.	ВОЈКОВЦИ	Војковци	635	107

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5
6.	ГУКОШИ	Гукоши	705	135
7.	ДАВИДОВИЦА	Давидовица	395	43
8.	ДИЋИ	Дићи	374	66
9.	ДОЊИ БАЊАНИ	Доњи Бањани	464	78
10.	ДРАГОЉ	Драгољ	1.128	208
11.	ЖИВКОВЦИ	Живковци	1.420	265
12.	ЗАГРАЂЕ	Заграђе Рељинци	1.391 530	226 94
13.	ИВАНОВЦИ	Ивановци	905	162
14.	ЈАРМЕНОВЦИ	Јарменовци	483	95
15.	КАЛАЊЕВЦИ	Калањевци	1.387	240
16.	КОЗЕЉ	Козељ	890	161
17.	КРИВА РЕКА	Крива Река	567	117
18.	ЛАЛИНЦИ	Лалинци	671	117
19.	ЛИПЉЕ	Липље	741	131
20.	ЉИГ	Љиг	460	114
21.	МАНОЈЛОВЦИ	Манојловци	562	50
22.	МОРАВЦИ	Моравци	932	167
23.	МУТАЊ	Мутањ	911	71
24.	ПОЉАНИЦЕ	Пољанице	1.052	186
25.	РУДНИК	Рудник	1.385	242
26.	РУЧИЋИ	Ручићи	334	95
27.	ТРУДЕЉ	Трудељ	1.396	241
28.	УТРИНОВЦИ	Утриновци	1.084	192
29.	ЦЕРОВА	Церова	471	85
30.	ШИЛОПАЈ	Шилопај	584	100
31.	ШТАВИЦА	Штавица	806	144
32.	ШУТЦИ	Шутци	1.139	207
У к у п н о :			27.674	4.878

СРЕЗ ЉУБИЋСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1.	РОШЦИ	Рошци Врчани Јанчићи	516 725 1.209	105 113 215
2.	ПРИЈЕВОР	Пријевор Видова	1.456	266
3.	ТРБУШАНИ	Трбушани	1.260	250
4.	МИОКОВЦИ	Миоковци	1.682	299
5.	ГОРЊА ГОРЕВНИЦА	Грња Горевница	2.496	924
6.	МИЛИЋЕВЦИ	Милићевци	1.691	294
7.	ЉУБИЋ	Љубић	2.443	508
8.	РАКОВА	Ракова	1.018	155
9.	ПРЕЉИНА	Прељина Балуга	1.525	320
10.	БРЂАНИ	Брђани	1.957	340
11.	ПРИСЛОНИЦА	Прислоњница	2.410	384
12.	ГОРЊА ТРЕПЧА	Горња Трепча	963	159
13.	ДОЊА ТРЕПЧА	Доња Трепча	1.795	286
14.	ОСТРА	Остра	2.136	392
15.	МРЧАЈЕВЦИ	Мрчајевци Доња Горевница	2.714	562
16.	БРЕСНИЦА	Бресница	2.570	461
17.	ВЕЧАЊ	Бечањ	1.710	304
18.	КАТРГА	Катрга	1.535	273
19.	ВУЈЕТИНЦИ	Вујетинци	719	126
20.	КОЊЕВИЋИ	Коњевићи	982	160
21.	МОЈСИЊЕ	Мојсиње	964	277
22.	ВРАНИЋИ	Вранићи	406	98
23.	СОКОЛИЋИ	Соколићи	477	70
24.	СТАНЧИЋИ	Станчићи	286	50
У к у п н о :			37.645	7.391

СРЕЗ МОРАВИЧКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	ИВАЊИЦА		1.614	398
2.	ШУМЕ	Шуме	1.138	179
		Бедина Варош	830	144
		Свентица	909	139
		Будожеља	673	83
3.	ПРИЛИКЕ	Прилике	1.365	214
		Дубрава	1.502	237
		Радаљево	1.335	211
4.	БРЕЗОВА	Брезова	1.472	223
5.	ШАРЕНИК	Шареник	914	131
6.	КАТИЋИ	Катићи	394	62
7.	ОПАЉЕНИК	Опаљеник	647	100
		Сивчина	1.108	173
8.	КУШИЋИ	Кушићи	762	87
		Маскова	723	90
		Деретин	743	92
9.	БРАТЉЕВО	Братљево	586	75
		Ровине	331	48
		Глеђица	1.168	152
10.	КОСОВИЦА	Косовица	795	108
11.	КУМАНИЦА	Куманица	602	94
12.	КОМАДИНЕ	Комадине	530	79
13.	МАНА	Мана	254	42
14.	РОКЦИ	Рокци	977	148
15.	ВАСИЉЕВИЋИ	Васиљевићи	493	64
		Смиљевац	790	112
16.	РАВНА ГОРА	Равна Гора	715	91
17.	ЕРЧЕГЕ	Ерчеге	857	117
18.	ВУЧАК	Вучак	825	114
19.	МЕДОВИНЕ	Медовине	895	104
20.	ВРМБАЈЕ	Врмбаје	825	130
		Добри До	644	110

1	2	3	4	5
21.	СРЕДЊА РЕКА	Средња Река Градац Дајићи	416 214 544	57 28 79
22.	ВИОНИЦА	Вионица Чечина	614 465	106 92
23.	КОРИТНИК	Коритник Брусник	788 785	130 119
У к у п н о :			31.222	4.762

СРЕЗ ТАКОВСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	БА	Ба	977	155
2.	БЕЛО ПОЉЕ	Бело Поље	542	96
3.	БЕРШИЋИ	Бершићи	908	168
4.	БРЕЗНА	Брезна	720	116
5.	БРУСНИЦА	Брусница Грабовица Луњевица Семедраж	4.164	640
6.	ВРАЂЕВШНИЦА	Врађевшница Липовац Горња Црнућа Доња Црнућа Прњавор	2.762	406
7.	ГОРЊИ БАЊАНИ	Г. Бањани	791	134
8.	ГОРЊИ БРАНЕТИЋИ	Горњи Бранетићи	1.510	269
9.	ГОРЊА ВРБАВА	Горња Врбава	514	71
10.	ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ	Горњи Милановац	2.479	749
11.	ВРЧАНИ	Врчани Синошевић Љеваја Лочевци	1.982	436

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5
12.	ДОЊИ БРАНЕТИЋИ	Доњи Бранетићи	457	102
13.	ДОЊА ВРБАВА	Доња Врбава	1.286	189
14.	БРАЈИЋИ	Брајићи	314	58
15.	ДРЕНОВА	Дренова	892	146
16.	ЈАВЛАНИЦА	Јабланица	792	120
17.	КЛАТИЧЕВО	Клатичево Љутовница Калиманићи Накучани	2.037	311
18.	КОШТУНИЋИ	Коштунићи	1.637	254
19.	ЛЕУШИЋИ	Леушићи	446	93
20.	ЛОЗАЊ	Лозањ	791	134
21.	МАЈДАН	Мајдан	1.171	199
22.	ОЗРЕМ	Озрем	896	181
23.	ПОЛОМ	Полом	665	100
24.	ПРАЊАНИ	Прањани	3.512	550
25.	СРЕЗОЈЕВЦИ	Срезоевци	727	134
26.	СВРАЧКОВЦИ	Сврачковци Велереч Неваде	2.325	411
27.	ТАКОВО	Таково	896	139
28.	ТЕОЧИН	Теочин	1.548	238
29.	ШАРАНИ	Шарани	873	157
У к у п н о :			38.604	6.756

СРЕЗ ТРНАВСКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	ЧАЧАК	Чачак Атеница Кулиновци	12.202	3.506

ДР ЈАРОСЛАВ ДАШИЊ

1	2	3	4	5
2.	ТРНАВА	Виљуша Трнава	3.053	555
3.	СЛАТИНА	Слатина Жаочани Кукићи Мршинци	754 430 487 1.068	170 85 94 194
4.	ЗАБЛАЋЕ	Балуга Вапа Заблаће	2.159	360
5.	ГОРИЧАНИ	Качулице Горичани	968 926	189 188
6.	ЈЕЖЕВИЦА	Бањица Липница Рајац Јежевица	1.145 954 1.053 1.396	202 164 187 268
7.	ЈЕЗДИНА	Придворица Јездина	621 1.019	107 228
8.	ЛАЗАЦ	Лазац	1.336	274
9.	ЛОЗНИЦА	Лозница	1.121	195
10.	ПАРМЕНАЦ	Међувршје Паковраће Риђаге Бељина Парменац	214 543 448 258 420	40 82 69 43 71
11.	ПЕТНИЦА	Премећа Петница	477 414	132 69
У к у п н о :			33.556	7.472

СРЕЗ ЖИЧКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинства
1	2	3	4	5
1.	БОГУТОВАЦ	БогUTOвац Бресник Маглич	1.910	352
2.	АДРАНИ	Адрани	1.312	223
3.	БУКОВИЦА	Буковица	999	169

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5
4.	ВИТАНОВАЦ	Витановац Миланчић Шумарице	2.689	483
5.	ВИТКОВАЦ	Витковац	1.241	230
6.	ВРАНЕШИ	Вранеша Вукушица	1.932	348
7.	ВРБА	Врба Заклопача	1.487	291
8.	ВРДИЛА	Врдила	1.150	207
9.	ГЛЕДИЋ	Гледић	1.450	234
10.	ГОДАЧИЦА	Годачица	2.183	358
11.	ГОКЧАНИЦА	Гокчаница Међурецје Предол Борово	1.945	282
12.	ГРАЧАЦ	Грачац Отраци	3.438	589
13.	ГРДИЦА	Грдица	338	74
14.	ДРАГОСИЉЦИ	Драгосиљци	1.371	245
15.	ДРАКЧИЋИ	Дракчићи	617	121
16.	ЖИЧА	Жича Крушевица Готовац	1.656	313
17.	ЈАРЧУЈАК	Јарчујак	625	109
18.	КОНАРЕВО	Конарево	828	189
19.	КАМЕНИЦА	Каменица Мељаница Брезна Добре Стране	1.051	194
20.	КОВАЧИ	Ковачи	372	66
21.	КРАЉЕВО	Краљево	10.049	3.703
22.	ЛАЂЕВЦИ	Лађевци	2.168	404
23.	МАТАРУГЕ	Матаруге Земчање	1.211	282
24.	МИЛАКОВАЦ	Милаковац	866	135
25.	МИЛОЧАЈ	Милочај	1.383	215

1	2	3	4	5
26.	МРСАЋ	Мрсаћ Мусина Река	1.434	285
27.	ОБРВА	Обрва	924	177
28.	ПЕЧЕНОГ	Печеног	986	157
29.	ПОДУНАВЦИ	Подунавци	687	157
30.	ПОПОВИЋИ	Поповићи	417	63
31.	ПРОГОРЕЛИЦА	Прогорелица	852	159
32.	РАВАНИЦА	Раваница	965	139
33.	РАТИНА	Ратина	1.191	157
34.	РИВНИЦА	Рибница Ковенлук	2.225	431
35.	РОЂЕВИЋИ	Рођевићи Дедевци Пекчаница Станча Лопатница	3.068	556
36.	САМАИЛА	Самаила Бабско Поље	2.207	404
37.	СИРЧА	Сирча Трговиште Опланићи	2.658	479
38.	СТУБАЛ	Стубал	1.652	261
39.	ТАВНИК	Тавник	1.762	331
40.	ЦВЕТКЕ	Цветке	1.562	266
41.	ЧИБУКОВАЦ	Чибуковац	469	89
42.	ЧУКУЈЕВАЦ	Чукујевац Лешчеви	1.872	316
У к у п н о :			69.202	14.243

СРЕЗ СТУДЕНИЧКИ

Ред. број	Месни народни одбор	Места и села које одбор административно обухвата	Број становника	Број домаћинстава
1	2	3	4	5
1.	РАШКА	Рашка Варево	1.243	314

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1943.

1	2	3	4	5
2.	БАЉЕВАЦ	Баљевац Бела Стена Побрђе	1.261 618 457	125 93 87
3.	ПИСКАЊА	Пискања Курићи Жутица Корлаће Кремиће	534 334 450 497	88 52 66 69
4.	МИСЛОПОЉЕ	Мислопоље Семетеш Бадањ Подесје Радосће Рвати	323 365 404 1.000	100 57 87 165
5.	БИЉАНОВАЦ	Биљановац Бара	1.031 420	166 24
6.	ЈОШАНИЧКА БАЊА	Јошаничка Бања	1.185	180
7.	РАКОВАЦ	Раковац	697	63
8.	ЦРНА ГЛАВА	Црна Глава	658	68
9.	БЕОЦЕ	Беоце	641	92
10.	БРВЕНИЦЕ	Брвенице	675	108
11.	ЈАРИЊЕ	Јариње	760	115
12.	ЛИСИНА	Лисина	482	83
13.	ГУВНИШТЕ	Гувниште	652	85
14.	ГРАДАЦ	Градац	762	120
15.	ЗАРЕВО	Зарево	435	77
16.	ДРАЖИНИЋЕ	Дражиниће		
17.	ВИНИЋЕ	Виниће	772	129
18.	ЂАКОВО	Ђаково	717	127
19.	САОВО	Савово	672	106
20.	МИНЧА	Минча		
21.	МИЛИЋИ	Милићи	534	89
22.	ОРЉА ГЛАВА	Орља Глава	608	85

1	2	3	4	5
23.	ПАВЛИЦА	Павлица	549	92
24.	ПЛАНА	Плана	255	56
25.	КОВАЧИ	Ковачи	474	56
26.	ВОЈМИЛОВИЋИ	Војмиловићи	360	45
27.	БОЂЕ	Бође	353	41
28.	РУДНИЦА	Рудница	1.691	271
29.	КАЗАНОВИЋЕ	Казановиће	784	124
30.	НОВО СЕЛО	Ново Село	600	102
31.	РУДНО	Рудно		
32.	БЗОВИК	Бзовик	368	62
33.	РЕКА	Река	333	58
34.	БРЕЗОВА	Брезова	979	174
35.	ВРХ	Врх	286	53
36.	ДОЛАЦ	Долац	297	57
37.	ТРНАВА	Трнава	464	74
38.	НОСОЉИН	Носољин	395	72
39.	МИЛАТКОВИЋЕ	Милатковиће	715	120
40.	БОРОВИЋЕ	Боровиће	523	88
41.	СЕВИМИЉЕ	Себимиље	454	76
42.	ПЛЕШИН	Плешин	637	78
43.	УШЋЕ	Ушће	1.573	232
44.	ТАДЕЊЕ	Тадeње	424	102
45.	ЦЕРЈЕ	Церје	650	123
46.	ПОЛУМИР	Полумир	454	72
У к у п н о :			32.805	5.128

ПРЕГЛЕД СТАНОВНИШТВА ПО СРЕЗОВИМА

Ред. број	Назив среза	Број становника 1945.	Број домаћинстава 1945.	Просечан број становника по домаћинству
1.	Драгачевски	51.002	6.369	8,01
2.	Качерски	27.674	4.878	5,67
3.	Љубићки	37.645	7.391	5,09
4.	Моравички	31.222	4.762	6,55
5.	Таковски	38.604	6.756	5,71
6.	Трнавски	33.556	7.472	4,49
7.	Жички	69.202	14.243	4,85
8.	Студенички	32.805	5.128	6,39
У к у п н о:		321.710	56.999	5,64

Произилази да је у чачанском округу после рата једно домаћинство просечно имало 5,64 чланова. Међутим, посматрано по срезовима, види се да су домаћинства драгачевског среза била најбројнија, са просечно 8,01 чланова. Одмах се да запазити да у трнавском и жичком срезу, са већим градовима (Чачак и Краљево), просечно домаћинство има најмање чланова. Ово је, уосталом, позната карактеристика живљења породица у градовима — са мањим бројем деце у односу на село, посебно у то доба. Број становника и домаћинстава по месним одборима, приказан у табелама, даје детаљнију слику ових односа.

Ови односи — становништво и домаћинства — представљају интересантан социолошки феномен, који указује на тадашњу бројност домаћинства, односно живљења у задругама. Уситњавање земљишног поседа деобама и распадање патријархалних задруга почело је доста раније. Међутим, подаци указују да је ратно стање привремено задржало овај процес, јер је постојало доста оправдања за заједничко живљење у тим условима.

Ови подаци указују на још неке значајне моменте. Чачански округ је 1945. године имао 321.710 становника или више за 42 одсто у односу на попис из 1931. године. За период од 15 година број становника овог округа повећао се за 95.748 људи — просечно годишње по стопи од 2,4 одсто.

Међутим, у периоду од 1941. до 1945. године дошло је до успореног раста броја становника на овом подручју у поређењу са годинама које су претходиле другом светском рату. То се најбоље види из ових примера:

У трнавском срезу новембра 1940. године евидентирано је 35.996 становника.¹⁴ Пописом из 1945. године утврђено је да овај срез има

33.556 становника (укључујући и град Чачак). За пет година, ето, смањило се број становника за 2.440 или за 6,78 одсто.

У љубићском срезу децембра 1940. године евидентирано је 36.959 становника,¹⁵ а у 1945. години 37.645 или за 686 житеља више. У протеклом ратном периоду повећање становништва кретало се по просечној годишњој стопи од 0,4 одсто, што је далеко испод просечне стопе раста за период од 1931. до 1945.

Само у ова два среза у периоду народноослободилачке борбе погинуо је 2.421 борац и жртва фашистичког терора.¹⁶ Укупни губици људства за време прошлог рата били су још већи, узимајући у обзир и број погинулих и несталих у формацијама које су служиле окупатору. Са сигурношћу се може извести закључак да је успорени раст становништва у чачанском округу од 1941. до 1945. године био условљен ратним страдањима.

ЗДРАВСТВЕНЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ

У чачанском округу радило је тада 40 лекара:¹⁷

М е с т о	Л е к а р а		
	Војних	Грађанских	Свега
Чачак	6	8	14
Гуча	—	2	2
Рашка	1	3	4
Краљево	—	7	7
Ивањица	2	3	5
Горњи Милановац	1	2	3
Љубић	—	2	2
Белановица	—	3	3
С в е г а	10	30	40

Види се да је на 8.043 становника долазио један лекар. Међутим, у Чачку, укључујући и Љубић, било је 16 лекара, што указује да је на подручју срезова: љубићког и трнавског долазило 4.450 становника на једног лекара.

Здравствене прилике биле су веома тешке. Поред немања довољног броја лекара, није се довољно располагало ни са осталим санитетским кадром. Болнички капацитети добрим делом били су уништени или оштећени. Болнички инвентар — инструментаријум, пос-

тељина и остали болнички уређаји били су уништени или разнети, а инсталације у болницама оштећене.¹⁸

У првим послератним данима Здравствено одељење Округног одбора чинило је огромне напоре на успостављању и функционисању најнужније здравствене заштите људи. Прво су предузете мере да сви срезови добију лекаре, да се поправе болнице и прикупи најнужнији инструментариј и инвентар за рад здравствених установа. Тако се у једном извештају из априла 1945. године констатује да су здравствене установе, тј. болнице, оспособљене за рад у Чачку, Краљеву, Гучи, Горњем Милановцу, Рашкој и Ивањици.¹⁹ Болнице су тада располагале са следећим бројем постеља: Чачак — 108, Горњи Милановац — 59, Ивањица — 70, Рашка — 45, Гуча — 25 и Краљево — 62. Радио је само један хирург у Чачку. Из овог извештаја се види да се, у првим послератним данима, у срезовима моравичком, драгачевском и жичком појавила заразна епидемија тифуса — пегавца. Здравствено одељење округног НОО упутило је две здравствене екипе у моравички срез, а по једну екипу у драгачевски и жички. Једну екипу упутио је у моравички срез и Централни хигијенски завод из Београда. Појава пегавца указала је на неминовност оспособљавања нових кадрова за успешнију здравствену заштиту грађана. При Здравственом одељењу Округног одбора одржана су два курса, на којима је 88 омладинаца и омладинки оспособљено за дезинфекторе и 86 за хигијеничаре. И срески одбори су оспособљавали ове или сличне кадрове. Тако је у Ивањици на курсевима оспособљено 27 дезинфектора и 27 хигијеничара, а у Краљеву 34 дезинфектора и 38 хигијеничара. У Гучи је завршило курс 35 дезинфектора и 38 хигијеничара. Курсеви су одржавани и у Белановици, Рашкој и Горњем Милановцу. Ово одељење је имало велике задатке: отварање централне болнице у Чачку са свим одељењима које би водили лекари специјалисти, отварање амбуланги у свим срезовима у којима се зато буде указала потреба, а нарочито у удаљеним местима, где је лекарска помоћ била недовољна, подизање нових болничких зграда, уместо порушених, у Краљеву и Горњем Милановцу.²⁰

У новоконституисаној народној власти, Одељење за социјално старање ОНО нашло се у деликатној ситуацији. У чачанском округу тада је било доста личних и породичних инвалида, породица чији су храниоци у заробљеништву и већи број избеглица. Морало се учинити доста напора да се ипак, нађу решења или само ублаже тешкоће великог броја грађана. У том тренутку, и поред свих тешкоћа, доста се учинило на пружању помоћи и збрињавању најкритичнијих

социјалних случајева. Из аутентичних докумената види се активност тадашње власти на давању најнужније помоћи.²¹

Корисници помоћи	Број	Износ дате помоћи дин.
1. Лични и породични инвалиди НОВ и ПОЈ	392	9,927.110.—
2. Породице палих бораца НОВ и ПОЈ	989	
3. Породице убијених политичких радника и жртава фашистичког терора	3.410	
4. Инвалиди прошлих ратова	1.830	4.000.000.—
5. Породице чији су храноци у заробљеништву	3.261	5.000.000.—
6. Избеглице	1.982	1.600.000.—
7. За пензије	—	6,659.058.—
8. За отварање кухиња	—	450.000.—
9. За заштиту деце	—	500.000.—
С в е г а :		28,136.168

У жељи да ублаже тешкоће градске и сеоске сиротиње, радници, омладинци и задругари из Чачка и Краљева, добровољно, нарочито недељом, радили су на поправци шпорета, фуруна, пумпи и посуђа за домаћинство. Пружали су бесплатне услуге на лимарским, ковачким, браварским и столарским пословима. Грађани су доносили разне предмете на поправку у радње и задруге или су радници ишли кућама, па поправљали оно што се није могло донети. Илустрације ради, наводимо да су радници Фабрике вагона и омладинци из Краљева у селима Роћевићи, Лађевци и Миловчићи оспособили грађанима без накнаде 650 лонаца и шерпи, клепали 127 секира, будака и мотика, поправили 12 шпорета и већи број врата и прозора, затим запрежна кола. Фризери су, такође, радили свој посао, па су за један дан обријали и ошишали 248 људи.²²

Било је и других помоћи и добровољних радних акција омладинаца и фронтоваца како би се побољшали услови рада и живљења грађана.

ИСПОРУКА ЖИВОТНИХ НАМИРНИЦА НАШОЈ АРМИЈИ

Послератно економско стање у округу било је тешко. У једном од докумената каже се да је у свим срезовима понестало жита, нарочито у студеничком и моравичком. Тада се још увек осећао и недостатак соли. Шећера није било ни за најнужније потребе. Истичало се да неки срезови нису уложили подједнаке напоре у испуњавању

обавеза у исхрани армије. Тада извршен попис залиха хране није одражавао тачно стање, па се није могло видети право економско стање срезова, каже се у извештају.²³ Исто тако, била је стављена озбиљна примедба на рад месних и општинских одбора да не воде довољно рачуна на кога и колико намерница нарезују. Затим се наглашавало да је то веома важно политичко питање, од кога зависи углед народне власти. Даље се каже: „Оптеретити оне који имају, ослободити потпуно оне које немају — то треба спровести код наших месних одбора.“²⁴

И поред економских и социјалних тешкоћа, чачански округ је, ипак, одлично извршио своје обавезе према армији, испоручивши до 1. априла 1945. године следеће количине намирница:²⁵

● пшеница	1,030.458 кгр.
● кукуруз и зоб	3,633.851 кгр.
● кромпир	690.801 кгр.
● пасуљ	476.389 кгр.
● сланина	9.158 кгр.
● маст	54.810 кгр.
● кајмак и сир	79.965 кгр.
● јаја	50.899 ком.
● лук	46.532 кгр.
● сено	3,851.716 кгр.
● слама	1,010.544 кгр.
● месо	370.000 кгр.

Поред ових, наводе се и други подаци о испоруци намерница нашој армији по срезовима, мада у нешто синтетизованијем асортиману и са извесним одступањима од претходних података:²⁶

П Р Е Г Л Е Д

испоручених количина намирница нашој армији до 1. априла 1945.

Срез	Жито	Вариво	Масноћа	Кајмак сир	Сено слама	Зоб
1. Драгачевски	334.906	148.317	8.015	5.933	371.119	43.339
2. Качерски	347.102	206.061	5.216	13.728	476.530	114.278
3. Љубићски	781.381	122.919	7.006	9.457	1,542.198	38.308
4. Моравички	91.257	26.466	1.215	—	6.692	7.925
5. Таковски	390.187	315.530	11.267	33.823	1,847.610	227.124
6. Трнавски	214.697	96.989	4.633	2.572	213.393	33.817
7. Жички	798.558	361.294	24.540	9.277	1,356.771	54.483
8. Студенички	7.968	5.958	324	1.585	4.676	693
У к у п н о :	2,966.056	1,283.534	62.216	76.375	5,818.989	519.967

Као што се види, у овим испорукама највише су учествовали жички, таковски, љубићки и качерски срез.

ИНДУСТРИЈСКИ КАПАЦИТЕТИ

Међу укупним потенцијалима чачанског округа значајну улогу имала је индустрија, посебно у послератном периоду. Многи индустријски капацитети били су више или мање оштећени. Неке фабрике су, уз истовремену оправку и обнову неких машина и инсталација, производиле одређене артикле, мада у почетку са смањеним капацитетом. Нека предузећа су имала веће или мање застоје услед немања делова, полупроизвода и сировина, а нека нису ни радила. Почетком 1945. године било је доста тешкоћа и због немања довољно транспортних средстава. Многи путеви, мостови и железничке пруге биле су оштећене. Због тога сировине и робе нису се могле на време допремити и отпремити.

Дајемо преглед најважнијих индустријских потенцијала из послератног периода који су имали велику улогу у укупном развоју до данас:²⁷

● Војно-технички завод у Чачку: Уочи рата било је запослено око 1.450 радника, а по ослобођењу почео је да ради 20. децембра 1944. године са 50 — 60 радника да би средином 1945. имао 112 радника. Пошто су радионице биле потпуно празне, без производне опреме и алата и доста оштећене, није се могло ништа производити. Да би почео рад на обнови од управе Завода уследио је позив радницима да дођу на посао и понесу свој кућни приручни алат. Радници су се одазвали позиву. Неки су донели сав алат из својих кућних радионица. Тада су вршене поправке трофејног материјала за потребе војске, оружја и оруђа и све врсте возила. Радници овог завода радили су и на поправци јавних објеката: касарни, болница, школа, железничких мостова. Завод је престао да ради априла 1946. године.²⁸

● Индустријско предузеће „Морава“ АД у Љубићу је већ почетком 1945. године производило 6.000 комада фалцованог црепа и 5.000 комада цигле дневно. Прерађивало је 10 м³ грађе дневно. Била су запослена 24 радника.

● Фабрика хартије у Чачку, дневно (у три смене) производила је 18.000 кгр. хартије разних врста. Средином 1945. било је запослено 185 радника. Својина: 61 одсто државна, а 39 одсто приватна.

● Железничка радионица за оправку вагона — Краљево била је оштећена са 90 одсто. Услови рада 1945. године били су изузетно тешки: халски простор оштећен, неке хале и без крова. Недостатак алата и сировина био је изражен. У одељењу за поправку вагона радило је 135 радника. И поред бројних тешкоћа, обим производње и поправки сваким даном се повећавао мада је још увек био мањи него пре рата. Радници су распоређивани и на друге послове у оквиру фабрике и ван ње. Упоредо са поправком вагона, радило се на обнови халског простора и поправци машина, односно уређаја потребних за редовну производњу. Почетком 1946. године побољшане су производне могућности и повећан је број запослених. Тада је овде 419 ученика изучавало разне занате. Средином 1946. у Железничкој радионици укупно је било запослено око 1.300 радника, колико и уочи рата. Паралелно са побољшањем услова рада и повећањем броја запослених, растао је обим производње, односно поправки вагона. Недељно је поправљано 38 до 47 железничких вагона свих врста, што је изнад обима радова уочи рата.²⁹

● Железничка радионица за оправку вагона са ложионичком испоставом у Љубићу била је оштећена са 80 одсто. Запослено: 145 радника.

● Ложионичка испостава у Краљеву била је оштећена са 90 одсто. Својина: државна. Запослено: 190 радника.

● Електрична централа „Јелица“ АД Чачак имала је седам радника.

● Електрична централа у Краљеву била је много оштећена и није радила у 1945. години. Краљево је добијало електрично светло од „Макиша“.³⁰

● Електрична централа у Горњем Милановцу била је исправна и давала је електрично светло за град. Имала је седам радника.

● Електрична централа у Белановици била је исправна. Запослено: три радника.

● Електрична централа у Ушћу била је исправна, производила је електрично светло за Ушће и околину са три радника.

● Електрична централа у руднику „Јарандо“ — Бољевац била је исправна и радила за потребе рудника и ближе околине.

● Електрична централа у Рашкој била је исправна и давала светло за Рашку и ближу околину.

Све електричне централе су оскудевале са електричним материјалом и сијалицама. Поред ових електричних централа, постојала

је и једна мања електрана у Матарушкој Бањи која је радила за време бањске сезоне.

● Фабрика „Шумадија“ — Брђани била је исправна. Производила је за 24 часа 5.000 кгр. гипса и 10.000 кгр. креча. Била су запослена 32 радника.

● Фабрика цигле и црепа БРУШИЈА И СПАСИЋ у Љубићу имала је 46 радника и два намештеника. Дневно је производила 6.000 комада фалцованог црепа и 5.000 комада цигле.

● Циглана и црепана ЛОЗАНИЋ, СТАНКОВИЋ И СТАНОЈЕВИЋ у Љубићу имала је 22 радника и једног намештеника. Дневно је производила 4.000 комада црепа и 3.000 комада цигле.

● Фабрика цигле СВЕТОЗАРА ЂАКОВИЋА у Краљеву имала је 41 радника и једног намештеника, а производила 6.000 комада цигле дневно.

● Фабрика цигле и црепа „ИБАР“ у Адранима имала је 40 радника, а производила 4.000 комада црепа и 3.000 комада цигле дневно.

● Фабрика цигле и црепа „Морава“ у Обрви била је својина Тихомира Гавриловића са 17 радника и два намештеника. Дневна производња: 4.000 комада црепа и 3.000 комада цигле.

● Црепана Драгослава Нешовића из Липовца имала је 23 радника и два намештеника. Дневно је производила 3.000 комада цигле и 2.000 комада црепа.

● Циглана ПЕТРОВИЋ и ЛЕПАЈИЋ из Биљановца имала је 23 радника и два намештеника. Дневно је производила 2.000 комада цигле и 2.000 комада црепа.

● Циглана СТАНКОВИЋ, СТАНОЈЕВИЋ и СТОИЉКОВИЋ из Гуче имала је 23 радника и једног намештеника. Производила је дневно 2.000 комада цигле и 2.000 комада црепа.

● Велико шумско предузеће из Краљева. Стругара није радила јер је била запаљена од стране Немаца. После рата бавило се прометом огревног дрвета и облом грађом. Имало је 75 запослених радника.

● Турбинска стругара у Ушћу била је својина Светомира Бојановића. Годишњи капацитет: 3.000 м³ грађе. Запослено: 14 радника.

● Стругара „ЈУГ“ — Мислопоље, власништво Михаила Вукосавића из Рашке, била је исправна, са годишњим капацитетом прераде 15.000 м³ грађе. Полазећи од производних капацитета, процењује се да је било запослено око 25 до 30 радника.

● Народна стругара у Рашкој имала је 30 радника и три намештеника. Годишњи капацитет био је прерада 15.000 м³ грађе.

● Фабрика кожа „МОРАВА“ у Атеници, својина Мирка Ђурковића, имала је 20 радника и једног намештеника. Капацитет фабрике за 30 дана рада: 4.000 кгр. сирових кожа за лице и 1.000 кгр. ђона.

● Фабрика кожа у Краљеву, својина Живка Антонијевића, није радила услед неисправних машина.

● Радионица рубља „ЗОРА“ у Краљеву није радила услед неисправних машина.

● Парна пивара КРЕН и СТАНКОВИЋ у Чачку имала је 16 радника и два намештеника. Капацитет ове фабрике био је за 10 часова рада: 5.000 кгр. пива, 350 кгр. слада и 2.350 кгр. леда.

● Фабрика бомбона „Рудник“ у Горњем Милановцу није радила услед немања сировина. Пре рата у њој је било запослено 18 радника.

● Фабрика бомбона и ратлука „Шумадија“ у Горњем Милановцу није радила услед великих оштећења. Пре рата је запошљавала 41 радника.

● Фабрика леда у Краљеву, својина Косовљанина из Јагодине, била је исправна и производила 960 кгр. леда за девет часова рада.

● Млекарска задруга у Чачку била је исправна и за 24 часа прерађивала је 500 литара млека у јогурт, бутер и сир. Капацитет млекаре био је прерада 1.000 литара за 24 часа. Међутим, одмах после рата, услед немања довољних количина млека, радила је са пола капацитета. Било је запослено пет радника.

● Парни млин ПАВЛА БРУШИЈЕ И СИНОВА био је оштећен, али је убрзо поправљен. У млину је радило 15 радника. Погон је био парни и електрични. Капацитет мељаве за 24 часа износио 30.000 кгр жита.

● Парни млин „Морава“ АД имао је четири радника. Капацитет мељаве 10.000 кгр. жита за 24 часа.

На територији моравичког среза постојало је само Електрично индустријско предузеће, које је имало своју електричну централу, снаге 160 KV, 110/220 V, и стругару. Ова централа је у првој половини 1945. године давала електрично светло за Ивањицу, покретала три вуновлачаре, један млин и један гатер са хоризонталном тестером. У овом предузећу било је 12 радника. У моравичком срезу постојале су и 22 стругаре поточаре, од којих је, за време рата, осам

изгорело, а 14 је било исправно и радило за потребе грађана. Других производних капацитета у овом крају није било.

У драгачевском и качерском срезу није било индустрије, осим једне циглане у Гучи, уз по један млин у Љигу и Белановици и мању стругару у Љигу.

Као што се види, производни индустријски капацитети били су најприсутнији у трнавском, жичком и љубићком срезу.

РУДНИЦИ

Чачански округ је после рата имао развијено рударство, мада са мање техничких средстава. Неки рудници су за тадашње прилике ипак били солидно опремљени.

Најважнији рудници чачанског округа:

- Рудник угља „Јарандо“ у Бољевцу — Ушће са 442 рудара,
- Рудник антимона у Лиси са 408 радника,
- Рудник угља у Бресници са 118 радника,
- Рудник магнезита „Шумадија“ у Брђанима и Милићевцима са 72 радника,
- Рудник угља у Тавнику са 78 радника,
- Рудник азбеста у Корлаћима са 46 радника,
- Закуп рашких терена у Рашкој са 36 радника,
- Рудник угља „Дучаловац“ у Ртарима са 30 радника,
- Рудник угља „Драгачево“ у Рогачи није радио после ослобођења. Затворен је 1943. године,
- Рудник хромне руде „Јелица“: престао је да ради 1942. године, а после ослобођења, и поред више покушаја, није обнављан.

КАМЕНОЛОМИ

Када је обнова привреде била један од најважнијих задатака, утврђивани су сви потенцијали и резерве и тражене могућности за експлоатацију камена као значајне сировине у грађевинарству. Утврђена су налазишта и врсте камена. Значајно је што се процењивала и могућност запошљавања већег броја радника на појединим каменоломима. Пописом су евидентирани ови каменоломи:³¹

Мајдани камена у срезу трнавском:

- Камени мајдан у Рајцу имао је камен жут, бео и зелени. Мештани су камен користили за своје потребе. Дневни капацитет са 100 радника износио је 100 м³;

● Камени мајдан у Жежевици имао је зелен камен, који је употребљаван за мостове и пропусте на путевима. Дневни капацитет износио је 10 м³ са 20 радника;

● Камени мајдан у Лозници имао је камен планински, ломљен. За експлоатацију 50 м³ камена дневно било је потребно 50 радника.

У срезу љубићком постојали су мајдани камена у Горњој Трпчи, Бресници, Остри, Парменцу и Овчарској клисури.

У срезу жичком, на путу Краљево — Рашка, била су четири мајдана камена. Каменоломи су коришћени према потреби, капацитет је био неодређен. Камен је већином коришћен за путеве.

У срезу студеничком постојала су два каменолома — гранита и белог мермера. Каменолом гранита био је у Дренској клисури. Врста камена: црни гранит. Постојала је могућност запошљавања до 500 радника.

Каменолом мермера налазио се у Студеници. Могао је да запосли око 200 — 300 радника.

● У срезу драгачевском било је више мајдана камена лошијег квалитета.

На основу података, може се стећи слика о капацитетима и могућностима експлоатације камена на подручју округа. Ово је био значајан грађевински материјал у периоду обнове.

МАГАЦИНИ

У сагледавању капацитета тадашње привреде, значајно место заузима и складишни простор:³²

● магацин Павла Брушије и синова у Чачку, капацитета 200 вагона житарица;

● магацин браће Љујића у Чачку, капацитета 150 вагона житарица, алкохолних пића и друге робе;

● магацин Владимира Бојовића, капацитета 100 вагона житарица;

● магацин Станојевића у Чачку, капацитета 50 вагона разне робе;

● магацин Радојка Солујића у Чачку, капацитета 50 вагона разне робе;

● магацин Главног савеза Земљорадничке набављачке задруге у Чачку, капацитета 50 вагона разне робе;

- магацин Недељковића у Чачку, капацитета 100 вагона разне робе;

- Војно технички завод у Чачку имао је седам већих магацина, који су били доста оштећени;

- у Мрсаћу, срез жички, било је 45 државних магацина, које је непријатељ уништио. Радило се о војним магацинима за смештај експлозива и запаљивих средстава;

- у Беламарковцу, срез жички, било је осам војних магацина, које је непријатељ уништио, а материјал је био разнет;

- у Јовцу је било 11 војних магацина, који су за време рата уништени, а материјал разнет;

- у Ратини, срез жички, било је шест војних магацина, који су од стране непријатеља уништени, а материјал разнет;

- у Богутовцу је било шест војних магацина, који су од стране непријатеља уништени;

- у Шумарицама било је пет војних цистерни са целокупном опремом, које су од стране окупатора уништене;

- магацин Управе народних добара у Љубићу имао је капацитет 50 вагона разне робе;

- магацин предузећа „Морава“ АД у Љубићу имао је капацитет 25 вагона житарица;

- магацин браће Илића у Краљеву имао је капацитет 100 вагона разне робе;

- магацин Милице Аничих у Краљеву, прописно грађен од тврдог материјала, с тим што је било потребно оправити кров, имао је капацитет 25 вагона разне робе;

- магацин Милице Кнежевић из Краљева могао је да прими 20 вагона житарица;

- магацин Велисава Обрадовића из Краљева, грађен од тврдог материјала, имао је капацитет 36 вагона разне робе;

- силос у Рашкој био је капацитета 100 вагона жита.

Треба истаћи да је на подручју округа, поред ових већих складишних капацитета, било и извесних мањих магацина за лагеровање робе.

ПОДРУМИ ТРГОВАЦА АЛКОХОЛНИХ ПИЋА НА ВЕЛИКО

У склопу складишних значајни су и капацитети — подруми за смештај алкохолних пића којима се располагало после завршеног рата.³³

● Станојевић и Кубуровић у Чачку имали су властити подрум од пет вагона, са сопственим капиталом од 200.000 и позајмљеним 500.000 динара;

● Милева Лазовић у Чачку имала је властити подрум од два вагона и капитал од 80.000 динара;

● Драгутин Стеванчевић у Чачку имао је свој подрум од два до три вагона и капитал од 50.000 динара;

● Крста Радмилац у Чачку није имао свој подрум, али је располагао капиталом у износу од 50.000 динара;

● Момчило Димитријевић у Чачку имао је властити подрум од три вагона и капитал од 30.000 динара;

● Трговачко А. Д. ТИАД имало је свој подрум од три вагона и капитал од 150.000 динара;

● Драгић Љујић у Чачку имао је властити подрум од два вагона и капитал од 30.000 динара;

● Мирко Здравковић у Чачку имао је властити подрум од два вагона и капитал од 30.000 динара;

● Момчило Јеленковић у Краљеву имао је малу радњу од једног одељења, коју је држао под кирију и капитал од 50.000 динара;

● Драгомир Боначић у Краљеву имао је подрум од једног вагона, који је држао под кирију, и капитал до 50.000 динара;

● Душан Тошић у Краљеву имао је подрум од једног вагона и капитал до 50.000 динара;

● Милован Јовановић у Краљеву имао је подрум од пет вагона и капитал до 150.000 динара;

● Велисав Томовић у Краљеву имао је подрум од 10 вагона и капитал до 200.000 динара;

● Живота Ђуровић у Краљеву имао је подрум од три до четири вагона и капитал до 50.000 динара;

● Милош Трифуновић у Краљеву имао је капацитет трговине — подрума до пет вагона и капитал до 20.000 динара.

Види се да се ради о фирмама и власницима који су располагали са већим капацитетима за смештај алкохолних пића и који су се бавили прометом робе на велико.

РАТНА ШТЕТА У ИНДУСТРИЈИ

Председништво Министарског савета Демократске Федеративне Југославије по капитулацији Немачке и потписивању споразума са савезницима из другог светског рата, предузело је, почетком јула

1945. године, мере преко република да се најбржим путем прибаве подаци о ратној штети и однесеној имовини. Ову активност, посебно у Србији, водило је Министарство индустрије и рударства, Одељење за индустрију, тражећи од окружних одбора прецизне податке који су се посебно односили на штете у индустрији и рударству.³⁴

Окружни народноослободилачки одбор Чачка у два наврата, августа и септембра 1945. године, доставио је извештаје о ратној штети Министарству индустрије и рударства Србије.³⁵ Из ових и других докумената види се да је индустрија овог округа претрпела огромне штете у току рата. Ево стања са априлом 1945. године:

1. Војно-технички завод „Чачак“ у Чачку претрпео је следеће штете у току рата:³⁶

а) грађевински објекти (радионичке зграде, управна зграда, складишни објекти, станови и помоћне зграде):

— вредност	US долара	857.142
— оштећење 70 одсто	US долара	600.000

б) водоводна инсталација (две црпке, хидрофор, резервоари и остало):

— вредност	US долара	7.142,84
— оштећење 50 одсто	US долара	3.571,42

в) електрична инсталација (трансформатори, разводне табле, стубови, каблови и друго):

— вредност	US долара	53.571,42
— оштећење 100 одсто	US долара	53.571,42

г) телефонска инсталација (телефонска централа са 50 бројева, телефонски апарати и остало):

— вредност	US долара	8.035,71
— оштећење 100 одсто	US долара	8.035,71

д) радионички и канцеларијски намештај (дата је детаљна спецификација):

— вредност	US долара	39.357,14
— оштећење 100 одсто	US долара	39.357,14

ђ) против пожарне направе (спецификацијом су обухваћене и залихе ватрогасне спреме Завода):

— вредност	US долара	84.821,42
— оштећење 100 одсто	US долара	84.821,42

е) амбуланта:

— вредност	US долара	464,29
— оштећење 100 одсто	US долара	464,29

ж) библиотека:		
— вредност	US долара	892,85
— оштећење 100 одсто	US долара	892,85
з) погонске машине (парна машина 280 ХП, електрогенератор 250 КВА, електромотор (уграђен у производну машину), електромотор с трансмисијом):		
— вредност	US долара	154.642,86
— оштећење 100 одсто	US долара	154.642,86
и) производне машине (постоји детаљна спецификација којом је обухваћено неколико стотина разних машина: стругова, брусница, бушилаца, преса, пећи, итд):		
— вредност	US долара	444.196,43
— оштећење 100 одсто	US долара	444.196,43
ј) алати и помоћна средства:		
— вредност	US долара	109.196,43
— оштећење 100 одсто	US долара	109.196,43
к) транспортна средства (пет камиона, један аутомобил, једна локомотива, 150 вагонета, дизалица, индустријски колосек 0,76 м у дужини од 600 м, међурадионички колосек 0,60 м у дужини од 2.480 м):		
— вредност	US долара	64.017,86
— оштећење 99 одсто	US долара	63.377,67
л) гориво (камени и дрвени угаљ, кокс, петролеј, дрва и друго):		
— вредност	US долара	43.125
— оштећење 100 одсто	US долара	43.125
љ) мазиво:		
— вредност	US долара	4.464,29
— оштећење 100 одсто	US долара	4.464,29
м) сировине (детаљно су специфициране у оштетном захтеву):		
— вредност	US долара	2.121.321,43
— оштећење 100 одсто	US долара	2.121.321,43
н) производи (постоји спецификација на десетине хиљада, пијука, секирица, ашовчића, лопата, шлемова, затим по пар хиљада телефонских апарата и централа, 150 радио-станица и 50 радио-апарата, итд):		
— вредност	US долара	1.233.035,71
— оштећење 100 одсто	US долара	1.233.035,71
њ) машине и уређаји на складишту (ради се о разним производним машинама: пресама, струговима, бушилацама, моторни чекић, фрезалица и друго):		

— вредност	US долара 1,036.901,78
— оштећење 100 одсто	US долара 1,036.901,78

о) инжењериска спрема (Главно инжењериско складиште, на по десетине хиљада специфицираних артикала):

— вредност	US долара 1,927.410,72
— оштећење 100 одсто	US долара 1,927.410,72

п) губици дохотка, годишње износили су US долара 820.142,80, а укупно су износили од 6. априла 1941. до 6. 7. 1945. US долара 3,485.606,90. При утврђивању овог губитка комисија је пошла од вредности годишње производње од US долара 2,050.357 и да у овој вредности дохотка учествује са 40 одсто.

Преостала имовина после рата и накнадно пронађена укупно је износила US долара 268.573,86.

Укупна штета и губици Војно-техничког завода износили су US долара 11,413.993,47. (по курсу од 5. априла 1941.).

У циљу реалнијег приказивања утврђене ратне штете у Војно-техничком заводу и другим предузећима, извршили смо ревалоризацију долара и добијену вредност прерачунати у динаре по садашњем курсу. На овај начин читалац је у могућности да реалније сагледава стање и упоређује апсолутне и релативне вредносне величине са данашњом вредношћу имовине, односно друштвеним капиталом организација удруженог рада.³⁷

Утврђена ратна штета Војно-техничког завода износи US долара	11,413.993.—
Ревалоризацијом долара добијамо: ³⁸	
— депресијација САД долара од 1960. до 1970. године за 29 одсто	3,310.058.—
С в е г а	14,724.051.—
— девалвација долара из 1972. од 7,9 одсто	1,163.200.—
С в е г а	15,887.251.—
— девалвација долара из 1973 од 11,11 одсто	1,765.073.—
С в е г а	17,652.324.—
— депресијација долара од 1973. до половине 1979. од 10 одсто. ³⁹	1,765.232.—
У к у п н о US \$	19,417.556.—

Према садашњем паритету (27,30 динара = 1 US \$) то износи 530,099.279 динара, са увећањем за 20 одсто просечних извозних стимулација и повраћаја увозних дажбина произилази да је укупна

ратна штета Завода износила, у садашњој вредности, 636,119.135 динара.

Ови подаци указују да се радило о великој штети која је нанета Заводу, а тиме и читавој привреди округа, односно Србије. Они убедљиво дају одговор на питање зашто Завод није после рата обновљен. За почетак рада и извршења обнове неког капацитета требао је да постоји неки основни потенцијал. Међутим, у овом случају није било скоро ничега. Све је било уништено и разнето.

2. Шумска индустрија Миљка Петровића из Краљева за време рата оштећена је од стране Немаца за извесне канцеларијске ствари и два луксузна аутомобила.⁴⁰

Штета за два аутомобила, по садашњим ценама, износила је око 300.000 динара.

3. Индустрија цигле и црепа Светозара Ђаковића из Краљева знатно је оштећена од стране окупатора.⁴¹

а) Немци су запленили теретни камион дизел од 5,5 тона носивости марке „мерцедес“,

б) путничка кола „Вилис — Кнајт“ узела је Команда места у Краљеву 1941. године,

ц) са путничких кола „шевролет“ Немци су поскидали све делове, гуме и целокупан тапацирунг,

д) реквирирана су путничка кола ДКВ 28. јуна 1942,

е) однесено седам електричних мотора: један са пумпом за воду од 1 ПС и шест електромотора од седам до 12 ПС,

ф) са циглане узет је дековиљски колосек од 387,5 м са 582 гвоздена прага: 330,4 м шина за дековиљски колосек са дрвеним праговима, девет вагонета, једна скретница и једна окретница,

г) заплењено седам коњских кола,

х) однесено 24 кружне тестере за циркуларе и три циркулара,

и) однесено 600 комада покривача за циглу од четири метра дужине.

Поред тога, овој фирми одузето је и других алата и материјала од стране окупатора, који нису специфицирани у оштетном захтеву.

Према данашњим ценама, произилази да је ова индустрија цигле оштећена за око 1,436.000 динара.

4. Парна пивара КРЕН и СТАНКОВИЋ А. Д. Чачак за време рата је оштећена од стране окупатора.⁴²

а) заплењен теретни аутомобил, марке „ланза лојд“, носивости 3,5 тона са потпуно исправних шест гума и свим припадајућим алатом.

б) нов бензински мотор, марке „Опел блиц“ од 95 коњских снага.

ц) шпедитерска кола на федерима и једним амом.

д) динамо машина са шалтаблом и инсталацијом за пуњење акумулатора.

За све одузете ствари и опрему фирма је поседовала одговарајуће потврде од немачких власти.

Према садашњим ценама, произилази да је пивара оштећена у вредности од око 550.000 динара.

5. Ибарским рудницима у Баљевцу Немци су однели и уништили:⁴³

а) три теретна камиона, марке „прага“ у вредности од	1,200.000 динара,
б) један луксузни ауто марке „линколн“ у вредности од	460.000 динара,
ц) луксузни ауто, марке „фиат“ од	30.000 динара,
д) мотоцикл у вредности од	47.000 динара,
е) разног специфицираног материјала и алата у вредности од	254.401 динара.

С в е г а 1,991.401 динара.

Прерачунавањем наведене динарске вредности из 1945. године по курсу 50,06 динара за један US долар произилази да је ратна штета рудника „Јарандо“ у US доларима = ... 39.780

Ревалоризацијом овог износа долара за настале девалвације и депресијације 70,12 одсто⁴⁴ = ... 27.894

У к у п н о US \$ 67.674

Садашња вредност ратне штете у динарима, рачунато по курсу 27,30 за један долар са 20 одсто повећања, износи 2,217.000

6. Фабрика коже „МОРАВА“ Мирка Ђурковића у Чачку — Атеница, оштећена је за време окупације за:⁴⁵

а) теретни аутомобил	30.000 динара,
б) путнички аутомобил	50.000 динара,
в) једну динаму од 120 V	7.000 динара,
г) материјал и готове производе коже и извештан инвентар по датој спецификацији	424.800 динара.

С в е г а 511.800 динара.

или US \$ 9.140.—

Ревалоризацијом овог износа долара за настале девалвације и депресијације 70,12 одсто = . . . 6.409.

С в е г а US \$ 15.549.

Садашња вредност ратне штете у динарима, рачунато по курсу 27,30 динара за један долар увећано за 20 одсто износи . . . . . 509.384 динара.

7. Аутоматски млин Павла Брушије и синова у Чачку имао је следеће штете:⁴⁶

а) оштећени су гранатама: млин, магацини, млинске куће и споредне зграде, кровови, зидови, ограда, степеништа, тремови и друго у вредности од US долара . . . . . 15.000.

б) од Немаца опљачкан млин: 300 кгр. кожних кајиша, 8.000 комада цакова, два теретна аутомобила, четвора кола, четири коња, ваге, тегови, ситан алат, аутомобилска приколица, грађа, ковачки и браварски алат, дрводељски алат, храна људска и сточна, кућни намештај, оштећења на опреми и инсталацијама млина, канцеларијски инвентар, електрична инсталација и друго — долара 33.800,

в) штета у готовом новцу у предуз.—долара 50.000.

Поред штете на опреми, зградама и другим средствима предузећа, фирма Павле Брушија и синови пријавили су штету у губитку чланова фирме и породице:

а) члан фирме Јаков П. Брушија, стар 60 година, у 1942. одведен од Немаца и стрељан. Кућа је изгубила у њему великог радника на послу штета 100.000 долара,

б) Војислава, жена Јакова П. Брушије тешко је рањена у обе ноге, па је остала инвалид, штета 10.000 долара,

в) Снаха Ева Кршул (мајка Мате Кршула, борца од 1941. године народноослободилачке војске) која је четири године за време рата била склоњена код породице Брушије, погинула од гранате у млинској кући у октобру 1944. у Чачку, штета 20.000 долара,

г) други члан фирме Радослав П. Брушија, стар 59. година, прогањан од Немаца и морао је да напусти свој посао, кућу и породицу. Био је у бекству од 1941. до 1944. године у срезу копаоничком, штета . . . . . 50.000 долара.

С в е г а US долара 278.800.

Ревалоризацијом овог износа US долара за настале девалвације и репресијације од 70,12 одсто 195.494.

С в е г а US \$ 474.294.

Садашња вредност ратне штете у динарима (27,30 дин. за 1 US \$), увећана за 20 одсто девизних стимулација, односно увозних дажбина, износи 15,537.806 динара.

8. Срески народни одбор среза драгачевског својим дописом од 24. јула 1945. обавестио је Окружни НОО у Чачку да на подручју њиховог среза нема индустријских предузећа. Навео је пљачку рудника „Дучаловац“ у Ртарима од стране четника и однесених 40 тесера са гатера у Горњем Дубцу.⁴⁷

9. Срески народни одбор среза трнавског, својим дописом од 20. јула 1945, обавестио је Окружни НОО у Чачку да на њиховој територији нема индустријских предузећа од којих би се тражили подаци о ратној штети.⁴⁸

10. Срески народни одбор из Ивањице, својим дописом од 11. августа 1945. обавестио је Окружни народни одбор у Чачку да на територији моравичког среза индустријским предузећима није окупатор ништа однео.⁴⁹

11. Срески народни одбор среза љубићског обавестио је Окружни народни одбор у Чачку својим дописом од 31. јула 1945. да се ни једна фирма ни предузеће нису јавили са доказима о однесеним објектима од стране окупатора.⁵⁰

12) Срески НОО среза качерског из Белановице, својим дописом од 20. јула 1945, обавестио је Окружни народни одбор у Чачку да на њиховој територији нема индустријских предузећа које је окупатор оштетио.⁵¹

Поред једног броја прецизно сачињених извештаја о однесеној и уништеној имовини појединих предузећа од стране окупатора, има и уопштених приказивања који не дају убедљиво тачне податке о

ратној штети. Међутим, и поред тога бићемо у могућности да на основу расположиве грађе оријентационо сагледамо обим ратних пустошења у појединим предузећима и привредним гранама, што се најбоље види из једног извештаја Окружног одбора достављен Министарству индустрије и рударства Србије:⁵²

„Сва индустријска предузећа у које долазе млинови, фабрике пива, бонбона, бонбоне и ратлука и млекаре оштећене су од окупатора 20%“.

Овај податак је интересантан за сагледавање ратне штете код две фабрике бонбона у Горњем Милановцу, млекаре у Чачку и Краљеву, као и за све млинове, изузев млина Павла Брушије и синова, чија смо оштећења детаљније приказали.

„Индустрија црепа и цигле у Чачанском округу оштећена је од стране окупатора са 50%. Све су циглане обновљене и отпочеле са радом“.

Из овог приказа индустријских потенцијала округа види се да смо у, непосредно, послератно време имали развијену производњу цигала и црепа.

Стругаре су биле оштећене са 20 одсто. Већина је обновљена до средине 1945. године мада су многе оскудевале са погонским кајишима.

Кречане, са којима се тада располагало, мада су биле доста примитивне, брзо су обновљене. Била је само једна висока пећ за печење креча и гипса — „Шумадија“ у Брђанима. Ова кречана је брзо доостигла максимални капацитет производње.

Железничка радионица у Љубићу била је доста оштећена од стране окупатора. Оштећење зграде било је са 70 одсто, а машина са 90 одсто. Уз веће ангажовање радника, извршена је поправка и прикупљање извесних машина тако да је радионица одмах после рата почела најнужније интервенције на локомотивама и железничким вагонима.

У извештају Окружног одбора посебно се подвлачи да је у готово истом стању била и Железничка радионица у Краљеву. Она је пре почетка рата имала око 1.200 радника и за оне прилике била је једна од технички најопремљенијих у земљи. Ако се имају у виду напред дати проценти оштећења имовине овог предузећа и оријентациони производни и вредносни капацитети по раднику, можемо слободно рећи да је ово предузеће било оштећено најмање у вред-

ности од шест до осам милиона долара, што после ревалоризације (седам милиона) долара и применом садашњег курса динара износи око 390 милиона динара.

Фабрика хартије у Чачку имала је оштећења од 10 одсто. Одрамама после рата извршене су све поправке и она је после неколико месеци рада достигла предратни ниво производње разних врста папира.

Електрична предузећа (мисли се на електричне централе — прим. аутора) била су оштећена са 20 одсто. Мање-више сва предузећа у послератно време оскудевала су у погонским кајишима, а понека и у сировинама. Низ података, као и погонски — трансмисиони систем, указује да је наша индустрија у то време била на ниском ступњу техничке опремљености.

Осим код индустријских капацитета, значајна оштећења била су и на складиштима у околини Краљева. Ратна штета порушених или оштећених магацина у Мрсаћу, Белимарковцу, Јовцу, Ратини, Богutowцу и Шумарицама износила је око 268 милиона динара,⁵³ односно US \$9,1 милион или 248,6 милиона садашњих динара (1 US \$ = 27,30 динара).

Срески народни одбор из Краљева својим дописом бр. 7418 од 2. августа 1945. године, обавестио је Окружни одбор у Чачку да ће нека предузећа доставити податке директно министарству и да Аеродром и Градски одбор (мисли се на одбор из Краљева) нису поднели детаљне податке о ратној штети, изузев што је Аеродром, односно фабрика авиона, у свом извештају навео да су све машине однесене.⁵⁴

У овом документу се говори да је из Краљева однесено или уништено: 50 плугова, 10 косачица, пет вршалица, 50 аутомобила, чеза, кола и око 800 бицикла. Истовремено извештава се и о штети у жичком срезу: 600 плугова разних типова, 300 дрљача, 80 круњача на разне погоне, 120 копачица разних типова, 300 прскалица лозних и воћних, 26 косачица и жетелица, 15 вршаћих гарнитура, 960 разног ситног алата: мотике, грабуље, виле, ашови, лопате, секире, тестере, итд.

Ови и други подаци указују да су овај, као и још неки, извештаји непотпуни, па се, са сигурношћу, може рећи да је обим и вредност штете у индустрији био већи. Илустративно смо приказали штете у пољопривредној опреми у граду Краљеву и жичком срезу не улазећи, за сада, у проблематику штета ван индустријске сфере,

премда је евидентно да је окупатор са својим сарадницима у свим деловима чачанског округа нанео огромне штете. Да би ово верније илустровали, приказаћемо ратну штету среза драгачевског.

РАТНА ШТЕТА СРЕЗА ДРАГАЧЕВСКОГ

Ратна штета среза драгачевског од стране Немаца, Бугара и њихових сарадника утврђена је на основу 7.395 примљених и обрађених предмета.

О великом рушењу и уништавању људи и имовине најубедљивије казују подаци:⁵⁵

Лишење живота или нестанак лица

пол	Број лишених живота и несталих					Од тога броја	
	до 7 год.	7—14	14—60	преко 60	Свега	бораца	цив. лица
Мушки	3	4	718	29	754	278	476
Женски	—	—	56	5	61	—	61
Свега	3	4	774	34	815	278	537

Трошкови лечења и сахране	Износ који би жртве привредиле	Укупно	Број лица на терену ж р т в е			Трошкови за издржав.	
			мал деца	удов.	остало		
3,575.000	256,104.000	259,679.000	934	391	484	1809	92,460.000

Из ових података се види да је доста мање пријављено изгинулих бораца и цивилних лица. Наиме према најновијим истраживањима у Драгачеву је изгинуло у току НОБ-е 939 бораца, позадинских радника, симпатизера НОП-а, војника БЈВ и ЖФТ.⁵⁶ Укључивањем најновијих података о броју изгинулих можемо рећи да би вредност штете, по овом основу, била скоро дупло већа од приказане.

Број повређених на здрављу и телу износио је 697 лица, од чега мушког пола 679 и женског 18. Од укупно повређених, 692 лица била су између 14 и 60 година старости.

Од укупно повређених, код 636 или 91 одсто лица утврђено је смањење радне способности до 30 одсто, а 51 лице имало је смањену способност од 31 до 60 одсто.

Износ штете по основу повреде на здрављу и телу износила је:

— за болове	Дин. 6,259.000
— за лечење	Дин. 1,790.000
— за изгубљен приход услед смањења радне способности	Дин. 12,808.800
С в е г а	20.858.400

Лишење слободе

Врсте лишења слободе	Број лица	Број месеци	Изгубљен чист приход за време лишења слободе	Неплаћени принудни рад	Укупно
Хапшених	235	588	753.750	—	753.750
Заробљених	823	39.633	41,981.630	—	41,981.630
Интернираних	43	862	925.000	—	925.000
Конфинираних	5	183	274.000	—	274.000
Расељених	24	575	561.000	—	561.000
Принудни рад	201	983	35.500	996.100	1,031.600
Мобилисаних	407	4.808	3,655.200	—	3,655.200
У к у п н о	1.738	47.632	48.186.080	996.100	49,182.180

Произилази да је свако лице било лишено слободе просечно 27,5 месеци или да је око 4.000 лица (3.980) било лишено слободе у трајању од годину дана, односно да је сваки дванаести становник Драгачева годину дана овако малтретиран.

Пљачка радне снаге

Оштећених 203, износ дин. 873.800.

Оскудица и беда

Оштећених 250, износ дин. 1,422.000.

Уништење и оштећење имовине

Драгачевски срез је за време рата претрпео велика оштећења и уништења имовине, што се најбоље види из следећих података:

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

а) Зграде

Зграде	Број		Износ штете
	уништених	оштећених	
Градске	27	79	3,660.000
Сеоске	1.661	468	72.820.580
С в е г а			Дин. 76,480.580

б) Земљиште

Воћњаци	број воћки -- садница	Износ дин.		
		20.232	9,723.580	
Виногради	број лоза -- чокота	Износ дин.		
		78.710	2,129.950	
Остало земљиште	површина у хектарима	Износ дин.		
		9.458	806.790	
Шуме	Дрво за грађу		Дрво за гориво	
	м ³	износ штете	м ³	износ штете дин.
	14.738	5,234.950	60.640	3,077.220

в) Стока

Коњи	745 комада	износ дин.	4,046.900
Рогата марва	4.927 комада	износ дин.	12,753.030
Свиње	9.354 комада	износ дин.	2,071.990
Овце и козе	12.265 комада	износ дин.	7,131.120
Остале дом. живот.	36.957 комада	износ дин.	797.541
С в е г а дин.			26,800.581

г) Житарице, индустријско биље и сточна храна

Пшеница	квинтала	31.426	износ дин.	2,824.445
Кукуруз	квинтала	51.492	износ дин.	4,088.429
Остале житарице	квинтала	3.114	износ дин.	2,303.162
Инд. биље	квинтала	254,19	износ дин.	559.440
Сточна храна	квинтала	520.518	износ дин.	6,181.963
С в е г а дин.				15,957.439

д) Пољопривредне машине и алатке

Трактора	комада	—	износ дин.	—
Вршалице	комада	12	износ дин.	102.000
Сејалице и косачице	комада	19	износ дин.	37.600
Плугови	комада	162	износ дин.	184.960
Остале пољ. машине	комада	997	износ дин.	257.350
Остале справе и алатке	комада	615	износ дин.	76.750
С в е г а				дин. 658.660

ђ) Возила

Теретни аутомобили	комада	3	износ дин.	280.000
Особни аутомобили	комада	11	износ дин.	865.600
Мотоцикли	комада	7	износ дин.	131.000
Моторни чамци	—	—	—	—
Чамци	комада	2	износ дин.	2.500
Сељачка кола	комада	434	износ дин.	857.000
Остала возила	комада	115	износ дин.	195.550
С в е г а				дин. 2,331.650

е) покућство и намештај	износ штете	дин.	26,676.915
ж) Роба	износ штете	дин.	12,318.630
з) Готов новац	износ штете	дин.	10,084.720
и) Хартије од вредности	износ штете	дин.	1,554.040
ј) Имовинска права	износ штете	дин.	89.720
к) Остала непокретна и покретна имовина	износ штете	дин.	52,393.585
Износ измакле добити		дин.	736.180
Укупан износ штете		дин.	671,530.570

Прерачунавањем наведене ратне штете у динарској вредности из 1945. године по курсу 50,06 динара за 1 US \$, произилази да је то износ US \$ = 13.414.514.

Садашња вредност ратне штете Драгачева у динарима, рачунато по курсу 27,30 за један долар и увећано за 20 одсто, износи динара 439.459.478.

На основу ових података, може се закључити да је Драгачево за време рата претрпело огромне штете. Овим је учињен покушај да се настала штета што реалније прикаже. Међутим, услед могућих грешака у попису и процени, може се претпоставити да су настале штете биле, можда, и веће.

ОБНОВА И ОСНИВАЊЕ НОВИХ ЗАДРУГА

После коначног ослобођења велика пажња је посвећена обнови и оснивању нових задруга. Управо, видело се да је најбољи начин снабдевања грађана у граду и на селу потребним животним намирницама и индустријским производима преко задруга. Преко задруга је организовано снабдевање и откуп пољопривредних производа, па су тако искључени посредници.

У то време радиле су прерађивачко-занатлијске, потрошачко-набављачке и кредитне задруге.

Да би се извршила што бржа и правилнија расподела роба, у сваком срезу је основана по једна среска задруга. Од ове задруге вршила се дистрибуција робе према месним и сеоским набавно-потрошачким задругама. Откуп пољопривредних производа ишао је преко среских задруга и Обласне задруге у Чачку.

„У задружне организације највише је обухваћено становништво у срезу трнавском, где је у задруге учлањено преко 85%. Затим би дошао срез жички са 80%, срезови љубићски и драгачевски са 76%, док је у осталим срезовима учлањено у задруге око 75% становништва.“⁵⁷

У то време највећи број задруга имао је срез жички — 58, даље следе: љубићски — 42, драгачевски — 42, таковски — 40, качерски — 36, трнавски — 29, студенички — 22 и моравички — 19.^{57a}

У чачанском округу радиле су 222 набављачко-потрошачке, 29 кредитних, 14 сточарских, три пчеларске, две електричне и по једна малино-воћарска, радничко-службеничка, дрварска и станбена, као и две здравствене задруге.^{57b}

У циљу повећања обима производње и задовољења нарасталих потреба грађана, Окружни народни одбор, у сарадњи са синдикатима, предузео је низ мера у правцу оснивања нових и проширења старих занатско-прерађивачких задруга. За релативно кратко време у округу је обновљено и основано 57 прерађивачких задруга.⁵⁸ Само у Чачку основано је 10 нових прерађивачких задруга. Све су добијале производне задатке и потребне сировине за производњу од надлежних органа.

„Досадашњим радом успело се да се скоро све занатлије организују по градовима и варошицама а и по селима у занатско-прерађивачке задруге и да се укључе у привредну борбу и обнову. Све ове задруге раде по максимираним ценама и на тај начин дају видан допринос у обнови земље.

Окружни народни одбор у Чачку чинио је услуге поменутиим задругама на тај начин што им је давао краткорочне робне кредите у износу од 1.000.000 динара.“⁵⁹

И поред тешкоћа у раду, задругарство је дало велики допринос снабдевању грађана и развоју привреде.

СТАЊЕ ПУТЕВА

Након коначног ослобођења чачанског округа, првих дана децембра 1944. године формирано је, поред осталих, и Грађевинско одељење ОНО у Чачку. Пред њим су били крупни задаци у обнови многих објеката, међу којима и већег броја путева. У то послератно време путеви у округу били су у врло рђавом стању. Окупатор је у току рата, а нарочито при повлачењу испред наше војске, све што је на путевима било објеката од веће важности рушио.

На државним путевима, каква је онда била категоризација, у дужини од 202 километра, била су порушена 32 објекта, међу којима осам мостова, дужине по преко 30 метара. Сви ови објекти су оспособљени за саобраћај до 1. априла 1945. године, изузев Камиџорског моста на Западној Морави, на путу Крагујевац — Краљево. Међутим, и овај објекат је оспособљен у току априла 1945.⁶⁰

Тада је окружних путева било у дужини од 896 километара, са порушених 32 пропуста и моста, од којих је шест било дуже од 30 метара. До 1. априла 1945. године оспособљено је 18 мостова и пропуста. У организацији Грађевинског одељења ОНО и уз помоћ народа и месних народних одбора изграђено је 1.200 дужних метара дрвених мостова. За врло кратко време од три месеца после ослобођења, на државним и главним окружним путевима саобраћај је нормално организован. Ови резултати су убедљиви ако се има у виду да су путеви у чачанском округу по дужини учествовали са 18 одсто у укупним путевима Србије. Железнички мост на Западној Морави у Чачку био је потпуно срушен. За кратко време је оспособљен и први воз је преко њега дошао у Чачак 15. априла 1945. Тада је Окружни народни одбор донео одлуку да се са 20.000 динара награде радници за ударнички рад на поправци железничког моста на Западној Морави.⁶¹

Услед већих оштећења био је отежан саобраћај и на државном путу Чачак — Пожега, на делу кроз Овчарско-кабларску клисуру. Непролазан је био и пут Ушће — Лучице због порушених мостова на Ибру.⁶²

Може се истаћи да су за релативно кратко време многи објекти поправљени и да је доста учињено на обнови путева и успостављању саобраћаја између многих места.

За радове у обнови саобраћаја у 1945. години на подручју Чачанског округа утрошено је: 2.900 кубних метара грађе, 104 хиљаде кгтр гвожђа, 25.000 квалификованих радних надница, 61.000 неквалификованих радних надница, 6.000 колских-запрежних надница, очишћено земљаног наноса на путевима преко 30 хиљада кубних метара, уграђено 150 тона цемента, набављено и уграђено туцаника и шљунка око 10.000 кубних метара.⁶³

Упоредо са обновом путева и успостављањем редовног саобраћаја, радило се и на изградњи неких путних праваца који су били од значаја посебно за привреду. Тако је средином 1945. године прокопан копаонички пут код Јошаничке Бање. Тада је то био један од најтежих и, истовремено, најзначајнијих радова у округу. Изградњом овог пута обезбеђивала се експлоатација борове и јелове грађе са Копаоника. На изградњи овог пута добровољно је учествовало 150 омладинаца чачанског округа.⁶⁴

СЕТВА И ИСХРАНА СТАНОВНИШТВА

У јесен 1944. године на територији чачанског округа вођене су ратне операције и услед тога онемогућена је сетва озимних стрних усева: пшенице, јечма, овса и ражи. Тада је сетва подбацила за преко 60 одсто⁶⁵ у односу на стање из 1939. године. Принос ових и других култура, услед града који је падао 1945. године скоро на читавом подручју округа, био је мањи за око 30 одсто.⁶⁶ Ово је умногоме погодило село. Настали су озбиљни проблеми у исхрани становништва. Ово је, тада, погоршало и ситуацију у погледу обезбеђења семена стрних жита за јесењу сетву 1945. године.

У циљу обезбеђења исхране становништва и задовољавања потреба у семену за наредну годину, Министарство пољопривреде Србије инсистирало је да се засеју стрна жита на површини не мањој од оне у 1939. години.

На основу упутства Министарства пољопривреде, Оружни народноослободилачки одбор утврдио је план јесење сетве у 1945. години по срезовима:⁶⁷

Ред. Назив среза број	Површине предвиђене у хектарима			
	пшеница	раж	јечам	овас
1. Качерски	4.000	60	200	1.300
2. Таковски	5.000	120	200	1.500
3. Драгачевски	2.000	260	200	1.400
4. Жички	2.000	230	200	600
5. Љубићски	4.000	40	500	700
6. Трнавски	1.000	10	200	100
7. Студенички	3.000	2220	1.800	2.500
8. Моравички	300	1560	500	4.900
У к у п н о	22.000	4.500	3.800	13.000

За извршење плана сетве биле су потребне следеће количине семена: 400 вагона пшенице, 76 вагона ражи, 57 вагона јечма и 170 вагона овса. Утврђено је да недостаје: 105 вагона пшенице, 27 вагона јечма, 36 вагона ражи, и 11 вагона овса.⁶⁸

Министарство је за пољопривреду ставило на располагање среским одборима следеће количине семена:⁶⁹

- трнавском: 10 вагона пшенице и 1,5 вагона јечма;
- љубићском: 20 вагона пшенице и четири вагона јечма;
- Жичком: 20 вагона пшенице, 1,5 вагона јечма, три вагона ражи и девет вагона овса;
- Таковском: 15 вагона пшенице, 1,5 вагона јечма и један вагон ражи;
- Драгачевском: 10 вагона пшенице, један вагон јечма, три вагона ражи и један вагон овса;
- Моравичком: два вагона јечма, 12 вагона ражи и 1,5 вагона овса, и
- Студеничком: 20 вагона пшенице, 12 вагона јечма, 18 вагона ражи и један вагон овса.

О извршењу плана сетве и обезбеђењу исхране становништва „Слободни глас“ је писао:

„Зато нека је света дужност сваког искреног и поштеног грађанина и родољуба ове земље да било личним радом или указивањем помоћи другима, настоји да се ове јесени засеју што веће површине стрних усева а у првом реду пшеницом. Нека нова битка — битка за хлеб и обнову земље замени до јучерашњу битку за слободу“.⁷⁰

Овакве и сличне тешкоће пратиле су пољопривреду у периоду обнове, посебно одмах после рата.

ПОТЕНЦИЈАЛИ ШУМАРСТВА

У току рата окупатор је, уништавајући скоро сва национална добра, немилице секао и уништавао и комплексе под шумом. Секао је шуму поред путева мислећи да на тај начин одбрани своје јединице од напада партизанских одреда и јединица Народноослободилачке војске.

После ослобођења, при утврђивању укупних привредних потенцијала, доста пажње се посветило шумарству као привредној грани, која је дала велики допринос у обнови земље.

Дирекција шума у Чачку успешно је обавила свој задатак приликом утврђивања потенцијала у државним шумама чачанског округа. Најме, тада је, поред осталих чињеница, утврђена следећа укупна и сечива маса дрвета по срезовима и шумским комплексима.⁷¹

ПОДАЦИ

О ДРЖАВНИМ ШУМСКИМ КОМПЛЕКСИМА У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ

Ред. број	Шумска управа	Срез	Назив шуме	Под шумом површина у ха	Врста дрвета	Старост	Сред. висина	Обраст	Укупна маса м ³	Сечива маса м ³	Транспортне могућности до прве жел. станице
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	Таковски и Качер.	Рудник	Рудник	2.024	буква	Преко 100 год.	24	0,5	360.000	4.000	До друма ГМ—Шаторња 5—8 км. с. пут.
2.	ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ	Таков. Љубић.	Јешевац	401	буква	40	15	0,7	24.000	—	До друма ГМ—Краг. сеоским пут. 8 км.
3.		Таков. Љубић.	Вујан	579	буква	60	17	0,5	46.000	—	До жел. ст. Г. Милановац 3 км.
4.		Таков. Љубић.	Рожањ	1.882	цер и храст	—	—	—	шикара	—	До жел. ст. Брђани 5 км.
5.		Таков.	Рајац	199	буква	70	18	0,4	16.000	—	12 км сеоског пута до друма ГМ—Прањани

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
6.	Таков.	Суво-бор	1.623	буква	50	15	0,2	девастир	—	3 км. пута до друма Ваљево—Чачак	
7.	ИВАЊИЦА	Моравички	Клековица	1.141	буква	преко 150	24	0,8	292.500	58.500	12 км. до Ивањице
8.		Моравички	Голијске планине	1.639	буква јела смрча	преко 200	26	0,8	492.000	98.300	16 км. до Дуге Пољане
9.	КРАГУ-ЈЕВАЦ	Котле-ник	400	буква	80	18	0,5	40.000	испр.	12 км. до жел. ст. Губеревац	
10.	Жички	Гоч	10.755	буква јела	преко 150	24	0,7	2.688.000	205.500	До жел. пруге Скопље—Краљево 5—15 км.	
11.	КРАЉЕВО	Жички	Тро-глав	1.535	буква храст	преко 100	18	0,3	122.800	—	15 км. до жел. стан. БогUTOвац
12.		Драга-чевски	Чем-ерно	2.246	буква јела	преко 100	24	0,8	540.000	167.400	Беспутни терен. слаб сеоски пут 35 км до Краљева
13.		Жички	Столови	3.560	храст буква	преко 100	15	0,2	71.200	—	Слабији сео. пут до Краљева 15 км.
14.	Трнав-ски	Јелица Јастре-бац	212	буква	преко 100	24	0,5	38.100	—	Слабији сеоски пут до друма Краљево—Чачак 14 км.	
15.	ЧАК	Трнав-ски и Драга-чевски	Јелица Сви-њујак	193	буква	преко 100	24	0,5	38.600	—	Слабији сеоски пут до друма Краљево—Чачак 12 км.
16.		Трнав-ски и Драга-чевски	Северна Јелица	1.398	буква	преко 100	20	0,5	139.800	—	Слабији сеоски пут до Заблаћа 12 км.
17.	Трнав-ски и Драга-чевски	Овчар	146	буква граб	50	12	0,3	шикара	—	На друму Чачак—Ужице	

ЕКОНОМСКЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПРИЛИКЕ У ЧАЧАНСКОМ ОКРУГУ 1945.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
18.	Студе- нички	Копан- оник		3.084	јела смрча буква	50	18	0,5	246.700	12.400	Слабији изваљан пут до Ј. Бање 11 и до Руднице 15 км.
19.	РАШКА	Морави- чки и Студе- нички	Цр. врх Раду- ловац Бисер вода	1.906	јела смрча буква	150	25	0,6	419.300	50.000	Бољи сеоски пут до Рашке 25 км.
20.		Мора- вички	Црепу- љник	431	јела смрча буква	100	25	0,6	94.800	5.600	Бољи сеоски пут до Ушћа 27 км.
21.		Студе- нички и Мора- вички	Ђако- вачке план.	881	буква	100	24	0,6	185.000	35.000	Рижа до жел. ст. Добре Стране 7,5 — 17 км.
22.	Жички	Орлујак		121	буква храст	50	—	0,4	шикара	—	На друму Краљево — Рашка

Као што се види, највеће резерве укупне и сечиве дрвне масе имала су подручја шумских управа Рашке и Краљева.

У вези са експлоатацијом огревног дрвета, цитирамо део написа из „Слобоног гласа“ од 27. јула 1945: „Само од горосеча за време окупације пало је на територији нашег округа око 900 хиљада м³. Укупно за време окупације пало је ван редовне потрошње нешто изнад два милиона м³. Редовна годишња потрошња на територији нашег округа износила је око 600 хиљада м³, поред годишњег прираста наших шума од 170 хиљада м³. Разлика између прираста и потрошње делом се подмиривала са стране, а делом је гутала главнину. Треба напоменути да је наша дрвна резерва пре рата износила око осам милиона м³. То је наш основни дрвни капитал на који смо убирали прираст. Трошећи пак ту главницу можемо се изненадити једног дана, када нам понестане шума“.

Тада се говорило и писало да потрошњу огревног дрвета треба замењивати угљем.

КОМУНАЛНИ ПРОБЛЕМИ ГРАДОВА

Народноослободилачки одбори, односно градски одбори, нашли су се пред великим задацима обнове градова и стварања повољнијих услова за даљи развитак, посебно у Чачку, Краљеви и Горњем Милановцу. Међу првим задацима био је да се градови очисте од рушевина и ђубрета, да се изврше оправке водовода и канализације, да се изврше поправке полупаних и оштећених зграда, улица и тротоара, да се изврши насипање новостворених улица. После ослобођења, Краљево се нашло у врло тешкој ситуацији. Град је био такорећи одсечен од света. Свих пет мостова у непосредној близини били су срушени. Окупатор је при одступању, под притиском наших снага, све уништавао што му је дошло до руке. Одмах по ослобођењу, у Краљеви је формиран радни батаљон, који је, са грађанима, радио на обнови града, односно поправци разних објеката, посебно мостова. Мост на Ибру је оспособљен 14. фебруара 1945.⁷² за колски и железнички саобраћај. Затим је изграђен дрвени мост преко Ибра у селу Биљановцу у дужини од 96 метара и предат у саобраћај 19. марта 1945.⁷³ Горњи Милановац био је у изузетно тешкој ситуацији: 90 одсто зграда било је порушено и попаљено, водовод и улице оштећени.

Буџетски приходи градова били су више него скромни за бројне активности у обнови. Добровољним радним акцијама омладине и фронтоваца ублажен је недостатак финансијских средстава за решавање бројних комуналних проблема. Забележено је да је ова прва етапа била тешка, али и успешно извршена до половине 1945. године.

У том, непосредном, послератном периоду поред обнове градова, сагледавала се и будућност. Заправо, тада су утврђивани и доношени комунални планови, којима се нарочито предвиђало: проширење и изградња водовода и канализације, изградња нових улица, изградња административних зграда. У Чачку је било предвиђено подизање велике модерне палате за смештај свих државних надлештава. За Чачак је било централно и изградња водовода и канализације, затим измештање марвеног трга у Алвациницу или неко друго место. У граду се предвиђало осигурање десне обале Западне Мораве, проширење градског парка, изградња спортских игралишта и стадиона.⁷⁴

Градски народноослободилачки одбори стално су пратили извршавање постављених задатака. Градском одбору Чачка, крајем 1945, поднет је извештај о томе шта је било планирано и колико је извр-

шено у решавању комуналних проблема. Тај преглед илуструје стање, проблеме и ниво развијености тог времена:⁷⁵

Уз велике напоре Градски одбор је обезбедио грађевински и остали материјал којим су поправљене 63 зграде за смештај разних установа и болница. Обезбеђене су клупе за основне и средње школе за почетак школске 1945/46. године, уз напомену да су ученици одмах после рата доносили столице од својих кућа, пошто није било школских клупа. За кратко време извршена је поправка улица у површини од 10.000 квадратних метара. Тада је оспособљена кланица за стоку, а подигнуте су и четири штале за стоку, од којих је једна била површине 800 квадратних метара. Обновљен је рад Дечјег забавишта, у коме је било преко 60 деце. Обновљен је рад и Дома старца, у који је смештено 15 лица. Оспособљена су за саобраћај оба моста на Западној Морави. Бивши санаторијум „Овчар“ претворен је у шегртски дом, у коме је смештено око 300 ученика. Градски парк је био изузетно општећен. У њему су Немци сахрањивали своје изгинуле војнике. Градски одбор је уредио парк и очистио га од немачких гробова. Отворена је Градска амбуланта, у којој се просечно месечно прегледало око 1.200 грађана. „У почетку Градски одбор није располагао никаквим возним парком. Данас располаже са три пара коња и четвора кола што је набављено из сопствених средстава“.⁷⁶ Поправљена је зграда гимназије, чији је предрачун поправке износио 2,2 милиона динара. Оспособљене су зграде летовалишта у Атеници. „Градски одбор, схватајући важност збрињавања многе деце жртава фашистичког терора, похитао је да што пре оспособи три зграде које данас могу да приме преко 300 деце“.⁷⁷ Тада је социјално угроженим грађанима исплаћено на име помоћи 2,2 милиона динара. Градски одбор је своје имање у близини града и око Мораве испарцелисао и поделио сиромашном становништву на обраду.

У жељи да још сликовитије прикажемо тадашње прилике у граду, цитирамо део написа о раду Градског одбора:

„Схватајући важност и неопходност задруга, нарочито у периоду обнове и изградње и тешке борбе против шпекулације, Градски одбор је обратио велику пажњу на оснивање задруга. Тако данас у Чачку раде радничко-службеничка, млекарска, месарско-кобасичарска, 2 столарске, опанчарска, обућарска, обласна земљорадничко-произвођачка, пекарска, земљорадничка набављачко-потрошачка и грађевинска задруга. Преко задруга је вршено снабдевање становништва рационираним и осталим артиклима, што је учинило велики допринос у одржавању цена и стабилизацију тржишта.

Борба против црне берзе и шпекулације, одржавање цена и стабилизација пијаце изводи се по постојећим законским прописима и уред-

бама и у томе се има пуно успеха. Данас се на пијаци могу добити све врсте животних намирница у великој количини сем масноћа и млечних производа којих још нема довољно.

Градски одбор има свој привредни план и настоји да га оствари. Спремљени су сви елаборати за техничке радове око извођења водовода, канализације и регулационог плана. Такође се ствара градска башта за неговање поврћа, које ће моћи да задовољи потребе становништва, а у исто време да служи као регулатор цена поврћа на тржишту. Поред тога настоји се да се подигне једно модерно марвено тржиште и уз то се просецају и калдрмишу две улице.

Пошто је околина Чачка богата извесним воћем, то је Градски одбор ставио у план изградњу фабрике за прераду воћа. Већ је тражио потребне машине.

С обзиром да је овај крај богат рудницима и да влада оскудица у стручном техничком особљу, Градски одбор је тражио отварање средње техничке школе.

Треба истаћи да је Градски одбор до данас отпратио све административне послове на време. Све комисије, као и остали послови, теку без застоја и одвијају се у духу новог законодавства. Срећени су подаци за 64 конфискована имања, која се већ дају под закуп и приходи се прибирају.

Финансијско пословање Градског одбора је нормално. Одбор има састављене све буџете од почетка пословања и одобрене од надлежних власти. Одбор се финансирао за све време из редовних прихода. Разрез порезе за 1945. год. извршен је на време и наплата је у пуном јеку. Наплата осталих државних дажбина тече нормално. Од трошарине и такса убира се месечно око пола милиона динара.

Највеће тешкоће Градског одбора су сада станбено питање и проблем грева. Ако би се добило стакло, оспособио би се приличан број кућа, јер осталог материјала има, те би на тај начин станбено питање било углавном решено. Становништво може да се снабде довољним количинама угља, захваљујући близини рудника и решењу проблема транспорта, док су за набавку дрва предузете све потребне мере.⁷⁸

Паралелно са решавањем многих економских и комуналних проблема, на подручју округа почело је организовање културно-просветног живота. Обновљене су основне и средње школе, затим народни универзитети, библиотеке и читаонице. Осниване су уметничке групе и културно-уметничка друштва. Треба истаћи да су у то време вршене припреме и за оснивање окружног позоришта у Чачку.

На подручју округа радило је шест сталних биоскопа. Сви су имали тонске филмске апаратуре. То су: у Чачку „Праг“ и „Крен“, у Краљеву — „Југославија“, у Ивањици „Моравица“, у Горњем Милановцу — „Волга“ и у Рашкој биоскоп без назива.⁷⁹ Треба напоменути да је у Краљеву било два биоскопа. Међутим, одмах по ослобођењу из биоскопа „Уранија“ пренета је апаратура и остала потребна опрема у Рашку. Тако је Рашка добила свој први биоскоп. По пресељењу биоскопа из Краљева у Рашку умро је његов власник. Пошто се нису јавили наследници, биоскоп је постао својина Среског одбора Народног фронта у Рашкој.

Уз све недаће и истовремено уз велике напоре грађана стварани су све бољи услови живота у градовима округа.

СТАЊЕ И ПОТРЕБЕ ПО СРЕЗОВИМА

Председништво народне владе Србије, Одељење за планску обнову, од 15. октобра 1945. године почело је путем специјално организоване анкете, преко среских и окружних народних одбора, да утврђује стање и потребе сеоског становништва.⁸⁰ Дата су прецизна упутства и инструкције надлежним одборима како приступити овом послу. Посебно се инсистирало на тачности и кратким роковима у којима све то треба извршити. Циљ анкете био је да се испита које су најнужније потребе сељака у индустријским производима, па се у једном од докумената каже:⁸¹

„Испитивање ће обухватити мање више опште познате чињенице и потребе али ипак до сад довољно неодређене нити на самом извору утврђене. Њоме ће те чињенице добити јачу доказну снагу а упознавање што више чињеница, утврђених на самом терену, омогућиће да се проблем наше економске политике, а нарочито нашег увоза, правилно постави и правилно реши. Основа испитивања морају бити сами сељаци. Они треба да се у својим потребама заједнички поразговарају, да сами разбистре све своје погледе и да сами дођу до решења колективним напорима. У крајњој линији ово ће имати за последицу, да сељак као такав постаје активан и непосредан чинилац у вођењу наше економске политике. Баш у том погледу у нашој прошлости се редовно грешило јер се приликом доношења и мера од највећег значаја користио само узак круг чињеница стечених књишким знањем и једностраним искуством стручњака...“

Окружни народни одбор у Чачку, као и остали органи народне власти по срезовима и месним одборима, веома одговорно су схватили задатке Председништва Владе Србије, тако да су до краја децембра одржали бројне састанке по месним одборима и среским местима и о томе доставили своје извештаје Влади Србије.

На основу већег броја детаљних извештаја о стању и потребама села, као и на основу остале прикупљене грађе, учинили смо покушај да сагледамо тадашње прилике у селу. После целовитог сагледавања, може се извући општи закључак за све срезове да су грађани истински велике потребе у прехранбеним и другим индустријским производима, као што су: шећер, со, зејтин, обућа, одећа и друго. Ове потребе биле су веће или мање зависно од конкретних потреба и величине појединих срезова. За реалније сагледавање економских и социјалних прилика, дајемо приказ стања и других потреба по срезовима.

Драгачевски срез тада је био други по броју становника у чачанском округу, са веома израженим потребама у многим робама. Спроведена анкета у Гучи, 14. децембра 1945. године, у којој су учествовали делегати месних одбора, указује на следеће стање:⁸²

У срезу је била велика оскудица за обућом. Свега 10 одсто становника је имало обућу. У домаћинствима слабо је била развијена домаћа радиност, односно производња опанака од коже и гуме. Било је домаћинстава са преко 10 чланова породице и само једним паром опанака.

Приноси сточне хране у 1945. били су упола мањи у поређењу са ранијим годинама услед велике суше, па се осећала велика потреба за уљаним погачама (по крупном грлу стоке два, а по ситном пола килограма дневно).

Драгачевски срез је за време рата доста страдао од окупатора и домаћих издајника. Попаљено је много грађевина. Овај биланс по месним одборима изгледа овако:

Гуча, Рти и Турица: попаљено је 255 грађевина од стране Немаца и Бугара у 1941. и 1943. години. До пред крај 1945. обновљено 45 одсто. У Грабу и Рогачи попаљене су 143 грађевине од стране Немаца и Бугара 1943. године. Обновљено у 1945. години: 50 одсто. Горачићи, Губеревци и Живица: попаљено 10 домова 1943. године од стране Немаца и Бугара, обновљено: 50 одсто. У Вичи и Кривачи Бугари су попалили 1943. године 16 домова. До пред крај 1945. године обновљено је 50 одсто. У Каони, Властелицама, Милатовићима и Брезовицама само Бугари су 1943. попалили 90 зграда. У току 1945. обновљено је свега 50 одсто. Бугари су 1943. и 1944. године у Горњем Дубцу, Доњем Дубцу и Толишници попалили 111 домова. Обновљено је само 50 одсто до краја 1945. У Осоници Немци су запалили три дома 1943. године, а у Лукама пет домова, од којих је обновљено 50 одсто. У Лиси Немци су попалили 1943. године 21 дом, а до краја 1945. обновљено је 50 одсто. Котража, Бели Камен, Вучковица и Тијање: Бугари запалили 30 домова, а обновљено 50 одсто. У Трешњевици су Немци 1943. попалили три дома, а у Церови 10. Обновљено је 50 одсто до краја 1945. У Доњој Краварици и Вирову су Бугари и Немци 1943. попалили и уништили 200 зграда, а до пред крај 1945. обновљено је око 55 одсто. Они су у Горњој Краварици 1943. попалили 32 дома, од којих је обновљено 50 одсто. Лопаш је имао 12 попаљених домова, а Пилатовићи два. У селу Лису изгорело је 1943. године 60 зграда (од којих је до краја 1945. поправљено 80 одсто), у Прилипцу 12 домова, у Крстацу и Лисицама 25 домова (од којих је

обновљено 50 одсто), у Дљину и Лучанима 114 зграда (обновљено је до краја 1945. 50 одсто), у Тијању и Пухову 360 кућа и других зграда, у Дучаловићима, Марковици и Негришорима 28 (обновљено је око 50 одсто). У Ртарима су Немци и Бугари 1943. попалили 120 домова, (до краја 1945. обновљено 50 одсто), а у Зеокама 502 грађевине.

У вези са разарањем драгачевских домова истакнуте су велике потребе за грађевинским материјалом, а нарочито за циглом, црепом, гвожђем, цементом, грађом, стаклом и ексерима.

Биле су најнужније потребе у алату и производним средствима: плуговима, дрљачама, сејалицама, круњачима, прскалицама, лопатама, ашовима, вилама, косама. . .

На овом скупу у Гучи такође је истакнуто:

„1. Пре рата села су се снабдевала индустријским артиклима преко трговина и задруга. Данас овај пут постоји само преко задруга. Задруге су основане скоро у свим селима и до сада су дале одличне резултате у пословању.

2. Једини пут којим треба, по мишљењу села, да се врши снабдевање села јесу земљорадничке задруге. Шећер, со, зејтин, обућа и одећа треба да се дели по члановима — особама (мисли се на чланове домаћинства — прим. аутора). Гас — петролеј по домовима и то: 2 кгр. месечно на једно домаћинство са по пет чланова, а по 3 кгр. на једно домаћинство са више од пет чланова.

3. Укупна моћ села је слаба. Село нема новаца често пута да подигне ни најнужније додељене артикле. Жетва у срезу била је ове године местимично добра, а у појединим селима слаба због велике суше. Имовно стање села је средње, и када роди воће куповна моћ села се појача, али ове године то није био случај.

4. Скоро сва села овог среза за време окупације много су страдала. Поред редовне реквизиције села су масовно паљена и уништавана од стране окупатора и домаћих издајника. Стока одвођена а сав инвентар развучен. То је случај у селима: Гуча, Вича, Миросаљци, Драгојевац, Каона, Дљин, Трешњевица, Лучани, Граб, Губеревац, Горачићи, Луке, Пилатовићи, Зеоке и Дубац.

5. Овогодишња летина била је слаба. Житарица је услед суше подбацила. Јабуре су родиле местимично, а шљиве слабо, а такође сено, сунцокрет и конопље. Овогодишња производња житарица може да подмири потребе села само за 30%.

6. Цене пољопривредних производа не одговарају, јер су ниске према индустријским артиклима. Делегати су предложили да максимирани цене аграрним производима остану исте, а да се цене индустријских артикала смање и да се доведу у склад са ценама аграрних производа. Селу одговарају максимирани цене и делегати предлажу да се укине слободна трговина.

7. Село врши доста добро своје дужности према држави, по питању испоруке разрезаних количина жита, масти, стоке и вуне. А вршило би и много боље када би имало довољно индустријских артикала, нарочито обуће, одеће, соли и шећера.

8. Данас село осећа највеће потешкоће у немању обуће и људске и сточне хране. Код свиња влада зараза у читавом срезу, и много свиња је угинуло од свињске куге. Зато су потребне што веће количине серума и ветеринарских стручњака, који би на време спречили ширење болести. Овце су много оболеле од метиљавости и потребно је за цео срез 10.000 ком. дистола.

Угинуле свиње се не искоришћавају за кување сапуна услед мања соде, те делегати предлажу да би за ово било потребно 5.000 кг. соде за цео срез“.

Качерски срез је одговорно пришао спровођењу анкете о стању и потребама села крајем 1945. године. Конференција делегата месних одбора одржана је у Белановици 21. децембра. Од 32 месна одбора били су присутни делегати из 28.

У првом делу извештаја говори се о бројном стању становништва и домаћинства и наводе тачни подаци као што су утврђени у првом послератном попису становништва чачанског округа 1945. године што није случај код неких срезова.

Анкета у качерском срезу дала је одговоре и на друга бројна питања.⁸³

Каже се да је пчеларство у срезу слабо развијено. Тада је било 500 комада кошница са приносом по кошници од по пет килограма меда. Осећала се оскудица у сточној храни услед велике суше. Сељаци су били приморани да стоку продају у бесцење, јер нису имали хране да је прехране. Истицала се велика потреба за уљаним погачама.

Што се тиче потреба грађана, највише се тражила обућа (два пара годишње по домаћинству). Истакнуто је да на подручју среза 50 одсто домова са више од по пет чланова породице има само по једне опанке, које носе наизменично. На једном месту извештаја, каже се: „Стање обуће у срезу је очајно и делегати су тражили да се хитно додели најнужнија обућа“. Тада се на црној берзи продавао пар опанка по цени од 1.500 до 2.000 динара.

Такође, биле су изражене потребе грађана и у вешу, марамама, штофу, шајку и осталим тканинама. Мараме су се продавале на црној берзи по цени од 350 до 500 динара. О несташици, сведочи још по неки детаљ:

„Очеви који имају по две или три девојке толико су забринути да незнају шта да раде. У целом срезу има велики број неударних девојака, јер за време окупације исте се нису могле удати. За њих је најважније платно, штофови, делин, сомот и друге текстилне робе“.

У качерском срезу, највише су рушени и паљени од стране окупатора: Љиг, Рудник, Манојловац и Јарменовци. Од 1941. до 1943. године у овим местима запаљено је и уништено 130 кућа. За обнову и подизање једне куће од 8 x 10 метара истакнуте су потребе у грађевинском материјалу: 20.000 комада цигле, 4.000 комада црепа, 1.500

кгр цемента, 120 кгр бетонског гвожђа, 7 м³ грађе, 5 м³ дасака, 25 кгр разних ексера, 12 кгр фарбе, и 25 м² стакла.

На конференцији је посебно истакнуто:

„1. Пре рата, села су се снабдевала индустријским артиклима преко трговаца и задруга. Задруге постоје у свим селима и до сада су показале одличне резултате, у свом раду.

2. Сви делегати су предложили да се убудуће снабдевање индустријским артиклима врши једино преко земљорадничких задруга. За занатске услуге и занатске прерађевине делегати су предложили да се врши преко земљорадничких задруга. Даље су предложили да земљорадничке и занатске задруге буду у тешкој вези са државним предузећима и да роба из државних предузећа иде преко задруга директно у села. На тај начин село би добијало најнужније артикле без посредника по најповољнијим мерама (мисли се на цене и остале услове — прим. аутора). Подела потрошних артикала (соли, шећера, зејтина) има се вршити према глави становника.

3. Платежна моћ села је слаба, јер овај цео срез претежно је сточарско воћарски крај. Те услед слабог рода воћа и врло малог броја стоке сељак нема шта да прода нити зашта новац да узме. Жетва је била врло слаба, не може да подмири више од 20% потребе становништва. Опште имовно стање села је средње и просечна површина обрадиве земље по једном домаћинству је од 1 — 2 хектара.

4. За време окупације овај срез је страдао од великих реквизиција и плачке од стране четника. Масовно одвођење стоке у овом срезу није било. Једино од бомбардовања Немци су 1941. године уништили до 60% варошицу Љиг и Рудник, а поред тога палили су многе домове у селима Манојловци и Јарменовци.

5. Овогодишња летина била је слаба. У погледу житарица овај крај је пасиван и прехрањивао се увозом из активнијих крајева. Од индустријских биљака у овом срезу се не гаји дуван, сунцокрет и лан. Конопље се нешто гаји али услед оскудице у семену ове године је врло мало било засејано, а и колико је било зајесано суша је упропастила овогодишњи принос. Иначе конопља се гаји.

6. Данас прописане цене аграрним производима не одговарају производним трошковима, исувише су ниске према индустријским производима. Делегати су предложили да би данас прописане цене могле да остану, могуће је по тим условима да се цене индустријским артиклима смање за 30%.

Сељаку би најбоље одговарао систем устврђених цена, а никако слободне цене, јер ако би цене биле слободне село би било изабљивано од стране шпекуланата.

7. Цео срез дужности према држави у погледу разреза количина жита, масти и вуне врши добро. Ту има неправичности нарочито у погледу разреза пореза. Катастар је уништен и ове године разрез пореза на земљиште вршен је по пријавама сопственика. У читавом срезу сви имућнији сељаци нису тачно пријавили своје земљиште, а сиромашни пријавили су све. Па је услед тога однос пореза ситног земљорадника према богатим тако мали да се сиромашни сељаци у томе буне. Иначе земљарина није велика, јер читав срез је задужен са 2,000.000 дин, а за ову годину наплаћено је 99%.

Потребно је да се изврши поново катастарски премер и да се задужење изврши равномерно према површини земљишта, који поједини сељак ужива. Што се тиче откупа вишкова стоке, цена стоци у слободној трговини сада је достигла максимизану цену те се откуп стоке по максимизаној цени може вршити у читавом срезу на слободној пијаци. То

долази отуда услед оскудице у сточној храни и сељаци су принуђени да стоку продају. Неправилности у погледу разреза вишкова у појединим селима има. То долази услед несавесности месних одбора. Где су месни одбори у тесној вези са антифашистичким организацијама неправилности нема. Вуна је предата у врло малој количини, услед тога што се вишкови нису на време прикупљали, а сељак је вуну прерадио.

8. Највећа невоља села у читавом срезу је несташица обуће, жита и сточне хране. Скоро у читавом срезу је распрострањена свињска куга, те је много свиња угинуло. Потребно је да се хитно пошаље што већа количина серума и ветеринарских стручњака, да би помоћ на време била указана. Даље, предложили су да је потребно да се оскује ветеринарски курс кроз који би прошло најмање два омладинца из сваког села који би се обучили у давању серума стоци и превентивним мерама (средствима) за спречавање ширења заразе. Угинуле свиње се не искоришћују за кување сапуна услед немања соде. Те је потребно овом срезу најмање 5.000 кг. соде за кување сапуна. Код оваца и говеда има оболења од метиљавости те да би се ова оболења спречила потребно је за цео срез дис-тола за овце 50.000 комада, а за говеда 5.000 комада.

Пошто је овај срез воћарски то би било потребно да се у Љигу подигне фабрика за прераду воћа, јер кад је општи род воћа 50% пропадне неискоришћено. У читавом срезу путеви су у очајном стању те би било потребно да се путеви што пре оспособе за саобраћај. Такође је потребна већа количина вештачког ђубрива за нађубривање земљишта. За овај срез би било неопходно потребно један аутобус који би саобраћао Љиг — Белановица и пет теретних камиона“.

Љубићки срез. У овом срезу првих месеци после рата забележено је следеће стање:⁸⁴

На територији среза било је 50 вршаћих машина и око 10 комада тријера. Постојао је рудник угља лигнита у Бресници. У Миоковцима је постојао рудник магнезита, који је експлоатисао неки Урош Стевановић, звани Цупара. На територији општине Горња Горевница постојао је рудник магнезита „Емилка“. Рудник је од окупатора зарушен. На територији општине Милићевци постојао је рудник магнезита „Шумадија“. У саставу овог рудника радила је фабрика за печење магнезита у Брђанима.

У Љубићком срезу тада је било 550 хектара под државном и око 400 хектара под општинском шумом. Ове шуме су за време рата добрим делом уништене од стране окупатора (защтитни појас). Постојало је око 100 хектара црквених имања, која су издавана под закуп или су их користили манастири. Било је и око 120 хектара општинских имања.

У Мојсињу је постојао државни расадник.

Економско стање у свим општинама било је средње, изузев Остре, Горње Трпче и Рожца. Ове три општине биле су сиромашне. У једном од докумената се констатује да је животни стандард на селу слаб, а нарочито у општинама на чијој се територији крајем 1944. године водиле дуже борбе против окупатора.

„Начин исхране је такође слаб, услед тога што је срез опљачкан од стране окупатора; станбене прилике су такође слабе, јер је поред хране окупатор узимао и постелне ствари као и намештај, а такође и поједине грађевине су оштећене или страдале. И у одећи се стоји врло слабо, јер за време окупације готово није било текстилне робе као и обуће а поред тога готово и није било текстилне робе као и обуће а поред тога је био врло велики нарез вуне од стране окупатора, тако да је свет готово оголио и обосо. Да је ово тачно најбоље се види по високим пијачним ценама обуће и одеће“.⁸⁵

Сточни фонд био је слаб. Оскудевало се у запрежној стоци. Исхрана стоке је била врло слаба услед оскудице у сточној храни.

Илустрације ради, дајемо приказ за једну општину. Општини љубићкој требало је:⁸⁶ стакла за прозоре 300 м², 150 комада секира, будакова и лопата, 115 комада раоника и плазова, 30 кгр ексера за опанке, 500 кгр разних ексера за грађевине, 207 брава за столарију, 200 лампи за осветлење станова, 25 плугова за орање, 10 копачица, 40 сијалица за кукуруз, пет сијалица за пшеницу, 20 маказа за кројење, 30 маказа за лозу, 10 прскалица за лозу, 300 гвоздених вила, 200 ашова и лопата, 400 мотика, 20 дрљача, два трактора, једна вршалица, 500 комада разног посуђа за кухињу, 100 шпорета и фуруна, 5.000 кгр гвозђа за кола, 20 пари осовина за кола, 4.000 кгр гвозђа за стезање кућа, 40 чепагија за стоку, за две куће: цемента 2.000 кгр, 15 м³ јелове грађе, 10 кгр ексера, пет кгр жице и ексера за плафон, 200 кгр бетонског гвозђа, оков за столарију за две куће. Делимично је оштећено 150 кућа, па је потребно: 20.000 кгр цемента. Требало је: 3.000 метара платна за рубље, 1.000 метара шајка за одело, 2.000 пари разне обуће, затим санитетског материјала и ветеринарског серума, 100 метара ланаца за стоку, 90 метара осталих ланаца, 500 женских марама и 10 плугова обртача.

Моравички срез. У Ивањици 16. децембра 1945. године одржана је конференција делегата месних одбора.⁸⁷ У извештају са ове конференције оперише се са подацима о броју становника и домаћинства из пописа чачанског округа средином 1945. године.

Срез моравички је воћарски и сточарски. Каже се да је 1945. године јабука одлично родила. Тада је процењен принос јабука у срезу на око 2.000 вагона. Услед лоших саобраћајних прилика, велике количине јабука су пропале. Да би се воћарски потенцијали искористили, предложено је да се у Ивањици изгради фабрика за прераду воћа. У анкети је истакнуто да село оскудева у обући. Потребне су биле: по два пара обуће годишње по члану домаћинства. У ивањичком крају тада су опанке израђивали сељаци од пресне коже и ублажавали овај проблем. У одећи се, ипак, оскудевало.

Услед велике суше 1945. године исхрана стоке доведена је у питање. Тада је принос сена подбацио за 40 одсто. Тражене су уљане погаче за ублажавање несташнице у сточној храни.

На конференцији су истакнуте велике потребе у пољопривредном алату и индустријским средствима. Писмена требовања за разним производним средствима достављена су Председништву владе Србије.

У моравичком крају стамбене прилике биле су лоше. Навелико се за осветлење трошио петролеј, па је била потреба и у лампама. Од стране окупатора села нису много страдала, изузев Ивањице, која је 1943. и 1944. за време борби доста оштећена.

Делегати месних одбора на овој конференцији, између осталог, истакли су и следеће:

Село је заинтересовано да се индустријским производима снабдева преко задруга и да у том правцу треба обезбедити кредите задругама. Куповна моћ села била је слаба. Жетва је, услед сушне године, доста подбацила.

Села око Ивањице била су опљачкана од стране Немаца и Бугара, а нарочито од четника пред крај рата. Тада је извршено масовно одвођење стоке, а нарочито запрежних волова и кола и товарних коња.

Јабукe су биле добро родиле. Мања количина је продата. Утрапљено је 500 вагона јабука, а 50 вагона је остало незаштито од мраза. Цене пољопривредних производа биле су ниске. И на овом скупу тражено је усклађивање цена пољопривредних и индустријских производа.

У целом срезу владала је свињска куга. Угинуло је око 70 одсто свиња. Код оваца појавила се велика метиљавост. Истицана је велика потреба за серумом, дистолима и ветеринарским стручњацима. Вукови су у току зиме направили велику штету: од њих је страдало око 1.200 оваца, па се тражила већа активност ловачког удружења.

Путеви су били у лошем стању. Тражила се поправка путева и да се повећа експлоатација дрвета, кога је било у изобиљу, у тежњи да на тај начин поправе свој економски положај. За сетву је недостајало семена и вештачког ђубрива.

Таковски срез био је средњег економског стања. По броју становника и домаћинства налазио се око четвртог места у округу.

Послератно стање (1945. године) таковског среза илуструју следећи подаци:⁸⁸

Од производне опреме у срезу се располагало са 42 вршалице, 46 тријера, 70 ветрењача, 54 круњача, 13 сечки за фураж, три врс-тачне сејалице, 56 сејалица за кукуруз, једним трактором, једном косачицом и две жетелице.

Радила су два рудника.

Државних, општинских и манастирских шума било је 5.305 хектара, а само једна трећина била је у добром стању.

Економско стање грађана било је средње и испод средњег. Земљиште је било испрано и слабо плодно. Житарице су давале мале приносе. Храна се набављала из других крајева, уз продају воћарских и сточних производа. Више од једне трећине становника хранило се кукурузним хлебом. Од поврћа највише су трошени пасуљ, кромпир и купус. Воћарство је било релативно добро развијено. Једно осредње село тада је имало око 60 музних крава, 20 пари волова, два коња, 650 оваца и 750 комада живине.

Више од половине становника становало је у лошим условима. У Горњем Милановцу је запаљено и оштећено од стране немачке казнене експедиције око 90 одсто зграда. Стамбене прилике у граду биле су врло тешке.

У селу и граду осећао се велики недостатак одеће, обуће, рубља и текстилних тканина. Уз велика одрицања, народ је чинио напоре да ублажи тешкоће.

Студенички срез, са седиштем у Рашкој, био је средњebroјан по броју становника и домаћинства у чачанском округу. Анкета о стању и потребама села спроведена је на конференцији делегата месних одбора 26. децембра 1945. у Рашкој. Из 46 месних одбора било је присутно 28 делегата.⁸⁹

И на овом подручју истицане су потребе грађана у шећеру, соли, зејтину. У овом срезу пчеларство је било слабо развијено. Располагало се само са 200 кошница, а принос је био пет кг меда по кошници.⁹⁰

У другу групу потреба долазили су: обућа, одећа, рубље и текстилни материјал. У домаћој радиности израђивани су опанци од пресне коже. Кожни опанци продавани су на црној берзи по цени од 2.000 до 2.500 динара, а гумени за 500 до 1.000 динара.⁹¹

У то време студенички срез био је познат као сточарски крај. Међутим, сељаци су 1945. године били веома забринуте за тадашњи сточни фонд услед немања сточне хране. Суша је била велика. Сточне хране било је мање за 90 одсто него раније.

Тражене су петролејске лампе (за свако домаћинство по једна и два стакла и по један фењер).

На подручју сваког месног одбора постојала је земљорадничка задруга. У њима је било учлањено преко 90 одсто домаћинстава. Констатована је велика заинтересованост грађана да се снабдевају преко задруга.

Куповна моћ села била је слаба. Становништво је остваривало приходе од сточарства, а највише од рада у државним и приватним предузећима за прераду дрвета. На овој конференцији истицано је да треба што више развити индустрију за прераду дрвета, јер су делегати у тој делатности видели још веће изворе за своју егзистенцију.

У овом срезу, за време рата, није било масовног одвођења стокe, нити паљења кућа, нити разних експедиција од стране непријатеља.

Осећала се несташница људске хране. Најнужније потребе: 200 вагона жита.

И овде је владала свињска куга, а и метиљавост код оваца. Потребе за серумом и дистолима биле су велике.

Низ чињеница потврђује да су и у овом срезу економске и социјалне прилике биле тешке.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У овом раду приказане су економске и социјалне прилике у 1945. години на подручју тадашњег чачанског округа. То је, заправо, стање после силних пљачки, разарања и физичког уништавања грађана од стране окупатора и његових помагача од 1941. до краја 1944. године. Ово је покушај да се прикажу само последице бројних узрочних фактора који су на све то утицали.

Од самог почетка борби за ослобођење ове територије стварала се народна власт — месни и средњи народни одбори — која је почела да функционише стварајући повољније услове и климу за даље и још успешније вођење народноослободилачке борбе. Тако је формиран и почео да делује и Окружни народноослободилачки одбор не чекајући да буде ослобођен читав овај крај.

Треба истаћи велику улогу и значај Главног народноослободилачког одбора Србије у помоћи на организовању народне власти у тек ослобођеним местима. Овај одбор је још у летњим месецима 1944.

године имао припремљене и написане Опште одредбе за организацију рада и живота у обнови земље. Главни одбор је већ у септембру 1944. дао инструкције окружним одборима како да започну обнову својих округа у циљу стварања повољнијих услова за живот и рад грађана. Несумњиво је да овај правни акт представља велику вредност.

У вези са стањем и потребама грађана обављен је попис становништва у другој половини 1945. године. Ово је био први попис становништва после рата у чачанском округу. Овај попис, мада непотпун, нарочито са становишта структуре становништва, несумњиво има велику научну вредност за даље праћење и изучавање демографских кретања у овом крају. Тада је утврђено да је на подручју чачанског округа живело 321.710 становника или за 42 одсто више у поређењу са подацима из пописа који је обављен 1931. године.

Здравствене прилике биле су веома тешке. У првим послератним данима у неким срезovima завладала је заразна епидемија тифуса — пегавца. Велики број грађана био је нарушеног здравља и исцрпљен злостављањем од непријатеља. На здравствене прилике утицала је и несташица најосновнијих средстава за живот. У то време недостајало је лекара и другог медицинског особља. Болнице и друге здравствене установе биле су добрим делом оштећене или порушене, без инвентара и медицинских инструмената.

Социјални проблеми били су, такође, веома изражени. Било је доста инвалида и незбринутих породица, чији су храниоци у НОБ-и или у заробљеништву. Било је доста избеглица, инвалида из ранијих ратова, пензионера и деце без родитеља. Све је то тражило да народна власт помогне или ублажи присутне тешкоће. И поред немања довољно средстава, народни одбори су, уз помоћ свих грађана, били организатори и извршиоци свих активности у правцу сређивања, поред осталих, здравствених и социјалних проблема.

У тим тешким послератним условима народ је веома одговорно извршавао своје обавезе — испоруком животних намирница народној армији и деловима савезничке војске, која се налазила и на једном делу овог подручја.

Сагледавањем индустријских потенцијала овог краја, схвата се да је један број био доста оштећен или уништен, али је већина предузећа одмах по ослобођењу брзо почела рад, мада са ограниченим капацитетима.

Одмах после рата брзо су обновљени многи рудници и почели редовну производњу, нарочито рудници угља. Коришћени су и ос-

тали привредни потенцијали: каменоломи, занатске радионице, магацини и друго.

Чачански округ је у току рата доста страдао. Овим радом покушавамо да, макар за један број предузећа и фабрика, утврдимо ниво и висину ратне штете. За један број предузећа дошло се до података о штети и у физичком и у вредносном облику (рачунато у паритету у време пописа или из 1941. године), за друга — могло се докучити нешто података о физичкој штети њихових капацитета, за мањи број фабрика и предузећа располагали смо само са подацима о штети израженој у процентима. На основу једне познате методе извршили смо ревалоризацију раније познатих вредности и учинили покушај свођења вредности у садашње релације.

Несумњиво највећу ратну штету и разарање у току рата имао је Војно-технички завод у Чачку, а потом Железничка радионица за оправку вагона у Краљеву.

Подаци говоре да је драгачевски срез од свих у округу претрпео највећа разарања и уништења материјалних добара. Ту је уништено највише пољопривредних машина и алата, воћњака, винограда и шума, а посебно се мора истаћи да је попаљено од стране окупатора 1.688 и општењено 547 зграда. Ревалоризацијом раније утврђених вредности, дошли смо до закључка да је Драгачево имало ратну штету у износу од садашњих 13,4 милиона америчких долара или 439,5 милиона динара.

После ослобођења велика пажња посвећена је обнови и оснивању нових задруга. Видело се да је најбољи начин снабдевања грађана у граду и на селу потребним намирницама и индустријским производима преко задруга. Крајем 1945. на подручју округа радиле су 222 набављачко-потрошачке задруге. Посвећено је, такође, доста пажње обнови и оснивању прерађивачких задруга. Задругарство је тада дало велики допринос снабдевању грађана и развоју привреде.

Приказано стање путне привреде и шумарства указује на велики значај ових грана у даљој обнови земље.

У циљу обезбеђења исхране становништва, велика пажња је посвећена планирању и извршењу јесење сетве 1945. године.

Комунални проблеми градова били су веома изражени. По коначном ослобођењу извршени су бројни радови на обнови градова, мада са ограниченим финансијским средствима. Био је утврђен редослед радова на обнови. У први план долазила је поправка водовода и канализације, електричних инсталација, болница и других јавних и културних објеката. Добровољне радне акције омладине,

радника и грађана биле су бројне. Брзо су у градовима створени најосновнији услови за живот и рад грађана.

Приказ и анализа стања и потреба села по срезовима указује на велике тешкоће, економске и социјалне проблеме. За утврђивање овог стања анкетирани су месни народни одбори, односно њихови делегати. Ова анкета има и стручно-научну вредност, јер је прва после рата.

Може се закључити да су економске и социјалне прилике у чачанском округу 1945. године биле веома тешке. Оне су последица ратног разарања и застоја на привредном, просветном и културном развоју.

НАПОМЕНЕ

1. Историјски архив Чачак (у даљем тексту: ИАЧ), „Опште одредбе за обнову“, Главни НОО Србије, 25. септембар 1944, К—3.
2. ИАЧ, допис Главног НОО Србије од 13. новембра 1944, ОНО, К—3.
3. ИАЧ, допис Главног НОО Србије од 13. новембра 1944, ОНО, К—3.
4. ИАЧ, допис Главног НОО Србије од 7. октобра 1944, ОНО, К—3.
5. „Чачански крај у НОБ — хронологија догађаја“, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 335.
6. ИАЧ, допис шефу отсека за обнову од 3. децембра 1944, ОНО, К—3.
7. „Слободни глас“, Чачак, од 18. јануара 1945. године.
8. ИАЧ, допис таковог среза од 8. децембра 1944, ОНО, К—3.
9. ИАЧ, допис Повереништва за унутрашње послове АСНОС-а, бр. 79/44, од 12. децембра 1944, ОНО, К—3.
10. ИАЧ, допис ОНО Чачак бр. 1878 од 12. децембра 1945. упућен АСНОС-у Београд, ОНО, К—1/45.
11. ИАЧ, Попис становништва, Извршни одбор ОНО, К—2.
12. У техничкој обради пописа становништва 1945. године, односно при сабирању прикупљених података по селима и месним одборима, дошло је до одређених грешака. Највеће грешке у сабирању биле су у табелама срезова: љубишког, трнавског и студеничког. Међутим, укупним салдирањем на нивоу округа утврђено је да се ради о грешкама у сабирању код домаћинства за један одсто и становништва за 0,20 одсто, што се при овим истраживањима може занемарити.
13. У попису становништва среза студеничког недостају подаци за пет насељених места.
14. ИАЧ, извештај Начелства среза Трнавског од 20. новембра 1940. године, упућен Краљевској банској управи у Сарајеву, фотокопија.
15. ИАЧ, извештај Начелства среза Љубишког од 2. децембра 1940, упућен Краљевској банској управи у Сарајеву, фотокопија.
16. „Чачански крај у НОБ-у пали борци и жртве“, Центар за културу, Чачак, 1977.
17. ИАЧ, из детаљног извештаја ОНО, К—1,7/45.
18. Мирослав Миле Мојсиловић — Радован М. Маринковић: „Здравство чачанског краја“, „Чачански глас“, Чачак, 1979, страна 165.
19. ИАЧ, Извештај здравственог одељења ОНО Чачак од 2. априла 1945, К—1,8/45.
20. На челу Здравственог одељења ОНО — Чачак био је др Михаило Бошковић, лекар из Чачка.
21. ИАЧ, из детаљног извештаја ОНО, К—1,7/45.

22. „Слободни глас“, Чачак, од 8. септембра 1945. и 24. фебруара 1946.
23. ИАЧ, из детаљног извештаја ОНО, К—1,7/45.
24. Исто.
25. Исто.
26. Исто.
27. ИАЧ, допис ОНО, Индустијско одељење бр. 8 од 26. јула 1946, ОНО, К—3, допис Привредног одељења ОНО бр. 68 од 29. августа 1945, допис Пов. бр. 6 од 17. марта 1946, ОНО, К—3, и допис Пов. бр. 179 од 26. марта 1947, ОНО, К—3.
28. Изјава Михаила Шевића, управника Војно-техничког завода у Чачку 1945/46. године, рукопис код аутора.
29. „Слободни глас“, Чачак, од 8. септембра 1945, 16. фебруара и 4. априла 1946.
30. ИАЧ, извештај ОНО Министарству индустрије и рударства Србије бр. 108 од 12. децембра 1945, ОНО, К—13.
31. ИАЧ, извештај бр. 68 од 29. августа 1945, Привредно одељење ОНО, К—1/45.
32. ИАЧ, извештај Привредног одељења бр. 68 од 29. августа 1945. ОНО, К—1/45 и допис 7018 од 21. августа 1945, ОНО, К—11.
33. ИАЧ, извештај Удружења трговаца од 26. октобра 1946, ОНО, К—3 и допис Градског НОО Краљево пов. бр. 104, ОНО, К—3.
34. ИАЧ, допис Министарства индустрије и рударства Србије, III, бр. 15711 од 13. јула 1945, ОНО, К—13.
35. ИАЧ, извештај бр. 898 од 7. августа 1945, ОНО, К—11 и допис бр. 807 од 29. септембра 1945, ОНО, К—13.
36. ИАЧ, извештај о штети Војно-техничког завода, ОНО, К—13.
37. Детаљније о овој методологији читалац се може упознати у књизи „Привреда у слободном Чачку 1941“ Јарослава Дашића.
38. О депресијацији долара од 1960. до 1970. видети књигу „Економика међународног развоја“ др Жарка Мркушића, о девалвацији долара књига „Реформисање међународног монетарног система (Београд, 1974), Милоша Софреновића и увод у књигу „Привреда у слободном Чачку 1941“ Јарослава Дашића.
39. Бранко Чолановић, „Инфлација“, Београд 1980, страна 28.
40. ИАЧ, допис Шумске индустрије Миљка Петровића бр. 148 од 1. августа 1945, ОНО, К—13.
41. ИАЧ, извештај Индустрије цигле и црепа С. Ђаковић без датума, ОНО, К—13.
42. ИАЧ, извештај пиваре Крен и Станковић од 26. јула 1945, ОНО, К—13.
43. ИАЧ, извештај среза студеничког бр. 627 од 18. октобра 1945, ОНО, К—13.
44. Појединачно израчунате девалвације и депресијације дају збирни износ који учествује у почетној суми са 70,12 одсто, односно добили смо стопу укупне депресијације долара од 1960 до 1979.
45. ИАЧ, извештај Фабрике кожа од 10. јула 1945, ОНО, К—13.
46. ИАЧ, извештај фирме Павла Брушије и синова од 2. јула 1945, ОНО, К—13 и допуна извештаја пов. бр. 9588 од 27. јула 1945. ОНО, К—13.
47. ИАЧ, допис од 24. јула 1945, ОНО, К—13.
48. ИАЧ, допис бр. 5023 од 20. јула 1945, ОНО, К—13.
49. ИАЧ, допис бр. 3184 од 11. августа 1945, ОНО, К—13.
50. ИАЧ, допис бр. 4226 од 31. јула 1945, ОНО, К—13.
51. ИАЧ, допис бр. 6820 од 20. јула 1945, ОНО, К—13.
52. ИАЧ, Извештај ОНО бр. 898 од 7. августа 1945, ОНО, К—11.
53. ИАЧ, извештај Среског одбора, Краљево, бр. 8725 од 20. августа 1945, ОНО, К—11.
54. ИАЧ, извештај Среског одбора, Краљево, бр. 7418 од 2. августа 1945, ОНО, К—11.
55. ИАЧ, збирни списак бр. 18, Ратна штета среза Драгачевског од стране Немаца од почетка рата до 15. јуна 1946.

56. „Чачански крај у НОВ — пали борци и жртве“, Чачак, 1977, страна 407 и 408.
57. „Слободни глас“, Чачак, 11. децембар 1945.
- 57а. Исто.
- 57б. Исто.
58. „Слободни глас“, Чачак, 9. фебруар 1946.
59. Исто.
60. ИАЧ, извештај Грађевинског одељења ОНО од 3. априла 1945, ОНО, К—1,8/45.
61. ИАЧ, ОНО бр. 2808 од 4. априла 1945, К—1,36/45.
62. ИАЧ, извештај Повереништва грађевина АСНОС-а, Београд, од марта 1945, ОНО, К—11.
63. „Слободни глас“, Чачак, од 24. фебруара 1946.
64. „Слободни глас“, Чачак, од 20. јула 1945.
65. „Слободни глас“, Чачак, 29. септембар 1945.
66. Исто.
67. Исто.
68. „Слободни глас“, Чачак, 29. септембар 1945.
69. Исто.
70. Исто.
71. ИАЧ, Подаци о државним шумским комплексима у подручју округа чачанског, бр. 13/45 од 27. августа 1945, ОНО, К—3.
72. „Слободни глас“, Чачак, 14. март 1945.
73. „Слободни глас“, Чачак, 23. март 1945.
74. „Слободни глас“, Чачак, 14. јули 1945.
75. М. Урошевић, „Плодан рад Градског одбора у Чачку“, „Слободни глас“, Чачак, 27. октобар 1945.
76. Исто.
77. Исто.
78. Исто.
79. ИАЧ, Извештај бр. 221 од 17. јула 1946, упућен Контролној комисији НР Србије, ОНО, Контролна комисија, Ф—4.
80. ИАЧ, допис Претседништва народне владе Србије бр. 2565 од 15. октобра 1945 Окружном народном одбору Чачак, ОНО, К—13; допис 2921 од 6. новембра 1945. од истог пошиљача и примаоца, ОНО, К—13 и циркуларно писмо средњим одборима бр. 2557 од 13. октобра 1945, ОНО, К—13.
81. ИАЧ, циркуларно писмо Претседништва владе Србије од 14. октобра 1945. упућено месним народним одборима, потписао др Радивоје Увалић, ОНО, К—13.
82. ИАЧ, извештај бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
83. ИАЧ, извештај ОНО Председништву владе Србије бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
84. ИАЧ, Извештај из почетка 1945. године, К—1, ОНО.
85. Исто.
86. ИАЧ, извештај Љубишке општине од 5. децембра 1945, ОНО, К—13.
87. ИАЧ, извештај ОНО Председништву владе Србије бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
88. ИАЧ, Извештај средњег народног одбора Горњи Милановац бр. 195 од 17. фебруара 1945, ОНО, К—1.
89. ИАЧ, извештај ОНО Председништву владе Србије бр. 1574 од 31. децембра 1945, ОНО, К—11.
90. Исто.
91. Исто.

НИКОЛА СТОЈИЋ

ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ РАЈКЕ БОРОЈЕВИЋ

Драгачевска задруга жена у Доњем Дубцу с правом носи име борца, културног посленика, просветитеља и добитника Вукове награде Рајке Боројевић. Она је рођена у Пјешивцу код Стоца, у породици честитог трговца Данила Шотре. Њени родитељи, Данило и Божана, имали су шесторо деце: две девојчице и четири дечака. Породица је живела у скромним условима, али је деци посвећивала велику пажњу. Родитељи су све чинили да би школовали децу.

Најстарији, Бранко Шотра, графичар и револуционар, завршио је ликовну академију. Милена је учила стручну учитељску школу, па је студирала сликарство. Борко је постао комерцијалиста. Рајка је завршила учитељску домаћичку школу. Миленко је студирао архитектуру, а Рато — трговачку академију. Од њих шесторо, петоро је учествовало у НОР-у и револуцији. Изузетак је Милена, која је у то време живела у Сједињеним Америчким Државама, где је водила борбу за афирмацију НОП-а. Слободу, 1945. године, није дочекао једино Рато Шотра: погинуо је као партизан у Пријепољу 4. децембра 1943. године.

Рајка Шотра је основу школу учила у Пилети, женску занатску у Чапљини, а учитељску у Сремској Митровици. Увек је била

добар ученик, па је добијала похвале и награде. У јесен 1931. упознала се, код сестре од тетке Миле Жарковић, са Вукашином Боројевићем, па се наредне године за њега и удала.

Вукашин Боројевић рођен је 1903. године у Приједору. Отац му је био познати приједорски трговац. После основне школе и ниже гимназије, које је похађао у Бања Луци, Вукашин Боројевић је грађанску школу завршио у Марибору. После првог светског рата преселио се у Нови Сад, где је 1922. године завршио трговачку академију, а потом, у Београду — комерцијум. Године 1924. запослио се у фирми „Аутоомнија“, која га је упутила за шефа своје филијале у Косовској Митровици. Године 1932. он је у Качанику основао своје предузеће за печење креча, који је, по вишегодишњем уговору, испоручивао руднику Трепча. Ту се задржао до 1939, па се, заједно са супругом и тек рођеном кћерком Дивном, преселио у Бања Луку. У овом граду брачни пар Боројевић основао је предузеће за цеђење воћних сокова „Витаминол“.

После слома Југославије у априлском рату 1941. године, породици Боројевић запретила је опасност од усташа, па је одлучила да бежи у Србију. У Сарајеву су се раздвојили: мајка је, с кћерком, отишла родитељима у Ривине, а Вукашин Боројевић — у Краљево, Косовску Митровицу и напоскон у Качаник. Ипак, и отуда је морао да бежи: дошао је у Ушће, где се настанио, а потом позвао породицу код себе.

На Ривинама је владао усташки терор. Породица Шотра је непрекидно кињена: хапшена, саслушавана, батињана. Постојала је опасност да буде ликвидирана. На тапету су били због Бранка Шотре, који је био познат као комуниста од 1929. године. Приликом саслушања у Стоцу, 23. јуна 1941. године, усташе су Рајку Боројевић претукли и повредили јој кичму, па је једва успела да дође кући. Управо тада стигао јој је позив од мужа Вукашина да бежи у Србију. Уз велике муке, преко неких пријатеља, добила је дозволу за путовање. Са њом су решила да путују у Србију и њена браћа Бранко и Борко. За браћу Шотра било је тешко да се неопажени укрцају на воз у Чапљини, па су искористили време када су усташе биле на миси. Један усташа је на железничкој станици препознао Бранка Шотру, пришао му и тихо рекао: „Професоре, бежите што пре! За вама је расписана потерница“. Срећом, био је то неки усташа коме је Шотра предавао ликовно васпитање.

Ипак, сви су успели да стигну до Краљева и Ушћа.

У међувремену усташе су ухапсиле Данила и Божану Шотра. Остала је тајна како су и где побијени, заједно са већом групом мештана, али у породици верују да су бачени у јаму Смрека недалеко од Ривина код Стоца. Било је то 28. јуна 1941. Савременици су запамтили да су усташе повеле на стратиште само Данила Шотру, али за њим је пошла и његова супруга. У групи је она била једина жена. Иако везана жицом за остале, успела је да из недара извади новац који је имала и да га поцена.

Из Ушћа Рајка и Вукашин Боројевић отишли су у село Трњаке и настанили се у некој воденици. Бранко и Рато Шотра остали су у Ушћу и започели активност на организовању устанка. Док су сељаци са зебњом и подозрењем слушали речи Бранка Шотре, рудар и избеглице из Херцеговине одмах су се латили оружја. Тако је настала Трећа (Рударска) чета Копаоничког НОП одреда. У њу су ступили и Боројевићи. Рајка — да кува јело, шије одело и лечи рањенике, а Вукашин је постао интендант. Он је, осим хране коју је сакупљао или куповао, сакупљао оружје и другу војну опрему. Метак је плаћао десет, а пушку 1.500 динара.

За неколико дана у чету је ступило двадесет бораца. Они су прве борбе водили око Рашке — против албанских балиста, а учествовали су и у рушењу жичаре за рудник Трепча. По повратку са Косова, Бранко Шотра је са четом отишао на Копаоник, а Боројевићи у Матарушку Бању, где су ступили у Чибуковачку чету Краљевачког НОП одреда, где је Рајка Боројевић поново била кувар и болничар, а Вукашин је учествовао у борбама на опсади Краљева. На Ружића брду код Краљева он је рањен, 21. октобра, па је транспортован у партизанску болницу у Горњој Горевници, одакле је пребачен у Горњи Милановац.

У међувремену, Душан Јечменић, борац Драгачевског батаљона Чачанског НОП одреда из Губереваца, који је касније проглашен за народног хероја, сусрео је у Прогоревици Рајку Боројевић са малим дететом и предложио јој да, док не прође непријатељска офанзива, пређе у илегалност. Преко везе послао ју је у Милатовиће, па у Доњи Дубац, код своје сестре Драгојле, удате за Радисава, сина Спасоја Тадића, одборника НОО. Тадићи су је прихватили говорећи мештанима да је Рајка Боројевић избеглица из Херцеговине. Крили су, наравно, да је партизанка.

Из Горњег Милановца Вукашин Боројевић писао је супрузи на краљевачки фронт. И поред перипетија, писмо је, преко партијских веза, стигло у Доњи Дубац.

Са Краљева и из западне Србије, крајем новембра 1941. године, партизанске снаге су се повукле у Санџак. Рајка Боројевић је после офанзиве схватила да је лечење њеног супруга у Горњем Милановцу опасно, па је, у договору са Спасојем Тадићем, пешице отишла у болницу, носећи у рукама дете. Из Горњег Милановца су се заједно вратили у Доњи Дубац, где им је Спасоје Тадић дао за становање једну кућицу са два одељења. Лечећи мужа, Рајка Боројевић је на позајмљеној шиваћој машини шила сељанкама одело, углавном за животне намирнице. Даноноћно је стрепела од четничке каме. О браћи ништа није знала.

У оближњем селу Рајцу после прве непријатељске офанзиве остао је рањен Рато Шотра. Преко везе пребачен је у Београд на лечење. Одатле је касније ступио у Прву шумадијску бригаду, са којом је стигао до Пријепоља, где је погинуо 4. децембра 1943.

Крајем 1942. године, путујући према Косову, из Херцеговине је у Доњи Дубац изненада стигао Бранко Шотра. И он се, чекајући нову везу, настанио у кући Спасоја Тадића, у којој је остао до 8. јануара 1943. Тадићи су га пријавили као избеглицу — Бранка Даниловића, народног резбара. Нико од мештана није знао да је то брат Рајке Боројевић. Ипак, четницима су избеглице код куће Спасоја Тадића биле сумњиве, поготову што су одржавале везу са преживелим партизанима, па су често упадали у ово домаћинство и безуспешно вршили претресе. Схватајући опасност, Бранко Шотра је ископао бункер у шуми Јовановини и ту се, заједно са Тадићима, повремено скривао.

Док је боравио у Доњем Дубцу, Шотра је на зидовима Тадића куће, у соби и кухињи, осликао мањи ансамбл зидних слика са мотивима из сеоског живота. Комбинованом сликарском техником, користећи жућу и црну фарбу на белој подлози зида, остварио је најзначајније уметничко дело настало током НОР-а у западној Србији. Те слике су, заједно са кућом у којој се налазе, данас под заштитом.

Године 1943. Рајка Боројевић родила је још једну кћерку — Бранку. Њихов дом постао је омиљено састајалиште Дубчана. Припадницима НОП-а брачни пар Боројевић говорио је о успесима партизанских снага.

Осим четника, становништво Дубца терорисале су немачке и бугарске казнене експедиције из Краљева. Паљевине, клање и убиства постали су свакодневни. Четници су одлучили да ликвидирају породицу Боројевић. За то се сазнало у пролеће 1943. године када се Вукашин Боројевић вратио из Београда, где је оперисао рањену

руку, која је стално гнојила. (Тај подухват остварен је уз помоћ илегалних партијских радника међу лекарима). Схватајући опасност, породица Боројевић се пребацила у суседно село Милатовиће. Наредне, 1944. године, почетком маја, Вукашин Боројевић је ступио у Другу пролетерску дивизију НОВЈ и наставио борбу за слободу све до коначног ослобођења земље. Четници су за то сазнали, па су отпочели трагање за Рајком Боројевић. У помоћ је притекао шеснаесто-годишњи Милисав Ружичић из Милатовића: једне ноћи је волујском запрегом одвезао Рајку Боројевић са кћеркама до железничке станице у селу Слатина код Чачка. Одатле је Рајка Боројевић отишла у Ђуприју, па у Смедеревску Паланку. По ослобођењу — прешла је, са децом, у Београд.

Непосредно по ослобођењу главног града наше земље, Рајка Боројевић је одређена за вођу 800 ратне сирочади, која су упућена на опоравак у Бугарској. За то време Вукашин Боројевић био је на Сремском фронту, где је добио чин капетана и постао начелник артиљеријског складишта 21. српске дивизије НОВЈ.

Рајка Боројевић се из Бугарске вратила у Београд након девет месеци. Посебно се ангажовала на отварању интерната и домова за ратну сирочад. Када је, 1946. године, Вукашин Боројевић демобилисан, овај брачни пар отишао је у Бања Луку, где су помогли у оснивању „Витаминке“, фабрике за производњу конзерви и воћних сокова. Вукашин је постављен за директора у овој фабрици, а Рајка за техничког руководиоца. У овом граду остали су до 1950. године. Кичму Рајке Боројевић нападали су тумори, који су вероватно последица туче од стране усташа 1941. године. После успешне операције, породица се настанила у Београду, где је Вукашин Боројевић радио у Планској комисији Народне Републике Србије, а потом у Институту за фармакогнозију и у Београдској хладњачи, у којој је остао до пензионисања 1958. године.

Када се опоравила, 1951. године, Рајка Боројевић је дошла у Доњи Дубац, где је желела да се види са познаницима и сапатницима из ратних дана и да им се захвали за бригу и чување. Међутим, многих познаника није било међу живима. Био је убијен и Спасоје Тадић. Њега је, заједно са братом Видосавом и групом Дубчана, одвела једна немачка казнена експедиција у Краљево и тамо стрељала. Схватила је да сељаци у Дубцу и даље тешко живе, па је одлучила да им помогне. Желела је да у овом забаченом крају, на посебан начин, настави револуцију, убрза њене токове. Посебно је била неопходна помоћ женама.

Наредне, 1952. године поново је стигла у Дубац и почела припреме за организовање домаћичког течаја. Желела је да га организује у зиму 1953, али ју је болест опет везала за постељу: због оболеле кичме, неколико месеци провела је у постељи, у гипсаном кориту. Чим се ослободила гипса, опет је дошла у Доњи Дубац. У току лета 1954. све је припремила за први течај. Али, на зиму — течај су почеле да похађају само три жене. Колебала се: шта да ради? Одлучила је да почне од почетка, али са више жара. Походила је сваку кућу. Утегнута у нарочити корсет који јој је чувао кичму, кроз кише и сметове снега ишла је с брда на брдо, преко јаруга и набујалих потока. Објашњавала је значај течаја, убеђивала и позивала на њега — разбијала је неповерење непросвећених и тврде окове прошлости и наслеђа. И — нови течај је успео. За њим је дошао други, па трећи. Први је организован у кући покојног Спасоја Тадића, остали у школи. Рајка Боројевић је по цео дан радила са женама, а по ноћи правила планове за наредни дан. Жене су училе да шију и кувају, али и да читају и пишу. Постепено, под утицајем наученог, домаћинства су почела да мењају начин исхране. Мењане су и хигијенске навике. Сузбијано је сујеверје. Течајке су припремале и прве приредбе по селима горњег Драгачева. Оне су певале револуционарне песме, рецитовале, глумиле — што се раније није могло ни замислити. На политичким скуповима жене су се први пут појавиле износећи отворено своја гледишта. Међутим, отпори нису престајали, нарочито од стране мушкараца, који нису желели промене наслеђеног у односу на жену. Претили су не само својим супругама, већ и Рајки Боројевић. Међутим, она није посустајала. Ношена својом револуционарном визијом, увек је ишла напред: после свега што је научила жене, тражила је начине да их и економски еманципује. Открила је да су скоро све жене надарене ткаље, па је одлучила да то искористи. Упркос критикама многих органа, па и републичких, да кочи друштвено-политички развој жене, јер је задржава у кући, одлучила је да унапреди домаћу радиност. Убеђена да је на правом путу, формирала је посебну секцију жена при Земљорадничкој задрузи у Доњем Дубцу. И — одмах је интересовање за рукорад дубачких ткаља почело да расте. Трагало се за мотивима старих тканица, али су стварани и нови, па је ова секција све боље пословала, а Рајки Боројевић и „њеним женама“, како се говорило, почело се све више веровати.

Док је Рајка Боројевић радила са женама, Вукашин је настојао да помогне мушкарцима. Учио их је да пшеницу и кукуруз, који су, на брдовитом земљишту у горњем Драгачеву, давали ниске приносе

— замене гајењем лековитог, ароматичног и етеричног биља. Основао је и специјализовану задругу „Орлујак“ за гајење лековитог и ароматичног биља. Изградио је и дестилацију за етерична уља. Постигнути су први резултати. Међутим, уместо да се помогне развој ове задруге, јавили су се притисци да буде припојена Земљорадничкој задрузи у Доњем Дубцу. То је и учињено. Али, некако у то време почиње у овим крајевима робна производња семенског кромпира, која је била веома рентабилна, па се није поклањала пажња лековитом и ароматичном биљу. Престала је да ради и дестилација.

Тада су Вукашин и Рајка Боројевић продали своју кућу у Бања Луци и купили другу у Београду, али и једну парцелу земље у Доњем Дубцу. У овом селу намеравали су да изграде кућу — како би били са овим народом. Земља се налазила на једној стрмини близу Тадића. Крчили су је и култивисали садећи воће и племенито шумско дрво. Године 1966. завршили су кућу на том имању и изградиле водовод, први у Доњем Дубцу.

Још раније, 1. маја 1954. године жене из Дубца биле су на својој првој екскурзији — у Београду. Тако почиње њихов пут у свет: за неколико година походиће нашу земљу и посетити многе државе Европе. Рајка Боројевић и њене ткаље постале су чувене, а њихове изложбе у Југославији и иностранству све посећеније. Залиха тканица није било — све се брзо продавало, па су жене почеле добро да зарађују. Првих година, пре него што би тај новац трошиле, ткаље су за све консултовале Рајку Боројевић.

Секција задругарки толико је ојачала да је 1963. године прерасла у самосталну радну организацију. Тако је настала Драгачевска задруга жена. Број чланица се непрекидно повећавао. Производило се све више и све квалитетније. Драгачевска задруга жена постала је тако значајна економска и друштвена снага. Захваљујући средствима добијеним од свог рукорада, ткаље су учествовале у препороду Доњег Дубца и суседних села. Грађени су нови путеви, школе, доведена је електрична струја.

Задруга је најпре била смештена у приватној кући. Да би се стање променило, Радисав и Драгојла Тадић поклонили су део свог дворишта за подизање задружног дома. Рајка Боројевић је позвала у помоћ све друштвено организоване снаге, радне колективе, институције и појединце. Задруга је обезбедила део средстава из својих скромних фондова. Више од тога издвојиле су породице задругарки, дајући новац и материјал. Организоване су радне акције и — саграђен је дом. Тако су створени нови услови за уздизање жена десетак

села горњег Драгачева. Гости задругарки били су од тада лекари, друштвено-политички радници, књижевници, драмски уметници и други ствараоци.

Стизала су и признања, чак из иностранства, најпре Задрузи и задругаркама, па онда и Рајки Боројевић. Она је 1968. године одликована Орденом рада. Те године општина Лучани доделила јој је Децембарску награду, на Дан коначног ослобођења. Године 1970. добила је награду Привредне коморе из Краљева, а 1972. — Вукову награду. У предлогу за додељивање Вукове награде др Драгиша Вишошевић је, поред осталог, написао: „Рајки Боројевић није потребна никаква награда, па ни Вукова. Али је, напротив, Вуковој награди потребна једна Рајка Боројевић“.

Драгачевска задруга жена бивала је све јача, а њен оснивач Рајка Боројевић — све слабија. Низале су се операције, једна за другом, али њена активност није престајала. Готово са операцијског стола писала је пословна писма за потребе Драгачевске задруге жена. Пружала је и непосредну помоћ женама на Златибору. У Сирогојну је, преносећи искуства Драгачевске задруге жена, показивала шта треба да раде и како да се организују плетиље.

У то време Драгачевска задруга жена имала је око 800 чланица — ткаља. Све је више било средстава у домовима чланица. Велика победа Рајке Боројевић и њених ткаља у то време била је и изградња пута од Доњег Дубца до Виче, којим су стигли и први аутобуси у село.

Посао се непрекидно развијао. Дом Драгачевске задруге жена постао је премален, па Рајка Боројевић креће у нову акцију — подизање већег и функционалнијег објекта, у коме неће бити само простор за Задругу жена, већ и за изложбе ткачких производа, сликарске и вајарске изложбе, за рад библиотеке и аматерских културно-уметничких секција, за позоришне, музичке и биоскопске представе. Поред тога, замишљала је да се у овом здању налазе: пошта, амбуланта, фризерски салон и већа продавница индустријске робе. Уједно, овај дома треба да буде упориште за развој сеоског туризма у горњем Драгачеву.

Та визија Рајке Боројевић није остварена за њеног живота. Године 1973. подлегла је тешкој болести. Њено тело је кремирано у Београду. Тако се угасио њен живот, а њено дело наставило да живи у пуном сјају и даље. Драгачевска задруга жена, која од 1973. носи име Рајке Боројевић, окупља 1980. године преко 1.000 ткаља, које остварују доходак већи од 10.000.000 динара. Вођена стручном руком

Бранке Цокић, дипломираног архитекте дизајна, иначе кћерке Рајке Боројевић, Драгачевска задруга жена постиже све импресивније успехе.

Ипак, остварен је сан Рајке Боројевић о изградњи новог дома ткаља. Акцију је од 1974. године водио посебан одбор, заједно са Драгачевском задругом жена. Грађани горњег Драгачева свесрдно су је помогли: давали су новац и материјал, радили бесплатно на објекту. У акцију нису биле укључене само друштвено-политичке и радне организације општине Лучани, већ и СР Србије. Најзначајнија помоћ била је од Републичког извршног већа и Републичке заједнице културе. Овај дом отворен је 16. септембра 1978. године, на дан када општина Лучани слави своје ослобођење из 1941. године. Пред домом, на уређеном платоу, подигнут је и споменик Рајки Боројевић. Њега је, у драгачевском пешчару, од кога су рађени и крајпуташи, исклецао самоуки вајар Богосав Живковић из села Лесковца код Степојевца. У време изградње овог објекта асфалтиран је и пут Вича — Доњи Дубац.

И ове акције надахњивао је неугасиви пламен револуционарности Рајке Боројевић.

Осим Драгачевске задруге жена, која је животно дело Рајке Боројевић, иза овог истакнутог културног посленика остала су и друга. Најпре три књиге: „Савремено домаћинство“ (Народна књига, Београд, 1957), „Дневник мајке“ (Рад, Београд, 1959) и „Из Дубца у свет“ (Задружна књига, Београд, 1964). Међу њима посебну вредност има књига „Из Дубца у свет“, у којој је богатим народним језиком мајсторски сликан живот људи горњег Драгачева и приказани успеси и неуспеси у просветитељском деловању аутора. Књига је писана као дневник прожет накнадним сећањима. Поред тога, писала је приче и бавила се новинарством. Приче су јој растурене по листовима и часописима: за неке је добијала и награде. Као новинар, углавном је била сарадник „Политике“ у Београду. Писала је за рубрику „Жена у друштву и породици“, затим педагошке чланке о деци и односу према детету, репортаже са путовања задругарки и о сусретима са женама других народа. Део стваралаштва Рајке Боројевић налази се у рукописима. Од њених објављених и необјављених радова могла би да се комплетира занимљива и значајна књига. То је прилика за нови издавачки подухват, попут оног када се појавила књига „Из Дубца у свет“.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

За писање овог рада коришћени су ови извори:

Рајка Боројевић, Савремено домаћинство, Народна књига, Београд, 1957.

Рајка Боројевић, Дневник мајке, Рад, Београд, 1959.

Рајка Боројевић, Из Дубца у свет, Задружна књига, Београд, 1964.

Архива Драгачевске задруге жена „Рајка Боројевић“ у Доњем Дубцу, и казивања Вукашина Боројевића, Дивне Надаждин и Бранке Цокић.

РАДУЛ МАРКОВИЋ

МЕТАМОРФИСАНЕ И НОВЕ ПОСЛОВИЦЕ ШУМАДИЈЕ

Кратке и сажете мисаоне изреке, обично дате као савет или упут, Вук Караџић, њихов најпознатији сакупљач, назвао је народним пословицама. Он је написао да се пре казивања пословице, обично почне са: „Штоно (има) ријеч“, „Штоно стари веле“, „Штоно баке кажу“.

Професор др Твртко Чубелић је забележио да у свом основном одређењу пословице представљају кратке, сажете и дубоко осмишљене изреке. Оне, каже др Чубелић, „саопћују заокружен и цјеловит суд“, закључак или мишљење. У њима су изражена запажања, мисли и становишта „о различитим питањима и збивањима из природе, друштва и људског живота“. „Извод су и посљедица каквог значајнијег искуства или сложенијег збивања“.

По једној арапској изреци, „пословице су буктиње говора“. Бјелински је писао: „Пословице расветљавају народни живот и дају његове животне закључке“.

Заиста, за њих се може рећи да често расветле оно што је у једној беседи мутно, непотпуно, недовољно обрађено, недоречено или нејасно.

Пратио сам двадесетак година готово све животне манифестације и сачекивао да међу бројним изразима искрсне која пословица. Када се то деси, записивао сам. Записивао сам све што ми се чинило вредним и типичним за ситуацију коју сам пратио. Бележио сам за време путовања, у часовима одмора, на бројним нашим састанцима, често пуним празнословља. Ипак, понекад и тада искрсне и неко зрно мудрости. Сакупљао сам пословичке мисли и са наслова написа у штампи, из народних обичаја и обреда, из сижеа свечаних говора, из теза књижевних дела.

Новозабележене пословице су новијег порекла. Говоре о свакодневним друштвеним токовима, о човеку као центру свега постојећег, о његовим свакодневним бригама и радостима:

*Цене не умеју ходати, оне само скачу;
Једном ногом у фабрици, другом у њиви;
Не храни се сламом ко у шупи станује;
Очима у туђини, срцем у домовини.*

Неке народне пословице су само варијантни облици старих, добро познатих мудрости. Неке се могу сматрати потпуно новим, јер су садржајно везане за најновије друштвено-економске токове:

И зелени план поцрвени, наравно од стида — ако се средства ненаменски троше;

И сталбена питања поцрне (Кад радник ни после две деценије рада не добије стан).

У метаморфисане се могу уврстити следеће пословице:

Мртав је свима мио;

О мртвом све најлепше;

Мала деца само хлеба једу, а велика — хлеб и цигерике (што ће рећи: са децом и бриге расту).

Пословице су слике народног живота. Мењају се под утицајем промена друштвено-економских токова. Оне се само делимично могу објаснити, и то ако се одмах нађе нека најближа по садржају изрека — тренутно асоцирање на садржај пословице која се чује.

Међу новим и метаморфисаним пословицама бројне су оне које говоре о истини. По правилу, такве пословице су свевременског карактера:

*Један човек не може у себи сва добра имати;
Стара је истина да нема главе без мане;
Човек се с новцем губи;
Благо ономе ко уме себе и друге да разуме,
Чувај се човека који има увек лепезу мишљења о теби;
Променљив као месец март;
Човек је по психи челик;
Живот је највећи редитељ.*

Човек се радом доказује. У раду налази задовољство и смисао свог постојања. Рад га и очовечује. Бројне су пословице о раду, истрајности и другим особинама које се исказују у раду, вредностима људског рада и особеностима људи које се испољавају у раду:

Само мудра глава стотину руку има (Одси се на оне који знају да раде више послова и добро их и паметно обављају).

Бројне су пословице о раду и радницима које у себи садрже елементе критике благог или општријег тона ироније:

Лењитина празником има највише посла (Не може га пронаћи за шест дана);

*Ко доста збори, мало твори;
Лењивци хлад највише воле;
Што је већи немар — то је тежи квар;
Пусти да посао говори о теби, а не ти о њему.*

Наш народ изнад свега цени радна човека који нема посебне интелектуалне способности, али се мануелним радом сналази. За њега се каже:

Гура и гура као шунд литература.

Многе народне пословице су императивне када је реч о раду:

*Док си прав и здрав — ради као мрав;
Уради све на време;
Не чека вече оно што је прече. (алтернатива: Прече — пречече);*

Домаћин прво гаражу кује, па кола купује.

Као и у животу, и у раду, каже народ, треба бити умерен и одређен:

*Не ваља се на дрвљанику одморити;
Мање аплауза — више рада — да нам стандард не настрада;
Цигарет одмор раднику прија;
Одмори се и усред воде;
Брза возња и возачу шкоди.*

Неке истине, више изреке него пословице, казују тренутак настајања. Ограниченог су трајања и познате су само у местима где су настајале:

*Скупљи сир од вуне,
Пензионери у пензији,
Најскупљи је нерад.*

Савременог су карактера и нове народне пословице о језику:
*Језик је звучна домовина — кажу наши на привременом раду
у страним земљама, жељни милозвучности свога језика,*

Језик је највреднији мост на свету.

Све народне пословице говоре о човеку. Он све своје мане и врлине исказује у друштву. Друштво човека очовечује. Чини човеком. Пословица „Лако је златна брда обећавати“ говори, на пример, о људима који лако обећавају да ће другога решити некакав проблем, а потом све забораве „Лако је бити кавалер са друштвеним средствима“, каже се за оне који немилице троше друштвена средства.

Занимљиве су и пословице о васпитавању:

*Не васпитава онај ко виче;
Добар васпитач смиреношћу и тишином васпитава.*

Сличног су карактера изреке:

*Лист наше горе не може бити неваљао;
Благо оним људима који живе и после смрти.*

Такве су и оне пословице које исказују повремена или тренутна расположења:

*Ко много псује — другога не чује;
Новинаре не псуј — могу те ујести и кад се не надаш.*

Међу народним пословицама које говоре о жени, истичу се оне које апострофирају њене врлине:

*Мирна и тиха жена је највеће благо овог света;
Жена може бити муж и жена — ако је у детињству намучена;
Жена је инструмент који се тешко упознаје (Жена је, рећи ће,
највећа тајна — за себе и за друге),
Где жене нема — има проблема;
Вредна девојка ретко трећу деценију у свом дому дочекује.*

Жена је украс света. Само са њом породица је потпуна. Она је уистину стуб породице и зато се за њу, с правом, каже:

*Не лежи кућа на земљи, него на жени;
Жена је рај за очи;
Човек је глава куће, а жена врат. (Пакосници додају: Глава
се окреће онако како је врат управи).
Новијег датума су и неке погрдне пословице о жени:
Жена одлично чува тајне које не зна;
Жена је чистилиште за џеп.*

Човек је друштвено биће и своје постојање доказује у друштву. У друштву доживљава себе. Налази смисао и задовољство живљења:

*Без друга нема живота;
Без двојице нема договарања;
Човеку је најжалије кад га пријатељ изневери;
Друг је другу најлепше огледало,
Сличне особе се друже;
Ако се брда не могу састати, људи могу;
Снага је у људима;
Често је човек велики само кад оде од нас;
Свако не може бити леп и богат, али може добар и поштен.*

Љубав је најмоћније средство које човек покреће ка прогресу. Без љубави не би било света, ни рада, ни рода. Она подстиче, ствара и одржава свет. Пословице казују:

*Све се за љубав и због љубави чини;
Љубав земљу брани;
Човек се љубављу храни;
Љубав је тајна која претвара људске мане у врлине, а слабости у јачине;*

*Љубав је јача од смрти;
Жена је највећа љубав света и зато може све што хоће.*

Велика је снага љубави према деци:

*Отац у сину себе види;
Деца свет држе.*

Недостатак љубави човека води у пороке, па народна мудрост каже:

Где се много пије — ту љубави није.

Стара је истина да је у животу све пролазно. Једино је пролазност стална. Све што је прошло, било је лепо само зато што га више нема. Ретко се сећамо неких непријатности из прошлости, па су нам минули срећни догађаји блискији и дражи. Уздишемо за прохујалим срећним временима, добрим људима и младошћу:

*Млада крв на скакање гони;
Луче је све било лепше;*

*Младост се не да повратити;
Кад благо стигне — оду године.*

Неке констатације о пролазности често се помињу у пригодним околностима. Најчешће опомињу, упућују:

*Заборавила свекрва мила кад је и она снаха била;
Паметније је јутро од вечери. . .*

Неке су пролазности интензивне, али и краткотрајне. Пословица каже:

У великим невољама (страху) и име своје заборави.

Хумор освежава људски дух. Он крепи и одржава човека у најразноврснијим животним манифестацијама, па је приказан и у пословицама насталим у новије доба.

Пословица често помоћу успелог поређења открива суштину човековог карактера и неке појаве, стварајући уверљиве слике, понекад и ироничне:

*Рођаци смо — исто нас сунце греје;
 Славимо исте празнике,
 Ожениће се у суботу после недеље (што ће рећи: никад);
 Лепо прошао — као беспарић на вашару;
 Богато одевен — као нудиста на плажи;
 Тражен — као сладолед у децембру;
 Више воли грам власти него килограм масти.*

У овим народним пословицама, као и у оним раније насталим, свестрано је приказано богатство народног живота, високе моралне вредности људског друштва, његова мудрост и хуманост. Указано је на неиспрпну и бескрајну сазнајност које народне пословице садрже у себи. Стварајући их, народ је тежио да нађе најјасније и најближе веома конкретне појмове и њихове односе, да открије њихову повезаност, зависност, узрочно-последични однос и на основу тога створи општу, апстрактну мисао, појам, суд, закључак. И баш због тога су народне пословице карактеристичне за одређено доба у развоју људског друштва, па временом застаревају, губе своју вредност, метаморфишу се или се, пак, јављају у новом облику. Неке са старим изразом добијају и нов смисао.

Без обзира где су настале, пословицама народ казује свој суд о одређеним појавама, ситуацијама и односима међу људима. Ове које добијају место у овом раду могу се груписати у пословице о истини, човеку, раду, неким људским врлинама и манама, жени, другарству, љубави, пролазности и хумору. О овим темама бројне су не само метаморфисане, већ и познате народне пословице. Али, има их и посве нових, насталих у садашњем времену. И њима се казују животне истине, које су, често, и свевременог карактера, али и оне које су карактеристичне само за одређено време и неки крај, а ређе и за одређени друштвени слој.

ЛИТЕРАТУРА

1. Твртко Чубелић, Усмене народне пословице, питалице, загонетке, Загреб, 1975.
2. Вук Караџић, Српске народне пословице, Београд, 1969.
3. Јаша М. Продановић, Антологија прозне народне књижевности, Београд.
4. Видо Латковић, Народна књижевност, I, Београд, 1967.
5. Аница Шаулић, Антологија народних пословица и загонетки, Београд, 1962.
6. Гласник Етнографског музеја у Београду, XI, Београд, 1936.
7. Владимир Цветановић, Есеји и чланци из књижевности, Приштина, 1977.
8. Радул Марковић, Незабрав, Горњи Милановац, 1976.
9. Владимир Цветановић, Српске народне пословице са Косова и Метохије, Приштина, 1976.

* * *

Овај рад саопштен је на Двадесетшестом конгресу фолклориста Југославије, 25. септембра 1979. у Крагујевцу.

**БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА
(I — X)**

БОЈОВИЋ, НЕВЕНКА

Опанчарски занат у Чачку, (IX, 185)

БОЈОВИЋ, РАДИВОЈЕ

Две ратне медаље, (IV, 149)

Битка на Чачку 1815. године, (V, 87)

Одликовања пуковника Драгутина Гавриловића, (VI, 245)

Размена публикација у 1975. години, (VI, 397)

Размена публикација у 1976. години, (VII, 263)

Размена публикација у 1977. години, (VII, 221)

ВАСИЋ, ДР ПАВЛЕ

Живопис Живка Павловића и Илије Стојићевића у манастиру Никољу у Доњој Шаторњи, (II, 59)

Сликарска породица Марковић, (VII, 5)

ВЛАСТЕЛИЦА, РАТКО

О првом споразуму између партизана и четника, (I, 169)

ВУКОСАВЉЕВИЋ, ТЕОДОСИЈЕ

Споменик ратницима првог светског рата на гробљу у Чачку, (VI, 227)

Портрет епископа ужичког, (X, 119)

ВУЛОВИЋ, МИЛОВАН

- Споменици и спомен-обележја НО рата чачанског краја, (II, 251)
 Дневник Наде Симовић, (III, 203)
 Споменици и спомен-обележја НОР-а чачанског краја (III, 251)
 Споменици и спомен-обележја НОР-а у чачанском крају, (IV, 273)
 Споменици и спомен-обележја НОР-а таковског краја, (V, 283)
 Споменици и спомен-обележја НОР-а таковског краја, (VI, 361)
ДАШИЋ, ДР ЈАРОСЛАВ
 Буџет Народноослободилачког одбора Чачка 1941. године, (VIII, 155)
 Јелички рудници (IX, 135)
 Економске и социјалне прилике у чачанском округу 1945, (X, 339)
ЂОКИЋ, МИЛАН
 Подстицај за унапређење научно-истраживачког рада, (VI, 387)
ЂОКОВИЋ, МИЛАН
 Како је настала позната партизанска песма „Са Овчара и Каблара“,
 (I, 189)
 Успомене Светислава Недовића, (II, 221)
ЂОРЂЕВИЋ, СЛОВОДАН
 О настанку урбанистичке структуре Чачка, (VII, 105)
ЖИВКОВИЋ, НОВАК
 Жалба општине моравичког среза кнезу Милошу 1859. године, (V, 197)
 Старовлашки немири и прикључење дела Старог Влаха Србији, (VI, 5)
 Установљење телеграфске мреже у Србији (1859—1869), (VII, 53)
 Прилички кисељак — откривање и привремено уређење, (VIII, 17)
 Вучић Пиперин — ариљски бимбаша, (IX, 59)
 Гранични сукоби у Старом Влаху 1875. године (избор докумената),
 (X, 255)
ЗОТОВИЋ, МИХАИЛО
 Средњовековно утврђење и некропола у Стапарима — прилог за изучавање средњовековне историје западне Србије, (II, 1)
 Некропола у Кремнима и потреба даљег истраживања територије
 Аутаријата, (III, 1)
ИКОДИНОВИЋ, МИЛЕНА
 Заштитно ископавање хумке у Лучанима, (I, 3)
 Извештај систематског истраживања доњег Драгачева, (IV, 155)
 Извештај систематског истраживања горњег Драгачева, (V, 177)
ЈЕВТОВИЋ, СРЕТЕН М.
 Становништво Леушића, (VI, 135)
ЈОВАШЕВИЋ, ДРАГОЉУБ Д.
 Обичаји у чачанском крају, (II, 175)
 Моравке — народне песме чачанског краја, (III, 175)

Народно гатање уз бојење пређе у чачанском крају, (IV, 235)
 Гуслари и градитељи народних музичких инструмената у чачанском крају, (IV, 249)
 Називи народних игара у чачанском крају, (V, 231)
 Забаве у Чачку, (V, 243)
 Давање „презимена“ — невестински народни обичај у западној Србији, (VI, 283)
 Паљење пертовданских лила — народни обичај сточара западне Србије, (VII, 197)
 Лековито биље у обичајима и фолклору чачанског краја, (VIII, 115)
 Мелографија песама народноослободилачке борбе, (IX, 221)
ЈОКСИМОВИЋ, ЉИЉАНА
 Сликари Живорад Настасијевић, (VI, 165)
КОВАЧЕВИЋ, БОЖИДАР
 Јаша Продановић — прилог за проучавање живота и рада, (III, 159)
ЛАЗАРЕВИЋ, МИОДРАГ
 Јован Обреновић у време борби за ослобођење и у периоду формирања власти кнеза Милоша, (I, 95)
МАЈСТОРОВИЋ, ДРАГИША
 Записи из НОБ-а — Дневник и објашњења, (VI, 299)
МАНДИЋ, ДР СТАНОЈЕ
 Новчано-кредитне организације у региону Чачка, (III, 121)
 Миграција становништва у чачанском крају, (IX, 315)
МАРИНКОВИЋ, РАДОВАН М.
 Животопис Ранка Тајсића, (II, 107)
 Успомене Светислава Недовића, (II, 221)
 Споменици жртвама горачићке буне, (IV, 107)
 Борба против града у Драгачеву, (V, 145)
 Изгнани Словенци у чачанском крају (1941 — 1945), (V, 253)
 Легенде о селима (VI, 263)
 Антифашистички фронт жена Драгачева у првим послератним годинама, (VI, 343)
 Становништво Горачића, (VIII, 91)
 Злочини окупатора у Драгачеву током лета 1943. године, (VIII, 163)
 Партијски рад у Драгачеву у првој половини 1942. године, (IX, 273)
 Неки облици отпора терору четника у Драгачеву током пролећа и лета 1944. године, (IX, 289)
 Злочини четника у Драгачеву у другој половини 1941. године, (X, 303)
МАРКОВИЋ, РАДУЛ
 Метаморфисане и нове пословице Шумадије, (X, 419)

- МОЈСИЛОВИЋ, МИРОСЛАВ — МИЛЕ**
 Саобраћајне прилике и везе Чачка и околине у 19. веку, (I, 107)
 Доктор Јарослав Кужељ — живот, рад и здравствене прилике ње-
 говог доба, (II, 141)
- Изгнани словенци у чачанском крају (1941 — 1945), (V, 253)
- НАСТАСИЈЕВИЋ, СВЕТОМИР**
 Српска народна мелодија у сонати Бетовена, (III, 27)
 Школовање Момчила Настасијевића у Чачку, (III, 171)
- НЕДЕЉКОВИЋ, ДР ДУШАН**
 Увек најдражи друг Драгиша Мишовић, (VIII, 137)
- НЕНАДОВИЋ, ДР СЛОБОДАН**
 Споменичке вредности гробља бање Горња Трепча, (IV, 71)
- НЕСТОРОВИЋ, БОГДАН**
 Старо окружно здање у Чачку, (I, 87)
- НИКОЛИЋ, РАДОЈКО**
 Записи о болестима, (I, 163)
 Записи о досељеницима, (II, 37)
 Записи о занатима и занимањима, (III, 87)
 Записи о хајдуцима, (IV, 39)
 Записи о политичким партијама и догађајима, (V, 53)
 Записи о ратницима, (VI, 93)
 Надгробни портрети, (IX, 79)
- ПАВЛОВИЋ, ДРАГОЉУБ М.**
 Средњовековне жупе у западном поморављу, (X, 51)
- ПАЈОВИЋ, ЉУБИВОЈЕ**
 Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устанку 1941. го-
 дине, (IV, 121)
- ПЕШИЋ—МАКСИМОВИЋ, НАДЕЖДА**
 Један преживели облик народне архитектуре, (I, 63)
- ПЕЦИЊАЧКИ, СРЕТА**
 Различити подаци из 1732—1733. године о коморским насељима Руд-
 ничког дикстрита, (VI, 31)
 Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години, (VII, 149)
 Распоред домаће милиције аустријске краљевине Србије у 1725. го-
 дини, (VIII, 37)
 Неколико података о аустријској краљевини Србији од 1732. до 1736.
 године, (X, 97)
- ПОПОВИЋ, ВУКИЦА**
 Српски поседи у Румунији у 19. веку, (V, 29)

ПОПОВИЋ, ДРАГОМИР С.

Порекло и значење имена Чачак, (I, 25)

Конак господара Јована Обреновића у Чачку у светлу неких нових података, (I, 77)

Василије — Васа Поповић — главни кнез пожешке нахије (1819—1832), (II, 63)

Манастир Ваведење, (IV, 25)

Из Латиф агиног времена, (V, 79)

Да ли се Чачак у средњем веку звао Градац, (VI, 85)

Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира, (VII, 81)

ЉУБОДРАГ, ПОПОВИЋ А.

Шематизам округа чачанског 1839—1951, (IV, 183)

Чачак и његова околина пре сто година у очима једног лекара, (IV, 191)

Шематизам округа чачанског 1852—1870. године, (V, 217)

Шематизам округа чачанског од 1871. до 1890. године, (VI, 199)

Развој поштанског саобраћаја у Чачку до 1875. године, (VII, 187)

Интернирање из чачанског и рудничког краја у 1916. години, (IX, 199)

Чачански крај у 1916. години (становништво, пољопривреда и сточарство), (X, 297)

ПРОТИЋ, ТОМИСЛАВ

Злочини окупатора у Драгачеву током лета 1943. године, (VIII, 163)

Партијски рад у Драгачеву у првој половини 1942. године, (IX, 273)

Злочини четника у Драгачеву у другој половини 1941. године, (X, 303)

РАЈКОВИЋ, ПЕТАР

Кошани — порекло и старине, (III, 145)

РАНКОВИЋ—ВУЧИЋЕВИЋ, ДУШАНКА

Прилог проучавању Богородице градачке, (I, 17)

Графички извори зидног сликарства у наосу цркве манастира Никоља под Кабларом, (I, 55)

Извештај систематског истраживања доњег Драгачева, (IV, 155)

Извештај систематског истраживања горњег Драгачева, (V, 177)

СИМИЋ, НЕНАД

Надежда Петровић као ликовни педагог, (VI, 157)

СТАНИЋ, РАДОМИР

Манастир Ковиље, (I, 33)

Настас Ђорђевић, мало познати градитељ 19. века, (I, 155)

Рушевине средњовековне цркве на Руднику, (II, 13)

Новооткривене фреске у Ковиљу, (II, 27)

Стара црква у Бресници, (II, 97)

- Прилог проучавању сликарске делатности Уроша Кнежевића у Чачку, (III, 11)
- Иконостас цркве у Цветкама код Краљева, (III, 33)
- Иконостас цркве у Савинцу, (IV, 5)
- Конзерваторске белешке, (V, 5)
- Висок домет наше стваралачке мисли, (VI, 379)
- Значајна студија, (VI, 383)
- Прилог проучавању дела Јанка Михаиловића Молера, Сретена Протића и Алексе Лазовића, (VII, 131)
- Нова дела из историје и историје уметности, (VII, 274)
- Конзерваторска открића, (VIII, 81)
- Нове студије о нашој културној баштини, (VIII, 191)
- Над делом Светозара Радојчића (1909—1978), (IX, 321)
- Радојко Николић: Камена књига предака, (IX, 347)
- Градитељство и сликарство из краја 18. и почетка 19. века у пределима око Чачка, (X, 5)
- СТОЈИЋ, НИКОЛА**
- Прилози за биографију Рајке Боројевић, (X, 409)
- СТОЈКОВИЋ, ДР АНДРИЈА**
- Др Драгомир Иконић, (III, 55)
- Коста Новаковић о Димитрију Туцовићу, (IV, 83)
- Революционар и марксист Миливоје Урошевић, (1912—1979), (X, 179)
- ТИМОТИЈЕВИЋ, СЛОБОДАНКА**
- Сватовски обичаји и сватовске песме чачанског краја, (VII, 213)
- Бабине — народни обичаји чачанског краја, (VIII, 127)
- ТОДОРОВИЋ, ДР ДРАГОЈЕ**
- Неуспео покушај откупа конака Јована Обреновића у Чачку пре 140 година, (X, 155)
- ЂИРИЋ, БОЖАНА**
- Бојацијски занат у Краљеву, (IX, 263)
- УРОШЕВИЋ, МАРИЈА**
- Грчарски занат у Краљеву, (II, 209)
- Помоћне привредне зграде у ибарском крају, (VI, 217)
- Сигналне светиљке на железницама до другог светског рата, (VII, 237)
- Опанчарски занат у Краљеву, (VIII, 145)
- Железничке капе и ознаке на железницама Србије, (X, 165)
- УРОШЕВИЋ, ДР МИЛИВОЈЕ**
- Борба Милошевих присталица и противника од 1839. до 1944. године у рудничко-чачанском крају, (VII, 93)

Глобе у Милошево доба у рудничко-чачанском крају, (VIII, 5)
Сукоб Васа Пелагића са високим клером, (VIII, 77)
Присталице Светозара Марковића у скупштини 1874, 1875. и 1876.
године, (IX, 5)
ФОЛГИЋ, АНГЕЛИНА
Црква св. Арханђела Михаила у Гучи, (X, 73)
ЦОБЕЉ, ШТЕФКА
Обредна јела и хлебови у годишњим обичајима, (V, 113)

ПРОГРАМ РАЗВОЈА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ОД 1981. ДО 1985. ГОДИНЕ

Народни музеј, са јасно изграђеном програмском политиком, настоји да свој програм рада и развоја прилагоди потребама средине, јачању своје културно-просветне активности у општини, а нарочито у радним организацијама и код школске омладине.

С обзиром да је Музеј комплексног типа, продужиће проучавање друштвено-политичких и културних прилика нашег краја са акцентом на историографској грађи радничког покрета и народне револуције. Археолошка, етнолошка, уметничка и историјска проучавања нашег краја добијају посебно место у перспективном развоју установе. Поред ових основних програмских начела, Музеј ће радити на заштити споменика НОБ-а, васпитно-просветном раду, поставци школских музејских збирки, организовању изложби, издавању Зборника радова, уз активно укључивање у одређену средину ради задовољења културних, васпитно-образовних и општедруштвених потреба.

ИНВЕСТИЦИЈЕ

Отварањем нове поставке Музеја у конаку господара Јована Обреновића, презентовано је далеко више материјала велике уметничке и културне вредности. Овај материјал, непроцењиве вредности, у садањем моменту недовољно је обезбеђен. То је поговало да до сада у Музеју буде извршено седам крађа, а украдени материјал није пронађен. Овакво стање ставља колектив Музеја пред озбиљну моралну и друштвену одговорност. Озбиљност проблема намеће неопходност да се у првој години средњорочног плана обезбеде средства за постављање алармних уређаја у изложбеним просторијама.

Већ неколико година Музеј истиче као акутни проблем у раду установе конзервацију музејског материјала. У збиркама Музеја конзервиран је само незнатан број музејског материјала. Већи део предмета значајне културно-историјске и уметничке вредности изложен је сталном пропадању. Да буде решен овај акутни проблем, неопходно је формирати конзерваторску лабораторију и извршити набавку потребних уређаја према постојећем елаборату.

Обезбеђењем просторија за смештај музејских збирки, намеће се проблем и набавке потребног инвентара. У новим просторијама депоа потребно је изградити ормане и кутије за смештај музејског материјала. Поред опреме за депое, потребно је извршити допуну апарата и алата за радионицу, без које Музеј не може нормално да реализује своје акције.

ОПШТИ ЗАДАЦИ

У наредном периоду Музеј у први план своје активности ставља стручну обраду терена и прикупљању материјала за допуну и проширење постојећих збирки. Стручна екипа, састављена од пет чланова (археолог, етнолог, историчар уметности, историчар и фотограф) на терену ће прикупити податке о насељима, евидентирати покретне и непокретне споменике културе, археолошке локалитете и значајна места из старије и новије историје. По повратку са терена прикупљени подаци се сређују и обрађују у посебну картотеку. У наредном периоду стручна екипа завршиће обраду свих села на територији наше општине. Поред рада на екипном истраживању, извршиће се и истраживање појединих локалитета и прикупљање грађе за обраду тема планираних годишњим планом рада по одељењима.

Стручна служба Народног музеја интензивно ће радити на реинвентарисању постојећих фондова у збиркама, као и инвентарисању новог материјала који у међувремену буде прикупљен. Поред рада на стручној обради материјала у збиркама, наставиће се попис и обрада покретних и непокретних споменика културе на терену, као и стална контрола приватних збирки, на што Музеј обавезује Закон о заштити културних добара.

Задњих година Музеј је интензивно радио на прикупљању и откупу музејског материјала и на тај начин знатно обогатио своје збирке. Пошто материјал, у великој мери, одлази са нашег терена, наредних година је потребно улагати знатно више материјалних средстава за откуп музејског материјала. Посебну пажњу треба посветити сакупљању старе градске ношње, стилског намештаја, покућанства и другог. Да би стручан рад на обради појединих тема, планираних по одељењима, могао бити реализован, извршиће се микрофилмовање архивске грађе која се налази у институцијама ван нашег града.

Успешна реализација програма на стручном плану условљава и добро опремљену библиотеку. Последњих година Музеј је улагао напоре да повећа фонд стручне литературе, али, услед недостатака средстава, у томе није успео. Зато је потребно уложити већа материјална средства и приступити планској попуни неопходног фонда стручне литературе, без које стручан програм рада није могуће реализовати.

РАЗВОЈ ОДЕЉЕЊА

На плану археолошког рада, од оснивања Музеја спроведена је јасно одређена програмска политика, која се базирала углавном на истраживању праисторијских некропола под хумкама, односно култура металног доба. Западна Србија, самим тим и подручје Чачка, по карактеру бронзанодобне културе везује се за западнобалкански комплекс, који чини основу за касније формирање илирске културе. Према томе, постављена проблематика је ширег значаја и део опште политике научног истраживања целог подручја западне Србије. Резултате досадашњих наших истраживања, било да се односе на бронзанодобне некрополе планинског подручја Драгачева или на илирску кнежевску некрополу у Атеници и некрополу у Мрчајевцима, намећу даљи рад на истраживању праисторијских хумки. Напоредо ће се ра-

дити на истраживању праисторијских насеља у долини Западне Мораве и њеним побрђима.

Досадашњи радови на испитивању средњовековне културе на подручју кога Музеј покрива вршени су сасвим спорадично. Међутим, екипним рекогносирањем, које Музеј систематски обавља последњих година, евидентирано је више средњовековних локалитета, посебно занимљивих и значајних за проучавање друштвено-економских прилика у нашем крају током средњег века. Истраживања овакве врсте локалитета даће податке о насељености, материјалној култури и уметности, а тиме и улози нашег краја у оквиру средњовековне културе уопште. Услед тога констатована је неопходност систематског теренског истраживачког рада на проучавању средњовековне културе.

Период XIX века у нашој историји изузетно је занимљив. Пре свега што је то време интензивних борби за ослобођење, формирања власти у тек ослобођеној Србији и првих контаката између дотле турском окупацијом затворене Србије и средње Европе. У XIX веку на нашем подручју настао је већи број сакралних објеката, преко чије се архитектуре и нарочито сликаних иконостаса може пратити ток мењања преживеле српске уметности са средњовековним традицијама. Посебно је значајно проучити у којој мери су присутни елементи нове модерне уметности и ко су били њени носиоци. Досадашњим истраживачким радом био је обухваћен рад на прикупљању грађе за обраду теме „Иконе и иконостаси XIX века на нашој територији“. Пошто се показало да је грађа за ову тему далеко опсежнија него што се у почетку мислило, подразумева се настављање рада и у наредном периоду.

Развој индустрије крајем XIX и почетком XX века условио је настајање заната у више занатских центара Србије, па и у самом Чачку. Стога је потребно да се испита који су занати у том периоду живели, који су се изгубили, а који су се задржали до наших дана. Зато ће се наредних година посветити посебна пажња обради ове теме. Ради добијања потпуније слике о развоју и нестајању заната, биће вршен и откуп алата, производа или читавих радионица. Поред овога, посебна пажња биће посвећена прикупљању грађе и обради народних обичаја и легенди нашег краја.

С обзиром на празнину у архивској грађи и музејском материјалу за развој чачанског краја од завршетка првог и другог српског устанка до првог светског рата. Одељење за старију историју уноси новине у раду у наредни средњорочни план. Те новине састоје се у

истраживању, сакупљању и обради музејског материјала по планираним темама:

- развој политичких прилика у чачанском крају у XIX и почетком XX века;
- развој школства и културе у XIX и почетком XX века;
- развој индустрије у XIX и почетком XX века, и
- развој железничког саобраћаја у чачанском крају почетком XX века.

Поред обраде ових тема, у наредном средњорочном периоду биће настављен и рад на прикупљању музејског материјала о првом светском рату. Тај рад биће појачан да би се збирка предмета и друге грађе обогатила. Да би се остварио планирани задатак, потребно је наставити успостављену сарадњу са Удружењем носилаца Албанске споменице у Чачку и још више развити сарадња са основним школама — како би се преко активирања ученика и наставника историје прикупио музејски материјал и ојачала веза између школа и Музеја. У овом периоду биће извршен попис и обрада спомен-обележја првог српског рата на нашој територији.

План Одељења радничког покрета и народне револуције усмерен је ка прикупљању и обради грађе из овог времена. У наредном периоду потребно је појачати активност на прикупљању музејског материјала од преживелих учесника револуције како би се збирка одељења обогатила новим материјалом. Даљи истраживачки рад биће усмерен на микрофилмовању и обради архивске грађе у институцијама ван Чачка. Поред рада на истраживачком плану, ово одељење посветиће посебну пажњу заштити споменика НОР-а, што ће бити дефинисано годишњим програмима рада.

КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА АКТИВНОСТ

Као и до сада, културно-просветна активност Музеја имаће примарно место у остваривању његовог друштвеног задатка и тежње да активно и на одговарајући начин утиче на савремене токове културног кретања у својој средини: у радним организацијама, школама, селима и самом граду. Отварањем новог простора за повремене изложбе, културно-просветна активност биће у наредном периоду још садржајнија и богатија.

Покретне изложбе, које су протеклих година постављане у селима, школама и фабричким халама, наишле су на изванредан при-

јем код ученика, радника и грађана са села. Велико интересовање публике за овакав вид презентације културног блага кроз тематске изложбе, обавезује Музеј да у наредном периоду прошири број корисника изложби. Планом се предвиђа да се сваке године организују две тематске изложбе.

Биће интензивнији рад и на што већем омасовљавању Клуба пријатеља Музеја. Члан клуба постаје сваки радник преко своје радне организације и ученик преко своје школе. Сваки члан Клуба добија претплатну годишњу улазницу, са којом може неограничено пута посетити оба музеја и све изложбе које Музеј организује у току године.

Поред тематских изложби које Музеј организује из својих збирки, као и изложби матичних музеја, установа ће бити укључена пригодним акцијама и у све прославе јубилеја које наш град буде обележавао у наредном периоду.

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ

Издавачка делатност у наредном периоду биће организована, као и до сада, искључиво преко Зборника радова. У Зборнику ће бити објављивани стручни прилози из свих области културне и политичке историје нашег краја.

Нова поставка Музеја у конаку Јована Обреновића знатно је повећала интересовање посетилаца, нарочито ученика и делегација привредних организација у граду. Да би посетиоци могли потпуније упознати историју нашег краја и лакше пратити поставку Музеја, потребно је у наредном периоду урадити водич кроз Музеј. Ова публикација треба да обухвати све историјске периоде који су заступљени у поставци Музеја.

КАДРОВИ

Музеј је протеклих година веома споро вршио попуњу потребних кадрова. Недостатак стручњака условио је да стручни део рада није могао бити синхронизован. Да би Музеј могао нормално да обавља своју активност и реализовао свој програм рада, потребно је у наредном периоду извршити попуњу радних места историчара, педагога, водича за повремене изложбе, водича у Музеју револуционарне омладине и археолога.

Програм активности по годинама:

1981.

- издати Зборник радова за текућу годину,
- извршити рекогносирање шест села на територији општине,
- извршити презентацију римских терми,
- наставити истраживања и конзервацију Градине у Остри,
- наставити истраживања на локалитету у Бељини,
- поставити две покретне изложбе,
- поставити три изложбе матичних Музеја,
- поставити изложбу поводом 40 година народног устанка,
- поставити изложбу „Вез на народној ношњи“, и
- поставити алармне уређаје у изложбену поставку Музеја.

1982.

- издати Зборник радова за текућу годину,
- извршити рекогносирање шест села на територији општине,
- извршити сондажно испитивање праисторијског насеља на локалитету Пољчине у Остри,
- поставити две покретне изложбе,
- поставити изложбу поводом 30 година оснивања Музеја,
- поставити изложбу „Развој заната у Чачку“,
- поставити изложбу „Споменици културе нашег краја“, и
- поставити три изложбе матичних музеја.

1983.

- издати Зборник радова за текућу годину,
- извршити рекогносирање шест села на територији општине,
- извршити сондажно испитивање неолитског насеља на локалитету Гаковац у Мрчајевцима,
- поставити две покретне изложбе,
- поставити три изложбе матичних музеја, и
- поставити три тематске изложбе из збирки нашег музеја.

1984.

- издати Зборник радова за текућу годину,
- извршити рекогносирање пет села на територији општине,

- извршити истраживање хумки на локалитету Дубац у Јанчићима,
- поставити две тематске изложбе из збирки нашег Музеја,
- поставити изложбу „Чачани у ратовима 1912—1918“,
- поставити три изложбе матичних музеја, и
- поставити две покретне изложбе.

1985.

- издати Зборник радова за текућу годину,
- поставити две покретне изложбе,
- поставити три изложбе матичног музеја,
- извршити заштитно археолошко ископавање,
- поставити изложбу „Наш крај у II устанку“,
- поставити сталну изложбу сеоских надгробних споменика, и
- поставити изложбу „Резултати ископавања праисторијских хумки у Драгачеву“.

ПРОГРАМ ЗА ОПШТИНУ ЛУЧАНИ

Музеј ће у периоду до 1985. године своју активност организовати и на подручју општине Лучани (Драгачево). Посебан акценат биће усмерен према:

- истраживању праисторијских некропола, културе која је претходила илирској,
- проучавању друштвено-економских и културно-политичких прилика у Драгачеву током средњег века,
- обради заната,
- даљем комплетирању музејске грађе која говори о појавама, догађајима и личностима у XIX веку,
- проучавању периода првог светског рата,
- прикупљању и обради грађе која говори о радничком покрету и НОР-у.

У Зборнику радова биће публиковани прилози који говоре о прошлости Драгачева. Посебне активности, по годинама:

1981.

- обрадити иконе и иконостасе у три цркве,
- поставити изложбу поводом 40 годишњице устанка 1941,

- поставити тематску изложбу на Сабору трубача, и
- поставити две покретне тематске изложбе.

1982.

- обрадити иконе и иконостасе у три цркве,
- поставити изложбу поводом 30 година рада Музеја,
- поставити изложбу „Споменици културе Драгачева“,
- поставити тематску изложбу на Сабору трубача,
- поставити две покретне тематске изложбе,
- поставити спомен-музеј у Тијању.

1983.

- обрадити иконе и иконостасе у три цркве,
- поставити тематску изложбу на Сабору трубача,
- поставити две покретне тематске изложбе, и
- извршити истраживање археолошког локалитета за који се укаже потреба.

1984.

- поставити изложбу о ратовима од 1912. до 1918. године,
- поставити изложбу на Сабору трубача, и
- поставити две покретне изложбе.

1985.

- поставити изложбу „Резултати ископавања праисторијских хумки у Драгачеву“,
- поставити изложбу „Наш крај у другом српском устанку“,
- поставити изложбу на Сабору трубача,
- извршити истраживање археолошког локалитета за који се укаже потреба.

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

С А Д Р Ж А Ј

1. РАДОМИР СТАНИЋ — Градитељство и сликарство из краја XVII и почетка XIX века у пределима око Чачка — — — — —	5
2. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ — Средњовековне жупе у западном поморављу — — — — —	51
3. АНГЕЛИНА ФОЛГИЋ-КОРЈАК — Црква св. Арханђела Михаила у Гучи — — — — —	73
4. СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ — Неколико података о аустријској краљевини Србији од 1731. до 1736. године — — — — —	97
5. ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ — Портрет епископа ужичког Никифора — — — — —	119
6. Др ДРАГОЈЕ ТОДОРОВИЋ — Неуспео покушај откупа конака Јована Обреновића у Чачку пре 140 година — — — — —	155
7. МАРИЈА УРОШЕВИЋ — Железничке капе и ознаке на железницама Србије — — — — —	165
8. Др АНДРИЈА СТОЈКОВИЋ — Революционар и марксист Миливоје Урошевић (1912—1979) — — — — —	179
9. НОВАК ЖИВКОВИЋ — Гранични сукоби у Старом Влаху 1875. године (Избор докумената) — — — — —	255
10. ЉУБОДРАГ ПОПОВИЋ — Чачански крај у 1916. години (становништво, пољопривреда и сточарство) — — — — —	297
11. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, ТОМИСЛАВ ПРОТИЋ — Злочини четника у Драгачеву у првој половини 1941. године — — — — —	303
12. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ — Економске и социјалне прилике у чачанском округу 1945 године — — — — —	339
13. НИКОЛА СТОЈИЋ — Прилози за биографију Рајке Боројевић — — — — —	409
14. РАДУЛ МАРКОВИЋ — Метаморфисане нове народне пословице Шумадије — — — — —	419
15. БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА ОД I ДО X КЊИГЕ — — — — —	427
16. ПРОГРАМ РАЗВОЈА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ОД 1981. ДО 1985. ГОДИНЕ — — — — —	435

C O N T E N U

1. RADOMIR STANIĆ — Architecture et peinture des environs de Čačak, de la fin du 18 ^e et du début 19 ^e siècle — — — — —	5
2. DRAGOLJUB M. PAVLOVIĆ — Les »župa« médiévales dans la vallée de la Morava occidentale — — — — —	51
3. ANGELINA FOLGIĆ-KORJAK — L' église de l'Archange Michel à Guča	73
4. SRETA PECINJAČKI — Quelques données sur le royaume austro-hongrois de Serbie de 1731 à 1736 — — — — —	97
5. TEODOSIJE VUKOSAVLJEVIĆ — Portrait de Nikifor, évêque de Užice	119
6. Dr DRAGOJE TODOROVIĆ — Un essai infructueux de rachat du konak de Jovan Obrenović à Čačak, il y a 140 ans — — — — —	155
7. MARIJA UROŠEVIĆ — Les casquettes et insignes des cheminots des chemins de fer de Serbie — — — — —	165
8. Dr ANDRIJA STOJKOVIĆ — Milivoje Urošević, révolutionnaire et marxiste (1912—1979) — — — — —	179
9. NOVAK ŽIVKOVIĆ — Les conflits frontaliers dans le Stari Vlah en 1875 (choix de documents) — — — — —	255
10. LJUBODRAG POPOVIĆ — La région de Čačak en 1916 (population, agriculture et élevage) — — — — —	297
11. RADOVAN M. MARINKOVIĆ, TOMISLAV PROTIĆ — Les crimes des tchetniks à Dragačevo dans la première moitié de 1941 — — — — —	303
12. Dr JAROSLAV DAŠIĆ — Les conditions économiques et sociales en 1945 dans le département de Čačak — — — — —	339
13. NIKOLA STOJIC — Contribution à la biographie de Rajka Borojević —	409
14. RADUL MARKOVIĆ — Les nouveaux proverbes métamorphosés de Šumadija — — — — —	419
15. BIBLIOGRAPHIE DU »RECUEIL DES TRAVAUX« DU TOME I AU TOME X — — — — —	427

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности из Београда
2. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ, адвокат из Чачка
3. АНГЕЛИНА ФОЛГИЋ — КОРЈАК, историчар уметности, кустос Народног музеја у Чачку
4. СРЕТА ПЕЦИЊАЧКИ, историчар из Сремских Карловаца
5. ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ, историчар, кустос Народног музеја у Чачку
6. Др ДРАГОЈЕ ТОДОРОВИЋ, историчар Архива СР Србије, Београд
7. МАРИЈА УРОШЕВИЋ, етнолог Железничког музеја у Београду
8. Др АНДРИЈА СТОЈКОВИЋ, професор Универзитета из Београда
9. НОВАК ЖИВКОВИЋ, директор музеја у пензији из Београда
10. ЉУВОДРАГ ПОПОВИЋ, виши архивист Архива СР Србије у Београду
11. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“ у Чачку
12. ТОМИСЛАВ ПРОТИЋ, председник СО Лучани
13. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ, дипл. економиста, директор Инвест банке у Чачку
14. НИКОЛА СТОЈИЋ, професор књижевности из Гуче
15. РАДУЛ МАРКОВИЋ, професор књижевности из Чачка

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. X, 1979.

Тираж: 500 примерака

Рукопис предат у штампу јуна 1980.

Опсег 28 табака и 4 табака прилога

Штампање завршено децембра 1980. године